

कालनिर्णयः ।

BIBLIOTHECA INDICA चितः ।

LECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 540, 558, 622, 676.

(K Á L A N I R N A Y A)
(KALA MADHAVA)

BEING

TREATISE ON THE TIME PROPER FOR RELIGIOUS OBSERVANCES

BY

MADHAVACHARYA.

EDITED WITH NOTES

BY

MAHAMAHOPADHYAYA CHANDBAKANTA TARKALANKARA.

PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1890.

Sl no. 22976.

16085

कालनिर्णयः ।

महामहोपाध्यायमाधवाचार्यविरचितः ।

राजकीयमंस्कृतविद्यालयाध्यापक-

महामहोपाध्याय-

श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारकृत-

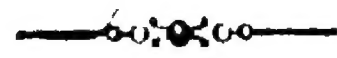
संक्षिप्तटिप्पणसमेतः

तेनैव परिशोधितः

वङ्गीयाशियाटिक-सोसाइटिसभानामनुमत्या

प्रकाशितः ।

कलिकातानगर्यां

व्यापटिष्टमिसन्यन्त्रे मुद्रितः ।

शकाब्दाः १८०८.

भूमिका ।

—००००००—

कालमाधवनाम्ना प्रसिद्धोऽयं कालनिर्णयाभिधोऽग्र्यः । क्वचित् काल-
माधवीयतयाऽप्यस्य निर्देशो दृश्यते । सोऽयं ग्रन्थः पराशरस्मृतिव्याख्या-
परिशिष्टरूपः पराशरस्मृतिव्याख्याप्रणयनानन्तरं प्रणीतः । तथाचास्य
ग्रन्थस्योपक्रमणिकागतः श्लोकः,—

“व्याख्याय माधवाचार्यो धर्मान् पाराशरानथ ।

• तदनुष्ठानकालस्य निर्णयं वक्तुमुद्यतः” ॥

ग्रन्थेऽस्मिन् पञ्च प्रकरणानि सन्ति । तेषु प्रथममुपोद्घातप्रकरणम् ।
द्वितीयं वत्सरप्रकरणम् । तृतीयं प्रतिपत्प्रकरणम् । चतुर्थमवशिष्टतिथि-
प्रकरणं वा द्वितीयादिप्रकरणम् । पञ्चमं नक्षत्रादिप्रकरणम्, प्रकीर्णक-
प्रकरणं वा ।

दर्शनशास्त्ररीत्या विचारेण कालसत्त्वं, तस्य निर्णययोग्यता, नित्यानित्य-
भेदेन कालद्विविध्यं, नित्यकालस्वीश्वरएव, स च कर्मादौ स्मर्यः, अन्य-
कालमध्ये त्वन्दस्य मुख्यत्वं निमेषादीनान्तु तदाश्रिततया गौणत्वमित्ये-
तदर्थजातमुपोद्घातप्रकरणेऽभिहितम् ।

द्वितीये वत्सरप्रकरणे वत्सरायनऋतुमासपक्षानिरूपिताः । तत्र चान्द्र-
सौर-सावन-नाक्षत्र-वार्हस्पत्य-भेदात् वत्सरः पञ्चविधः, विषयविशेषे तेषां
मुपयोगश्च निर्णीतः । दक्षिणायनोत्तरायणभेदेन द्विविधमयनं कर्मविशेषे
तयोर्विनियोगश्च दर्शितः । वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तशिशिरभेदात् षोढा
ऋतवः । ते च चान्द्राः सौराश्च । तेषां विषयविशेषे विनियोगश्च समर्थितः ।
चान्द्र-सौर-सावन-नाक्षत्रभेदात् चतुर्विधो मासः । चान्द्रोऽपि ऽर्कं स-पूर्णि-
मास्तभेदात् द्विविधः । कर्मविशेषेषु च तेषां विनियोगः तेषु चान्द्रएव

मासोऽसंक्रान्तो मज्जमासोभवति । स चोत्तरमासान्तर्गतः । एकवर्षे असंक्रान्तमासद्वयपाते तद्वर्षे एकोमासोदिसंक्रान्तोऽपि भवति । तेषु चादिमः संसर्पाख्यः, अन्तिमोऽधिमासः, दिसंक्रान्तस्तु क्षयमासइत्यंहस्पतिरिति चोच्यते । तेषु किं कर्म करणीयं किं वा न करणीयमित्येतत् सर्व्वं द्वितीय-प्रकरणे उक्तम् ।

तृतीये प्रतिपत्प्रकरणे तिथयो निर्णीताः । तिथीनां शुद्धात्व-विद्धात्वे निरूपिते । प्रतिपदि उपवासैकभक्तनक्तायाचितव्रतदानभेदेन षड्विधदैव कर्मणः, एकोदिवृषार्व्वणभेदेन द्विविधपितृकर्मणश्च कालो निरूपितः ।

चतुर्थे द्वितीयादिप्रकरणे द्वितीयाद्यादर्शान्तास्तिथयः कर्मयोग्यतया निरूपिताः । इष्टौ पर्व्वनिर्णीतम् । पर्व्वसन्धिश्च व्यवस्थापितः । इष्टेरिष्टविक्र-तीनाञ्चानुष्ठानकालोदर्शितः ।

पञ्चमे नक्षत्रादिप्रकरणे नक्षत्र-योग-करण-वारा निरूपिताः । संक्रान्ति पुण्यकालः, तत्र कर्त्तव्यश्च दर्शितम् । ग्रहणं निर्णीतम् । तत्र ग्रहणविशेषे क्षेत्रविशेषस्य नदीविशेषस्य च माहात्म्यमुपदर्शितम् । ग्रहणे भोजन-विधि-निषेधौ चिन्तितौ । ग्रहणे वेधश्च निरूपितः ।

उपोद्घातप्रकरणस्यादौ श्लोकेरेकाऽनुक्रमणिका ग्रन्थकृता रचिता । या कालमाधवकारिकेत्याख्यायते । सा त्वतीव समीचीना, विचाररहिता, समस्तव्यवस्थानिर्णायिका च । मूलग्रन्थमनधीत्यापि केवलं तथैव शक्यन्ते कर्मविशेषेषु तिथिविशेषानिर्णीतुम् ।

सोऽयं ग्रन्थोऽस्यातिकसमाजानामनुमत्या मुद्रितोऽभूत् । अस्य ग्रन्थस्य शोधनार्थं चत्वारि पुस्तकानि संगृहीतानि । एकं अस्यातिक-समाजपुस्तकालयस्यं सो० चिह्नितं नातिसमीचीनम् । अपरं कलि-काती-शोभाविपणिस्थराजगृहादानीतं क० चिह्नितं नातिपरिशुद्धम् । अन्यत्कीर्णीतः क्रीतं मु० चिह्नितं प्रायः परिशुद्धम् । इतरं श्रीमदीश्वर चन्द्रविद्यासागरमहाशयपुस्तकालयादाहृतं वि० चिह्नितं परिशुद्धम् । प्रायः सर्व्वत्रैव विवरणसहे स्थाने विवरणं कृतम् । अस्य शोधनादौ यथा-

मवि कृतोयलः, तथापि यद्यदसङ्गतमुपलभ्यते तत्तत् कृपया शो-
नीयं विद्वद्भिरिति शिवम् ।

सोऽयं ग्रन्थो महामहोपाध्यायेन माधवाचार्येण रचितइत्येतदुपक्रम-
णिकायामेव स्पष्टम् । माधवाचार्यश्च वृक्कणमहाराजस्य कुलगुरुर्मह-
ासीदित्येतदप्यत्रैव व्यक्तम् । सोऽयं मायणाचार्यस्य श्रीमत्याश्च पु-
प्रख्यातस्य वेदभाष्यादिग्रन्थकर्तुः सायणाचार्यस्य भ्राता यजुःशाखी भार-
द्वाजगोत्रश्चेति एतत्प्रणीतपराशरस्मृतिव्याख्यातोऽवगम्यते । तथाच तदु-
पक्रमणिकागतौ श्लोकौ,—

“श्रीमती जननी यस्य सुकीर्त्तिर्मायणः पिता ।

सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धी सहोदरौ ॥

यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।

भारद्वाजं कुलं यस्य सर्व्वज्ञः स हि माधवः”—इति ॥

सोऽयं सायणाचार्यस्यायजएवासीन्न त्वनुजः,—इति सायणाचार्यकृत-
यज्ञतन्त्रसुधानिधियग्यादवगम्यते । तथाच तदग्र्ये सायणाचार्यगोक्तम्,—

“तस्याभूदन्वयंगुरुस्तत्त्वसिद्धान्तदर्शकः ।

सर्व्वज्ञः सायणाचार्यो मायणार्थतनूद्भवः ॥

उपेन्द्रस्येव यस्यादीदिन्द्रः सुमनसां प्रियः ।

महाकृतूनामाहर्त्ता माधवाचार्यसहोदरः”—इति ॥

अतएव सायणाचार्येण, ज्येष्ठे भ्रातरि भक्त्यतिशयात् प्रायः स्वनिर्मिता-
ग्रन्था माधवीयतया निर्दिष्टाः । न तु माधवसायणयोरैक्यमिति भ्रमित्यं,
उक्तप्रमाणेभ्यस्तयोर्भेदावगतेः । परं सायणेति माधवाचार्यानुजनामवत्
वंशनामापीति प्रतीयते । तथाच सायणाचार्यविरचितायां माधवीया-
ख्यायां धातुवृत्तौ उपक्रमणिकायां तेनोक्तम्,—

“तस्य मन्त्रिशिखारत्नमस्ति मायणसायणः ।

यः ख्यातिं रत्नगर्भेति यथार्थयति पार्थिवीम् ॥

+ + + +

तेन मायणपुत्रेण सायणेन मनीषिणा ।

आख्यया माधवीयेयं धातुवृत्तिर्विरच्यते” ॥

अत्र हि पूर्वश्लोके मायणस्य सायणतयोस्तेखो वंशनामत्वमस्यावगम-
यति । उत्तरश्लोके च व्यक्तमस्य व्यक्तिविशेषनामत्वमभिहितम् । सायण-
शब्दस्य वंशनामत्वादेव सर्वदर्शनसंग्रहे माधवाचार्यस्यापि सायणतयो-
स्तेखः सङ्गच्छते । यथा,—

“श्रीमत्सायणमाधवः प्रभुरपन्यास्यत् सतां प्रीतये” ।

सायणशब्दस्य वंशनामत्वं सुव्यक्तमवगम्यते तत्रैव । यथा,—

“श्रीमत्सायणदुग्धाब्जिकौस्तुभेन महौजसा ।

क्रियते माधवार्येण सर्वदर्शनसंग्रहः” ॥

कालमाधवादुपक्रमणिकासु “सोऽहं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीं”—इति
स्वयमभिधानात् “विवेकतीर्थ” इत्युपाधिर्माधवाचार्यस्यासीदित्यवगम्यते ।
“विवेकतीर्थेति पदवीमभिधां”—इति कालमाधवटीकायां व्याख्यातम् ।
सोऽयं भारतीतीर्थाभिधस्य कस्यापि यतीन्द्रस्य शिष्यइत्येतदेतत्कृतग्रन्थेषु
बहुशोलेखदर्शनादवगम्यते । परं सर्वदर्शनसंग्रहे सार्कपाणितनयः सर्वज्ञ-
विष्णुगुरुरपि नमस्कृतोऽनेन ।

अनेन किल माधवाचार्येण जैमिनीयन्यायमालाविस्तरोऽपि निरमायि,
पुराणसारोऽपि व्याख्यातः । तथा च न्यायमालागतौ श्लोकौ,—

“निर्माय माधवाचार्यो विद्वदानन्ददायिनीम् ।

जैमिनीयन्यायमालां व्याचष्टे बालबुद्धये ॥

श्रुतिस्मृतिसदाचारपालको माधवोबुधः ।

• स्मार्त्तं व्याख्याय सर्वाथं द्विजार्थं श्रौतद्यतः” ॥

उत्तरश्लोकः स्वयमेव व्याख्यातो यथा,—सर्ववर्णाश्रमानुग्रहाय पुराण-
सारपराशरस्मृतिव्याख्यानादिना स्मार्त्तधर्मः पूर्वं व्याख्यातः, इदानीं
द्विजानां विशेषानुग्रहाय श्रौतधर्मव्याख्यानाय प्रवृत्तः,—इति । वेदभाष्यम्

न माधवाचार्यप्रणीतं, किन्तु तदनुजसायणाचार्यप्रणीतमेव । तथा च सायणाचार्यकृतयज्ञतन्त्रसुधानिधिग्रन्थे सायणाचार्यं प्रति सभासदा-मुक्तिः,—

“अधीताः सकला वेदास्ते च दृष्टार्थगौरवाः ।

त्वत्प्रणीतेन तद्भाष्यप्रदीपेन प्रधीयसा” ॥

अतएव वेदभाष्ये जैमिनीयन्यायमालासोकोद्धरणवेलायां, न्यायविस्तर-कार आह,—इत्युक्तिः सङ्गच्छते । अतएव च वेदभाष्यादौ सायणाचार्य-कृतितयोक्तेषु । यच्च क्वचित्,

“कृपालुमाधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः” ।

इत्युक्तिर्दृश्यते, साऽपि ज्येष्ठे भ्रातरि भक्त्यतिशयख्यापनार्था । स्वकृतेरेव तत्कृतितयोक्तेष्वस्मिन् भक्त्यतिशयमेव ख्यापयति । अतएव तत्रैव तत्तत्-प्रपाठकादिपरिसमाप्तौ “इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-प्रकाशे” इति पुष्पिकायां लिखितम् ।

सोऽयं वृकास्य वृकाणस्य वा महाराजस्य कुलगुरुमन्त्री आसीत् । वृकास्तु चन्द्रवंशीयः सङ्गमनाम्नो महाराजस्यात्मजः । वृकास्यात्मजस्तु हरिहरनामा आसीत् इति यज्ञतन्त्रसुधानिधौ मुच्यते । यथा,

“वंशे चान्द्रमासे तदन्वयनिधिः श्रीसङ्गमोऽभून्नृप-

स्तस्मात् प्रादुरभूदभीष्टसुरभिः श्रीवृकपृथ्वीपतिः ॥

हरिहरनिभभूमा कामदोऽभूज्जगत्यां

हरिहरनरपालस्तस्य भूषणस्तनूजः” ॥

मायणस्तु सङ्गमस्य मन्त्री बभूव इति माधवीयधातुवृत्तौ दृश्यते । यथा,—

“अस्ति श्रीसङ्गमध्यापः पृथ्वीतलपुरन्दरः ।

• + + + •

तस्य मन्त्रिणिखारत्नमस्ति मायणसायणः” ॥

सायणस्तु वृकास्य परतो हरिहरस्य च मन्त्री आसीदिति तदीयावेद-भाष्यात् यज्ञतन्त्रसुधानिधिग्रन्थाच्चवगम्यते । स खल्वयं माधवाचार्यः

[८]

रामानुजाचार्यात् जैनहेमचन्द्राचार्यात् काव्यप्रकाशाच्च पराचीन इति
एतत्कृतसर्वदर्शनसंग्रहे तेषामुल्लेखदर्शनादवधार्यते ।

तदेवं माधवसायणयोर्यज्ञेभ्यो यावत्तयोरितिवृत्तमुपलब्धं शक्यं, तावदेव
मयोपनिबद्धं, नात्र किमपि स्वप्रतिभयोद्विग्नितं कल्पनया वा कलुषीकृतम् ।
इत्यास्तां विस्तरः ।

कलिकातामहानगर्यां
राजकीयसंस्कृतविद्यालयः ।
शाकाः १८०६ चैत्रे मासि ।

}

मेरपुरनगरवास्तव्यः
श्रीचन्द्रकान्तशर्मा ।

वर्णक्रमानुसारिणो कालमाधवस्य विषयसूची ।

अ

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
अद्विः पारणस्याशितानशितोभयात्मकत्वम् ..	२७६	३
अधिकारिभेदेन नक्तस्य कालभेदव्यवस्थानिर्णयः ..	१३३	२०
अपराह्णद्वयेऽप्यमावस्याया अप्राप्तौ प्रतिपद्यपि तत्स्राद्ध- करणम्	३०६	१०
अपराह्णे देवादननुष्ठाने सायाह्णेऽपि पार्वणस्य कर्त्तव्यता- निर्णयः	१५६	१५
अमावस्यानिर्णयः	३०१	१६
अमावस्याशब्दार्थनिर्व्वचनम्	३०६	८
अमावस्याश्राद्धे ग्राह्यतिथिनिर्णयः	३०२	१५
अयननिरूपणम्	५६	११
अयाचितनिर्णयः	१३८	१
अल्पायां द्वादश्याभरणोदये खानार्चनादिसर्व्वक्रिया- करणम्	२७२	४
अष्टमीनिर्णयः	१६४	१३
अष्टम्यां दिवाभोजनप्रायश्चित्तम्	२६४	२
अशक्तावद्विः पारणम्	२७२	१८
अशौचिनोऽपि ग्रहणखानादिकम्	३५२	१२
अहर्विभागे पञ्च मतभेदाः	१०६	४
अहीनन्यायः	२८१	१६

आ

आगमन्याययोरसत्त्वे शिष्टाचारान्निर्णयकथनम् ..	१७५	१७
---	-----	----

२

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
आमश्राद्धविधिः	३५२	७
आमश्राद्धादीनां कालकथनम्	१२२	७
आमिच्छाऽधिकरणम्	२०७	५

३

इष्टिकालनिर्णयः	३०८	१
इष्टिविक्रान्त्यायेन पशुसोमविक्रान्त्योः कालनिर्णयः	३२३	८
इष्टिविक्रान्तीनां पर्वकालत्वम्	३२२	१२
इष्टेः पर्वप्रतिपत्तकालत्वम्	३१५	३

७

उत्तरतिथिगतवृद्धिद्वयभ्यां मृताहतिथिनिर्णयः	१६२	१७
उत्तरमीमांसागतं स्मृत्यधिकरणम्	३४	६
उत्तरविद्धायास्तिथेर्यहणे कियत्परिमाणमुदयेऽपेक्षणी- यमिति विवेचनम्	१४३	३
उपवासनिषेधे भक्षणनिर्णयः	२७०	१७
उपवासशब्दाभिधेयस्यान्वाधानादेः कालनिर्णयः	३१५	१
उपवासासमर्थस्य विधिः	२६१	५
उपोद्घातप्रकरणम्	२८	४
उपोद्घातप्रकरणानुक्रमणिका	४	१

८

ऋतुनिरूपणम्	५८	१
ऋतूनां षड्विधत्व-पञ्चविधत्व-निरूपणम्	५८	३

९

एकत्र नित्यत्व-काम्यत्वयोरविरोध-निरूपणम्	१३७	
--	-----	--

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
एकभक्त-नक्तयोरेकस्मिन् दिने प्राप्तौ निर्णयः ..	१३७	६
एकभक्तनिर्णयः	१२६	११
एकभक्तस्य काल-स्वरूप-निर्णयः ..	१३०	५
एकभक्तस्य त्रैविध्यम्	१२६	१४
एकवर्षस्य मलमासत्रयागमनकालनिर्णयः ..	७४	१
एकादशीनिर्णयः	१३३	१०
एकादशीमहिमा	१७३	६
एकादश्यां व्रतानुष्ठानक्रमः	२६७	१
एकादश्यां विरुद्धवचनानां व्यवस्थापनम् ..	२५१	१६
एकादश्यां श्राद्धं कृत्वाऽपि न भोक्तव्यम् ..	२६६	८
एकादश्यां सूतकादौ तत्र परित्यक्तस्य देवार्चनादेः		
सूतकान्ते कर्त्तव्यता	२७०	४
एकादश्यां सूतकादौ दानार्चनरहितस्योपवासमात्रस्य		
कर्त्तव्यता	२६६	१६
एकादश्यां स्त्रीणां रजोदर्शनेऽपि देवार्चनादिरहित-		
स्योपवासमात्रस्य कर्त्तव्यता	२७०	७
एकादश्यामधिकारिनिर्णयः ..	२५६	१६
एकादश्यामरणोदयवेधस्य वैष्णवविषयत्वनिर्णयः ..	२४४	६
एकादश्यामुपवासाकरणे प्रायश्चित्तम्- ...	२६४	२
एकादश्युपवासस्य नित्यत्व-काम्यत्व-निर्णयः ..	२३३	१०
एकोद्दिष्टपार्वण्यभेदेन पितृस्य द्वैविध्यम् ..	१४८	७
एकोद्दिष्टस्य समाप्तिकालः	१५३	५
एकोद्दिष्टस्यारम्भकालः	१५३	१
एकोद्दिष्टस्वरूपनिर्णयः	१५२	१८
एकोद्दिष्टे किं कालव्यापिनी तिथिर्याच्चेति विवेचनम्	१५०	७

क

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
करणनिर्णयः	३३०	३
कर्मकालव्यापिशस्त्रस्य प्रावल्यम्	१६६	५
कर्मभेदकप्रमाणानि	२०४	८
कर्मविशेषे ऋतुविशेषनिरूपणम्	६१	१४
कर्मविशेषे मासविशेषप्राशस्त्यम्	६७	११
कर्मविशेषे संवत्सरविशेषनिर्णयः	४६	६
काम्योपवासक्रमः	२६४	७
कालनिरूपणम्	२८	३
कालमाधवकारिका	३	५
कालस्य नित्यानित्यभेदेन द्वैविध्यम्	३१	११
कुतपस्वरूपम्	१५६	१०
क्षयमासयुताब्दे मासद्वयस्याधिकत्वम्	७३	१५
क्षयमासस्वरूपादिकम्	७३	१०
क्षयमासस्य द्विमासत्वम्	७८	६
क्षिप्रादिगणनिर्णयः	३४१	२०

ख

खण्डापूर्णाभेदेन तिथीनां द्वैविध्यम्	१०३	१
खर्ब्बादिभेदेन तिथीनां त्रैविध्यम्	१०२	१७

ग

गृहस्थस्यापि कश्चित् यतिवत् दिवा नक्ताचरणम्	१३५	१६
” ” ” ” ”	१३६	६
ग्रन्थप्रतिपाद्यार्थानामनुक्रमणिका ?	३	५
ग्रस्तास्तमये ग्रहणे पुण्यकालनिर्णयः	३५५	७
ग्रस्तास्तमये ग्रहणे भोजनव्यवस्था	३५६	२२

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
ग्रहणकाले स्थितस्य पक्वान्नस्य परित्यागः	३५३	१८
ग्रहणनिर्णयः ..	३४६	११
ग्रहणविशेषे खानादौ नदीविशेषनिर्णयः	३५०	२
ग्रहणश्राद्धं हेमादिना कार्यम् ..	३५२	३
ग्रहणस्नानस्य गङ्गादौ प्राशस्त्यम् ..	३४७	१
ग्रहणस्नाने मासविशेषेण नदीविशेषस्य प्राशस्त्यम् ..	३४८	१३
ग्रहणस्याद्यन्तयोः स्नानम् ..	३५३	६
ग्रहणे क्षेत्रविशेषप्राशस्त्यम् ..	३५०	११
ग्रहणे दानं सत्पात्रे करणीयम् ..	३५४	१
ग्रहणे पुत्रिणउपवासनिषेधः ..	३५८	५
ग्रहणे पुत्रिणोभोजनः ..	३५८	८
ग्रहणे भोजनप्रायश्चित्तम् ..	३५६	१७
ग्रहणे भोजनव्यवस्था ..	३५५	११
ग्रहणे भोजनव्यवस्थायां वाक्यद्वयविषये विशेषः ..	३५६	१३
ग्रहणे स्नापननिषेधः ..	३५३	११
ग्रहणे होमादिकालः ..	३५३	७

चतुर्थोर्निर्णयः ..	१७७	१
चतुर्दशीनिर्णयः ..	२७८	१८
चतुर्दश्यां दिवाभोजनप्रायश्चित्तम् ..	२६४	२
चतुर्दश्यां रात्रौ भोजनप्रायश्चित्तम् ..	६३	८
चतुर्दश्यां वित्तरस्य संवत्सर-परिवत्सरादि-भेदेन पञ्चविधत्वम्	५५	७
चतुर्दश्यां नैर-सावनशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्त निरूपणम् ..	५०	५
चतुर्दश्यां योगः ..	३५१	१७

ई

ज

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
जन्माष्टमी-जयन्तीव्रतयोः स्वरूपनिरूपणम् ..	२०८	८
जन्माष्टमी-जयन्त्योर्ग्राह्यतिथिनिर्णयः ..	२१८	१६
जन्माष्टमी-जयन्त्योर्वेधनिरूपणम् ..	२१४	१६
जन्माष्टमीव्रतविचारः ..	१६६	६
जन्माष्टमी-विचारः ..	१६६	४
जन्माष्टम्यादौ पारणनिर्णयः ..	२२५	३
जन्मकालनिरूपणम् ..	४४	३
जयन्तीलक्षणम् ..	२०२	१२
व्योतिरधिकरणम् ..	२०४	१३

त

तिथिनिर्णयः ..	६८	१
तिथिभान्ते पारणनिरूपणम् ..	१२५	५
तिथिभान्ते पारणस्यापवादः ..	१२५	२०
तिथीनां वेधनिर्णयः ..	११३	८
तृतीयानिर्णयः ..	१७२	१६
त्रयोदशीनिर्णयः ..	२७७	४

द

दक्षिणायनेऽप्युग्रदेवतानां प्रतिष्ठा ..	५७	१३
दर्शशब्दार्थनिर्वचनम् ..	३११	११
दशमीनिर्णयः ..	२३०	११
वशमीवेधनिर्णयः ..	२४१	१
दशमीवेधस्य विषयव्यवस्था ..	२४३	११
दानव्रतयोर्मुस्थानुकल्पभेदेन कालनिर्णयः ..	१४१	१५
दिवा दैवादकरणे राजावपि आहुतकरणनिर्णयः ..	१५६	२१
.....	१०६	

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
दैविकआज्ञानिरूपणम्	१२२	१२
द्वादशीनिर्णयः	२७५	८
द्वादश्यां अवलोकनक्षत्रलाभे एकादश्युपवासे विशेषः ..	२७१	७
द्वितीयादिप्रकरणम्	१६८	५
द्वितीयादिप्रकरणानुक्रमशिका	१२	६
द्वितीयानिर्णयः	१६६	७
द्वितीयायामेकभक्तादौ प्रतिपन्नायेन निर्णयनिरूपणम्	१७२	१३
द्विसंक्रान्तमासस्य क्षयसंज्ञायामुपपत्तिः ..	७५	१६

न

नक्षत्रनिर्णयः	१३३	५
नक्षत्रते तिथिनिर्णयः	१३४	११
नक्षत्रस्य कालनिर्णयः	१३३	१६
नक्षत्रस्वरूपनिर्णयः	१३३	११
नक्षत्रनिर्णयः	१२६	१७
नवमीनिर्णयः	१२६	१
नागव्रते मध्याह्न्यापिन्यासस्तुष्ट्यायाह्न्यनिर्णयः ..	१८५	५
नागवेधस्य षण्मुहूर्त्तात्मकत्वनिर्णयः	१६२	२
नित्यकालनिरूपणम्	३६	१
नित्योपवासप्रकारः	२७०	१८
निर्णेतव्यकालविचारः	३८	१४
निर्मग्न्यायः	२८७	१६

प

पक्षनिर्णयः	६४	१४
पक्षदशीनिर्णयः	३००	४
पक्षमीनिर्णयः	१८६	५

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
परतिष्ठादिगतयोः क्षयवृद्धयोः पूर्वतिष्ठादिषु प्रक्षेप-		
पूर्वकं तन्निर्णयकथनम्	१६३	१५
पूर्वसन्धिनिरूपणम्	३१३	२
पूर्वसन्धिविषये परतिष्ठेः क्षयवृद्धिभ्यां विशेषकथनम्	३२५	५
पूर्वसु रात्रिभोजनप्रायश्चित्तम्	२६४	३
पाचुरात्रादिदीक्षारहितानां श्रौतस्मार्त्तपर्यवसिताना-		
मधिकारिणामेकादशीनिर्णयः . . .	२४८	१
पाचलक्षणम्	३५४	४
पात्रेषु मुख्यानुकल्पनिर्णयः	३५४	७
पापक्षयकामस्य ग्रहणदिने उपवासविधानम् ..	३५८	१
पापक्षयमात्रफलकानां काम्यत्वाभावनिरूपणम् ..	२११	१८
पारणकालविचारः	१२५	३
पार्वणश्राद्धनिर्णयः	१५४	१
पितृकर्मणि प्रतिपन्निर्णयः	१४६	३
पूर्णिमाशब्दार्थनिर्वचनम्	३०८	१५
पूर्वविद्धायां कर्त्तव्यतया निर्णीतानामपि कर्मणां देवा-		
त्तत्राकरणे परविद्धायामपि कर्त्तव्यतानिर्णयः ..	१२६	६
पूर्वविद्धायां प्रतिपद्युपवाससङ्कल्पविचारः ..	१२३	२
पूर्वात्तरविद्धयोः प्रतिपदोः पूज्यत्वविचारः ..	११४	२१
पौर्णमासीनिर्णयः	३००	५
पौर्णमास्यमावस्ययोर्देविध्यकथनम्	३१२	५
प्रकीर्णकप्रकरणम्	३२६	१४
प्रकीर्णकप्रकरणानुक्रमशिका . . .	२४	४
प्रतिनिधिविधानम्	२६२	१
प्रतिनिधौ विशेषकथनम्	२६३	१२

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
प्रतिपत्प्रकरणम्	६८	१
प्रतिपत्प्रकरणानुक्रमणिका	७	६
प्रतिपदादितिथिनिरूपणम्	६६	५
प्रतिपदोदानव्रतनिर्णयः	१४०	४
प्राणाधिकरणम्	११५	१०
प्रातःकाले आह्ननिषेधः	१५८	१६
प्रोक्षणीन्यायः	२८३	१८

व

ब्राह्मणादिजातिभेदेन मासविशेषविधानम् ..	६६	६
---	----	---

म

मकर-कर्कट-संक्रान्तौ रात्रावपि स्नानादिकम् ..	३३६	७
मध्वादिशब्दानां चैत्रादिपर्यायत्वकथनम् ..	५६	२१
मलमासनिर्णयः	६७	१७
मलमास-संसर्पाहस्यतिसंज्ञकानां त्रयाणामपि मासानां		
विवाहादौ निषेधः	७६	१६
मलमासस्य द्विराषाढसंज्ञानिर्णयः	६४	३
मलमासस्य द्विराषाढसंज्ञायाः प्रयोजनकथनम् ..	६४	७
मलमासस्य नपुंसकत्वनिर्णयः	६८	२०
मलमासस्य मलिस्तुचत्वनिर्णयः	६६	८
मलमासस्य स्वातन्त्र्य-पूर्वोत्तरशेषत्व-विचारः ..	७१	१८
मलमासे कार्याकार्यविवेकस्य पञ्चविधत्वकथनम् ..	६३	१५
मलमासे वर्ज्यावर्ज्यविवेकः	७६	४
महानदीकथनम्	३४८	११
मासनिरूपणम्	६२	६
मासविशेषकर्तव्यनिर्णयः	६७	५
मासंज्ञाब्दनिरुक्तिनिर्णयः	६२	६

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
माससामान्यकर्तव्यनिर्णयः	६७	१
मासस्य चान्द्रादिभेदेन नानाविधत्वनिर्णयः ..	६२	१०
मासानां चैत्रादिनामकथनम्	६६	८
मृताह्वयान्निर्णयः	१२१	१७
मृताहे पार्वणविधिः	१५४	१०
मेघादिसंक्रान्तिः पूर्वं मेघायनादिनिर्णयस्तत्र पुण्य- कालादिनिर्णयश्च	३४४	१७
मेघादिसंक्रान्तीनां चैत्रादिसंज्ञानिमित्तत्वविचारः ..	७२	६
य		
यागकालनिर्णयः	३१५	२
यावज्जीवाधिकरणम्	१३८	७
युग्मवाक्यस्योपवासविषयत्वनिर्णयः	१७०	२
योगनिर्णयः	३२६	१६
र		
रविवारे रात्रिभोजनप्रायश्चित्तम्	२६४	५
रात्रिभोजने कालनिर्णयः	१३४	८
रात्रिसंक्रमणे पुण्यकालनिर्णयः	३३६	२
रामनवमीनिर्णयः	२२६	१६
व		
वत्सरप्रकरणम्	४८	१४
वत्सरप्रकरणोपक्रमणिका	४	४
वसुत्ववीथप्रतिपत्तिनिर्णयः	१२६	३
वसन्तऋतोः प्रायश्चयनिर्णयः	५६	१५
वसन्तादिऋतुनिरूपणम्	५६	६
वसन्तादिऋतूनां चान्द्रसौरभेदेन द्वैविध्यनिर्णयः ..	५६	१६

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
विद्वैकादशपवासे राज्ञौ सङ्कल्पः	२६८	८
विनायकव्रतादौ चतुर्थ्याः पूर्वविद्धात्वनिर्णयः ..	१८०	११
विनायकव्रते मध्याह्नकालव्याप्त्या निर्णयः ..	१८२	१०
विरोधाधिकरणन्यायः	३२	१०
विविदिषाऽधिकरणम्	२३६	१२
वेधकतिथेर्वेध्यतिथेस्तु त्रिमुहूर्त्तत्वं वेध्यवेधकत्वप्रयो- जकम्	१६६	१६
वैश्वानरविद्योपासनन्यायः	२६१	१४
वैष्णवलक्षणम्	२४४	१२
वैष्णवविषये एकादशीनिर्णयः	२४५	१
व्यवस्थितविकल्पेऽष्टौ दोषाः	२३२	१
व्रतविशेषादष्टमीनिर्णयः	१६६	१७

श

शिवरात्रिव्रतनिर्णयः	२८०	१७
शिवरात्रिव्रतस्य नित्यत्वकाम्यत्वे	२८८	१४
शिवरात्रिव्रतस्वरूपनिर्णयः	२६०	१२
शिवरात्रिव्रते अधिकारिणोनियमाः	२६०	५
शिवरात्रिव्रते ग्राह्यतिथिनिर्णयः	२६३	१३
शिवरात्रिव्रते पारणक्ताकनिर्णयः	२६६	६
शिवरात्रिव्रते सर्वेषामधिकारः	२६०	१
शिवरात्रिशब्दार्थनिर्णयः	२८०	१८
शिवरात्रौ काम्यव्रतस्य वर्षसंख्या	२८६	१५
शुद्धतिथिनिर्णयः	१०४	६
श्रुत्यादिप्रमाणानां बलावलम्बनिर्णयः	१७७	१४

ष

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
षष्ठीनिर्णयः	१८६	१

स

संक्रान्तिनिर्णयः	३३१	१७
संक्रान्तिपुण्यकालनिर्णयः	३३३	१३
संक्रान्तिविशेषेषु स्नानादीनां कालविशेषनिरूपणम् ..	३४४	१
संक्रान्तिस्वरूपनिर्णयः	३३१	१८
संमुखीनिर्णयः	१०४	१६
संवत्सरस्य त्रैविध्यनिर्णयः	४८	१७
संवत्सरस्य पञ्चविधत्वनिर्णयः	५४	७
संसर्पाख्यस्य त्रयोदशमासस्य ऋत्वन्तर्भावनिर्णयः ..	६०	१५
संसर्पाख्यस्य त्रयोदशमासस्य कर्मानर्हत्व-तदपवादौ	७६	७
संसर्पाहस्यतिसंज्ञकमासद्वयनिर्णयः	७५	२०
सप्तमीनिर्णयः	१६२	६
सर्वेषां ग्रहाणां नक्षत्रराशिसंक्रमे पुण्यकालनिर्णयः	३४५	४
सांवत्सरिकादौ कुतपस्य मुख्योपक्रमकालत्वकथनम् ..	१५६	५
सांवत्सरिकादौ प्रतिपदः पूर्वोत्तरविद्धायाग्राह्यत्ववि- चारः	१६१	१५
सायाक्लापराक्लादिकालनिर्णयः	१०५	४
सावित्रीव्रते तिथिनिर्णयः	३०१	५
सौरनक्षत्रे तिथिनिर्णयः	१३६	१
स्नानोपवासे पञ्चम्याः परविद्धायाग्राह्यत्वनिर्णयः ..	१८८	१२

ॐ

काल-निर्णयः

वा

काल-माधवीयः

वा

काल-माधवः ।

तत्र

प्रथममुपोद्घात-प्रकरणम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृत-कृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

सोऽहं प्राप्य(१)विवेकं-तीर्थ-पदवीमान्नाय-तीर्थं परं

मज्जन् मज्जन-मङ्ग-तीर्थ-निपुणः मदृत्त-तीर्थं अयन् ।

लब्ध्वा माकलयन् प्रभाव-लहरीं श्रीभारती-तीर्थतो-

विद्या-तीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहृतम् ॥ २ ॥

(१) विवेकतीर्थेति पदवीमभिधां, विवेकस्य आत्मानात्मविवेकस्य प्रति-
पादकं तीर्थं शास्त्रमुपायोवा तस्य पदवीं सरणिञ्च प्राप्य, इति टीकासम्मता
व्याख्या । अनया च व्याख्यया 'विवेकतीर्थ' -इति माधवाचार्यस्योपनाम
आसीदिति पतीयते ।

सत्यैक-व्रत-पालकोद्विगुणधीस्त्यर्थी चतुर्वेदिता
 पञ्च-स्कन्ध-कृती षडन्वय-दृढः सप्ताङ्ग-सर्व्वसहः ।
 अष्ट-व्यक्ति-कला-धरो नव-निधिः पुण्यदश-प्रत्ययः
 स्मार्त्तोच्छ्राय-धुरन्धरो विजयते श्रीबुक्कण-क्ष्मा-पतिः(१) ॥ ३ ॥
 व्याख्याय माधवाचार्यो धर्मान् पाराशरानथ ।
 तदनुष्ठान-कालस्य निर्णयं वक्तुमुद्यतः* ॥ ४ ॥

* कर्तुमुद्यतः, - इति पाठान्तरम् ।

(१) सत्यरूपमेकं मुख्यं एकमङ्गलं यत् व्रतं, तस्य पालकः । अन्यापेक्षया द्विगुणा धीर्यस्य सोऽयं द्विगुणधाः । अथवा द्वौ गुणौ सत्वरजसी यस्यां तादृशी धीर्यस्य । सात्त्विकी राजसी च बुद्धिर्न तामसीत्यर्थः । बुद्धेस्त्रिगुण-त्वेऽपि द्विगुणत्वोक्तिराधिकाभिप्रायेण । त्रीन धर्मार्थकामानर्थयते इति न्यर्थी । चतुर्णां वेदानां, साम-दान-भेद-दण्डरूपाणामुपायानां, “आन्वित्तिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । विद्याश्चैताश्चतसस्तु लोकसंस्थिति-हेतवः” — इत्युक्तविद्यानां वा वेदिता । पञ्चसु स्कन्धेषु रूप-वेदना-विज्ञान-संज्ञा-संस्कारेषु सौगताद्युक्तेषु, “सहायाः साधनोपाया विभागोदेशकालयोः । विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते” — इत्युक्तलक्षणेषु मन्त्राङ्गेषु वा, कृती कुशलः । षष्ठां “सन्धिर्ना विग्रहोयानमासनं द्वैधमाश्रयः” — इत्युक्तलक्षणानामन्वयेन दृढः । “स्वाम्यमाय-सुहृत्-कोश-राय-दुर्ग-वलानि च । सप्ताङ्गानि” — इत्युक्तलक्षणानि सप्त अङ्गानि यस्यां तादृशी सर्व्वसहा पृथिवी यस्य । अष्टानां व्यक्तिकलानां बुद्धिगुणानां धरः, अष्टौ व्यक्तयोर्मूर्तयो यस्यासौ अष्टव्यक्तिर्महादेवः तस्य कलाया अंशस्य धरः इति वा । अष्टानां व्यक्तानां लोकपालानां कलाधर इत्यन्ये । नवानां रसानां प्रभावादीनां वा निधिः । अथवा नवमङ्गला निधयः “महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खोमकरकच्छौ । मुकुन्द-कुन्द-नीलाश्च खर्व्वश्च निधयोनव” — इत्युक्तलक्षणा यस्य इत्यर्थः । पुण्यन्तोवर्द्धमानाः दश प्रत्ययाः सम्पद्धेतवः शास्त्रादयो यस्य, पुण्यन् दशसु दिक्षु वेदवेदाङ्गेषु वा, प्रत्ययोज्ञानं यस्येति वा ।

ध्यामूढानामिह तनुभृतां जाक्रवी तीर्थमेकं(१)
 विद्या तीर्थं प्रकृति-विमलं सद्विवेकोदयानाम् ।
 सर्वेषां तत् प्रथम-सुखदं* भारती(२) तीर्थमाङ्ग-
 स्तद्भावान्ने विपुल-मनसो† निश्चये शक्तिरस्ति ॥ ५ ॥
 अर्थोऽनुक्रम्यते श्लोकैः खिलो निर्णिनीषितः ।
 तावतैवानुतिष्ठासुर्निःसन्देहः‡ प्रवर्त्तताम्
 ततोमीमांसु-चित्तस्य समाधानाय तत् पुनः—
 विवरिष्ये यथान्यायं श्रुति-स्मृति-वचोवलात् ॥
 पञ्च प्रकरणान्यत्र तेषूपोद्घात-वत्सुरौ—
 प्रतिपत् शिष्टतिथयो नक्षत्रादिरिति क्रमः (३) ॥

* परमसुखदं,— इति पाठान्तरम् ।

† विमलमनसो, इति पाठान्तरम् ।

‡ निःसन्देहं, इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) तीर्थं पुरुषार्थप्राप्त्युपायभूतम् ।

(२) भारती सरस्वती तीर्थम् । भारतीतीर्थं तन्नामानं निजगुरुं प्रथम-
 सुखदमाङ्गरिति वा । तस्मिन् चरमतीर्थे भावात् अद्वातिशयेन मनःसंयो-
 गात् भक्त्यतिशयाद्वा, विपुलं विस्तृतं सकल-विषय-ग्राहि मनो यस्य, तस्य मे
 इत्यर्थः । विमलमनस इति पाठे, विमलं संशय-शून्यं मनोयस्येत्यर्थः ।

(३) उप समाप्ते उक्त्य हन्यते इत्युपोद्घातः । स च “चिन्तां प्रकृतसिद्धि-
 र्थासुपोद्घातं विदुर्व्यधाः” इत्युक्तलक्षणः । प्रकृत-निष्वाहक-साधारण-परि-
 भाषेति केचित् । प्रतिपदिति भिन्नं पदम् । तथा च, १ उपोद्घातप्रकरणम्,
 २ वत्सर-प्रकरणम्, ३ प्रतिपत्प्रकरणम्, ४ अवशिष्टद्वितीयार्दितिथिप्रक-
 णम्, ५ नक्षत्रादिप्रकरणम्, इति पञ्च प्रकरणानि । नक्षत्रादिरित्यादि-
 पदात् योग-करणी-ग्रहणकालादयोऽप्यत्र ।

(१) उपोद्घाते काल-सत्त्वं तस्य निर्णय-योग्यता ।

ईश्वरोनित्यकालात्मा चिन्तनीयः स कर्मसु ॥

जन्ये कालेऽब्दमुख्यत्वम्—उक्तमेतच्चतुष्टयम् (२) ।

(३) अब्दायनर्तुमासाश्च पक्षः प्रकरणान्तरे ॥

(४) अब्दः पञ्चविधश्चान्द्रोव्रतादौ * तिलकादिके ।

सुजन्मादिव्रते सौरो गोसत्रादिषु सावनः ॥

त्रयोऽप्याचार्य-सेवादौ विकल्प्यन्ते निजेच्छया ।

आयुर्दाये हि नाक्षत्रो वार्हस्पत्योऽधिवत्सरे† (५) ॥

(६) चान्द्राणां प्रभवादीनां पञ्चके पञ्चके युगे ।

* अब्दस्त्रिधा तत्र चान्द्रोव्रतादौ,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

† नास्तीदमर्द्धं सो० पुस्तके ।

(१) उपोद्घात-प्रकरण-प्रतिपाद्यार्थमाह उपोद्घाते इत्यादिना, उक्तमेतच्चतुष्टयमित्यन्तेन ।

(२) जन्यकाले विषये अब्दस्य मुख्यत्वं निमेघादीनां तदाश्रयतया गौणत्वमित्यर्थास्तुभ्यते । एतच्चतुष्टयमुपोद्घाते उक्तमिति सम्बन्धः ।

(३) द्वितीय-प्रकरण-प्रतिपाद्यार्थमाह अब्देत्यादिना, कृष्णः पितृ विप्रिष्यते इत्यन्तेन । प्रकरणान्तरे वत्सरप्रकरणे ।

(४) अब्दभेदानाह अब्द इति । तन्नामानि सव्यवस्थान्याह चान्द्रोव्रतादाविति । तिलकादिके चान्द्र इति संबन्धः ।

(५) मध्यमगणनया गुरोः संक्रान्तिशून्योयश्चान्द्रवत्सरः सोयमधिवत्सर इति वक्ष्यते ।

(६) चान्द्रस्यावान्तरभेदमाह चान्द्राणामिति । प्रभवादयः षष्ठिसङ्ख्याकाः संवत्सराश्चान्द्राः, तेषु द्वादश-पञ्चकानि, तत्रैकैकस्मिन् पञ्चके क्रमेण संवत्सरादयः भवन्ति । तत्र संवत्सरः प्रथमः, परिवत्सरो द्वितीयः, इदावत्सरस्तृतीयः, अनुवत्सरश्चतुर्थः, इदत्सरः पञ्चम इति विवेकः । सोऽयं युगसंज्ञितः कालः ।

संपरीदान्विदित्येत * च्छब्दपूर्व्यास्तु वत्सराः ॥

तिलोयवो वस्त्र-धान्यो† रजतं दीयतेऽत्र तु(१) ।

(२) उग्रे कर्मणि शान्ते च सोऽयने दक्षिणोत्तरे ॥

(३) वसन्ताद्यृतवोद्धेधा चान्द्राः सौराश्च, चान्द्रकाः‡—

चैत्राद्या, अथ§ मीनाद्या मेषाद्या वा विवस्वतः ॥

तेष्वाधानादयस्तद्वत् षण्मूर्त्ति-व्रत-पूजनम् ।

(४) मासास्तु सावनः सौरश्चान्द्रो नाक्षत्र॥ इत्यमी ॥

(५) दर्शान्तः पूर्णिमान्तो वा चान्द्रोऽसौ विप्र-वैश्ययोः ।

सौरोराज्ञः, सावनस्तु यज्ञे, ज्योतिषिके परः ॥

माघादि-मास-भेदेषु तिल-दानादयः स्मृताः ।

(६) चान्द्रोऽधिमासोऽसंक्रान्तः सोऽन्तर्भवति चोत्तरे ॥

* सम्परीदान्विदित्येत—इति सो० पुस्तके पाठः ।

† वस्त्रधान्य—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ चान्द्रगाः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ ह्यथ,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ नाक्षत्र—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) अत्र प्रभवादिपञ्चके यथाक्रमं तिलादिपञ्चकं दीयते इत्यर्थः ।

(२) अयनविभागमाह उग्रे इति ।

(३) ऋतून् विभजते वसन्तादीति । तथा च चान्द्रावसन्ताद्या ऋतव-
श्चान्द्रं चैत्रमारभ्य प्रवर्तन्ते । सौरास्तु रवेर्भीमराशिभोगमारभ्य मेषराशि-
भोगमारभ्य वा प्रवर्तन्ते,— इति विवेकः ।

(४) मासविभागमाह मासास्त्विति ।

(५) मध्यवस्थं चान्द्रादीनां स्वरूपमाह दर्शान्त इत्यादि । विप्रस्य दर्शान्तः,
वैश्यस्य पूर्णिमान्त इत्यर्थः । परः नाक्षत्रः ।

(६) चान्द्रमासे विशेषान्तरमाह चान्द्रोऽधिमास इत्यादिना । सः अधि-
मासः उत्तरे प्रकृते मासि अन्तर्भवतीत्यर्थः ।

असंक्रान्तावेकवर्षे द्वौ चेत् संसर्प आदिमः(१) ।
 क्षयमासोद्विसंक्रान्तः स चांशस्यति-संज्ञकः ॥
 त्रयस्त्याज्या विवाहादौ, संसर्पांशस्यती उभौ—
 शुद्धौ श्रौते तथा स्मार्त्ते,(२) मलमासोविविच्यते ॥
 काम्यारम्भं तत्-समाप्तिं मलमासे विवर्जयेत् ।
 आरम्भं मलमासात् प्राक् कृच्छ्रं सत्रादिकं तु यत्* ॥
 तत् समाप्यं सावनस्य मानस्यानतिलङ्घनात्† (३) ।
 आरम्भस्य समाप्तेश्च मध्ये स्याच्चेन्मलिनचः ॥
 प्रवृत्तमखिलं काम्यं तदाऽनुष्ठेयमेव तु ।
 कारीर्यादि तु यत् काम्यं तस्यारम्भ-समापने—
 कार्ये, काल-विलम्बस्य प्रतीक्षाया असम्भवात् (४) ।
 अनन्य-गतिकं नित्यमग्निहोत्रादि न त्यजेत् ॥
 गत्यन्तर-युतं नित्यं सोम-यागादि वर्जयेत् (५) ।

* कृच्छ्रसत्राब्दिकं च यत्,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

† मासस्यानतिलङ्घनात्,—इति सो० पुस्तकपाठः ।

(१) अर्थादन्तिमोऽधिमास इति भावः ।

(२) तथा च अधिमाससंसर्पांशस्यतिषु त्रिष्वेव विवाहादिमङ्गलकर्माणि न कार्याणि श्रौतस्मार्त्तकर्माणि तु संसर्पांशस्यतोः कार्याणीत्यर्थः ।

(३) तथा च यत्र नवतिदिनसाध्यं कर्माख्यं तत्र तथाविधसावनमाना-
नुरोधेन मलमासेऽपि तत्समापनं कार्यमित्यर्थः ।

(४) कारीरी नाम यागविषयः । अवग्रहेण शुष्यतां प्रस्थानां वृष्ट्या
सञ्जीवनं तत्फलम् अतस्तत्र कालप्रतीक्षा न सम्भवति ॥

(५) अग्निहोत्रादेरनन्यगतिकत्वमहरहः कर्तव्यत्वात् । तद्वैपरीत्याच्च
सोमयागादेर्गत्यन्तरयुतत्वं बोध्यम् ।

(१) अगति ग्रहण-स्नानं जातेष्टिर्गति-संयुता—

द्वयं नैमित्तिकं, तस्य व्यवस्था नित्यवन्मता ।

शुद्धमास-मृतानां स्यान्मन्त्रिने प्रथमाब्दिकम् (२) ॥

मलमास-मृतानान्तु मले स्यादाब्दिकान्तरम् (३) ।

(४) दैवे मुख्यः शुक्लपक्षः कृष्णः पित्र्ये विशिष्यते ॥

(५) तृतीये तु प्रकरणे वर्णिता* प्रतिपत्तिथिः ।

प्रतिपन्नाम विज्ञेया चन्द्रस्य प्रथमा कला (६) ॥

* वर्ण्यते,— इति पाठान्तरम् ।

(१) अगतीति अनन्यगतिकमित्यर्थः । ग्रहणस्नानस्यानन्यगतिकत्वञ्च मलिस्तुचे ग्रहणे सति तद्विहितस्य स्नानस्य शुद्धमासे कर्तुमशक्यत्वात् बोध्यम् । “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्व्वपेत् पुत्रे जाते” इति विहिताया-जातेष्टेः पुत्रजननानन्तरकाले प्राप्तत्वेपि जातेष्टि-जातकर्म स्तन्यपानानां क्रमेण विहितत्वात् तदानीं तत्करणं च कदाचित् बाल-विपत्ति-शङ्कापि स्यात्, अतस्तथाशङ्कायामशौचापगमेऽपि तदाचरणात् तस्याः सगतिकत्व-मिति भावः । तथा च अनन्यगतिकं नैमित्तिकं मलमासेऽपि कार्य्यं गत्य-न्तरयुतन्तु नेत्यर्थः ।

(२) पूर्वाब्दे शुद्धचैत्रादौ मृतानां पराब्दे चैत्रादेर्मलमासत्वे मलमास एव प्रथमाब्दिकं स्यादित्यर्थः ।

(३) मलमासचैत्रादौ मृतस्य प्रत्याब्दिकश्राद्धं पुनश्चैत्रादेर्मलमासत्वे मल-मास एव कर्त्तव्यं न तु शुद्धचैत्रे इत्यर्थः ।

(४) सव्यवस्थं पक्षभेदमाह दैवे इति ।

(५) तृतीय-प्रकरण-प्रतिपाद्यार्थमाह तृतीयेत्वित्यादिना नैर्द्धगा इह इत्यन्तेन ग्रन्थेन ।

(६) कलाविशेषवाचिनः प्रतिपच्छब्दस्य तिथिविशेषे प्रवृत्तौ निमित्तन्तु प्राथम्यमेवाभयसाधारणमित्युन्नेयम् ।

शुक्लपक्षे विशेषेण कृष्णपक्षे विनिःसरेत् (१) ।

(२) शुद्धा विद्धा तिथिः, शुद्धा हीना तिथ्याऽन्यथाऽहनि ॥

उदये पूर्वया तिथ्या विध्यते त्रिमुहूर्त्तकैः ।

सायं तूत्तरया तद्वत् न्यूनया तु न विध्यते ॥

वेध्याऽपि त्रिमुहूर्त्तैव न न्यूना वेधमर्हति (३) ।

शुद्धायां नास्ति सन्देहोदैवे पित्र्ये च कर्मणि (४) ॥

उपवासश्चैकभक्तं नक्तं चायाचितं व्रतम्* (५)—

दानञ्च षड्विधं दैवं क्रमादत्र विविच्यते ॥

एकोद्दिष्टं पार्वणञ्च पित्र्यं द्विविधमीर्यते ।

शुक्लपक्षे दर्श-विद्धा कृष्णे विद्धा द्वितीयया—

* चायाचितव्रतम्,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

(१) चन्द्रादितिशेषः । अत्र प्रथमायाः कलायाः कर्तृत्वेनान्वयो बोध्यः ।

(२) निर्णय-तिथि-परिचयार्थं तिथि-विभागमाह शुद्धेति । तिथिः प्रथ-
मतो द्विविधा शुद्धा विद्धा च । तत्र सूर्योदयमारभ्य सूर्यास्तपर्यन्तकालरूपे
अहनि अन्यथा पूर्वया उत्तरया वा तिथ्या रहिता तिथिः शुद्धेत्यर्थः । “इद-
मापि तावन्मात्र-साध्ये कर्मणि । एतेन सूर्योदयमारभ्य द्वितीयसूर्योदय-
पर्यन्ता सर्वत्र कर्मणि शुद्धेति कैमुतिकन्यायेन सूचितम्”—इति टीका ।

(३) तद्वदिति त्रिमुहूर्त्तकैर्विध्यते इत्यर्थः । तथा च वेधिकायास्तिथे-
र्द्विविध्यात् विद्धायाद्विविध्यसुत्रेण । उभयशेषमाह न न्यूनेति ।

(४) तथा च विद्धायाएव निर्णयत्वं न शुद्धाया इति फलितम् । “तत्रापि
मन्वादि-युगादि-ग्रहण-वैधृति-व्यतीपातेषु तत्कालयापितैव”—इति टीका ।

(५) उपवासेऽहोरात्राभोजन-सङ्कल्प-पालनरूपः, तदहोरात्रान्तर्द्वितीय-
भोजनाभाव-विशिष्टं मध्याह्न-भोजनमेकभक्तं, तादृशमेव प्रदोष-भोजनं नक्तं,
अयाचित-लब्धस्य तादृशमेव भोजनमयाचितं, व्रतं पूजादिरूपम् ।

उपोद्घा प्रतिपच्छुक्ते (१) मुख्या स्यादापराङ्गिकी ।
 तदभावे तु सायाङ्ग-व्यापिनी* परिगृह्यताम् ॥
 प्रातः-सङ्गव-मध्याह्नापराह्णाः सायमित्यसौ—
 अत्राङ्गः† पञ्चधा भागो मुख्योद्विद्यादिभागतः (२) ॥
 अभावेऽपि प्रतिपदः सङ्गत्यः प्रातरिष्यते ।
 तिथिस्त्रियामतोऽर्वाक् चेत्(३) तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥
 यामत्रयोर्द्धगामिन्यां प्रातरेव हि पारणम् ‡ ।
 वल्युसवं च पूर्व्वेद्यरूपवासवदाचरेत् ॥
 मुख्यतिथ्यन्तगाये तु तिथि-शेषोऽपि गृह्यताम् (४) ।
 शुद्धाधिका तु कृष्णाऽपि पूर्वा संपूर्ति-सम्भवात् ॥
 गृहीतव्या त्वेकभक्ते मध्याङ्ग-व्यापिनी तिथिः ।

* सायाङ्गे व्यापिनी,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तत्राङ्गः,—इति पाठान्तरम् ।

‡ नास्तीदमर्द्धं सो० पुस्तके ।

(१) “मतान्तरमाह शुक्ले इति । कृष्णे चेत्यपि बोध्यम् । मुख्येति सूचितानु-
 कल्पमाह तदभावे त्विति । अत्र, तुनास्यादित्यादिना चास्य स्वानभिमतत्वं
 सूचितम्”—इति टीका ।

(२) द्विधा, त्रेधा, चतुर्धा, पञ्चधा, पञ्चदशधा, —इत्येते मतभेदेन पञ्चाङ्गो वि-
 भागाः सन्ति, तत्र पञ्चधाभागो मुख्य इत्यर्थः । सर्व्वमेतदग्रे स्फुटी भविष्यति ।

(३) समाप्यते इति शेषः ।

(४) पूर्व्वविद्वैव तिथिर्मुग्या तद्विधानात् । पूर्व्वविद्वद्यायामन्तराये विघ्न
 सति । विघ्नेन पूर्व्वविद्वद्यां विहितकर्माकरणे उत्तरविद्वद्यायामपि तत्करण-
 मिति फलितार्थः ।

परेद्युरेव तद्याप्तिः, पूर्वद्युर्वा, दिनद्वये* ॥

नोभयत्रोभयत्रांशे साम्यं वैषम्यमित्यमी(१)—

षट् पक्षा(२) स्तेषु चैकैकव्याप्तौ सैवात्र गृह्यताम् ॥

दिनद्वयेऽपि तद्याप्तावव्याप्तौ चैकदेशतः—

सम-व्याप्तौ च पूर्वैव वैषम्ये त्वधिकेय्यताम् (३)॥

अन्याङ्गस्यैकभक्तस्य कालस्त्वङ्गनुसारतः † ।

उपवास-प्रतिनिधेस्तिथिः ‡ स्यादुपवासवत् (४) ॥

प्रदोष-व्यापिनी नक्ते तिथिर्याप्तिर्दिनद्वये ।

अव्याप्तिर्वाऽथवाऽंशेन व्याप्तिः स्यात् सर्वथोत्तरा (५) ॥

सौर-नक्ते तु सायाङ्ग-व्यापिनी(६) न प्रदोषगा ।

* परेद्युरेव पूर्वद्युरेव व्याप्तिर्दिनद्वये,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

† कालस्तदनुसारतः—इति पाठान्तरम् ।

‡ उपवासप्रतिनिधेः स्थितिः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) पूर्वद्युरेव मध्याह्न-व्याप्तिरित्येकः पक्षः । उत्तरेद्युरेव तथेत्यपरः दिनद्वयेऽपि मध्याह्न-व्याप्तिरित्यन्यः । नैकस्मिन्नपि दिने मध्याह्न-व्याप्तिरित्यपरः कस्मिन्नपि दिने न सम्पूर्ण-मध्याह्न-व्याप्तिः किन्तु भयत्रैवांशतस्तद्याप्तिरित्यन्य पक्षः । अथ च पक्षाऽंशस्य साम्यं वैषम्याभ्यां द्विधा भिद्यते,—इत्यमी षट् पक्षाः

(२) तत्र व्यवस्था आह तेषु चेति ।

(३) अव्याप्तौ चेतिच्छेदः । एकदेशतः समव्याप्तौ चेत्यन्वयः ।

(४) तथा चैकभक्तत्रयं मिद्धं प्रधानमन्याङ्गमुपवास-प्रतिनिधि-रूपचेति

(५) पूर्ववदत्रापि षट् पक्षाः । तत्र पूर्वद्युरेव परेद्युरेव वा व्याप्तौ संशयाभावात् अवशिष्टपक्षेष्वेकमेव निर्णयमाह व्याप्तिरित्यादिना । अंशेः व्याप्तिर्द्विविधा साम्येन वैषम्येण चेत्यर्थः ।

(६) मुख्येतिशेषः । प्रदोष-व्याप्तिस्तु तत्रानुकल्प इति भावः ।

अथाचिते तु तिथयः स्वीकार्या उपवासवत् ॥

सोदयत्रिमुहूर्त्तायां(१) कुर्यादानं व्रतानि च ।

(२) उभयत्र तथात्वे तु* पूर्वद्युस्तदनुष्ठितिः ॥

परत्रैव तथात्वं चेत्; पूर्वा ग्राह्या तिथि-क्षये ।

तिथेः साम्ये च वृद्धौ च गृह्यतां तिथिरुत्तरा (३) ॥

अस्पर्शे चैकदेशस्य व्याप्तौ पूर्वैव गृह्यताम् (४) ।

एकोद्दिष्टे तु मध्याह्न-युक्ता स्यादेकभक्तवत् ॥

एकदेश-सम-व्याप्तौ क्षये पूर्वाऽन्यथोत्तरा (५) ।

(६) कुतपाद्यपराह्लान्तं[†] व्याप्तिराब्धिक उत्तमा ॥

* उभयत्र तु साम्ये तु,—इति सा० पुस्तके पाठः ।

† कुतपाद्यपराह्लान्तं, इति सा० पुस्तके पाठः ।

(१) उदयेन सहितास्त्रयोमुहूर्त्तायस्यामिति विग्रहः ।

(२) अत्रापि पूर्ववत् घट् पक्षाः । तत्र पूर्वद्युरेव तथात्वे संशयाभावात् अवशिष्टपक्षेषु क्रमेण निर्णयमाह उभयत्रेति ।

(३) यदा तु पूर्वद्युः सोदय-त्रिमुहूर्त्तमस्पृष्टा परेद्युरेव सोदय-त्रिमुहूर्त्तं व्याप्नोति, तदा ग्राह्य-तिथिर्वृद्धि-क्षय-साम्यानुगोधेन निर्णयः । तत्र ग्राह्य-तिथेः क्षये पूर्वा, साम्ये वृद्धौ चोत्तरेति वर्तुनार्थः ।

(४) दिनद्वये सोदय-त्रिमुहूर्त्त-स्पर्शाभावे साम्य-वैषम्याभ्यामेकदेश-व्याप्तौ चोत्तरेत्यर्थः ।

(५) अत्रापि पूर्ववत् घट् पक्षाः । तत्रैकदेशे समव्याप्तौ ग्राह्य तिथिर्वृद्धि-साम्य-क्षयेर्निर्णयः, अवशिष्ट-पक्षेष्वेकभक्तवत् निर्णयइत्यर्थः ।

(६) पार्वणे तन्निर्णयमाह कुतपादीति टीका । प्रत्याब्धिक-प्ररोऽयं ग्रन्थ इत्यन्ये । अङ्गाऽष्टमेऽमुहूर्त्तः कुतपः । तस्य द्वादश-मुहूर्त्तनापराह्न-समाप्तिः । तथा च, कुतपादि-मुहूर्त्त-पञ्चक व्यापिनी मुख्येत्यर्थः ।

तदभावेऽपराहस्य व्यापिका गृह्यतां तिथिः ।

(१) क्षये पूर्वोत्तरा वृद्धौ व्याप्तिश्चेदपराह्योः ॥

न ग्राह्य-तिथि-गौ* वृद्धि-क्षयावृद्ध-तिथेस्तु तौ ।

साम्ये तूद्ध-तिथेर्ग्राह्या† पर-विद्धैव वृद्धिवत् ॥

(२) न स्पृशेदपराह्यौ चेत्‡ पूर्वा स्यात्, कुतपोवृथा ।

वैषम्येणैकदेशस्य व्याप्तौ ग्राह्या महत्त्वतः ॥

(३) साम्येन चेत्; क्षये पूर्वा, परा स्याद्वृद्धि-साम्ययोः ।

वृद्धि-साम्य-क्षया ग्राह्य? तिथिगा नोद्धगा इह ॥

(४) द्वितीयाद्यास्तु पर्वान्तास्तर्ह्य-प्रकरणोदिताः ।

* न ग्राह्यतिथिजौ,—इति सु० पुस्तके, न ग्राह्या तिथिगौ,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

† साम्यातूद्धतिथेर्ग्राह्या,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ न स्पृशत्यपराह्यौ चेत्,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

§ ग्राह्या—इति सो० पुस्तके पाठः ।

(१) अत्रापि पूर्ववत् षट् पक्षाः । पूर्वद्युरेव परेद्युरेव वा तद्याप्तौ संश-
याभावः । उत्तयत्रापराह्य-व्याप्तौ क्षय-वृद्धिभ्या निर्णयः । उभयदिने कृत्स्नाप-
राह्य-व्याप्तौ अभिमतायान्तिथेर्वृद्धि-नियमेन ग्राह्य-तिथि-क्षयासम्भवादाह
न ग्राह्यतिथिगाविति ।

(२) दिनद्वयेऽपराह्यस्पर्शाभावे निर्णयमाह न स्पृशेदिति । परदिने
कुतपसत्त्वादाह परेद्युः कुतपोवृथा, न नियमकइत्यर्थः । महत्त्वत आधिक्येन ।

(३) साम्येनैकदेश-प्राप्तौ निर्णयमाह साम्येन चेदिति । पूर्ववद्वोत्तरतिथे-
र्वृद्ध्यादिकं न नियामकं किन्तु ग्राह्यतिथेरेवेत्याह वृद्धिसाम्येत्यादिना ।

(४) चतुर्श-प्रकरण-प्रतिपाद्यार्थमाह 'द्वितीयाद्यास्तु' इत्यादिना, पर्वण्ये-
वेति निर्णयः इत्यन्तेन मन्थेन । सामान्यात् समानत्वात् । तिथिषु द्वितीया-
द्यास्तु । नयोनिर्णयः ।

सञ्चारणीयः सामान्यात् तिथिषु प्रतिपन्नयः ॥
 क्वचित् क्वचित् विशेषोऽस्ति सोऽयमत्राभिधीयते ।
 पूर्वद्युग्मती प्रातः परेद्युस्ति-मुहूर्त्त-गा ;—
 सा द्वितीया परोपोष्या पूर्व-विद्धा ततोऽपरा * (१) ।
 रक्षा-द्वितीया पूर्वास्यादुत्तरा स्याद् व्रतान्तरे ॥
 परेद्युर्नास्ति चेत्† पूर्व-विद्धाप्यसु व्रतान्तरे ।
 मुहूर्त्तमात्र-सत्त्वेऽपि दिने गौरी-व्रतं परे ।
 शुद्धाधिकायामप्येवं गण-योग-प्रशंसनात् (२) ॥

* ततोऽन्यथा-- इति पाठान्तरम् ।

† परेऽस्ति नास्ति चेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ 'परेद्युर्नास्ति चेत्'—इत्यादिः 'गौरीव्रतं परे'—इत्यन्तोग्रन्थः सो० पुस्तके नास्ति ।

(१) प्रातः मुहूर्त्तत्रयात्मके । अपरा भिन्नाः पूर्वद्युस्तिमुहूर्त्त-व्यापिनी परेद्युस्तद्व्यापिनी सर्वथाऽसती वेत्यर्थः । अयमर्थः, यद्यपि द्वितीया कृष्णा पूर्वा, शुक्ला परा,—इति सामान्यता निर्णयस्तथापि पूर्वद्युः त्रिमुहूर्त्त-व्यापित्वेन कृष्णा पूर्वा, नाचेत् परैव, यदि परदिनेऽपि त्रिमुहूर्त्त-न्यूना नास्त्येव वा तदापि पूर्वैव । एवं परदिने त्रिमुहूर्त्तव्यापित्वेन शुक्ला परा, यदि परदिने ततोऽन्यूना नास्त्येव वा, तदा सापि पूर्वैवेति ।

(२) परे दिने,—इत्यन्वयः । 'मुहूर्त्तमात्रेति पूर्वविद्धा-विषयम्' इति टीका । परदिने मुहूर्त्तमात्र-सत्त्वेऽपीत्यन्ये । ते तु वदन्ति, मुहूर्त्तमात्रेति मतान्तरं न तु ग्रन्थकर्तृमतं तन्मते त्रिमुहूर्त्तादरेणैवेति । सर्वमिदं टीकायां विस्तरेणोक्तं तत्रैव द्रष्टव्यम् । 'शुद्धाधिकायामिति तु पूर्वदिने घटिकात्रयोत्तरं प्रवृत्त-विषयं तदा तस्याः खण्डात्पि द्विविध-विद्वात्वाभावेन पूर्णावत् शुद्धत्वात्'—इति टीका । गणो गणपतिस्तत्तिथिः चतुर्थी ।

चतुर्थी तु परोपोष्या(१) गणनाथ-व्रतस्य तु—

मध्याह्न-व्यापिनी पूज्या तद्वन्नाग-चतुर्थ्यपि ॥

(१) परेद्युरेव मध्याह्न-व्याप्तौ विघ्नस्य सेत्तरा ।

अन्यथा पूर्व-विद्धैव मातृ-योग-प्रशस्तितः ॥

(२) पूर्वद्युरेव तद्व्याप्तौ पूर्वा सर्प-प्रिया तिथिः ।

नोचेत्, सर्पस्य पञ्चम्या योगोऽत्यन्तं प्रशस्यते ॥

(४) गौर्याः शुद्ध-जयाऽप्यस्तु नाग-विद्धा निषिध्यते ।

सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा ग्राह्या स्कन्द-व्रते परा(५) ॥

नाग-विद्धा स्कन्द-षष्ठी सा निषिद्धा व्रतान्तरे ।

उत्तरस्या अलाभे तु नाग-विद्धैव* गृह्यताम् ॥

* नागविद्धापि, —इति सो० पुस्तके पाठः ।

(१) उपोष्येति वैदिककर्ममात्रोपलक्षणम् । अयञ्च निर्णयो गणेश-नाग-गौरी-व्रतोपवास-पूजाऽन्य-विषयः ।

(२) गणेशव्रते विशेषमाह परेद्युरेवेति । विघ्नो विघ्नेशः गणेश इत्यर्थः । अन्यथा अन्येषु चतुर्थ्यु पक्षेषु । अत्रापि पूर्ववत् षट् पक्षा द्रष्टव्याः । माता मातृ-देवताका तृतीया । मध्याह्न-व्याप्तिश्चात्र संपूर्ण-मध्याह्न-व्याप्तिरेकदेश-व्याप्ति-पक्षेऽधिक-व्याप्तिश्चेति द्विविधा बोद्धव्या ।

(३) नागव्रते विशेषमाह पूर्वद्युरेवेति । तद्व्याप्तौ प्राग्वत् द्विधा मध्याह्न-व्याप्तौ । नोचेदिति अन्येषु चतुर्थ्यु पक्षेष्वित्यर्थः । अत्रापि पूर्ववत् षट् पक्षाः । सर्पस्य सर्पदेवतचतुर्थीः ।

(४) गौरीव्रते विशेषमाह गौर्या इति । व्रते इति शेषः । शुद्धजयेति वज्रव्रीहिः, तृतीया-युतेत्यर्थः । तत्र हेतुः नागविद्धेति । यत इत्यादिः ।

(५) परेति सापि त्रिमुहूर्त-चतुर्थी-वधे परदिने त्रिमुहूर्त सत्त्वे, अन्यथा तु पूर्ववेति हेमाद्रिः । उपवासं पूर्वा तदन्यकर्मसु परेत्यपि पक्षान्तरं स एवाह । सर्वा कृष्णा पूर्वा शुक्ला परेति गौडाः ।

विना द्वादश-नाडीभिर्नाग-वेधो न दोषकृत् (१) ।

सप्तमी पूर्व-विद्धैव व्रतेषु निखिलेष्वपि ॥

अलाभे* पूर्व-विद्धायाः परविद्धैव† गृह्यताम् ।

व्रतमात्रेऽष्टमी कृष्ण पूर्वा, शुक्लाऽष्टमी परा ॥

पूर्वाष्टमी तु शुक्लाऽपि पूर्व-विद्धा विधीयते ।

पक्ष-द्वयेऽप्युत्तरैव शिव-शक्ति-महोत्सवे (२) ॥

ज्येष्ठ-योगे पूर्वाऽपि‡ याज्ञा ज्येष्ठा-व्रते तिथिः ।

मध्याह्नादूर्ध्वमृत्तं चेत् परेद्युः सा प्रशस्यते ॥

ज्येष्ठ-भानुवारभ्यां युक्ताष्टम्यतिदुर्लभा § (३) ।

जयन्त्याख्यं व्रतं भिन्नं कृष्ण-जन्माष्टमी-व्रतात् ॥

शुद्धा च सप्तमी-विद्धेत्येवं जन्माष्टमी द्विधा ।

* अलाभे,—इति टीका सम्मतः पाठः ।

† परविद्धापि,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

‡ पूर्वैव,—इति भट्टारिष्ठपाठः ।

§ योगोऽष्टम्याः सुदुर्लभः, इति सो० पुस्तके पाठः ।

(१) षण्महर्त्त-पञ्चमी-विद्धाया एव व्याज्यन्ते न त्रिंशद्द्विद्धायाः,—इति भावः । अथ षण्महर्त्त षष्ठी-विद्ध-निषेधोक्तैकभक्तादि व्यतिगिक्त-विषयः,—इति हेमाद्रिः । तदपि पूर्व-निषेधेन मध्याह्नादि-व्याप्तिं द्रष्टव्यमिति टीका ।

(२) मिलित-शिव-शक्ति-देवय-व्रते नवमी-व्यति-वेत्यर्थः ।

(३) परेद्युर्देव ऋक्षयोगे परैव, पूर्वैद्युर्देव तद्योगे पूर्वा । भू च ऋक्ष-योगो यदि परदिने मध्याह्नादूर्ध्वमप्यनुवर्तते, तदा परैव । यदा भानुवार-योगोभवति, तदा ऋक्षभानुवारयोगैव निर्णय इति भावः ।

सप्तमी चेत् निशीथात् प्राक् विद्धा, शुद्धाऽन्यथा भवेत् (१) ॥

शुद्धायां नास्ति सन्देहो विद्धा च त्रिविधेयते ;—

निशीथ-योगः पूर्वद्युः परेद्युर्वा द्वयोस्त * (२) ॥

पूर्वेव प्रथमे पक्षे परैवोत्तर-पक्षयोः ।

अष्टमी रोहिणी-युक्ता जयन्ती, सा चतुर्विधा ;—

शुद्धा शुद्धाधिकेत्येवं विद्धा विद्धाधिकेति च (३) ।

(४) शुद्धायामपि विद्धायां न सम्भाव्योत्तरा तिथिः ॥

(५) शुद्धाधिकायां † योगश्चेदेकस्मिन् ‡ वा दिनद्वये ।

* परेद्युर्वाभयोस्त, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

† शुद्धाधिकाया, — इति सो० पुस्तके पाठः ।

‡ योगः स्यादेकस्मिन्, — इति पाठान्तरम् ।

(१) यद्यप्यन्यत्र दिवा बेध उक्तः, तथापि जन्माष्टम्यां रात्रि-बेधोऽपि । स च रात्रि-बेधस्तदा सम्पद्यते, यदि सूर्यान्तोत्तरं निशीथादूर्वाक् कियत्यपि सप्तमी स्यात्, नोचेदष्टमी शुद्धैव भवतीति भावः ।

(२) उतेति निपातो वा-शब्दार्थे द्रष्टव्यः । पूर्वद्युः परेद्युरित्युभयत्रा-वधारणं बोध्यम् ।

(३) या पूर्व-दिने सप्तमी-योगमप्राप्ता सती तत्रैव परिसमाप्यते, साऽष्टमी शुद्धा । या तु पूर्वदिने सम्पूर्णा सती परदिनेऽपोषन्निःसरति सा शुद्धाधिका । या पुनः सप्तमी-युक्तापि पूर्वदिन एव परिसमाप्यते, सा विद्धा । या तु पूर्वदिने सप्तमीविद्धा सती परदिनेऽपि निःसरति, सा विद्धाधिकेति विवेकः ।

(४) अत्र शुद्धायां विद्धायाश्चोत्तरतिथेः सम्भावनैव नास्तीत्याह शुद्धा-यामिति ।

(५) द्वितीयपक्षस्य सनिर्णयनवान्तरभेदमाह शुद्धाधिकायामिति । योगो रोहिणीयोगः । एकयोगे, एकस्य दिनस्य रोहिणी-योगे । द्वियोगे द्वयोर्दिनयो रोहिणी-योगे ।

नैक-योगेऽस्ति सन्देहो द्वि-योगे प्रथमं दिनम् ॥

सदा निशीथे पश्चादेत्युत्तमोमध्यमोऽधमः ।

योगस्तिधाऽपि पूर्वद्युः संपूर्णत्वादुपोषणम् (१) ॥

(२) विद्धाधिकायामथेक-दिन-योगे* स गृह्यताम् ।

द्वयोर्योगस्तिधा भिन्नो निशीथे वृत्ति-भेदतः ॥

(३) तद्वृत्तिर्दिन एकस्मिन् उभयोर्नाभयोरिति ।

एकस्मिंश्चेत् तद्दिनं स्यात् पक्षयोरन्त्ययोः परम् † ॥

(४) बुधे सोमे जयन्ती चेत् वारे साऽतिफलप्रदा ‡ ।

तिथ्युत्तयोर्द्वयोरन्त उत्तमं पारणं भवेत् ॥

* दिने योगे,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† परा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ सति फलप्रदा,—मु० पुस्तके पाठः ।

(१) शुद्धाधिकायां सदा अहोरात्रे, अर्थात् पूर्वदिने सूर्यादयमारभ्य प्रवृत्तो नक्षत्रयोगः परेद्युःकदयपर्यन्तमनुवर्तमान उत्तमः । निशीथे अर्द्धरात्रे, निशीथमारभ्य प्रवृत्तो मध्यमः । पश्चान्निशीथादूर्द्धं प्रवृत्तोऽधमः । एते त्रयोऽपि पक्षाः फल-तारतम्यायैवोपयुज्यन्ते । उपवासस्तु सर्वत्र पूर्वदिन एवेत्यर्थः ।

(२) चतुर्थपक्षस्यावान्तरभेदं सनिर्णयमाह विद्धाधिकायामिति । स एकदिनयोगः ।

(३) निशीथे वृत्तिभेदतः,—इत्येतद्वाच्ये तद्वृत्तिगित्यादिना । एकस्मिन् दिने पूर्वत्रव परत्रव वा दिने, तद्वृत्तिरर्द्धरात्रे रोहिणी योगः । पर परदिनम् ।

(४) वार-विशेष-योगस्तु फलाधिक्याय ननु निर्णयायेत्याह बुधे इति । बुधे सोमे वारे इत्यन्वयः ।

एकस्यान्ते मध्यमं स्यादुत्सवान्तेऽधमं स्मृतम् (१) ।

यस्मिन् वर्षे जयन्त्याख्यो योगो* जन्माष्टमी तदा ॥

अन्तर्भूता जयन्त्यां स्यादृक्त-योग-प्रशस्तिः (२) ।

नवमी पूर्व-विद्धैव पक्षयोरुभयोरपि ॥

मध्याह्ने रामनवमी पुनर्वसु-समन्विता (३),—

ग्राह्या, नैवाष्टमी-युक्ता सनचत्राऽपि वैष्णवैः ॥

कृष्णा पूर्वोत्तरा शुक्ला दशम्येवं व्यवस्थिता ।

जयन्ती-व्रतवन्नित्यं काम्यं चैकादशी-व्रतम् ॥

अरुणोदय-वेधोऽत्र वेधः सूर्योदये तथा (४) ।

उक्तौ द्वौ दशमी-वेधौ वैष्णव-स्मार्त्तयोः क्रमात् ॥

* जयन्त्याख्ययोगो,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

(१) पूजापवासजागरणरूप उत्सवः । तदन्ते तत्समाप्तौ द्वितीयदिने प्रातः-काले इत्यर्थः ।

(२) यदाप्युक्तनिर्णयानुसारेण जन्माष्टमी पूर्वदिने जयन्ती परदिने, तदा पूर्व-निर्णयमुपेक्ष्यालभ्य-योग-वशात् परदिन एव तदनुष्ठानमिति टीका । रोहिण्यष्टम्योर्योगाभावे तु जन्माष्टमीव्रतमेवानुष्ठेयमिति बोध्यम् ।

(३) मध्याह्नेऽत्र पञ्चधा विभागेन । त्रिधा विभागेनेति केचित् । अष्टममुहूर्त्त एवात्र मध्याह्नः कृष्णाष्टम्यां मध्यरात्रवदित्यपरे । तथा च रामनवमी मध्याह्न-व्यापिनी ग्राह्या, दिनद्वये मध्याह्न-व्याप्तौ तदव्याप्तौ तदेक-देश-व्याप्तौ वा पुनर्वसु-युता, दिन-द्वये पुनर्वसु-योगे मध्याह्ने तद्योगवती, दिन-द्वयेपि मध्याह्ने तद्योगे मध्याह्नं विहाय तद्योगे वा सर्वथाऽयोगे वा उत्तरे-वेति टीका-सम्मतता व्यवस्था ।

(४) उदयात् प्राक् चतस्रो नाडिका अरुणोदयः । तत्र दशमी-प्रवेशेऽरुणोदय-वेधः, सूर्योदये तत्प्रवेशे सूर्योदयवेध इति विवेकः ।

कला-काष्ठादि-वेधोऽपि ग्राह्योऽत्र त्रिमुहूर्त्तवत् ।

वैखानसाद्यागमोक्त-दीक्षां प्राप्नोहि वैष्णवः (१) ॥

विद्धा त्याज्या वैष्णवेन शुद्धाऽप्याधिक्य-सम्भवे (२) ।

(३) एकादशी द्वादशी वाऽधिका चेत् त्यज्यतां दिनम्—

पूर्वं, ग्राह्यं तूत्तरं स्यादेष वैष्णव-निर्णयः ॥

एकादशी द्वादशीचेत्युभयं वर्धते यदा ।

तदा पूर्व-दिनं त्याज्यं स्मार्त्तैर्ग्राह्यं परं दिनम् ॥

(४) एकादशीमात्र-वृद्धौ गृहि-यत्यो व्यवस्थितिः;—

उपोष्या गृहिभिः पूर्वा यतिभिस्तूत्तरा तिथिः ॥

द्वादशीमात्र-वृद्धौ तु शुद्धा-विद्धे व्यवस्थिते ;—

शुद्धा पूर्वात्तरा विद्धा स्मार्त्त-निर्णय ईदृशः ॥

(५) अवणेन युता चेत्याद्वादशी सा हि वैष्णवी ;—

स्मार्त्तैश्चोपोषणीया स्यात्त्यजेद्देकादशीं तदा ॥

(१) आदिना नारद-पञ्चरात्रादि । हिः प्रसिद्धौ । तेनाप्रसिद्ध-वैष्णवोऽपि भागवताख्यः सूचितः । यद्यपि स स्मार्त्तएव, तथापि तेनारुणोदय विद्धाऽपि सर्व्वथा त्याज्येति सूचन-फलम् इति टीका ।

(२) अत्रापि 'त्याज्या,'—इत्यनुषङ्गः ।

(३) आधिक्यं त्रेधेत्याह एकादशीति । अत्रैकादशी द्वादशीति द्वयं सावधारणं तन्मात्रमधिकमित्यर्थः । वा-शब्देनोभयाधिक्य-संग्रहः । आधि-क्यश्चात्र द्वितीयदिने निःसरणमात्रं बोध्यम् । पूर्वमिति पूर्व्वत्रान्वयि ।

(४) स्मार्त्तं प्रति निर्णयमाह, 'एकादशी' इत्यादिना, 'स्मार्त्तनिर्णय ईदृशः'—इत्यन्तेन । व्यवस्थितिश्चोत्तरार्द्धेन स्पष्टीकृता । एवं परत्र ।

(५) यद्योक्त निर्णयस्यापवादमाह अवणेनति । यदा द्वादश्यामेव अवण-नक्षत्रं, तदा शुद्धैकादशीमपि त्यक्त्वा द्वादश्यामेवोपवासेदित्यर्थः ।

उपवास-व्रतादन्य-व्रते सार्द्ध-मुहूर्त्तकैः ।

सप्तभिर्दशमी-विद्धामेतामेकादशीं त्यजेत् ।

(१)द्वादशी पूर्व-विद्धैव व्रतेषु निखिलेष्वपि ॥

(२)शुक्ल-त्रयोदशी पूर्वा परा कृष्णा त्रयोदशी* ।

अनामे साऽपि पूर्वैव, पराऽनङ्ग-त्रयोदशी† ॥

या शुक्ला गृह्यते पूर्वा, गृह्यतां साऽऽपराह्निकी(३) ।

(४)चतुर्दश्युत्तरा शुक्ला पूर्वा कृष्णा चतुर्दशी ॥

उदये द्विमुहूर्त्ताऽपि‡ ग्राह्याऽनन्त-व्रते तिथिः ॥

(५)शुक्लाऽपि रात्रि-युक्ता स्याच्चैत्र-श्रावण-मासयोः ।

(६)शुक्ला सर्वाऽपि पूर्वैव यदिस्यादापराह्निकी ॥

* कृष्णात्रयोदशी,—इति का० पुस्तके पाठः ।

† पूर्व्याऽनङ्गत्रयोदशी, - इति मु० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ त्रिमुहूर्त्तापि, इति मु० का० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) द्वादश्यां निर्णयमाह द्वादशीति ।

(२) त्रयोदश्यां निर्णयमाह शुक्लेति । परदिने त्रिमुहूर्त्तालाभे कृष्णा-त्रयोदश्यपि पूर्वैव सर्वकर्मसु ग्राह्या । परेति “मार्गशीर्षशुक्लत्रयोदशो परविद्धैवेत्यर्थः । पूर्वानङ्गेत्यपाठः”—इति टीका ।

(३) या शुक्ला त्रयोदशी पूर्वा ग्राह्यत्वेनाक्ता, सा न सायाह्नमात्रव्यापिनी । किन्वापराह्निकीत्यर्थः ।

(४) चतुर्दश्यां निर्णयमाह चतुर्दशीति । “उपवासभिन्नविषयमिदम्” — इति टीका । विशेषमाह उदये इति । द्विमुहूर्त्तापीत्यपिना त्रिमुहूर्त्तादिपरिग्रहः । “त्रिमुहूर्त्तापीत्यपपाठः”—इति टीका ।

(५) दमनक-पवित्रारोहणयोर्निर्णयमाह शुक्लापीति । पूर्वैवेत्यर्थः ।

(६) रुद्रदवत्योपवासे निर्णयमाह शुक्ला सर्व्वापीति । अपिभिन्नक्रमे, सर्व्वाशुक्लापीत्यर्थः । अपिना कृष्णापरिग्रहः । ‘यदिस्यात्’—इत्यनेनापराह्णेऽलाभे पराऽपि स्तुचितम् ।

(१) प्रदोषे वा निशीथे वा द्वयोर्वा याऽस्ति सा भवेत् ;—

शिवरात्रि-व्रते, तत्र द्वयोः सत्ता प्रशस्यते ॥

तदभावे निशीथैक-व्याप्ताऽपि परिगृह्यताम्* ।

तस्याश्वासमभवे ग्राह्या प्रदोष-व्यापिनीतिथिः ॥

तिथ्यन्ते पारणं याम-त्रयादर्वाक् समापने (२) ।

अन्यथा पारणं प्रातरन्य-तिथ्युपवासवत् ॥

(३) पूर्व-विद्धैव सावत्री-व्रते पञ्चदशी तिथिः ।

नाड्योऽष्टादश भूतस्य स्युश्चेन्नर्चा परेऽहनि ॥

व्रतान्तराणि सर्वाणि परेऽहन्येव सर्वदा (४) ।

श्राद्धेऽपराह्ण-कालीनोदरं श्राद्धिकवन्मतः ॥

* तदभावे निर्णयैव व्यापिनी गृह्यतां तिथिः,— इति पाठान्तरम् ।

† स्युश्चेन्नर्चा— इति भु० का० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) शिवरात्रौ निर्णयमाह प्रदोषेवेति । सा शिवरात्रिव्रते भवेदित्य-
न्वयः । प्रदोषेवेत्यादि विकल्पत्रयस्य व्यवस्थितत्वं दर्शयति तत्रेत्यादिना ।

(२) यामत्रयादर्वाक् चतुर्दश्याः समापने सति इति शेषः ।

(३) पञ्चदश्यां निर्णयमाह पूर्वविद्धेवेति । पञ्चदशीचात्र शुक्ला कृष्णा च ।
चेदिति पूर्वत्रान्वयि । यद्यपि पूर्वदिने चतुर्दश्या अष्टादश नाशः सन्ति
तथापि पूर्वविद्धेवेत्यर्थः । एवकार-व्यवच्छेदमाह न परेऽहनीति । पाठान्तरे
तु तत्र पूर्वदिने भूतस्याष्टादशनाशः सन्ति चेत्, तदा परेऽहनि व्रतं नातत्र
पूर्वविद्धा ग्राह्येत्यर्थः साहजिकः । टीकात्यान्त, “तत्र परेऽहनीति पाठेऽपि
तस्मिन् परे उत्कृष्टे पूर्वरूपेऽहनि, तस्य ताः सूर्यद्यपि”— इति कष्ट-
कल्पनया व्याख्यातम् ।

(४) सर्वाणि उपवासादीनि । सर्वदा तादृशवेधे सति असति च ।

दिन-द्वयेऽप्येक-देशे वृत्तौ* ग्राह्यो महत्त्वतः ।

तुल्यत्वं चेदेक-देशे क्षये पूर्वाऽन्यथोत्तरः(१) ॥

कृत्स्न-व्याप्तौ द्वयोरङ्गो रुत्तरस्तिथि-वृद्धितः(२) ।

(३)साग्न्यनग्नि-व्यवस्था-स्यान्न स्याच्चेदपराङ्गयोः† ॥

पूर्वेद्युः साम्निकः कुर्यादुत्तरेद्युरनग्निः‡ ।

(४)पर्व-प्रतिपदोः सन्धिर्मध्याह्ने वा ततः पुरा ॥

अन्वाधानं पूर्व-दिने यागः सन्धि-दिने भवेत् ।

ऊर्द्धं मध्याह्नतः सन्धावन्वाधानन्तुॴ तद्दिने ॥

इष्टिं पर-दिने कुर्यादन्योवाजसनेयिनः ।

यस्तु वाजसनेयी स्यात् तस्य सन्धि-दिनात्पुरा ॥

न काप्यन्वाहितिः॥ किन्तु सदा सन्धि-दिने हि सा॥ ।

* दिनद्वयेप्येकदेशवृत्तौ,—इति का० पुस्तके पाठः ।

† नचेत् स्यादपराङ्गयोः,—इति का० पुस्तके पाठः ।

‡ निरग्निः—इति का० पुस्तके पाठः ।

ॴ वन्वाधानं हि,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

॥ काप्यन्वाहितिः,—इति भु० पुस्तके पाठः ।

॥ सन्धिदिने तु सा,—इति पाठान्तरम् ।

(१) अन्यथा इत्यस्य वृद्धिसाम्ययोरित्यर्थः । अत्र क्षयादिक ग्राह्यतिथे-
रेव बोध्यम् ।

(२) अत्र साम्यक्षययोरसम्भवात् तिथिवृद्धि इत्युक्तम् ।

(३) अपराङ्गद्वयास्पर्शे आब्दिकादिशेषमाह साग्न्यनग्नीति । सैवाधि-
कारिभेदेन व्यवस्था पराङ्गेन स्पष्टीकृता ।

(४) इष्टौ पर्वनिर्णयमाह पर्वेत्यादिना निर्णय इत्यन्तेन ग्रन्थेन । ॥

- (१) सन्धिश्चेत् सङ्गवादूर्ध्वं प्राक् पर्यावर्तनाद्रवेः* ॥
 सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्काल-विधौ† तिथिः ।
 (२) वृद्धिः प्रतिपदो याऽस्ति तदूर्ध्वं पर्वणि क्षिपेत्॥
 क्षयस्याूर्ध्वं तथा हित्वा‡ सन्धिर्निश्चीयतां सदा ।
 (३) बौधायन-मते दर्श-श्राद्धं चेष्टिर्विशिष्यते ॥
 (४) द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्निकी§ ॥

* प्राक् चेदावर्तनाद्रवेः,—इति का० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† सद्यः कालविधौ,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ क्षिप्ता,—इति सो० पुस्तके पाठः

§ प्रतिपद्यापराह्निकी,—इति का० मु० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) पूर्णिमायां विशेषमाह सन्धिश्चेदिति । सङ्गवः पञ्चधा विभक्तदिनस्य द्वितीयोभागः । पर्यावर्तनमङ्गोऽयममुहूर्तः ।

(२) प्रसिद्धसन्धिनिरासाय विशेषमाह वृद्धिर्गिति । यदा घटिकान्यूनं मध्याह्ने पर्वसमाप्तिः परेद्युश्च घटिका-चतुष्टय-वृद्धि-वशात् मध्याह्नादूर्ध्वं घटिकात्रयं प्रतिपदनवृत्तिः, तदा घटिका-चतुष्टय-वृद्धेरूर्ध्वस्य घटिकाद्वयस्य पर्वणि प्रक्षेपे पूर्वार्धमध्याह्नादूर्ध्वमपि घटिकामात्रं पर्वानवृत्तिर्लभ्यते । ततश्च तत्र सन्धिदिनेऽन्वाधानं परेद्युर्गिरिति फलितम् । दृश्य-पर्वसमाप्त्यनुसारेण सन्धिनिर्णये तु तत्र सन्धिदिने इष्टिः तत्पर्व-दिनेऽन्वाधानमिति प्राप्नोति । एवं यत्र पूर्वदिने मध्याह्नात्परतो घटिकामात्रं पर्वानवृत्तिः परदिने च घटिकाचतुष्टयं प्रतिपदपक्षयः, तत्र क्षयार्धस्य घटिकाद्वयस्य पर्वणि प्रक्षेपे मध्याह्नात् पूर्वघटिकातः सन्धिर्भवति । तत्र स्वाभाविकसन्ध्यनुसारेण सन्धिदिनेऽन्वाधानं परदिनेचेष्टिः प्राप्नोति, क्षयप्रक्षेपे तु सन्धिदिने इष्टिः पूर्वदिने अन्वाधानमिति विशेषः ।

(३) आश्वलायनमतेन निर्णयः कौधायनमतेन निर्णयमाह बौधायनेति । चोभिन्नक्रमः श्राद्धमिष्टिश्चेत्यर्थः ।

(४) तदुक्तिमेष पठति द्वितीयेति । या प्रतिपत् आपराह्निकी, ततो

अन्वाधानं चतुर्दश्यां दर्शं स्वल्पेऽपि वर्तयेत् ॥
 दर्श-श्राद्धं तथा कार्यमिति बोधायनोऽब्रवीत्* ।
 दृश्यादि-विकृतिः सर्वा पर्वण्येवेति निर्णयः(१) ॥

(२) पञ्चमे तु प्रकरणे पूर्वार्द्धे भादि-निर्णयः ।
 उत्तरार्द्धे काल-भेदात् कर्म-भेदोपदर्शनम्† ॥
 (३) यस्मिन्नस्तमियाद्भानुस्तन्नचत्रमुपोषणे ;—
 मुख्यं, तस्यासम्भवे तु ग्रहीतव्यं निशीथयुक् ॥
 उपवासे यदृच्छं स्यात् तद्धि नक्तैक-भक्तयोः(४) ।
 उदये त्रिमुहूर्त्तस्थं नक्षत्रं व्रत-दानयोः ॥
 दिन-द्वये तथात्वे तु पूर्वं स्याद्वलवत्त्वतः(५) ।

* बोधायनोदितम्,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

† कर्मभेदोपदेशनम्,—इति भु० का० पुस्तकयोः पाठः ।

द्वितीया यदि सूर्यास्तात् प्राक् त्रिमुहूर्त्ता, तदा सा प्रतिपत् इष्टियोग्या न,
 किन्तु ततः पूर्वदिनमेव । अतएवाह अन्वाधानमिति ।

(१) इष्टिर्दर्शपौर्णमासेष्टिः । आदिना पशुसोमौ गृह्येते । एतत् सर्वं
 प्रकृतिः, विकृतयस्तु “ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्व्वपेत्”—इत्यादिना
 विहिताः ।

(२) पञ्चमप्रकरणप्रतिपाद्यार्थमाह पञ्चमेत्विति । पूर्वार्द्धे पूर्वभागे । भं
 नक्षत्रम् । आदिना योग-करण-वार परिग्रहः । उत्तरार्द्धे उत्तरभागे काल-
 विशेषेण कर्मविशेषनिरूपणमित्यर्थः । संक्रान्त्यादिनिरूपणमिति यावत् ।

(३) नक्षत्रनिर्णयमाह यस्मिन्निति । मुख्यमिति पूर्वान्वयि ।

(४) तथा च नात्र तिथिवत् मध्याह्नप्रदोषव्यात्या निर्णय इति भावः ।

(५) संपूर्णाहोरात्र-व्यापित्वाद्वलवत्त्वं बोध्यम् ।

अवणं तत्तरं(१) ग्राह्यमुपाकरण-कर्मणि ॥

पिच्ये तु तिथिवत्सर्वा नक्षत्रस्य विनिर्णयः ।

(२) * पूर्वः स्यादुपवामादावुत्तरो व्रत-दानयोः ॥

योगः श्राद्धे कर्म-काल-व्याप्तस्तु परिगृह्यताम् ।

(३) करणं यदिने तत्तु ग्राह्यं, रात्रौ यदा, तदा ;—

दिनद्वयैकभक्ताभ्याम्† उपवासः प्रसिध्यति ।

वारेषु संशयाभावात् ग्रहीतव्यं यथास्थितम् ॥

(४) आसन्न-नाड्यः संक्रान्तेः पुण्याः स्नानादि-कर्मसु ।

चरे‡ तु कर्कटे पूर्वा मकरे विंशतिः परा ॥

वर्त्तमाने तुला-मेषे नाड्यस्तुभयतोदश ।

* पूर्वः स्यात्,—इत्यारभ्य, ग्रहदोषो न विद्यते,—इत्यन्तोद्योगः सोऽपुस्तके भ्रष्टः ।

† दिनद्वयैकभक्ताभ्याम्,— इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ चरेद्युः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) उत्तरं धनिष्ठायुक्तम् ।

(२) योगे निर्णयमाह पूर्वः स्यादिति । पूर्वः पूर्व-दिन-संबन्धी । आदिना नक्षत्रैकभक्त-परिग्रहः । योग इति सर्वत्र विशेष्यतयाऽन्वति ।

(३) करणे निर्णयमाह करणमिति । करणस्य तिथ्यर्द्धमितत्वात् दिनद्वय व्याप्त्यसम्भवेन सन्देहाभावात् यदिने करणं तदिने उपवासः । यदा तु सायं सन्ध्यामारभ्य प्रवृत्तं करणं परेद्युः सूर्यादयात् प्रागेव परिगमाप्यते, तदा पूर्वोत्तरयोर्दिनयोरैकभक्ताभ्यामुपवास-मिद्विगिति समुदितार्थः ।

(४) संक्रान्ता सामान्यता निर्णयमाह आसन्नेति । विशेषतः तन्निर्णय-माह चर इति । चरे चरराशौ मेष-कर्कट-तुला-मकर-रूपे । “चर-स्थिर-ह्यात्मक-नामधेया मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः”—इत्युक्तेः ।

वृषभादौ स्थिरे पुण्याः प्राक् पश्चादपि षोडश ॥
 मिथुनादौ द्वि-स्वभावे(१) उत्तराः षष्ठि-नाडिकाः ।
 अहः-संक्रमणे रात्रावनुष्ठान-निषेधतः ;—
 उक्तौ कालौ व्यवस्थाप्यौ तद्वशात्* पूर्व-पश्चिमौ(२) ।
 रात्रौ संक्रमणे भानो दिनाद्धं स्नान-दानयोः ॥
 अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया ।
 ऊर्द्धं संक्रमणे चोर्ध्वं उदयात् प्रहर-द्वयम्(३) ॥
 पूर्णे चेदर्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः ।
 प्राह्णदिन-द्वयं पुण्यं मुक्ता मकर-कर्कटौ ॥
 कर्कटे मकरे रात्रावप्याचारादनुष्ठितिः† (४) ।
 (५) पूर्णिमा-प्रतिपत्-सन्धौ राज्ञः सम्पूर्ण-मण्डलम्;—
 यसते चन्द्रमर्कश्च पर्व-प्रतिपदन्तरे ॥

* तद्वशात्,—इति का० पुस्तके पाठः ।

† रात्रौ यथाचारादनुष्ठितिः,—इति पाठान्तरम् ।

(१) द्विःस्वभावे द्वात्मके राशौ ।

(२) “उक्तौ पूर्व-पश्चिमौ कालौ व्यवस्थाप्यौ विरुद्धतया व्यत्ययेनानु-
 स्तेयत्वेनाश्रयणीयौ”—इति टीका ।

(३) अर्द्धरात्रात् परतः संक्रमणे पर-दिने उदयादूर्द्धं प्रहरद्वयमित्यर्थः ।

(४) शिष्टाचारानुसारेणानुष्ठानमित्यर्थः । तत्र, रात्रावयन-संक्रमे रात्रा-
 वेव पूर्वापर-भावेन स्नानादि-क्रियेति प्राच्य-शिष्टाचारः । रात्रौ कर्कटसं-
 क्रान्तौ पूर्वमेव दिनं, मकर-संक्रान्तौ तु परमेव दिनं ग्राह्यमिति दक्षि-
 णात्य-शिष्टाचारः । तथाच शिष्टाचारादुभयं प्रमाणमिति भावः ।

(५) ग्रहण-निर्णयमाह पूर्णिमेति । पूर्णिमा-प्रतिपत्-सन्धौ चन्द्रं, पर्व-
 प्रतिपत्-सन्धौ सूर्यं राज्ञ्यसते इत्यर्थः । पर्व अमावस्या ।

ग्रस्यमाने भवेत्-स्नानं ग्रस्ते होमोविधीयते ॥

मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं विधीयते ।

सूर्य्य-ग्रहे तु नाश्रीयत् पूर्वं याम-चतुष्टयम् ॥

चन्द्र-ग्रहे तु यामांस्तीन् बाल-वृद्धातुरैर्विना ।

(१)अपराल्णे न मध्याह्ने मध्याह्ने न तु सङ्गवे ;—

भुञ्जीत, सङ्गवे चेत् स्यात् न पूर्वं भुजिमाचरेत् ।

ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भाजनमाचरेत् ॥

ग्रस्तावेवास्तमानश्च रवीन्दू प्राप्नुतो यदि ।

(२)तयोः परेद्युस्तदये स्नात्वाऽभ्यवहरेन्नरः ॥

त्रयोदश्यादितोवर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवम् ।

मङ्गलेषु ममस्तेषु ग्रहणे चन्द्र-सूर्य्ययोः ॥

(३)द्वादश्यादि*स्तृतीयान्तो वेध इन्दु-ग्रहे स्मृतः ।

एकादश्यादिकः मौरे चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्तितः ॥

खण्ड-ग्रहे तयोः प्राक्तमुभयत्र दिन-द्वयम्† ।

नित्ये नैमित्तिके जप्ये होम-यज्ञ-क्रियाम् च ॥

* द्वादशादि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† दिनत्रयम्—इति का० पुस्तके पाठः ।

(१) बालवृद्धातुर-विषये भाजन-व्यवस्थामाह अपराल्णे इति । पञ्चधा विभक्त-दिनस्य यस्मिन् भागे ग्रहणं, तद्व्यवहित-पूर्वभागे *भाजनमेषां नेत्यर्थः ।

(२) तदा,—इत्यादिः । अभ्यवहारो भोजनम् ।

(३) ग्रहणे वेध-निर्णयमाह द्वादश्यादिरित्यादिना ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रह-दोषो न विद्यते ।

तमेव निर्णयं* शास्त्र-न्यायाभ्यां कर्तुमुद्यमः ॥

ननु, नाममुद्यमः सफलः, कालस्य गगन-कुसुमायमानत्वात् । तदे-
तत्परम-रहस्यमभिजानानः कपिल-महामुनिस्तत्त्वानि(१) विवेक्तुकामः
कालमुपेक्ष्यान्यान्येव पञ्चविंशति-तत्त्वानि विविवेच,—

“मूल-प्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृति-विकृतयः सप्त ।

षोडशकश्च विकारो न प्रकृति र्न विकृतिः पुरुषः”(२)—इति ।

नचैतेष्वेव तत्त्वेषु कालस्यान्तर्भावो मुनिना विवक्षितः,—इति
शङ्कनीयम् । त्वदभिमतस्य कालस्य यद्योक्त-पञ्चविंशति-तत्त्वानाञ्च
परस्परमत्यन्तविलक्षणत्वात् । तथा हि,—चिर-क्षिप्रादि-व्यवहारस्या-
साधारणहेतुः कालः,—इति त्वदभिमतं काल-लक्षणम्(३) । तत्त्वानां
तदन्यदृशानि लक्षणानि,—सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्था मूलप्रकृतिः,
महदहङ्कार-पञ्चतन्मात्राख्यानां सप्तानां प्रकृति-विकृतीनां मध्येऽध्यव-

* इदृशं नियमं,—इति पाठान्तरम् । सो० पुस्तके क० पुस्तके च एतद-
र्द्धात् पूर्वं, इदृशं नियमं न्यायैर्विवरीतुमिहोद्यमः,—इत्यर्द्धमधिकं वर्त्तते ।

(१) तत्त्वानि पदार्थान् ।

(२) षोडश-संख्या-परिमितोगणः षोडशकः । परिमाणे कन् । यद्यपि
ईश्वरकृष्णस्य कारिकैषा न त्वयं कपिलमुनेरुक्तिः, तथापि कपिल-मतस्यैवात्र
संग्रहात् कपिल-मतमेवैदित्यविरोधः ।

(३) तथा च वैशेषिकसूत्रम् । “अपरस्मिन्नपरं युगपच्चिरं क्षिप्रमिति
काललिङ्गानि (२अ० २आ० ६सू०)” । परापरव्यवहाराभाधारणकारण-
तथा युगपच्चिरादि-व्यवहारासाधारण-कारणतया च कालसिद्धिरिति तस्य
संक्षेपतोऽर्थः ।

साय-हेतुर्महत्तत्त्वम्, अभिमान-हेतुरहङ्कारः, शब्द-स्पर्श-रूप-रस-
गन्धात्मकानि पञ्च तन्मात्राणि(१), पृथिव्यादि-पञ्चमहाभूतानां एका-
दशेन्द्रियाणां च षोडश-विकाराणां लक्षणानि प्रसिद्धानि, अप्रकृति-
रविकृतिः पुरुषश्चिदात्मकः । न ह्येवंलक्षणकेषु तत्त्वेषु कालस्यान्त-
र्भावः सम्भाव्यते । नापि षड्विंशं तत्त्वान्तरं* मुनिरनुमन्यते । कथं तर्हि
मुनि-प्रणीतानि तत्त्वानि आर्याभिः मण्डलानः ईश्वरकृष्णोबहिःकर-
णान्तःकरणे(२) विविचन् कालं व्यवजहार ;—

“साम्प्रत-कालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्(३)—इति ।

* षड्विंशतत्त्वान्तरं, —इति मु० पुस्तके पाठः ।

† विविचन्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) सत्त्वरजस्तमांसि द्रव्याणि । तेषु गुणत्वव्यपदेशः पुरुषोपकरणत्वात् ।
मूलकृतिरित्यनेन नास्या मूलान्तरमस्तीत्युक्तम् । तेनेयमविकृतिः । मह-
त्तत्त्वमहङ्कारस्य प्रकृतिर्विकृतिश्च मूलप्रकृतेः, अहङ्कारतत्त्वं पञ्चतन्मात्रा-
णामिन्द्रियाणाञ्च प्रकृतिर्विकृतिश्च महतः, पञ्चतन्मात्राणि पृथिव्यादीनां
प्रकृतयोर्विकृतयश्चाहङ्कारस्य । तेन सप्तानामेषां प्रकृतिर्विकृतित्वम् । तत्र,
अध्ववसायोनिश्चयात्मिका वृत्तिः, तद्धेतुर्महत्तत्त्वम् । इदमेव बृद्धिरित्युच्यते ।
अभिमानात्मकवृत्तिहेतुरहङ्कारः । पृथिव्यादिषु महाभूतेषु शब्दादयोगुणा
न व्यवस्थिताः, “आद्याद्यस्य गुणं तेषामवाप्नोति परःपरः”—इत्युक्तः ।
तन्मात्रेषु त्वेकेषु शब्दादय एकेके एव गुणा न तु तत्र गुणान्तरमङ्कार
इति तेषां तन्मात्रसंज्ञा । तत्रत्य शब्दादिषु शान्तत्वादिविशेषविग्रहादपि
तेषां तन्मात्रत्वं बोध्यम् । तदुक्तम्,—“तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रतास्तन तन्मा-
त्रता स्मृता । न शान्तानापि धोरान्ते न मृदाश्चाविशेषिणः”—इति ।

(२) बहिःकरणानि चक्षुरादीनि, अन्तःकरणानि महदहंकारमनांसि ।

(३) चक्षुरादिकं वर्तमानमेव गृह्णातीति साम्प्रतकालं बाह्यं करणम् ।
अन्तःकरणन्तु अतीतमनागतं वर्तमानञ्च विषयोक्तरोतीति त्रिकालमाभ्य-
न्तरं करणम् ।

‘पर-प्रसिद्धा परोबोधनीयः ;—इति न्यायेनायं व्यवहारो न तु स्व-सिद्धान्ताभिप्रायेण,—इति वदामः । अतएवैतद्वचनं व्याचक्षाणा वाचस्पतिमिश्रास्तत्त्वकौमुद्यामेवमाहुः “कालस्तु वैशेषिकाभिमत एको नातीतानागतादि-व्यवहार-भेदं प्रवर्त्तयितुमर्हति(१) । तस्मादयं चै-रूपाधि-भेदैरतीतानागतादि-भेदभावं प्रतिपद्यते, सन्तु तएवोपाधयो व्यवहार-हेतवः कृतमन्तर्गुणना कालेनेति साङ्ख्यार्थः । तस्मान्न काल-रूप-तत्त्वान्तराभ्युपगमः”,—इति । अथोच्येत,—भूतकालोवर्त्तमानकालोभविष्यत्कालः,—इति एवं त्रिष्वपि भूतादिष्वनुगतः(२) काल-प्रत्यय एकमनुगतं कालतत्त्वमन्तरेणानुपपन्नः,—इति । तन्न । पदार्थ-प्रत्ययवदुपपत्तेः । यथा भवन्मते द्रव्य-पदार्था गुणपदार्था,—इति षट्सु भावेषु चतुर्व्यभावेषु अपि(३) अनुगतः पदार्थ-प्रत्यय एकमनुगतं पदार्थ-शब्द-वाच्यं तत्त्वान्तरम्* अन्तरेणाप्युपपन्नः । तथा काल-प्रत्ययः कुतो नोपपद्यते । तस्मात्, निस्तत्त्वं कालं निर्णेतुं महानयं उद्यमः प्रेक्षा-वच्छिरोमणे माधवाचार्यस्य न कथञ्चिदप्युपपन्नः,—इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।

आयुष्मतश्चैतस्यैवं† निरूढ-कालतत्त्वे(४) यः प्रद्वेषः, स कस्य हेतो-

* तत्त्वान्तरं, —इति नास्ति मु० पुस्तके ।

† आयुष्मतश्चैतस्यैवं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) कालस्यातीतानागतादिव्यवहारप्रवर्त्तकत्वाभावे तस्यैकत्वं हेतुरिति बोध्यम् ।

(२) अनुगतत्वञ्च कालप्रत्ययस्य भूतादिषु व्यावर्त्तमानेष्वपि कालस्यानुवर्त्तनादवसेयम् ।

(३) द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायाः षट्भावाः, प्रागभाव-—ध्वंसा-भावात्यन्ताभावान्योन्याभावाश्चत्वारोऽभावाश्च वैशेषिकतन्त्रे प्रसिद्धाः ।

(४) आयुष्मतः पूर्वपक्षिणः । सान्त्वणोक्तिरियम् । निरूढं सर्वलोक-प्रसिद्धम् ।

रिति वक्तव्यम् । किं कपिल-महामुनिना निराकृतत्वात्, किं वा साङ्ख्य-शास्त्र-प्रणीतेषु तत्त्वेष्वमंगतत्वात्, उत लक्षणाभावात्, आहो-स्वित् प्रमाणाभावात्, अथ वा प्रयोजनाभावात्, अथ वा तत्त्व-गत-पञ्चविंशतिः-सङ्ख्या*ऽभ्यास-पाटवेनावसिताच्छ्रद्धाजायात् ? न प्रथमः, काल-निराकरण-सूत्रस्य मुनिना प्रणीतस्यानुपलम्भात् । न द्वितीयः, अतिप्रसङ्गात् । ऋग्वेदादिप्रोक्तानां ज्योतिष्टोमादीनां आयुर्वेद-धनुर्वेद-द-गान्धर्ववेद† प्रोक्तानामौषध-शास्त्र-स्वरादीनाञ्चामंगतत्वेन तेष्वपि भवतः प्रद्वेषः केन वार्यते‡ ।

अथ, तेषां विशिष्यामंगहेऽपि सुख-दुःख-मोहात्मकत्वेन गुण-त्रयान्तर्भावात् अस्यैवार्थात् मंगहः,—इत्युच्येत॥ । तर्हि कालस्याप्यसौ न दण्ड-वारितः,—इति बुद्धिं समाधत्स्व । कालस्य गुण-त्रय-परि-णामत्वे सावयवत्वमनित्यत्वं च घटादेरिव प्रमज्ज्येत,—इति चेत् । नित्य-निरवयव-काल-तत्त्वाभिनिवेशवतो वैशेषिकादेः पतत्वयं वज्र-प्रहारः शिरसि । वेद-वादिनां तु न काऽपि क्षतिः । कालस्यात्यत्ति-सावयवत्वयोः प्रत्यक्ष-श्रुतावुपलभ्यमानत्वात् । तैत्तिरीय-शाखायां नारायणीये कालोत्पत्तिरान्नायते,—

“सर्वे निमेषाज्जिरे विद्युतः पुरुषादधि ।

कलामुहर्ताः काष्ठाश्चाहोरात्राश्च सर्वशः ॥

* तत्त्वसंख्या,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† नाभ्यसितात् श्रद्धाजायात्,—इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ वेद,—इति नास्ति मु० पुस्तके ।

५ वार्यते,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ इत्युच्यते,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

अर्धमासामासा ऋतवः संवत्सरश्च कल्पन्ताम्”—इति ।

तस्यामेव शाखायाम्, अहणकेतु-चयन-ब्राह्मणे सावयवत्वं श्रूयते,—
“उक्तो वेषोवासांसि च कालावयवानामितः प्रतीक्ष्येषु”—इति । इतोऽ
स्मादनुवाकात् प्रतीक्ष्येष्वधस्तनेषु अनुवाकेषु कालावयवानामृतूनां
ध्यातव्योवेष उक्तः वस्त्राणि चोक्तानीत्यर्थः । नित्यत्व-निरवयवत्वाभि-
धायिनो वैशेषिकादि-शास्त्रस्य ‘अमृता देवता’—इति वदापेक्षिक-
नित्यतायामन्तर्द्धान-शक्त्युपेत-यक्ष-राक्षसादिवत् संस्पर्श-योग्यावयव-
शून्यतायां च तात्पर्यं वर्णनीयम् । एवञ्च सति विरोधाधिकरण-
न्यायः (मी० १ अ० ३ पा० २ अ०) अत्रानुगृहीतो भवति । तस्य च
न्यायस्य संग्राहकावेतौ श्लोकौ,—

“औदुम्बरी वेष्टितव्या” सर्वेत्येषा सृतिर्मितिः ।

अमितिर्वेति सन्देहे मितिः स्यादष्टकादिवत् ॥

औदुम्बरीं स्पृशन् गायेदिति प्रत्यक्ष-वेदतः ।

विरोधान् मूलवेदस्याननुमानादमानता”—इति ।

अयमर्थः । अध्वरे महावेद्यां सदोनामकस्य मण्डपस्य मध्ये काचि-
दुदुम्बर-शाखा स्तम्भत्वेन निखाता भवति । तामुद्दिश्य वस्त्र-वेष्टनं
स्मर्यते,—“औदुम्बरी सर्वा वेष्टितव्या”—इति । तत्र संशयः ;—
एषा सृतिः प्रमाणं न वा,—इति । तत्र, पूर्वाधिकरणे(१) ‘अष्टकाः
कर्त्तव्याः’—इत्यस्याः सृतेर्मूल-वेदानुमापकत्वेन प्रामाण्यमुक्तम् । तेनैव
न्यायेन सर्व-वेष्टन-सृतिः प्रमाणम्,—इति पूर्वः पक्षः । “औदुम्बरीं

(१) सृतिप्रामाण्याधिकरणे इत्यर्थः । तच्च मीमांसा-प्रथम-तृतीय-
प्रथमम् ।

सृष्टोदगायेत्—इति प्रत्यक्ष-श्रुतौ स्पर्शा विधीयते । न चासौ सर्व-
वेष्टने सत्युपपद्यते । तथा च, सर्व-वेष्टन-सृष्टि-मूल-भूत-वेदानुमानस्य
प्रत्यक्ष-श्रुति-विरुद्धस्य* कालत्ययापदिष्टत्वेन(१) निर्मूला वेष्टनसृष्टि-
रप्रमाणम्,—इति सिद्धान्तः,—इति ।

अथ मन्यसे;—महता तपसा शिवमाराध्य तत्प्रसाद-लब्ध-सर्वज्ञत्व-
पदः कणाद-महामुनिर्वेद-तात्पर्यं सम्यग्वेत्तीति वेदस्यैव मन्द-मति-
प्रतीतादर्यादर्थान्तरं नेतव्यम्,—इति । एवमपि, यस्य प्रमादादयं
सर्वज्ञतामलभत स एव शिवो मुख्यः सर्वज्ञः,—इति तन्मतानुसारेण
कणाद-मतस्यैवान्यथा नयनमत्यन्तमुचितम् । शिवो हि, सर्वेष्वगमेषु
षट्त्रिंशत्तत्त्वानि निरूपयन् काल-तत्त्वस्योत्पत्तिमङ्गीचकार । नि-
खिल-शैवागम-सारमार्थाभिः संगृह्णानोभोजराजः शुद्धानि पञ्च
तत्त्वानि शिव-शक्ति-मदाशिवेयराविद्याऽऽख्यानि निर्दिश्यन्तराणि निर्दि-
ष्टान्माया-कार्योक्ति-पूर्वकमेव कालं निर्दिक्षत्,—

“पंसोजगतः कृतये मायातस्तत्त्वपञ्चकं भवति ।

कालेनियतिश्च तथा कला च विद्या च रागश्च(२)”—इति ।

तानि माया-तत्त्व-महितान्येकादश तत्त्वानि, सांख्यप्रसिद्ध-पञ्च-
वेंशति-तत्त्वानि चोद्दिश्य(३) क्रमेण विवृण्वन्निदमाह,—

* प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धत्वेन,—इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) यस्य बलवत्प्रमाणेन पक्षे साध्याभावो निश्चीयते, स हेतुः कालात्य-
यापदिष्टः इत्युच्यते । अयमेव बाधितविषय इत्युच्यते ।

(२) पंसः सकाशात् जगतः कृतये जगदुत्पत्त्यर्थम् । नियतिरदृष्टम् । कला
कौशलम् । राग इच्छा ।

(३) शुद्धानि शिवादीनि पञ्च, कालादीनि च पञ्च, माया चेत्येकादश,

“नानाविध-शक्तिमयी सा(१) जनयति काल-तत्त्वमेवादौ ।

भाविभवद्भूतमयं कलयति जगदेष कालोऽतः”—इति ।

तत्र, टीकाकार इत्थं व्याचख्यौ,—“नन्वेष कालो नैयायिका-
दिभिर्नित्योऽभ्युपगतः, अतश्चाह; भाविभवद्भूतमयम्,—इति । भूता-
दिरूपेण त्रिविधत्वादचेतनत्वे सत्यनेकत्वेनास्थानित्यत्वं(२) सिद्धमिति
भावः । केन कार्येणास्य सिद्धिः, अतश्चाह; कलयति जगदेष कालोऽतः,
—इति । चिर-क्षिप्रादि-प्रत्ययोपाधिद्वारेण “कलयत्याक्षिपतीत्यर्थः”—
इति । इत्थं प्रत्यक्ष-श्रुति-सहकृतेरागमैः कणाद-शास्त्रस्य बाधे सत्युत्तर-
मीमांसा-गत-द्वितीयाध्याय-प्रथमाधिकरण-न्यायोऽनुगृह्यते । तस्य च
न्यायस्य संग्राहकौ श्लोकौ,—

“साङ्ख्य-सृत्याऽस्ति सङ्कोचो नवा वेद-समन्वये ।

धर्मे वेदः सावकाशः सङ्कोचोऽनवकाशया ॥

प्रत्यक्ष-श्रुति-मूलाभिर्मन्वादि-स्मृतिभिः स्मृतिः ।

अमूला कापिली बाध्या न सङ्कोचोऽनया ततः”—इति ।

अयमर्थः । ऋग्वेदादिभिरग्निहोत्रादि-धर्मो ब्रह्मणोजगत्कर्तृत्वं च

* प्रत्ययद्वारोपाधिद्वारेण,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

सांख्यप्रसिद्धानि च पञ्चविंशतितत्त्वानाति मिलित्वा षट्त्रिंशत्तत्त्वानि
भवन्ति ।

(१) सा माया ।

(२) तथा च कालोऽनित्यः अचेतनत्वे सत्यनेकत्वात् घटवत्,—इत्यनुमा-
मानात् कालस्यानित्यत्वम् । जीवात्मनामप्यनेकत्वाभ्युपगमात् तत्रानैकान्ति-
कत्वमाशङ्क्याचेतनत्वे सतीति हेतुर्विशेषितः । अचेतनत्वमात्रं न हेतु-
र्मायायां शक्तौ चानैकान्तिकत्वात् ।

प्रतीयते, साङ्ख्यसूत्यादिस्तु प्रधानस्य जगत्कारणत्वं प्रतिपादयति । तत्र, तथा सूत्या वेदस्य सङ्कोचोऽस्ति न वा,—इति संशयः । सूतेर्जगत्कारणत्वमन्तरेण निरवकाशत्वात् प्राबल्यम्, वेदस्य तु धर्मेऽपि चरितार्थत्वादौर्बल्यम् । ततः सूत्यनुसारेण वेदः सङ्कुचितः,—इति पूर्वः पक्षः । प्रत्यक्षश्रुतिभिर्बङ्गीभिरनुगृहीताबह्योमन्वादि-सूतयो ब्रह्मणः कारणतामाचक्षते । साङ्ख्यसूतिस्त्वेका मूल-हीना चेति दुर्बलत्वात् सैव बाध्या । अतो नास्ति वेदस्य सङ्कोचः,—इति राद्धान्त इति ।

अथ, तार्किकत्वाभिमान-ग्रह-गृहीतः सन् परवश एव ब्रूषे ;—भूतादीनामौपाधिकानां काल-विशेषाणामेवोत्पत्तिर्न तु निरुपाधिकस्य मुख्य-कालस्य,—इति । तर्हि, 'कपर्दकान्वेषणाय प्रवृत्तश्चिन्तामणिमलभत'—इत्यस्य वासिष्ठ-रामायण-प्रोक्तस्याभाणकस्य त्वमेव विषयोऽभूः । यतः, साधर्म्य-वेधर्म्य-ज्ञानाय द्रव्याण्यन्विष्यन् परब्रह्मतत्त्वमवागमः । व्यवहारहेतूनां भूतादि-काल-विशेषाणां आधारः स्वयं व्यवहारातीतो नित्यो निरवयवो मुख्यः कालो यः, स परमात्मैव । तथा च श्रुताश्रयतया आमनन्ति, "कालकालो* गुणो सर्वविद्यः"—इति । आस्तां नित्यत्वानित्यत्व-मात्रयवत्व-निरवयवत्व-चिन्ता । सर्वथाऽप्यस्ति साङ्ख्यतत्त्वेष्वर्थिकः काल-संग्रहः । साक्षात् संग्रहाभावस्तु ज्योतिष्टोमादिवत् प्रकृति-पुरुष-विवेकानुपयोगादित्यवगन्तव्यम् । तृतीय-चतुर्थ-पक्षौ तु भवतो वैशेषिक-परिचय-गन्धोपि नास्तीति प्रकटयतः, वैशेषिक-ग्रन्थेषु सर्वेष्वपि काल-प्रकरणे तृक्ष्णत्वस्य तत्साधकानुमानस्य च प्रपञ्चितत्वात् । प्रमाणान्तराणि तु काल-साधकानि श्रुत्यैवोपन्य-

* सूः कालकालो,—इति क० पस्तक पाठः ।

स्तानि । तथा च तैत्तिरीया आरुणकेतुके मन्त्रमामनन्ति,—

“सृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानश्चतुष्टयम् ।

एतैरादित्यमण्डलं सर्वैरेव विधास्यते”—इति ।

तत्र, सृतिरनुमेय-श्रुति-मूलं मन्वादि-शास्त्रम् । प्रत्यक्षं श्रोत्रग्राह्यो-
ऽकृत्रिमो वेदाख्योऽक्षरराशि र्यौगि-प्रत्यक्षमौपनिषदाभिमतं साक्षि-
प्रत्यक्षं वा । ऐतिह्यमितिहास-पुराणादिकम् । ज्योतिःशास्त्रस्याप्यत्रा-
न्तर्भावोद्भूतः । अनुमीयते स्व-मूल-भू-सृति-वाक्यमनेनेत्यनुमानः
शिष्टाचारः । तस्य च सृत्यनुमापकत्वमाचार्यैर्विस्पष्टमभिहितम्,—

“आचाराश्च सृतिं ज्ञात्वा सृतेष्व श्रुति-कल्पनम्”—इति ।

तदेवं सृत्यादीनां चतुष्टयं सम्पन्नम् । एतैश्चतुर्भिः सर्वैरेषादित्य-
मण्डलं प्रमीयते,—इति मन्त्रस्यार्थः ।

ननु, सृत्यादीनि मण्डले साधकत्वेनात्रोपन्यस्तानि न तु काल-
साधकत्वेनति चेत् । मैवम् । मण्डलस्य सार्वजनौन-प्रत्यक्षसिद्धत्वेन
तत्र सृत्याद्यनुपयोगात् । काल-विवक्षयैवात्र काल-निर्वाहके मण्डले
तान्युपन्यस्तानि । तथा च मण्डल-द्वारा कालस्तैः प्रमीयते । काल-
विवक्षा चोत्तर-मन्त्रेष्वतिस्फुटा । तत्रानन्तरो मन्त्र एवमास्नायते,—

“सूर्योमरीचिमादत्ते सर्वस्माद्भुवनादधि ।

तस्याः पाक-विशेषेण सृतं काल-विशेषणम्”—इति ।

तस्यायमर्थः । भुवन-गतं सर्व-भूत-जालमधिकृत्य* रस-वीर्य-विपा-
कादिभिर्लक्षितदनुग्रह-प्रमथं सौमिवं सूर्यः स्वीकरोति । तत्क्षणेन च
भूत-पाक-विभेदेन निमेषादि-पराद्धे-पर्यन्तः काल-विभेदोऽस्माभिरव-

* सर्व्व इति नास्ति क० पुस्तके ।

गतो भवति,—इति ।

काल-प्रतिपादकानि चसृत्यादौन्यदाहरामः । तत्र मनुः,—“कालं काल-विभक्तिं च”—इति सृष्टि-प्रकरणे कालं व्यवजहार । चाङ्ग-वलक्योऽपि,—“आद्भु-कालाः प्रकीर्त्तिताः”—इति । एवमन्यास्वपि सृतिषूदाहार्यम् । श्रुतिष्वपि,—“कृतं यत्त्वमे विचिन्तोति काले”—इति बह्वृचाः । “अहमेव कालोनाहं कालस्य”—इति तैत्तिरीयकाः । “का च सन्ध्या कश्च सन्ध्यायाः कालः”—इति सामगाः । योगशास्त्रेऽपि संयम-विशेषाद्धारणा-ध्यान-समाधि-त्रयरूपाद्यागिनोऽतीतादिकालं प्रत्यक्षतः पश्यन्तीत्यभिहितम् । तथा च पातञ्जलसूत्रम् । “परिणाम-त्रय-संयम-दतीतानागत-ज्ञानम्”—इति(१) । साक्षिप्रत्यक्षमापि; अहमस्मिन् काले निवसामीत्यनुभवस्तावत् सर्वजनीनः । न चासौ बाह्येन्द्रिय-कृतः, कालस्य रूपादि-हीनत्वात् । नापि मानसः, तार्किकैस्तदनङ्गीकारात् २) । नाप्यनुमानादिजन्यः, अपरोक्षप्रत्ययत्वात् । अतः सामग्र्यभावेऽपि अपरोक्षदर्शनान् साक्षि-प्रत्यक्षमेतदित्यौपनिषदामन्यन्ते । इतिहासेऽपि महाभारते पद्यते,—

“प्रहरो घटिका-न्यूनौ प्रहरो घटिकाऽधिकौ ।

स कालः कुतपोज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयम्”—इति ।

पुराणेऽपि,—

(१) परिणामत्रयश्च धर्मलक्षणावस्थापरिणामरूपम् । तत्र, धर्मिणोऽवस्थादेर्घटादिरूपेण परिणामाधर्मपरिणामः, घटादेर्गतीतानागतत्वादिरूपेण परिणामः, नवपुराणत्वादिरवस्थापरिणामः । व्यक्तादिं पातञ्जल-विभूतिपादे-त्रयोदशसूत्र-भाष्यादी ।

(२) “चक्षुराद्युक्तविषयं परतन्त्रं बहिर्म्मनः”—इति तदभ्युपगमादिति भावः ।

“अनादिरेष भगवान् कालोऽनन्तोऽजरः परः”—इति ।

शिष्टाश्च पौर्णमासाख्ये काले अङ्गिनैवुक-संज्ञकान्* स्व-स्व-कुलो-
चितान् देवता-विशेषेभ्यः क्षीर-दध्यादि-समर्पणादिकान् धर्म-विशेषान्
भानुवारादि† काल-विशेषे समाचरन्ति । तदेवमनेक-प्रमाण-प्रमिते
काले प्रमाणाभाव-रूपश्चतुर्थ-पक्षः कथमाशङ्क्यते । नापि प्रयोजना-
भावादिति पञ्चमः पक्षोयुज्यते । तार्किकैस्तावत् सर्वात्पत्तिमन्निमित्त
कारणत्वमुद्घोषितम्(१) । लोके च कृष्याद्युद्योगः काल-विशेषस्य
कृषीबलादिभिर्यवह्रियते । ग्रहप्रवेश-प्रयाणाद्युपयोगोऽपि ज्योतिः-
शास्त्र-प्रसिद्धः । श्रौत-स्मार्त्त-कर्मापयोगस्तु प्रदर्शयिष्यते ।

तस्मात्, अद्भुत-जाड्य-कृतस्तव प्रद्वेषः,—इत्ययं षष्ठः पक्षः परि-
शिष्यते । तथा च, पापात्मनस्तव बुध्यपाधं पुण्यात्मनि माधवाचार्यं
समारोपयन् कया वा शिष्या न दण्ड्योऽसि । तदेवं कालस्य प्रत्या-
ख्यातुमशक्यत्वात् तन्निर्णयोद्यमः सफलः,—इति सुस्थितम् ।

‘ननु, कतरः कालोऽत्र निर्णयिते; किं केवलः कालः, उत काल-
कालः’ । ‘ननु, किमित्यप्रसिद्धया भाषया भौषयसि’ । ‘न भौषयाम्यहं,
किन्त्वस्यैव कलयितव्य-भेदात् कालस्य द्वैविध्यम् । येन प्राणि-देहा-
दयोऽतीत-वर्त्तमानादि-रूपेण कलयितव्याः, स केवलः कालः । सच
तत्त्वप्रकाश-वचनेन पूर्वमुदाहृतः,—“कलयति जगदेष कालोऽतः”—
इति । तादृशोऽपि कालः उत्पत्ति-स्थिति-विनाशकारिणा येन

* अङ्गिनैवुकसंज्ञकान्, इति क० पुस्तके पाठः । अङ्गेनैवुकसंज्ञकान्,
—इति च सा० पुस्तके ।

† भानुचारादि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) कालस्य,—इति शेषः ।

कलयितव्यः, स काल-कालः,—इति । सच वामिष्ठरामायणे दर्शितः,—

“कालोऽपि कल्यते येन”—इति । अतिश्च भवति,—

“स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनि-

र्ज्ञः काल-कालोगुणी सर्वविद्यः ।

प्रधानं क्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः

संसार-मोक्ष-स्थिति-बन्ध-हेतुः”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“अनादिरेष भगवान् कालोऽनन्तोऽजरः परः ।

सर्वगत्वात् स्वतन्त्रत्वात् सर्वात्मत्वान्महेश्वरः ॥

ब्रह्माणो वह्नोरुद्रा अन्ये नारायणादयः ।

एको हि भगवानीशः कालः कविरिति स्मृतः ॥

ब्रह्म-नारायणेशानां त्रयाणां प्राकृतोत्पत्तिः ।

प्रोच्यते काल-योगेन पुनरेव च सम्भवः ॥

परं ब्रह्म च भूतानि वासुदेवोऽपि शङ्करः ।

कालेनैव च सृज्यन्ते मएव यमते पुनः ॥

तस्मात् कालात्मकं विश्वं मएव परमेश्वरः”—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

“अनादिनिधनः कालोरुद्रः सङ्कर्षणः स्मृतः ।

कलनात् सर्वभूतानां स कालः परिकीर्तितः ॥

कर्षणात् सर्व-भूतानां स तु सङ्कर्षणः स्मृतः ।

सर्व-भूत-शमित्वाच्च स रुद्रः परिकीर्तितः ॥

अनादिनिधनत्वेन स महान् परमेश्वरः”—इति ।

ज्योतिःशास्त्रेऽपि,—

“भूतानामन्तककालः कानोऽन्यः कलनात्मकः”—इति ।

तत्रैवं सति द्वयोर्मध्ये काल-कालोऽत्र तावन्न निर्णेतव्यः । तस्य धर्मानुष्ठानेऽद्वयत्वात् । अनुपादेयत्वाच्च । यस्त्वितरेऽमास-पक्ष-तिथ्यादिरूपः, सोऽपि ज्योतिःशास्त्रेणैव सम्यक् निर्णीतः,—इति कृतमनया काल-निर्णय-प्रवृत्त्या—इति प्राप्ते ब्रूमः । उभयमप्यत्र निर्णेतव्यम् । काल-कालस्य जगदीश्वरस्य सर्वेषु कर्मरक्षेध्वनुस्मर्त्तव्यत्वात् । अतएव शिष्टा-पु ग्राह-वाचनादावीश्वरमनुस्मरन्ति,—

“सर्वेषु कालेषु समस्तदेशे-

ष्वशेषकार्येषु तथेश्वरेश्वरः ।

सर्वैः स्वरूपैर्भगवाननादिमान्

ममास्तु माङ्गल्य-विवृद्धये हरिः ।

यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ।

न्यूनं संपूर्णतां याति सद्योऽवन्दे तमच्युतम्”—इति ॥

मासादि-रूप-भेदस्य तु स्वरूपेण निर्णीतत्वेऽपि श्रौत-स्मार्त्त-कर्म-विशेषेण सह कालस्याङ्गाङ्गिभावो निर्णेतव्यः । यद्यप्यसौ हेमाद्रि-प्रभृतिषु ग्रन्थेषु निर्णीतस्तथाप्यनेकत्र विप्रकीर्णस्यैकत्र सङ्ग्रहाय यत्नः क्रियते । तदेवं चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य कालरूपो विषयः सङ्ग्रहरूपं प्रयोजन-श्चास्तीत्ययं ग्रन्थ आरभ्यते ।

“नित्यौजन्यश्च कालौ द्वौ तयोराद्यः परेश्वरः ।

सोऽवाङ्मनस-गम्योऽपि देही भक्तानुकम्पया” ।

इति नित्यकालस्य परमेश्वरत्वेऽपि प्रमाणं पूर्वमेवोपन्यस्तम् । परमेश्वरस्य

च, अवाङ्मनस-गोचरत्वे सर्वे वेदान्तास्तदनुसारि-स्मृति-पुराणानि तत्त्व-
विदनुभवश्च प्रमाणम् । भक्तानुयाहि-मूर्ति-स्वीकारश्च तल्लवकाराख्ये*
सामवेद-शाखा-विशेषे कस्यां चिदाख्यायिकायामास्त्रायते । तस्यां
ह्याख्यायिकायामेव मुक्तम् ;—‘अग्निवाय्विन्द्रादयो देवा ईश्वरानुगृहीताः
सर्वत्र विजयमानाः स्वकीयमेवैतत् सामर्थ्यमित्यभिमन्यन्ते, तान् बोध-
यितुमवाङ्मनस-गम्यं परमेव ब्रह्म पूज्यां चतुर्गम्यां काञ्चिन्मूर्तिं
धारयित्वा प्रादुर्बभूव, तथा सह वादं कृत्वाऽपि राजस-चित्तावग्नि-
वायू ब्रह्म-तत्त्वं नैव बुबुधाते, इन्द्रस्तु सात्त्विक-चित्तोबुबुधे’,—इति ।
वासिष्ठरामायणेऽपि, शुक्रोपाख्याने शुक्रं मृतमवलोक्य तत्पिता भृगुः
क्रुद्धो मार्गयितारं कालं शप्तमुद्यतः, तदानीं कालोऽनुग्रहीतुमीदृशेन
रूपेणाविर्बभूवेति पद्यते,—

“अथाकलितरूपोऽसौ कालः कवलित-प्रजः ।

आधिभौतिकमास्थाय वपुर्भुनिमुपाययौ ॥

खड्ग-पाश-धरः श्रीमान् कुण्डली कवचाश्रितः ।

चतु-षट्क-मयोदार-वक्त्र-षट्क-ममन्वितः† ॥

मास-द्वादशकोदाम-भुज-द्वादशकोद्वटः ॥

स्वाकार-ममया बह्म वृतः किङ्कर-सेनया ।

स उपेत्य प्रणम्यादौ कुपितन्तु‡ महामुनिम् ॥

* तल्लवकाराख्ये,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

† वस्त्रषट्कसमाहितः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ कुपितन्तु,—इति मु० पुस्तके, कुपितं च, इति सो० पुस्तके पाठः ।

कल्प-क्षुब्धाश्वि-गम्भीरं सान्त्वपूर्वमुवाच ह ।
 त्वमत्यन्ततपाविप्र, वयं नियति-पालकाः ॥
 तेन संपूज्यसे पूज्य, साधो, नेतरयेच्छया ।
 मा तपः क्षयपानल्पं* कल्प-काल-महानलैः ॥
 योन दग्धोऽस्मि मे† तस्य किन्त्वं शापेन ध्वज्यसि ॥
 संसारावलयोगस्ता निगीर्णरुद्र-कोटयः ।
 भुक्तानि विष्णु-वृन्दानि केन शप्ता वयं मुने ॥
 भोक्तारो हि वयं ब्रह्मन्, भोजनं युष्मदादयः ।
 स्वयं नियतिरेषा हि नावयोरेतदीहितम्”—इति ।

न च भक्तानुजिघृक्षया स्वीकृता मूर्त्तिरीदृश्येवेति कश्चिन्नियमो-
 ऽस्ति, सर्वात्मकस्य परमेश्वरस्य भक्त-चित्त-प्रियायाः सर्वस्या अपि मूर्त्तेः
 स्वकीयत्वात् । अत एव भगवद्गीतायाम्,—

“यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥

स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।

लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान्”—इति ।

विष्णु-रुद्रादि-चेतन-मूर्त्तिवदचेतन-मूर्त्तयोऽपि तत्तत्फलविशेषार्थि-
 भिरिरीश्वरत्वेनोपास्याः । तदेतदृग्वेदे समाम्नायते,—“एतं ह्येव बह्वृ-
 चामहत्युक्त्ये मीमांसन्त एतमग्रावध्वर्यव एतं महाव्रते कन्दोगा एतम्-

* क्षयपानुद्धे,—इति क० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† दग्धोऽस्मि ते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ तत्तद्विधादिभिः,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

स्थामेतं दिव्येतं वायावेतमाकाशएतमप्स्वेतमौषधीष्वेतं वनस्पति-
 श्वेतं चन्द्रमस्येतं नक्षत्रेष्वेतं सर्वेषु भूतेषु,(१)"—इति । वाजमनेयिनोऽपि
 मण्डलब्राह्मणे,—“तमेतमग्निमित्यध्वर्यवउपासते”—इत्यारभ्य पठ-
 न्ति,—“विषमिति सर्पाः, सर्प इति सर्पविदः, उर्गिति देवा रयिर्गिति
 मनुष्याः, मायेत्यसुराः, स्वधेति पितरो देवयजनइति देवयजन
 विदो* रूपमिति गन्धर्वा गन्धइत्यप्सरसस्तं यथा यथोपासते तदेव
 भवति,(२)"—इति । तैत्तिरीयाश्च पठन्ति,—“क्षेमइति वाचि
 योगक्षेमइति प्राणापानयोः”—इत्यादि । परब्रह्मण्यारोपितं यद्याव-
 ज्जगद्रूपमस्ति, तेन सर्वेणायुपासनाय परमेश्वरोरूपवान् भवति,—
 इति हिरण्ययाधिकरण-मनोमयाधिकरणयोः(३) प्रपञ्चितम् । एवञ्च
 सति यो यदा यत्कर्मारभते, स तदा तत्कर्मोपयुक्तां कालात्मकस्थे-
 श्वरस्य मूर्त्तिमिष्टदेवतारूपेणानुस्मरेत् । अत एव मन्त्र-शास्त्रेषु नाना-
 विधानि ध्यानान्युपदिष्टानि, लोकेऽप्याविददागोपालं सर्वेऽपि जना
 एकैकां देवतां स्वेच्छया पूजयन्ति । तदेतद्भगवानाह,—

“यजन्ते सात्विकादेवान् यक्ष-रक्षांसि राजमाः ।

प्रेतान् भूत-गणांश्चान्ये यजन्ते ताममाजनाः”—इति ।

* देवजन इति देवजनविदो, - इति सा० पुस्तके पाठः ।

(१) महद्युक्त्ये प्रधानशास्त्रे, सोमांसंते तदनुगं ब्रह्मानुसन्दधते । अग्नौ
 तत्संवन्धिनि कर्तौ । महाव्रते महाव्रताग्न्ये कर्तौ । अग्न्यां *पृथिव्याम ।

(२) उर्गन्नं रयिर्धनम् । देवयजनमविमुक्तादि,—इति टीका ।

(३) ते चाधिकरणे शारीरक-प्रथम-प्रथम-सप्तम, शारीरक-प्रथम द्वितीय
 . प्रथमे । .

तस्मादारभ्यमाण-कर्म-फल-प्रदो निजेष्ट-देवतारूपो* नित्यः कालः
कर्मरभेष्वनुसर्तव्यः,—इति सिद्धम् ।

अथ जन्यकालं निरूपयामः ।

‘ननु, कालस्य जन्यत्वे सति कथं प्रलये काल-व्यवहारः(१) ; प्रलय-
कालः, प्रलयोऽतीतः†, प्रलयोभावी,—इति(२)’ । ‘काल-नित्यत्व-
वादिनस्तवापि समोदोषः ; नित्यस्य कालस्य तपन-परिस्पन्दाद्युपा-
धिभिः परिच्छेदे सत्येतावान् कालः,—इति कालेयत्ता वर्णयितव्या,
न च प्रलये तदुपाधयः सन्ति, अतस्तव कथं प्रलय-काले इयत्ता-
निर्णयः’ ।

‘अथ, सत्कार्य-वादाभ्युपगमेनोपाधयोऽपि वासना-रूपेण सन्ति,(३)
‘तर्हि कालेऽपि तत्समानम् । नचैतावता नित्यत्वप्राप्तिः, उपाधिषु
तदनङ्गीकारात्(४)’ । (५)‘अथ मन्यसे ; इयत्ता-रहितेऽपि प्रलय-

* निजेष्टदेवतादिरूपो,—इति सा० पुस्तके पाठः ।

† प्रलयकालोऽतीतः,—इति सा० पुस्तके पाठः ।

- (१) तस्य जन्यमात्रानधिकरणत्वादिति भावः । प्रलये कालव्यवहारं दर्श-
यति प्रलयकाल इत्यादिना ।
(२) प्रतिबन्धिमाह कालेति ।
(३) सत्कार्यवादे अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्ति अर्धभेदाद्धर्माणामित्यभ्युप-
गमादिति भावः । एतच्च पातञ्जलादौ व्यक्तं वज्ज्व ।
(४) तथा च तन्मते यथोपाधीनां वासनारूपेण सत्त्वेऽपि स्थूलरूपेणा-
सत्त्वान्न नित्यत्वं तथा कालस्यापीति भावः ।
(५) इदानीं प्रलये कालाभावेऽपि कालव्यवहापमुपपादयितुमाह अथेति ।

काले सृष्टि-कालेयत्ता-वासनावशादियत्ता व्यवहियते । तत्रोपा-
ध्यायत्वादिर्दृष्टान्तः । यथा कश्चिन्माणवकस्त्रिंशद्वर्ष-वयस्कादधेतुमुप-
क्रस्य संवत्सरमधीत्यासदुपाध्याय एकत्रिंशद्वर्ष-वयस्कः,—इत्यध-
यन-रहितेऽप्यतीते वयस्युपाध्यायत्वं व्यवहरति, तद्वदियत्ता-व्यवहारः ।
'एवं तर्ह्यनेन न्यायेन काल-रहिते प्रलये काल-व्यवहारः किं न स्यात्' ।
काल-रहितश्च प्रलयादिकं वस्त्वस्तीति माण्डुक्यादि* श्रुतयोऽभ्युप-
गच्छन्ति । तथा च श्रूयते,—“यच्चान्यत्तिकालातीतं तदप्योङ्कार-
एव”—इति । प्राभाकराश्च, अपूर्वस्य काल-त्रयासंसृष्टां काश्चिदवस्था-
माहुः । तस्मात् कालः सुखेन जन्यताम् ।

स च, सामान्य-विशेषाभ्यां द्विविधः । तस्य चोभयस्यैव राख्यानित्यात्
कालादुत्पत्तिं मनुराह,—

“कालं काल-विभक्तिश्च न च त्राणि गृह्यंस्तथा ।

सृष्टिं समर्जं चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः”—इति ।

तत्र, यः सामान्य-कालः, स विशेषानुगतत्वात् तदपेक्षया नित्योत्प-
त्त्यादिभिर्गुणैर्भूतोत्पत्ति-निमित्तकारणम्,—इति तार्किक-
ज्योतिषिकादयः प्रतिपेदिरे । तत्र, ज्योतिषा आहुः,—

“प्रभव-विरति-मध्य-ज्ञान-बन्ध्यानितान्तम्

विदित-परम-तत्त्वा यत्र ते योगिनोऽपि ।

तमहमिह निमित्तं विव्रजन्मात्ययाना—

मनुमितमभिवन्दे भ-ग्रहेः कालमीशम् ॥

युग-वर्ष-मास-दिवसाः समं प्रवृत्तास्तु चैत्र-शुक्रादेः ।

* माण्डुक्यादि,— इति भु० पुस्तके पाठः ।

कालोऽयमनाद्यन्तोग्रह-भैरुमीयते क्षेत्रे”—इति ।

काल-विशेषेषु च संवत्सरः प्रधानभूतः, अन्ये तु सर्वे गुणभूताः ।

तथा चारुणकेतुके समान्नायते,—

“नदीव प्रभवा काचिदक्षया स्यन्दते यथा ।

तां नद्योऽभिसमायन्ति सारुः सती न निवर्तते ॥

एवं नानासमुत्थानाः कालाः संवत्सरं श्रिताः ।

अणुशश्च महत्शश्च सर्वे समवयन्ति तम् ॥

स तैः सर्वैः समाविष्ट उरुः सन्न निवर्तते”—इति ।

अयमर्थः । भागीरथी-गोदावर्यादिका नदीवायङ्गालः कुत-
श्चित् अविनाशात् उत्पत्ति-स्थानादुत्पद्यते । तच्चोत्पत्ति-स्थानं साङ्ख्योक्त-
प्रकृतिर्वा, शैवागमोक्त-माया वा, श्रुति-स्मृत्युदित-नित्य-कालात्मक
ईश्वरो वा, भविष्यति । यथा, तां गङ्गादिकां नदीमन्या अन्य-नद्यो
अभिनः प्रविशन्ति ; सा च, प्रविष्टैर्नद्यन्तरैः सह विस्तीर्णा प्रवहति,
अप्रवाहा सती न कदाचिच्छुष्यति । एवं नानाविध-रूपैः समुत्पन्नाः
काल-भेदाः संवत्सराख्यं प्रधानं कालमाश्रिताः । तत्र, निमेषाद्या
अयन-पर्यन्ताः काल-भेदाः संवत्सरादणवः, युगाद्याः परार्द्ध-पर्यन्ताः
संवत्सरात्महान्तः । ते सर्वे संवत्सरं सम्यक् प्रविशन्ति । अणूनामवय-
वत्वेन प्रवेशः, महतां तु संवत्सरावृत्ति-निष्पाद्यानामध्यक्षः संवत्सरः,—
इति तत्र प्रवेशोऽभिधीयते । तथा च वेदाङ्गे ज्योतिषग्रन्थे पद्यते,—

“पञ्च-संवत्सरमयं* युगाध्यक्षं प्रजापतिम् ।

* एवं सवत्सरमयं,—इति क० पुस्तके पाठः ।

दिनत्वयनमासाङ्गं प्रणम्य शिरसा श्लुचिः*—इति ।

स च, संवत्सरस्तैरणुभिर्मर्द्दद्भिश्च सर्वैः समाविष्टोऽतिदीर्घः सन्नस्मिन् जगति नोच्छिद्यते—इति ।

नन्वल्पत्वं निमेषे पर्यवसितं महत्त्वन्तु परार्द्धं, तथा च तयोरन्य-तरस्य प्राधान्यमुचितम्, तत्र कथं संवत्सरस्य प्राधान्यमिति चेत् । ईश्वरेण प्रथमं सृष्टत्वादिति ब्रूमः । तथा च वाजसनेयिनः समा-मनन्ति,—“सोऽकामयत द्वितीयोमे आत्मा जायेतेति, स मनसा वाचा मिथुनं समभवत्, तद्यद्रेत आसीत् स संवत्सरोऽभवत्”—इति । तस्मात्, संवत्सरः प्रधानम् । अतएव वयं संवत्सरमारभ्य-काल-विशेषं निर्णयामः ।

तत्र, संवत्सरः अयनमृतुर्मासः पक्षस्तिर्तिर्नक्षत्रमित्येवं विधाः कर्म-कालाः । यद्यपि, पुराणेषु मृत्यु-मार्कण्डेयादीनां युग-कल्पादि-परि-मितं तपः स्मर्यते, तथापि शतसंवत्सरापुषोमनुष्यानधिकृत्य धर्म-शास्त्र-प्रवृत्तेर्न युगादि-निर्णयोऽत्रोपयुक्तः । मनुष्याधिकारत्वं चास्माभिः पराशर-स्मृति-व्याख्याने, ‘मनुष्याणां हितं धर्मः’—इत्यस्मिन् वचने प्रपञ्चितम् । ये तु, ‘कनौ पञ्च विवर्जयेत्’—इत्यादयो मनुष्यधर्मा-स्तेष्वपि न युगादिकं निर्णेतव्यम्, सन्देहाभावात् । न च शतायुषाम-धिकारे कथं सहस्र-संवत्सर-सत्र-श्रुतिरिति शङ्कनीयम् । तत्र, संवत्सर-शब्दोदिवस-परः,—इति(१)षष्ठाध्याय-सप्तम-पादे निर्णीतत्वात्

* स्थितः,—इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) मीमांसाया इत्यादिः ।

येच संवत्सरावृत्ति-साध्या अनन्त-व्रतादयस्तेष्वपि न संवत्सराधिकः कश्चित् कालो निर्णेतव्योऽस्ति । अतः, संवत्सरमारभ्यावांच एव निर्णेतव्याः कर्माङ्ग-कालाः । न च कालस्य कर्माङ्गत्वे विवदितव्यम्, “सायं जुहोति प्रातर्जुहोति”—इति वाक्यादङ्गत्वप्रतीतेः । तत्र, कर्मणस्तावद-पूर्व-विषयत्वात्(१) प्राधान्यमभ्युपन्यतव्यम्, तथा च कालस्य गुणत्वेनान्वयः परिशिष्यते । अत एव गर्गः,—

“तिथि-नक्षत्र-वारादि साधनं पुण्य-पापयोः ।

प्रधान-गुण-भावेन स्वातन्त्र्येण न ते क्षमाः”—इति ।

तस्मादङ्गभूतेषु निर्णयेषु कालेष्ववयवित्वेन संवत्सरस्याभ्यर्हितत्वात् अल्प-वक्तव्यतया सूची-कटाह-न्यायानुसाराच्च, स एवादौ निर्णयते,—इति स्थितम् ।

॥०॥ इति माधवीये-काल-निर्णये उपोद्घात-प्रकरणम् ॥०॥

(अथ द्वितीयं वत्सर-प्रकरणम् ।)

संवत्सरो नामायनाद्यवयवयुक्तोऽवयवी काल-विशेषः, सम्यक् वसन्त्यस्मिन् अयनर्तुमासादयः,—इति व्युत्पत्तेः । स च द्वादशमासात्मकः । “द्वादश मासाः संवत्सरः”—इति श्रुतेः । मासानां तु, चान्द्र-मावन-सौराख्येन दिवस-भेदेन चान्द्रादि-त्रैविध्यं वक्ष्यते । मास-त्रैविध्येन संवत्सर-

(१) अपूर्वजनकत्वादिति पर्यवसितोऽर्थः ।

स्त्रिविधः । तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते,—

“चान्द्र-सावन-सौराणां मासानां तु प्रभेदतः ।

चान्द्र-सावन-सौराः स्युस्त्वयः संवत्सरा अमी”—इति ।

तत्र, चान्द्रः संवत्सरः चैत्र-शुक्र-प्रतिपदादिः फाल्गुन-दर्शान्तः,
सौरस्तु मेषादिर्मीनान्तः, सावनः षष्ठ्युत्तर-शतत्रयाहोरात्रात्मकः ।
ते च त्रयः संवत्सराः केषु चित्कर्तव्येषु व्यवतिष्ठन्ते केषुचिच्च विकल्पन्ते ।

तथा च* भविष्योत्तर-पुराणे संवत्सर-साध्यं तिलकव्रतं पद्यते,—

“वसन्ते किंशुकाशोक-शोभिते प्रतिपत्तिथिः ।

शुक्रा, तस्यां प्रकुर्वीत स्नानं नियममास्थितः ॥

ललाटपट्टे तिलकं कुर्याच्चन्दन-पङ्क-जम् ।

ततः प्रभृत्यनुदिनं तिलकालङ्कृतं मुखम् ॥

धार्यं संवत्सरं यावच्छशिनेव नभस्तलम्”—इति ।

तत्र, संवत्सरश्चान्द्रोऽवगन्तव्यः । शुक्रपक्ष-प्रतिपत्तिथ्यास्तस्मिङ्गत्वात् ।
न हि, शुक्र-कृष्ण-पक्षौ प्रतिपदादि-तिथयश्च सौर-सावनोपजीवनेन
प्रवृत्ताः । यत्तु,—“नव वर्षाणि पञ्च च”—इत्यादौ संवत्सरस्यानन्त-
व्रताद्यङ्गत्वं स्मर्यते, तत्रापि चान्द्रएव संवत्सरः । “शुक्रपक्षे चतुर्द-
श्याम्”—इत्यादिलिङ्गात् । न च, चैत्र-प्रतिपदुपक्रमाभावादचांद्रत्वं
शङ्कनीयम् । तदुपक्रमस्य संवत्सरस्य सृष्ट्यपेक्षत्वात् । अतएव ब्रह्म-
पुराणेऽभिहितम्,—

* तद् यथा,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† चैत्रशुक्रप्रतिपदि तदुपक्रमाभावादचान्द्रत्वं,—इति क० सो० सु०
पुस्तकेषु पाठः ।

“चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा समर्जं प्रथमेऽहनि ।

शुक्लपक्षे समग्रन्तत्तदा* सूर्योदये सति ।

प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि ॥

ग्रहान्नाशीनृत्तन्मासान्† वत्सरान् वत्सराधिपान्”—इति ।

चान्द्र-सौर-सावन-शब्देषु तु प्रवृत्ति-निमित्तान्युच्यन्ते । चन्द्र-कला-
वृद्धि-क्षय-प्रयुक्त-प्रतिपदादि-तिथीनां षष्ठ्यधिक-शतत्रयेण निष्पन्नो
यः, स चान्द्रः । द्वादश-राशिषु सूर्य-संक्रमणैर्निष्पन्नो यः, स सौरः ।
सावन-शब्दोऽहोरात्रोपलक्षकः, सोम-यागे सवन-त्रयस्याहोरात्र-
सम्पाद्यत्वात् । तैश्च सावनैः षष्ठ्यधिक-शतत्रय-सङ्ख्याकैर्निष्पन्नो यः,
स सावनः । एवं सति, वर्त्तमान-भाद्र-शुक्ल-चतुर्दशीमारभ्य आ-
गामि-भाद्र-शुक्ल-चतुर्दश्याः प्राचीने तिथि-समुदाये चान्द्र-संवत्सरत्व-
मविरुद्धम् ।

यच्च, निरूढ-पशुबन्ध-प्रकरणे श्रूयते,—“तेन संवत्सरे संवत्सरे
यजेत”—इति, “पशुना संवत्सरोनातीयात्”—इति च । तत्रापि
चान्द्रएव द्रष्टव्यः । “सर्वान् लोकान् पशुबन्धयाज्यभिजयति, तेन
यक्ष्यमाणोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा”—इति कल्पसूत्र-कारैश्चान्द्र-
तिथौ तदनुष्ठान-विधानात् । सौरस्तु संवत्सरः सजन्मावाप्ति-व्रतादा-
वुपयुज्यते‡ । तच्च व्रतं विष्णुधर्मोत्तरे स्मर्यते,—

“भगवन् कर्मणा केन तिर्यग्योनौ न जायते ।

* समयन्तु तदा,— इति वि० पुस्तके पाठः ।

† ग्रहान्नागानृतून् मासान्,—इति भु० पुस्तके पाठः ।

‡ व्रतदानादावुपयुज्यते,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

शुक्ल-देशे च पुरुषस्तन्माचक्ष्व भोमुने—इति* ॥

मार्कण्डेय उवाच,—

मेष-संक्रमणे भानोः सोपवासे नरोत्तम ।

पूजयेद्भार्गवं देवं रामं शक्त्या† यथा विधि”—

इत्यारभ्य,—

“मीन-संक्रमणे मत्स्यं वासुदेवञ्च पूजयेत्”—

इत्यन्तेन ग्रन्थेन व्रतं विधायान्ते तदुपसंहृतम्,—

“कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं

शुक्लेषु तिर्यक्षु न चापि जन्म”—इति ।

तथा, स्कन्दपुराणे धान्यदान-व्रतं पथते,—

“अथातः सम्प्रवक्ष्यामि धान्यव्रतमनुत्तमम् ।

अयनेविषुवे चैव स्नानं कृत्वा विचक्षणः”—

इत्यारभ्य व्रतं विधायैवमुपसंहृतम्,—

“एवं संवत्सरे पूर्णे कुर्यादुद्यापनक्रियाम्”—इति ।

सावनस्य सत्रादावुपयोगः । तदप्युक्तं विष्णुधर्मोत्तरे,—

“सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेन

लोक्यं च यत्स्याद्भुवहारकर्म”—इति ।

“गोमत्रं वै संवत्सरोऽय एवं विद्वान् स संवत्सरमुपयन्ति ऋध्रुवन्त्येव”
—इति श्रुतौ गवामयनस्य सत्रस्य संवत्सर-नाम्ना व्यवहारात् संवत्सर-
कालस्तदङ्गमिति प्रतीयते । तत्र सावनोऽग्रहीतव्यः, चान्द्र-मौरीयोर्मान-

* ‘इति’ शब्दोऽत्राधिकः प्रतिभाति ।

† भक्त्या,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

योस्तदनुष्ठानासम्भवात्। तथा हि,—अहोरात्रसाध्य एकः सोमयागो-
वेदेष्वहःशब्देनाभिधीयते। तादृशानामहर्विशेषाणां गणः, षडहः।
स च द्विविधः; अभिप्लवः पृथ्यश्चेति(१)। तत्र, चत्वारोऽभिप्लवाः षडहाः,
एकः पृथ्यः षडहः,—इति षडह-पञ्चकेन एकोमासः सम्पद्यते। तादृशै-
र्द्वादशभिर्मामैः साध्यं संवत्सरसत्रम्। तथा च, सावनेनैव तत्-सिद्धिः।
चान्द्रस्य षड्भिरहोरात्रैर्नूनत्वात्। सौरस्य सप्तादैः पञ्चभिरहोरात्रैर-
धिकत्वात्।

ननु, “संवत्सराय दीक्षित्यमाणा एकाष्टकायां दीक्षेत्”—इति
माघ-मास-गतायामष्टम्यां* चान्द्रतिथौ सत्राय दीक्षा श्रूयते। ततश्चा-
न्द्रेणैव संवत्सरेण भवितव्यम्। मैवम्, उक्तस्य दीक्षा-कालस्य पूर्वपक्ष-
रूपत्वात्। तन्निराकरणं हि श्रूयते,—“आर्त्तं वा एते संवत्सरस्याभि-
दीक्षन्ते यएकाष्टकायां दीक्षन्ते, व्यस्तं वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते
यएकाष्टकायां दीक्षन्ते”—इति।

ननु, पक्षान्तरमपि चान्द्र-तिथिमेवोपजीव्य श्रूयते,—“फलगुनी-
पूर्णमासे दीक्षेत् मुखं वा एतत् संवत्सरस्य यत्फलगुनी-पूर्णमासः”—
इति। न, तस्यापि निराकृतत्वात्। “तस्यैकैव निर्या”—इति हि
निराकृतम्। एकैव निर्या, एकएव दोष इत्यर्थः।

* गतायामष्टकायां,—इति वि० पुस्तके पाठः।

(१) प्रायणीयोऽतिरात्रः प्रथममहः चतुर्विंशोद्वितीयं, उक्थस्तृतीयं,
ज्योतिर्गौः चतुर्थं, आयुर्गौः पञ्चमं, आयुर्ज्योतिः षष्ठमहः। सोऽयं षडहोऽभि-
प्लव अभिप्लविकश्चोच्यते। त्रिवृत्स्तोमसाध्यं प्रथममहः, पञ्चदशस्तोमसाध्यं
द्वितीयं, सप्तदशस्तोमसाध्यं तृतीयं, एकविंशस्तोमसाध्यं चतुर्थं, त्रिणवस्तोम-
साध्यं पञ्चमं, त्रयविंशस्तोमसाध्यं षष्ठमहः। सोऽयं पृथ्यः षडह इत्युच्यते।

ननु, निङ्खान्तेऽप्येवं श्रूयते,—“चित्रा-पूर्णमासे दीक्षेन् मुखं वा एतत् संवत्सरस्य यच्चित्रा-पूर्णमासे मुखतएव* संवत्सरमारभ्य दीक्षंते तस्य न काचन निर्या भवति चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमासे दीक्षेन् तेषामेकाष्टकार्या क्रयः सम्पद्यते”—इति । वाढम् । अस्त्वेवमङ्गभूते दीक्षोपक्रमे चान्द्रतिथ्युपजीवनं, तथापि प्रधान-कर्मणि सावन-ग्रहे कोबाधः ।

‘नश्वस्ति बाधः, “तेषां पूर्वपक्षे सुत्या सम्पद्यते”—इति सुत्याख्ये प्रधान-कर्मणि चान्द्रस्य शुक्लपक्षस्योपजीवनात्’ । उपजीव्यतां नाम शुक्लः पक्षः, तथापि यथोक्त-प्रकारेण कृत्स्नस्य प्रधान-कर्मणः सावनमन्तरेणानिर्वाहात् सएवात्र गृह्यते । अयमेव न्याय उत्सर्गिणामयने कुण्डपायिनामयने तुरायणादौ च योजनीयः । तेषां गोमत्र-विकृतित्वात् ।

यत्र तु, चान्द्रादि-नियामकं नास्ति, तत्रैच्छिकोविकल्पः । तथा हि,—पिप्पलाद-शाखायामथर्वणिक-भारद्वाजादीनां षष्ठां मुनीनां त्रिधाऽधिकार-सिद्धये गुरुणा पिप्पलादेनादिष्टं संवत्सरं वाममामनन्ति,—“भूयएव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं वत्स्यथ यथाकामं प्रश्नान् पृच्छत”—इति । बह्वृचास्त्वेतमेवार्थं व्यतिरेक-मुखेनामनन्ति,—“ताएताः संहिता नानन्तेवामिने प्रब्रूयान्नामंवत्सरवामिने”—इति । तैत्तिरीयाश्चारुणकेतुर्मग्निं चेष्यमाणम्यादौ त्रिषवण-स्नानादिरूपं व्रतमामनन्ति,—“संवत्सरमेतद्व्रतश्चरेत्”—इति । एवंविधेषु

* मुख्यतएव, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

प्रदेशेषु नियामकाभावात् चान्द्रादीनामब्दानामन्यतमः इच्छया ग्रहीतव्यः ।

ननु, संवत्सरस्य चान्द्र-सौर-मावन-भेदेन त्रैविध्यमेवाङ्गीकृत्य तत्स्वरूप-विनियोगावुक्तौ । तत्रैवं त्रैविध्य-नियमो न युक्तः, अन्ययोरपि नाक्षत्र-बार्हस्पत्ययोर्द्विविधयोः संवत्सरयोर्विद्यमानत्वात् । तथा ह्यायुर्वेदविदः पठन्ति,—

“सौर-वृहस्पति-मावन-चान्द्रिक*नाक्षत्रिकाः क्रमेण स्युः ।

मातुल-पातालातुल-विमल-रवाङ्गाश्च वत्सराः पञ्च”—इति ।

अस्यायमर्थः । गणक-प्रसिद्धयाऽक्षर-मङ्गलया मातुल-शब्दः पञ्चषष्ठ्यधिक-शतत्रयमाचष्टे । तावद्विवस-परिमितः सौर-संवत्सरः । पाताल-शब्द एकषष्ठ्यधिक-शतत्रयमाचष्टे । तावद्विवस-परिमितो बार्हस्पत्य-संवत्सरः । अतुलशब्दः षष्ठ्यधिक-शतत्रयमाचष्टे । तावद्विवस-परिमितः मावनः संवत्सरः । विमलशब्दश्चतुःपञ्चादशधिक-शतत्रयमाचष्टे । तावद्विवस-परिमितश्चान्द्रः संवत्सरः । रवाङ्गशब्दश्चतुर्विंशत्यधिक-शतत्रयमाह । तावद्विवस-परिमितोनाक्षत्रिकः संवत्सरः,—इति ।

एवं तर्ह्यस्तु संवत्सरः पञ्चविधः । तत्र, नाक्षत्रिकस्य ज्योतिःशास्त्र-प्रसिद्धे आयुर्दायादावुपयोगो द्रष्टव्यः । बार्हस्पत्यस्तु सिंह-वृहस्पत्यादिविशेषमुपजीव्य गोदावर्यादि-स्नानादौ विनियुक्तः । अनेन बार्हस्पत्य-मानेन कदाचिदधिसंवत्सरोऽपि निष्पद्यते । तदुक्तमुत्तरसौरे,—

‘गुरोर्मध्यम-संक्रान्ति-हीनोयश्चान्द्र-वत्सरः ।

अधिसंवत्सरस्तस्मिन् कारयेन्न सव-त्रयम् ॥

* शशधर,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

वर्जनीया प्रयत्नेन प्रतिष्ठा सर्व-नाकिनाम् ।

स्फुट-संक्रान्ति-हीनश्वेतकेऽप्याङ्गरधिमासवत्”—इति ।

मध्यम-गणनया गुरोः संक्रान्तिर्यस्मिंश्चान्द्र-वत्सरे न विद्यते, सो-
ऽयमधिसंवत्सरः । तत्र, बृहस्पति-सवादिकं न कार्यम् । स्फुट-गणनया
बृहस्पति-संक्रान्ति-रहितो यश्चान्द्रोवत्सरस्तस्मिन्नधिमासवत् काम्यादिकं
वर्ज्यमिति केचिन्महर्षयो मन्यन्ते ।

अथ चान्द्रस्यावान्तरभेदा उच्यन्ते । संवत्सरः परिवत्सरः इदावत्स-
रोऽनुवत्सरः इद्वत्सरश्चेत्येते पञ्च तद्भेदाः । तदेतत्सामान्याकारेण
संवत्सरादि-पञ्चविधत्वं सावित्रचयनगताग्नि-प्रशंसक-मन्त्रे पथ्यते,—
“संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि इदावत्सरोऽसि इदुवत्सरोऽसि इद्वत्सरो-
ऽसि”—इति । इदुवत्सरोऽनुवत्सरः,—इत्यर्थः । अतएव चातुर्मास्य-
ब्राह्मणे तदधिष्ठातृ-देवता-रूपत्वेनैवं श्रूयते,—“अग्निर्वाव संवत्सरः
आदित्यः परिवत्सरः चन्द्रमा इदावत्सरः वायुर्नुवत्सरोरुहेश्वर इद्व-
त्सरः”—इति । ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि,—

“संवत्सरस्तु प्रथमोद्वितीयः परिवत्सरः ।

इदावत्सरस्तृतीयश्चतुर्थश्चानुवत्सरः ॥

इद्वत्सरः पञ्चमस्तु तत्सङ्ख्येयुग-संज्ञकः”—इति ।

एतेषां पञ्चानां विनियोगो विष्णुधर्मात्तरे पथ्यते,—

“संवत्सरे तु दातॄणां तिल-दानं महाफलम् ।

परिपूर्वे तथा दानं यवानां द्विजसन्तम ॥

इदापूर्वे च वस्त्राणां धान्यानां चानुपूर्वके ।

इत्पूर्वे रजतस्यापि दानं श्लोकं महाफलम्”—इति ।

तथा, तदधिष्ठातृ-देवता-पूजा-रूपो व्रत-विशेषः पश्यते,—

“संवत्सरः स्मृतो वक्त्रि स्तथाऽर्कः परिवत्सरः ।

इदापूर्वस्तथा सोमो ह्यनुपूर्वः प्रजापतिः ॥

इत्पूर्वश्च तथा प्रोक्तो देव-देवो महेश्वरः ।

तेषां मण्डल-विन्यासः प्राग्वदेव विधीयते ॥

प्राग्वत्स्यात् पूजनं कार्यं होमः कार्यो यथाविधि”—इति ।

प्रभवमारभ्य क्षयांतेषु षष्ठि-वर्षेषु(१) द्वादश पञ्चकानि । तत्रैकै-
कस्मिन् वर्ष-पञ्चके एकैक-क्रमेण संवत्सरादयो भवन्ति । तदेतत् सर्वं
ज्योतिःशास्त्रादवगन्तव्यम् ।

॥०॥ इति संवत्सर-निर्णयः ॥०॥

अथायनम् ।

अयते यात्यनेन ऋतु-त्रयेण सूर्योदक्षिणाशामुत्तराशाञ्चेति ऋतु-
त्रयमयनम् । तथा च वाजसनेयिनः पञ्चाग्नि-विद्यायां दक्षिणोत्तर-
मार्गयोः समामनन्ति,—“यान् षण्मासान् दक्षिणाऽऽदित्य एति” “यान्
षण्मासानुदङ्गादित्य एति”—इति । तथा च्छन्दोगा अप्यधीयते,—
“यान् षड् दक्षिणेति मासांस्तान्” “यान् षडुदगेति मासांस्तान्”—इति ।
तैत्तिरीया ऋतु-ग्रह-ब्राह्मणे पठन्ति,—“तस्मादादित्यः षण्मासान्
दक्षिणेनेति षडुत्तरेण”—इति । एवं चादित्य-गतिमुपजीव्यायन-
निष्पत्तेः सौरमेवैतत् । अतएव विष्णुधर्मोत्तरे सौर-मानमधिकृत्यो-

(१) त इमे षष्ठिवर्षाः बार्हस्पत्या इति बोद्धव्यम् ।

क्तम्,—“चतु-त्रयश्चायनं स्वात्”—इति । केचित्तु चान्द्र-मानेमायन-
द्वयमभ्युपगच्छन्ति । मार्गशीर्षादिकैस्त्रिभिर्हर्तुभिः कल्पितः कालः
षण्मासात्मकमुत्तरायणम्* । ज्यैष्ठमासादिस्थैर्दक्षिणायनम्,—इति ।
तच्च प्रमाणं ज्योतिःशास्त्रादौ मृग्यम् । श्रौत-स्मार्त्त-कर्मानुष्ठाने तु मकर-
कर्कट-संक्रान्त्यादिक एवायन-द्वय-कालः,—इति यथोक्त-श्रुति-स्मृति-
भ्यामवगन्तव्यम् । उत्तरायणस्य यागकर्माङ्गत्वं काण्वा अधीयते,—
“उदगयने आपूर्यमाण-पक्षस्य पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्व्रतौ भूत्वा”—
इत्यादि । चौलादीनामुत्तरायण-कर्त्तव्यता गृह्य-स्मृतिषु प्रसिद्धा ।
सत्यव्रतस्य देवता-प्रतिष्ठादीनामुत्तरायण-दक्षिणायनयोर्विधि-निवे-
धावाह,—

“देवताऽऽराम-वाप्यादि-प्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ ।

दक्षिणाग्ना-मुखे कुर्वन् न तत्-फलमवाप्नुयात्”—इति ।

उदङ्मुखे उदगते,—इत्यर्थः । उय-देवतानां प्रतिष्ठा दक्षिणायने
कर्त्तव्या । तथा च वैखानस-संहितायामभिहितम्,—

“मातृ-भैरव-वाराह-नरसिंह-त्रिविक्रमाः ।

महिषासुर-हन्त्री च स्थाप्या वै दक्षिणायने”—इति ।

एवं विष्णुधर्मोत्तराभिहितानि पदद्वय-व्रतादीन्वयन-कर्त्तव्यान्वु-
दाहार्याणि ।

॥०॥ इत्ययम-निर्णयः ॥०॥

* षण्मासात्मक उत्तरायणः कालः,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

अथर्त्तवः ।

चतु-शब्दः, “च गतौ”—इत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नः । इयर्त्ति गच्छति
 अशोकपुष्प-विकासादि असाधारण-लिङ्गमिति वसन्तादि-कालविशेष
 चतुः । स च षड्विधः, “षड्वा चतवः”—इति श्रुतेः । यत्तु, “द्वादश
 मासाः पञ्चर्त्तवः”—इति श्रुतम् । तत्र, हेमन्त-शिशिरयोरेकीकरणं
 विवक्षितम् । याजमानेषु पञ्चप्रयाजानुमन्त्रण-मन्त्रेषु हेमन्त-शिशिर-
 योरेकस्मिन् मन्त्रे एकेनैव* पदेनैकीकरणोक्तेः । तथा हि,—“वसन्त-
 मृतूनां प्रीणामि । ग्रीष्ममृतूनां प्रीणामि । वर्षाचतूनां प्रीणामि ।
 शरदमृतूनां प्रीणामि”—इति चतुर्णां प्रयाजानां पृथक् पृथगनु-
 मन्त्रणमन्त्रानाम्नाय, पञ्चम-प्रयाजस्यानुमन्त्रणमन्त्र एवं श्रूयते,—
 “हेमन्तशिशिरावृतूनां प्रीणामि”—इति । एतदेवाभिप्रेत्य बह्वृच-
 ब्राह्मणे,—“द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवो हेमन्त-शिशिरयोः समासेन”—
 इति । यत्त्वनयोर्मन्त्र-ब्राह्मणयोर्द्विवचनं, तत्स्वरूप-द्वैविध्याभिप्रायेण ।
 शिशिरस्य षष्ठस्यान्तिमत्वात्, तेनानुमन्त्रणीयस्य षष्ठ-प्रयाजस्याभावाच्च,
 तस्यैव पञ्चमे हेमन्तेऽन्तर्भावो न्यायः । अतएव प्रयाज-ब्राह्मणे, “वसन्त-
 मेवर्त्तूनामवरुन्धे”—इत्यादिना चतुरः प्रयाजान् प्रशस्य, पञ्चमे प्रयाजे
 केवलेन हेमन्तेन प्रशंसा,—“स्वाहाकारं यजति हेमन्तमेवावरुन्धे,—
 इति ।

अस्तु नाम यथा तथा पञ्च-सङ्ख्या, यथोक्त-स्वरूपेण तु† षोढा
 भियते । द्वादश-मासात्मके संवत्सरे एकैकस्य चतुर्भास-द्वयात्म-

* एकैकस्मिन्नेकैकेन,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† सर्व्वथा यथोक्तस्वरूपेण,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

कले सति एकादश-द्वादश-मासयोर्वर्जयितुमशक्यत्वात् । षष्ठ्यै पृथ-
गनुष्ठान-विधानाच्च । तच्चोपरिष्ठादुदाहरिष्यामः । मास-द्वयात्मकत्वं
अग्निचयने ऋतव्येष्टकोपधान-ब्राह्मणे श्रूयते,—“द्वन्द्वमुपदधाति,
तस्माद्वन्द्वमृतवः”—इति । एकस्मिन्नृतौ कयोर्मासयोर्द्वन्द्वं गृहीतव्य-
मिति चेत् । वसन्ताद्यनुक्रमेण चैत्र-मासादि-द्वन्द्वमिति ब्रूमः । तच्चेष्ट-
कोपधान-मन्त्रेषु श्रूयते,—“मधुश्च माधवश्च वामन्तिकावृत्, शुक्रश्च
शुचिश्च ग्रैष्मावृत्, नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृत्, द्रुषश्चोर्जश्च शारदा-
वृत्, सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृत्, तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृत्” । एषु
च वाक्येषु ‘ऋत्’—इति द्विवचनं ऋतव्यव-मासाभिप्रायम् । अन्यथा,
‘षडृतवः’—इति श्रूयमाणा षट्मह्या बाध्येत । अवयविन ऋतोर्वस-
न्तादेरेकात्मकत्वं, सौत्रामणीय-हैत्र-मन्त्रैकवचनेन व्यवहारादवग-
न्तव्यम् । “वसन्तेनर्तुना देवाः यीमेणर्तुना देवाः”—इत्यादि हि तत्र
पश्यते । तथैवाधान-ब्राह्मणे श्रूयते,—“वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्तुर्ग्रीष्मो वै
राजन्यस्यर्तुः शरद्वै वैश्यस्यर्तुः”—इति ।

यद्यप्येते षडृतवो घटौयन्त्र-घटवन्त्रैरन्तर्येणावर्तन्ते, तथापि संवत्स-
रोपक्रमरूपत्वेन वसन्तस्य प्राथम्यं द्रष्टव्यम् । एवदंवाभिप्रेत्य श्रूयते,—
“मुखं वा एतदृतूनां यद्वसन्तः”—इति । पूर्वादाहृतेषु मन्त्र-ब्राह्मणेषु
सर्वत्र वसन्तोपक्रम-पाठाश्च वसन्तस्य प्राथम्यम् ।

ते च वसन्ताद्यृतवोद्विविधाः ; चान्द्राः सौराश्च । चैत्रादयश्चान्द्राः ।
तच्चोदाहृतं “मधुश्च माधवश्च”—इत्यादिना । न च, तत्र चैत्रादयो-
मोक्षाः,—इति शङ्कनीयम् । मध्वादिशब्दानां चैत्रादि-पर्यायत्वात् ।
अतएवाहुः,—

“चैत्रमासोमधुः प्रोक्तो वैशाखोमाधवो भवेत् ।

ज्येष्ठमासस्तु शुक्लः स्यादाषाढः शुचिरुच्यते ॥

मभोमासः श्रावणः स्यान्नभस्योभाद्र उच्यते ।

दशस्वाययुजोमासः कार्तिकश्चोर्ज-संज्ञकः ॥

सहोमासोमार्गशिरः सहस्यः पुष्य-नामकः ॥

माघमासस्तपाः प्रोक्तस्तपस्यः फाल्गुनः स्मृतः”—इति ।

एतेषां चैवाद्यात्मकानां वसन्तादीनां चन्द्र-गति-परिकल्पितत्वाच्च-
न्द्रत्वम् । अतएव होतृ-मन्त्रेष्वाम्नायते,—“चन्द्रमाः षष्ठोता स
चतुर्न्” कल्पयति” । तथा, सूक्त-विशेषे मूर्त्याचन्द्रमसौ प्रकृत्याम्नायते,—

“पूर्वापरं चरतोः माययैतौ

शिशू क्रीडन्तौः परियातो अध्वरम् ।

विश्वान्यन्योभुवनाभिचष्ट—

चतुर्नन्योऽविदधज्जायते पुनः”—इति ।

अत्र, ‘पुनर्जायते’—इति लिङ्गादृतु-विधाता चन्द्रः,—इत्यवगम्यते ।

अनु, अस्त्वेवं मध्वादीनां द्वादशानां चान्द्र मासानां वसन्ताद्युत्तुत्वम्,
संसर्पाख्यस्य तु त्रयोदशस्य चान्द्र-मासस्य कथमृतुषु निर्वाहः ? तस्माच्च-
सङ्गावस्य चतुर्यह-ब्राह्मणे मन्त्रानुवाद-पुरःसरमाप्नायते,—“उपशाम
मृहीतोऽसि संसर्पोऽस्यहस्पत्याय त्वेत्यहस्ति त्रयोदशोमास

* षण्मासकतून्,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

† चरन्तौ,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ क्रीडन्तौ,—इति मु० पुस्तके पाठः । शिशुक्रीडन्तौ,—इति तु क०
वि० पुस्तकयोः ।

§ चतुरन्यौ,—इति क० पुस्तके पाठः ।

इत्याहुस्तमेव तत्प्रीणाति”—इति । तथाच प्रवर्ग्य-ब्राह्मणेऽपि,—
“अस्ति त्रयोदशमास इत्याहुः, यत्रयोदशः परिधिर्भवति तेनैव
त्रयोदशं मासमवहन्ते”— इति । तदुत्पत्ति-प्रकारस्यास्माभिर्मलमास-
निर्णये वक्ष्यते ।

विद्यतां एवं त्रयोदशमासः, तस्य काऽनुपपत्तिर्वसन्ताद्यृतुष्विति
चेत् । उच्यते । किमयं सप्तमष्टतुः, आहोस्विदुक्तेष्वेव षट्स्वन्तर्भृतः,
उत्तुद्वयान्तरालवर्ती कश्चिदनृतु-रूपः? न तावत्पश्चिमः, “ष्टतुष्टतुना
नूचमानः*”—इति षट्पूर्णा नैरन्तर्य-श्रवणात् । नाप्यपिमः, “षट् वा
ष्टतवः”—इति षट्सङ्ख्या-नियमात् । वसन्तादिवस्त्रन्तब्राह्मणयोर्मासा-
न्तराश्रयणाच्च । नापि मध्यमः, मध्वादिष्वपाठात् । उच्यते । ययो-
र्मलमासयोर्मध्ये मलमासोदृश्यते, तयोस्तत्तरस्मिंस्तस्यान्तर्भावः । तथा
चासौ षष्ठि-दिवसात्मको मलिन-शुद्ध-भाग-द्वयात्मकः,—इति मध्वा-
दि-शब्द-वाच्यत्वेनोक्तेष्वन्तर्भावान्न काऽप्यनुपपत्तिः ।

सौरेष्वृतुषु बोधायनेन,—“मीनमेषयोर्मेष-वृषयोर्वा वसन्तः”—
इत्यभिधानात् मीनादित्वं मेषादित्वञ्च वैकल्पिकं वसन्तस्याङ्गीकृतम् ।
तथा च, तदनुसारेण उत्तरे घोषादयोऽपि यथायथं विकल्प्यन्ते ।
विनियोगस्यैषामृतु-विशेषाणां श्रुति-स्मृति-पुराणेष्ववगम्यते । तत्र,
श्रुतिः,—“वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत घोषे राजन्य आदधीत शरदि
वैश्य आदधीत”—इत्यादि । स्मृतिरपि,—“वसन्ते ब्राह्मणमुपगयीत
घोषे राजन्यं शरदि वैश्यम्”—इति । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि षण्मूर्तिव्रते

* नूचमान,—इति क० पुस्तके पाठः ।

वसन्ताद्यृतुषु षट्सु पृथक् पूजा-विशेषाः कथिताः । तथा तत्रैव,
वसन्ते स्नानानुपलेपनादि-दानं, ग्रीष्मे पानक*दानादि चोक्तम् ।
देवीपुराणे वर्षासु तिल-दानमुक्तम् । तथा, शरद्वृत्त-दानम्, हेमन्ते-
ऽग्नि-दानम्, शिशिरे वस्त्र-दानम्,—इत्येतानि विष्णुधर्मात्तरणवो-
क्तानि । एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

॥०॥ इत्यृतु-निर्णयः ॥०॥

अथ मास-निर्णयः ।

तत्र, सकारान्तं मासिति प्रातिपदिकं चन्द्रवाचि, तस्यायं काल
इति मासः । तदीयत्वं च, पञ्चदशानां कलानां वृद्धि-क्षय-द्वारेणाव-
गन्तव्यम् । यदीदं मासत्वं सौर-सावनयोरनुगतां, तर्ह्येवमस्तु ; “मस
परिमाणे”—इत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नोऽयं मासशब्दः । मस्येते परिमीयेते
यावता कालेन चन्द्र-वृद्धि-क्षयौ, स चान्द्रोमासः । यदा, चन्द्र-वृद्धि-
क्षयाभ्यां स्वयं मस्येते,—इति मासः । तथा च, सिद्धान्तशिरोमणौ
पथ्यते,—

“मस्यन्ते परिमीयन्ते स्व-कालाः† वृद्धि-क्षानितः ।

मासएते स्मृतामासास्त्रिंशत्तिथि-समन्विताः”—इति ।

सूर्यस्य राशि-गतिर्यत्र परिमीयते, स सौरः । अहोरात्राणां त्रिंशत्
सङ्ख्या परिमीयते यत्र, स सावनः । तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते,—

* पादुका,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† यदीदं मासत्वं सौरानुगतं वक्तव्यं,—इति क० पुस्तके पाठः ।

* स्वकालाः,—इति क० मु० पुस्तकयोः पाठः ।

“चान्द्रः शुक्लादि-दर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः ।

एकराशौ रविर्यावत्कालं मासः स भास्करः”—इति ।

नाक्षत्रमपि मासं केचिदिच्छन्ति,

“सर्वर्क्ष-परिवर्त्तैस्तु नाक्षत्रोमास उच्यते”—

इति विष्णुधर्मोत्तरेऽभिधानात् । तत्रापि, सप्तविंशति-सङ्ख्या परि-
मीयते अनेनेति मासशब्दोयोजनीयः ।

तत्र, सौर-मासस्याद्यन्तौ मेषादि-राशीनामाद्यन्ताभ्यां व्यवस्थितौ,
सावने पुरुषेष्वादिनियामकः, नाक्षत्रे नक्षत्रं नियामकम् । चा-
न्द्रस्तु, दर्शान्तः पूर्णिमाऽन्तोवेति द्विधा विकल्प्यते । तथा च
श्रूयते,—“अमावास्याया मासान् सम्पाद्याहस्तसृजन्ममावास्याया हि
मासान् सम्पश्यन्ति, पौर्णमास्या मासान् सम्पाद्याहस्तसृजन्ति पौर्ण-
मास्या हि मासान् सम्पश्यन्ति”—इति ।

अस्य वाक्यस्यायमर्थः । अस्ति किञ्चिदुत्सर्गिणामयनं नाम सत्रम् ।
तच्च गवामनयनस्य विकृतिः । अतो द्वादशमासेष्वनुष्ठेयम् । प्रकृतावे-
कैकस्मिन्मासे त्रिंशत्स्वहःसु सोम-यागविशेषाणां त्रिंशतामनुष्ठेयत्वान्न
किञ्चिदप्यहस्तसृष्टुं शक्यते । तद्वद्विकृतावपि प्राप्नो प्रातमासमेकै-
कस्मिंस्तस्मिन् सोम-याग-परित्यागो विधीयते । तत्र, कतमदहस्त्य-
ज्यतामिति वीक्षायामिदमुच्यते । अमावास्यायामनुष्ठेयेन यागेन
पूर्वमासं परिसमाप्योत्तरस्यादिभूतमहस्त्यज्यतामिति विधायार्थवादे
प्रसिद्धवाचिना हि-शब्देन मासस्यामावास्यान्तत्वं प्रत्यक्ष-दृष्टवत् सर्वेषां
सम्मतमिति द्रढयति । एवं पौर्णमासी-वाक्येऽपि योज्यमिति ।

पौर्णमास्यन्तत्वे श्रूतेः कटाक्षो भूयान् । “यो वै पूर्ण आसिञ्चति”—

इत्यादिना, “यज्ञेन यज्ञं प्रत्यवरोहन्ति”—इत्यन्तेनार्थवाद-प्रपञ्चेन
सङ्कष्टान्ताम्बय-व्यतिरेक-युक्तेन प्रपञ्चितत्वात् ।

ननु, नोदाहृतं वाक्यं मासान्तस्य नियामकं, अतिप्रसङ्गात् । तथा
हि, तस्यैवानुवाकस्यादौ पञ्चान्तरमुपन्यस्तम्,—“षडहैर्मासान् सम्पा-
द्याद्दहत्सृजन्ति षडहैर्मासान् सम्यश्नन्ति”—इति । तच्च, पूर्व-न्यायेन
षष्ठमहर्मासान्तः,—इति प्रसज्येत ।

अथ मन्यसे,—षडहैरिति वङ्गवचन-निर्देशात् पञ्चभिः षडहैरिति
व्याख्यायां न कोऽपि विरोधः,—इति । एवमप्यन्यत्रातिप्रसङ्गोदुर्ध्वारः ।
तथा च वाक्यान्तरं श्रूयते,—“अर्द्धमासैर्मासान् सम्पाद्याद्दहत्सृजन्ति
अर्द्धमासैर्मासान् सम्यश्नन्ति”—इति । अत्रैकैकार्द्धमास-स्त्रीकारे पञ्चस्य
मासत्व-प्रसङ्गः । वङ्गार्द्धमास-स्त्रीकारे पञ्च-त्रयादेर्मासत्व-प्रसङ्गः । किञ्च,
पूर्वोक्तोऽप्यतिप्रसङ्गोदुःपरिहरएव । षडहैरित्यत्र षडह-पञ्चक-स्त्रीकारा
सम्भवात् । एकैकस्य षडहस्य स्त्रीकर्तव्यत्वात् । उत्तरानुवाके,—“षडहै-
र्मासान् सम्पाद्य यत् सप्तममहस्तस्मिन् सृजेयुः”—इति सप्तमत्व-विशे-
षणात् । तस्मादतिप्रसङ्ग-द्वय-यस्तत्वात् न पूर्वोक्तोमासान्तः ।

अत्रोच्यते । अति-स्मृति-लोक-प्रसिद्धिभ्यो मासशब्दस्त्रिंशद्दिन-समूहे
रूढः । अतयः संवत्सरायनर्तु-विषयाः पूर्वमुदाहृताः । तच्च, संवत्सरस्य
द्वादशोभागोमासः । अयमस्य षष्ठोभागः । ऋतुषु द्वयोर्भागयोरन्यतरः ।
स्मृतयस्तु,—

“माने मासस्तु नाक्षत्रे सप्तविंशतिभिर्दिनैः ।

परिशेषेषु मानेषु मासस्त्रिंशद्दिनैः स्मृतः ॥

चान्द्रः शुक्लादि-दर्शान्तः * * * *”—

इत्यादयः । लोकेऽप्याविद्वदङ्गना-गोपालं मासस्य त्रिंशद्दिनात्मकत्वं प्रसिद्धम् । एवं सति, “अर्द्धमासैर्मासान्”—इत्यत्र मासशब्दो मासै-
कदेशं लक्षयति । षडहैरित्यत्र, षडहः-पञ्चक-विवक्षायां न काचि-
दनुपपत्तिः । एकैक-षडह-विवक्षायां पूर्ववदेकदेश-लक्षणा । अतोऽति-
प्रसङ्गाभावादुक्तवाक्याभ्यां मासस्यामावास्याऽन्तत्वं पौर्णमास्यन्तत्वं च
विकल्प्यते ।

तत्र, प्रथम-पक्षे, “चान्द्रः शुक्लादि-दर्शान्तः”—इत्यादि-स्मृतय उदा-
हर्त्याः । शिष्टाचार-बाहुल्यं च तत्र प्रसिद्धम् । द्वितीय-पक्षस्योपोद्बलकं
श्रुति-लिङ्गं स्मृति-लिङ्गं च । आथर्वणिकाः सृष्टि-प्रकरणे संवत्सर-दक्षि-
णोत्तरायण-सृष्टिमाम्नाय मास-पक्ष-सृष्टिमेवमामनन्ति,—“मासो वै
प्रजापतिः तस्य कृष्ण-पक्षएव रयिः शुक्लः प्राणः”—इति । तत्र, कृष्ण-
पक्षस्य प्राथम्ये पाठोलिङ्गम् । स्मृतौ महालय-प्रकरणे पथ्यते,—

“अश्वयुक्-कृष्णपक्षे तु आर्द्धं कार्यं दिने दिने”—इति ।

तत्र यदि, दर्शान्तोमासो विवक्ष्येत, तदा ‘भाद्रपद-कृष्णपक्षे’—
इत्युच्येत । न त्वेवमुक्तम् । आश्विन*मासान्तर्गतत्वं न्विदोच्यते । तच्च,
कृष्णपक्षादि-पूर्णमांतत्वं सम्भवति । तथा च जयन्ती-प्रकरणे स्मर्यते,—

“मामि भाद्रपदेऽष्टम्यां कृष्णपक्षेऽर्द्धरात्रके ।

भवेत्प्रजापतेर्दक्षं जयन्ती नाम मा स्मृता”—इति ।

अत्रापि, जयन्त्याभाद्रपदान्तर्गतत्वं मासस्य पूर्णमांतत्वं गमयति ।
शिष्टाचार-विशेषादपि † पूर्णमांतत्वं द्रष्टव्यम् । यतिधर्म-प्रकरणे

* आश्वयुज,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† भाद्रपदान्तर्गतत्वं मासस्य पूर्णमांतर्गतत्वं,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

‡ शिष्टाचारभेदात्तदपि,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

स्मर्यते,—“ऋतु-सन्धिषु वापयेत्”—इति । तत्र, यदि दर्शान्त-विवक्षा स्यात्, तदा दर्शस्यैव सन्धित्वात् तत्रैव वपनं कुर्युः । कुर्वन्ति तु पूर्णिमायाम् । तस्मादर्शान्तत्व-पूर्णमांतत्वयोः समोविकल्पः । अनुष्ठाने तु तत्तद्वचन-विशेषाच्छिष्टचाराच्च, व्यवस्था द्रष्टव्या । वचन-विशेषस्तु ब्रह्म-सिद्धान्ते पथ्यते,—

“अमावास्या-परिच्छिन्नो मासः स्याद् ब्राह्मणस्य तु ।

संक्रान्ति-पौर्णमासीभ्यां तथैव नृप-वैश्ययोः”—इति ।

दर्शान्तानां पूर्णिमान्तानां वा मास-विशेषाणां चैत्रादि-संज्ञा नक्षत्र-प्रयुक्ता । यस्मिन्मासे पूर्णिमा चित्रा-नक्षत्रेण युज्यते, स चैत्रः । एवं वैशाखादिषून्नेयम् । चित्रा-विशाखादि-योगस्योपलक्षणत्वात् क्वचित् चित्रादि-प्रत्यासन्न-स्वात्यनुराधादि-योगेऽपि चैत्र-वैशाखादि-संज्ञा न विरुध्यते । चैत्रादि-श्रावणान्तानां* चित्रादि-नक्षत्र-द्वन्द्वं प्रयोजकम्, भाद्रपदाश्वयुजेस्तु शतभिषा-रेवत्यादिकं† त्रिकम्, कार्तिकादि-माघान्तानां कृत्तिकादि-द्वन्द्वम्, फाल्गुनस्य तु पूर्वफाल्गुन्यादि-त्रयम्,—इति विवेकः । तथाच सङ्कर्षणकाण्डे,—

“द्वे द्वे चित्रादि-ताराणां परिपूर्णेऽदु-सङ्गमे ।

मासाश्चैत्रादयो ज्ञेयाः त्रिकैः षष्ठान्त्यसप्तमाः”—इति ।

अन्यत्रापि,—

“अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभोमतः ।

शेषामासादिभाज्येयाः कृत्तिकादि-व्यवस्थया”—इति ।

* चैत्रादिश्रावणान्तानां पञ्चानां,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† शतभिषग्रेवत्यादिकं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

तत्र, मास-सामान्य-कर्त्तव्यानि तैत्तिरीया आमनन्ति,—“ममि मासि पितृस्यः क्रियते, मासि मासि पृष्ठान्युपयन्ति मासि मास्यतिग्राह्या गृह्यन्ते”—इति । पृष्ठानि स्तोत्र-विशेषाः, अतिग्राह्या ग्रह-विशेषाः । शाखान्तरेऽपि कुण्डपायिनामयने,—“मासमग्निहोत्रं जुहोति”—इति ।

मास-विशेषानुपजीव्य कर्त्तव्य-विशेषं कल्पसूत्रकाराः पठन्ति,—“अक्षयं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति”—इति । “फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा वैश्वदेवेन यजते, ततश्चतुर्थं मासेषु आषाढ्यां आवण्यां वोदवसाय वरुणप्रघासैर्यजेत”—इत्यादि । स्मार्त्ताश्च पद्मपुराणाद्युक्त-गौरीव्रतादयश्चैत्रमासादिषु क्रमेण कर्त्तव्याः । ते च हेमाद्रौ व्रतखण्डे द्रष्टव्याः । तथा विष्णुधर्मोत्तरे, तिलदानादीनि माघमासादिषु कर्त्तव्यानि । तानि च दानखण्डे द्रष्टव्यानि । चान्द्र-सौर-सावन-मासानां मध्ये कस्यचित् क्वचित् प्रशस्तत्वं द्रष्टव्यम् । तदुक्तं ज्योतिर्गणे,—

“सौरोमामो विवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः ।

आर्द्धिके पितृकार्ये च चान्द्रोमामः प्रशस्यते”—इति ।

॥०॥ इति शुद्धमास-निर्णयः ॥०॥

अथ मलमास-निर्णयः ।

तस्य स्वरूपं ब्रह्ममिद्वान्तेऽभिहितम्,—

“चान्द्रोमामो ह्यसंक्रान्तो मलमासः प्रकीर्तितः”—इति ।

मलत्वञ्च कालाधिक्यात् । तथा च गृह्यपरिशिष्टे,—

“मलं वदन्ति कालस्य मामं कालविदोऽधिकम्”—इति ।

कालाधिक्यञ्च विष्णुधर्मोत्तरे दर्शितम्,—

“सौरेणाब्दस्तु मानेन यदा भवति भागव ।

सावने तु तदा माने दिन-षट्कं प्रपूर्यते ।

दिनरात्राश्च ते राम प्रोक्ताः संवत्सरेण षट् ॥

सौर-संवत्सरस्यान्ते मानेन शशिजेन तु ।

एकादशतिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ॥

समाद्वये साष्टमासे तस्मान्मासोऽतिरिच्यते ॥

सचाधिमासकः प्रोक्तः काम्य-कर्मसु गर्हितः”—इति ।

अयमर्थः । सौरसंवत्सरः षड्भिर्दिनैः सावनादतिरिच्यते । एकादश-
भिर्दिनैश्चान्द्रादतिरिच्यते । तथाच, चान्द्र-संवत्सर-द्वयात् सौर-संवत्सर-
द्वयं द्वाविंशत्या दिनैरधिकं भवति । तत ऊर्द्धं सौरं मासाष्टकं चान्द्रान्
मासाष्टकात् साद्धैः सप्तभिर्दिनैरतिरिच्यते । तथाच, मिलित्वा दिनार्द्ध-
नूनामासो भवति । सोऽयमधिकोमासः,—इति । अवशिष्ट-दिनार्द्ध-
पूरणञ्च यथोक्तकालादूर्ध्वं षोडशभिर्दिनैः सम्यच्यते । अतएव सिद्धान्ते-
ऽभिहितम्,—

“द्वात्रिंशद्भिर्गतेर्मासैर्दिनैः षोडशभिस्तथा ।

घटिकानां चतुष्केन पतति ह्यधिमासकः”—इति ।

न च, कालाधिक्यमात्रेण मलत्वे तिथ्यादि-वृद्धेरपि मलत्वं
प्रसज्येत,—इति शङ्कनीयम् । कालाधिक्ये सति नपुंसकत्वेन मलत्वा-
ङ्गीकारात् । नपुंसकत्वञ्च ज्योतिःशास्त्रे अभिहितम्,—

“असंक्रान्तो हि यो मासः कदाचित्तिथि-वृद्धितः ।

कालान्तरात् समायाति स नपुंसक इव्यते”—इति ।

पुरुषस्य सूर्यस्य तत्राभावान्नपुंसकत्वम् । तदपि तत्रैवोक्तम्,—

“अरुणः सूर्योभानुस्तपनश्चन्द्रो रविर्गर्भस्तिष्ठ ।

अर्यमा हिरण्यरेतादिवाकरोमित्र-विष्णू च ॥

एते द्वादश सूर्यामाघाद्येषूदयन्ति मासेषु ।

निःसूर्योऽधिकमासो मलिग्लुचाख्यस्ततः पापः ॥

मासेषु द्वादशादित्यास्तपन्ते हि यथाक्रमम् ।

नपुंसकेऽधिके मामि मण्डलं तपते रवेः”—इति ।

मलिग्लुचत्वञ्च तस्य राक्षसैस्तस्करैराक्रान्तत्वात् । तदाह शातातपः,—

“वत्सरान्तर्गतः पापो यज्जानां फलनाशकृत् ।

नैर्ऋतैर्यातुधानाद्यैः समाक्रान्तो विनाशकैः ॥

मलिग्लुचैः समाक्रान्तं सूर्य-संक्रान्ति-वर्जितम् ।

मलिग्लुचं विजानीयात् सर्वकर्मसु गर्हितम्”—इति ।

ननु, ‘द्वात्रिंशद्भिर्गतैर्मासैः’—इत्यनेन वचनेन येयं कालेयत्ता दर्शिता,
सा वचनान्तरेण विहृष्यते । तथाच काठकट्टह्यम्,—

“यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्ति-द्वयमेव वा ।

मलमासः सविज्ञेयो मामे त्रिंशत्तमे भवेत्”—इति ।

नायं दोषः । द्वयोर्वचनयोर्भिन्न-विषयत्वात् । ज्योतिःशास्त्र-प्रसिद्ध-
मध्यममानमाश्रित्य “द्वात्रिंशद्भिः”—इति वचनं प्रवृत्तम् । “यस्मिन्
मासे”—इति तु स्फुटमानमाश्रित्य प्रवृत्तम् ।

ननु, मध्यम-मान-प्रवृत्तोऽधिकमासो ज्योतिःशास्त्र-व्यवहारएवोप-
युज्यते न त आश्रित-स्मार्त्तयोस्तस्य गुणप्रतिपदादि-दर्शान्तत्व-नियमा
सम्भवात् । षोडशभिर्दिनैर्घटिकाचतुष्टयेन चोपेतेषु द्वात्रिंशत्मासेषु

गतेषु सोऽधिमासो विधीयते । तत्र, यदि दर्शान्तामासा विवक्षिताः, तदा कृष्ण-द्वितीयायां घटिका-चतुष्टये गते अधिमासस्योपक्रमः प्रसज्येत । अथानियतोपक्रमावसाना द्वात्रिंशन्मासाविवक्ष्येरन्, तदापि शुक्लप्रतिपदादि-दर्शान्तोमासः,—इत्येष नियमो न लभ्यते । श्रौत-स्मार्त्तव्यवहारोपयोगिनि त्वधिकमासेऽस्ति नियमः । तथाच लघु-हारीतः,—

“इन्द्राग्नी यत्र ह्येते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्नीषोमौ स्मृतौ मध्ये समाप्तौ पितृसोमकौ ॥

तमतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेत् कदाचन ।

आद्योमलिङ्गुचोज्ञेयो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः”—इति ।

अयमर्थः । दर्शपूर्णमासयाजिना शुक्लप्रतिपदि दर्शेष्टि-देवाविन्द्राग्नी ह्येते, कृष्णप्रतिपदि तु पूर्णमासेष्टि-देवावग्नीषोमौ, अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञ-देवौ पितृसोमकौ । तत्रैवं सति, शुक्लप्रतिपदादि-दर्शान्तोमासः संक्रान्ति-रहितोऽधिमासः,—इत्यर्थो लभ्यते इति । तस्मान्मध्यममान-गणना श्रौत-स्मार्त्तयोर्नोपयुक्ता । बाढम् । तथापि, कालाधिक्यान् मलमासः,—इत्यस्मिन्नंशे तदुदाहरणमित्यदोषः । यत्तु,—‘मासे त्रिंशत्तमे भवेत्’—इत्युदाहृतं, तत् श्रौत-स्मार्त्तयोरुपयुज्यते । स्फुटमान-सिद्धत्वात् ।

तादृशञ्चाधिमासमुदाहरामः,—अष्टपञ्चाशत्-युक्त-शतद्वयाधिके शकवर्षाणां सहस्रे गते सति रुमनन्तरभावी योऽयमीश्वर-संवत्सरस्तस्मिन् श्रावणमासोऽधिकः । ततः पूर्वभावी योभावसंवत्सरस्तस्मिन् फाल्गुनमासोऽधिकः । तयोः संवत्सरयोर्मध्यवर्तिनौ यौ पूष-धातृ-संवत्सरौ,

तदाद्याश्चतुर्विंशतिमासा ईश्वरसंवत्सरे च चत्वारश्चैत्राद्याः । तथा सति, यथोक्तफाल्गुनमारभ्य गणनायां यथोक्तः श्रावणमासस्त्रिंशत्तमो भवति । अनेन न्यायेन षष्टिमासात्मकेषु पञ्चसु वत्सरेषु द्वावधिकमासौ सम्पद्येते । तदुक्तं महाभारते,—

“पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौमासावधिमासकौ ।

तेषां कालातिरेकेण ग्रहाणामतिचारतः”—इति ।

ननु, अधिकमासस्य क्वचिस्त्रिंशत्तमत्वं व्यभिचरति, न्यूनाधिकम-
ध्याया अपि दर्शनात् । तथा हि,—यथोक्तेश्वर-संवत्सरोत्तर-भाविनि
चित्रभानु-संवत्सरे वैशाखमासोऽधिकः । तत उत्तरभाविनि तारण-
संवत्सर-व्यवहिते पार्थिव-संवत्सरे भाद्रपदमासोऽधिकः । तथाच, तस्यै-
कोनत्रिंशत्त्वं सम्पद्यते । तथा, खरसंवत्सरे वैशाखमासोऽधिकः । मन्दन-
संवत्सर-व्यवहिते विजयसंवत्सरे भाद्रपदमासोऽधिक इति तत्राप्येकोन-
त्रिंशत्त्वम् । तथा, दुर्भुखसंवत्सरे श्रावणमासोऽधिकः । हंसलम्बि-विल-
म्बि-संवत्सरद्वय-व्यवहिते विकारिसंवत्सरे ज्यैष्ठोऽधिकः । तथाच, तत्र
पञ्चत्रिंशत्त्वं सम्पद्यते । तस्मात्, ‘मासे त्रिंशत्तमे भवेत्’—इत्येतदयुक्तं
भवति । नायं दोषः । त्रिंशत्तमत्वस्योपलक्षणत्वं नाङ्गीकारात् । उदाह-
रण-प्रदर्शनार्थमेतदुक्तमित्यविरोधः ।

इदमत्र विचार्यते । किमयं मलमासः स्वतन्त्रः, उत पूर्वस्य शुद्ध-
मासस्य शेषः, अहोस्विदुत्तरस्य शुद्धमासस्य शेषः ? इति । न च,
काकदन्त-परीक्षेयमनुष्ठानानुपयोगादिति शङ्कनीयम् । प्रत्याब्दिकाद्य-
नुष्ठाने तद्विचारस्योपयुक्तत्वात् । तथा हि,—शुद्धाषाढ-शुद्धश्रावणयो-
र्मध्ये यदा मलमासस्तदा तस्य स्वातन्त्र्ये तस्मिन् प्रत्याब्दिकमेव न

प्राप्नोति । पूर्वस्योत्तरस्य वा शेषत्वे, शेषिणि मासे यत्प्रत्याब्दिकादि तस्य मलमासेऽप्यनुष्ठानं प्राप्नोति* ‘पितृकार्याणि चोभयोः’—इति वचनात् । तस्मात् सार्थकोविचारः ।

तत्र, स्वातंत्र्यं तावदृतु-निर्णये निरस्तम् । पारतंत्र्येऽपि पूर्वशेषत्वं युक्तमिति केचिदाहुः । तत्रोपपत्तिं केचिदिच्छन्ति चोपन्यस्यन्ति च । मेषादि-संक्रान्तयश्चैत्रादि-संज्ञानां प्रयोजिकाः । तथाच ज्योतिःशास्त्रे-
ऽभिहितम्,—

“मेषादिस्थे सवितरि योयोमासः प्रपूर्यते चान्द्रः ।

चैत्राद्यः सविज्ञेयः पूर्ति-द्वित्वेऽधिमासोऽन्त्यः”—इति ।

यदा सवितर्येक-राशिस्थे सति दर्श-द्वयं पूर्यते, तदानीमन्त्य उत्त-
रदर्शावसानकोमासोऽधिमासः । न तत्पूर्व-दर्शावसानक इत्यर्थः । यदा
शुद्धाषाढस्य बज्जल-चतुर्दश्यां दर्शं वा कर्कट-संक्रान्तिर्भवति, शुद्धश्रा-
वणमासस्य शुक्लपक्षे प्रतिपदि द्वितीयायां वा सिंह-संक्रान्तिः, तदा
कर्कट-संक्रान्ति-युक्तस्यस्य शुद्ध-मासस्याषाढत्वं युक्तम् । तदीय-दर्शस्य
कर्कटस्थे रवाववसितत्वात् । सिंह-संक्रान्ति-युक्तस्यापि श्रावणत्वमुचितम् ।
तदीय-दर्शस्य सिंहस्थे रवाववसितत्वात् । तेनैव न्यायेन तयोर्मध्यवर्त्तिनः
संक्रान्ति-रहितस्य मासस्य दर्शः कर्कटस्यैव रवौ पूर्यते,—इति पूर्वा-
षाढवदेतस्याषाढत्वमुचितम् ।

अत्रोच्यते । मेषादीनां शुद्धमास-संज्ञां प्रत्येव प्रयोजकत्वम् । मल
मासस्योत्तरमास-शेषत्व-स्मरणात् । तथा च ज्योतिःपितामहः,—

* भवति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“षष्ठ्या तु दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैः ।

पूर्वार्द्धं तु परित्यज्य कर्त्तव्या उत्तरे क्रियाः”—इति ।

अन्यत्रापि षष्ठिदिनात्मकं मासं प्रकृत्योक्तम्,—

“आद्यो मलिम्लुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः”—इति ।

“एवं षष्ठिदिनो मासस्तदूर्द्धं तु मलिम्लुचः”—इति च ।

ज्योतिःशास्त्रान्तरेऽपि,—

“षष्ठ्या हि दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैः ।

पूर्वमूर्द्धं परित्यज्य उत्तरार्द्धं प्रशस्यते”—इति ॥

अस्त्वेवं संक्रान्ति-रहितस्य मलमासस्योत्तर-शेषत्वं, द्वि-संक्रान्ति-युक्तस्य तु कथमिति चेत् । उच्यते । प्रथमन्तावत्स्वरूपं निरूप्यते । तच्च ज्योतिः सिद्धान्तेऽभिहितम्,—

“असंक्रान्त-मासोऽधिमासः स्फुटः स्यात्

द्विसंक्रान्त-मासः क्षयाख्यः कदाचित् ।

क्षयः कार्तिकादि-त्रये नान्यदा स्यात्

तदा वर्ष-मध्येऽधिमास-द्वयं स्यात्”—इति ॥

अयमर्थः,—स्फुटमानेन योऽयमसंक्रान्तः स स्फुटोऽधिमासः, तेनैव मानेन योऽयं द्वि-संक्रान्ति-युक्तः स क्षयमासः, स च कार्तिक-मार्ग-शीर्ष-पौषेष्वेव त्रिष्वन्यतमो* भवति, नान्येषु माघादिषु नवसु । एवंविध-क्षयमास-युक्ते वर्षे क्षयमासात्पूर्वेषु मासेषु† मध्ये कश्चिद्-धिकमासो भवति, क्षयमासादूर्ध्वमपि मास-त्रय-मध्येऽपरोऽधिमासः ।

* त्रिष्वन्यतमे,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† त्रिषु मासेषु,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

तदेवंविध* मेकवर्षस्य मलमाम-त्रयश्चरेण कालेन यदाकदाचि-
दायाति, नत्वेकाधिमासवत् पुनः पुनः सहसा समायाति । तत्त्रित-
यागमन-कालश्च सिद्धान्तशिरोमणौ दर्शितः,—

“गतोब्धद्रिनन्दैर्मिते शाक-काले

तिथीशैर्भविष्यत्यथाङ्गाक्षसूर्यैः ।

गजाद्वग्निभूभिस्तथा प्रायशोऽयं

कुवेदेन्दुवर्षैः कचिद्भोक्तुभिश्च” ।

अस्यायमर्थः,—चतुःसप्तत्यधिक-नवशत-सङ्ख्याकैर्वर्षैः परिमिते शक-
काले कश्चिदुक्त-मास-त्रयोपेतोवत्सरोगतः । यथोक्त-सङ्ख्या चाब्ध-
द्रिनन्दैरित्यनेन पदेन विवक्षिता । अथयश्चत्वारः, अद्रयः सप्त,
नन्दानव । एतत्सङ्ख्यात्रय-गमका अङ्का गणक-प्रसिद्धा प्रातिलोम्येन
लिखिता यथोक्त-सङ्ख्यायां पर्यवस्यन्ति ।

तिथीशैरित्यत्रापि तिथयः पञ्चदश, ईशा एकादश । तत्र,
गणकैरङ्केषु प्रक्षिप्तेषु पञ्चदशाधिकशत-युक्त-सहस्र-सङ्ख्या सम्पद्यते ।
तावद्भिः शकवर्षैर्मिते काले कश्चिदुक्त-मास-त्रयोपेतः संवत्सरः ।
अङ्गाक्षसूर्यैरित्यत्र, अङ्गानि षट्, अक्षाणीन्द्रियाणि पञ्च, सूर्या
द्वादश । तत्राङ्क-प्रक्षेपे सति, षट्पञ्चादधिक-शत-द्वयोपेत-सहस्र-
सङ्ख्यापपद्यते । तावद्भिर्वत्सरैर्मिते शककाले यथोक्त-मास-त्रयोपेतः
कश्चित्संवत्सरः ।

अस्य चोदाहरणं पूर्वोदाहृत ईश्वरसंवत्सर प्राचीनोभाव-संवत्सरः
तत्र हि, भाद्रपदवज्रलामावास्यायां कन्या-संक्रान्तिस्तत ऊर्ध्वमसंक्रान्त

* तदेतदेवंविध, — इति वि० पुस्तके पाठः ।

मेकं मासमतीत्य उत्तरयोर्मासयोः क्रमेण तुला-वृश्चिक-संक्रान्ती,
तत ऊर्ध्वमेकस्मिन्नेव मासे शुक्रप्रतिपदि धनुःसंक्रान्तिः दर्शं मकर-
संक्रान्तिः, तत ऊर्ध्वं कुम्भसंक्रान्तिः अनन्तरे मासे दर्शं, तत ऊर्ध्वमेकम-
संक्रान्तमासमतीत्य उत्तरस्थां शुक्रप्रतिपदि मीनसंक्रान्तिः । एवं
सत्येकस्मिन्नेव वत्सरे ढावसंक्रान्तौ मासौ एकोद्विसंक्रान्त-मासः,—इति
यथोक्तमास-त्रयं सम्पद्यते ।

गजाद्यग्निभूभिरित्यत्रापि, गजा अष्टौ, अद्रयः सप्त, अग्नयस्त्वयः,
भूरेका । तत्राङ्क-प्रक्षेपे सत्यष्टमपत्यधिक-शतत्रयोपेत-महस्र-मह्या
सम्पद्यते । तावद्विर्वत्सरैर्भिते शाककाले कश्चिदुक्तविधः सम्पद्यते
वत्सरः । कुवेदेन्दुवर्षेऽप्यत्र, कुरेका, वेदाश्चत्वारः, इन्द्ररेकः । तत्राङ्क-
प्रक्षेपेऽनैकचत्वारिंशत्यधिक-शतमह्या भवति । एतावद्विर्वर्षैः क्वचित्
पूर्वात्तरयोः क्षय-मासयोर्व्यवधानं भवति । गोकुभिश्चेत्यत्र, नपुंसक(१)
वर्जितेषु स्वराक्षरेषु गण्यमानेष्वोकारेणवसः पम्पद्यते । कुरेका ।
तत्राङ्क-प्रक्षेपे सति एकोनविंशतिर्भवति । तावद्विर्वत्सरैः क्वचित्पूर्वात्त-
रयोः क्षयमासयोर्व्यवधानं भवति ।

अत्र, द्वि-संक्रान्ति-युक्तस्य क्षय-संज्ञायामुपपत्तिरुच्यते । यदा,
धनुःस्थे रवौ दर्श-पूर्तिस्तदा तस्य मेषादिस्थवचनेन मार्गशीर्षत्वं
प्राप्तम् । तथासति, पूर्वादाहते द्विसंक्रान्ते मासे धनुःस्थे रवौ दर्शान
समाप्तः, किन्तु मकरस्थे । अतः पौषमामत्वं तस्य सम्पन्नम् । तथा च,
मार्गशीर्षस्य तत्र लुप्तत्वान्नस्य क्षय-संज्ञा युक्ता । अतएवैकमास-ग्रामि-

(१). ऋवर्गान्त्वर्गयोर्नपुंसकसंज्ञा प्रसिद्धा ।

त्वाद्दहसः पापस्य पतिरिति व्युत्पत्त्या सएवांघ्रस्यति-संज्ञयाऽपि व्यवह्रियते । स च व्यवहारोर्बाह्रस्यत्यज्योतिर्ग्रन्थे दृश्यते,—

“यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्ति-द्वयमेव वा ।

संसर्पांघ्रस्यती मासावधिमासश्च निन्दिताः”—इति ।

तत्र, क्षयमासात् प्राचीनो योऽसंक्रान्तः स संसर्पः । असंक्रान्तत्वेनेतराधिकमासवत्कर्मनर्हतायां प्राप्तायां तदपवादेन कर्मार्हः सन् सम्यक् सर्पतीति संसर्पः । तस्य कर्मनर्हत्व-प्राप्तिरेवं स्मर्यते,—

“मिनीवालीमतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः ।

रविणा लङ्घितो मासोऽह्यनर्हः सर्वकर्मसु”—इति ।

तदपवादश्चैवं स्मर्यते,—

“मासद्वयेऽब्द-मध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् ।

प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्तरः”—इति ।

संक्रान्ति-रहितयोर्द्वयोर्मासयोर्यः पूर्वोऽसंक्रान्तः, स प्राकृतः शुद्धः कर्मार्ह इत्यर्थः । अस्मिन्नेवार्थे जाबालिः,—

“एकस्मिन्नेव वर्षे तु द्वौमासावधिमासकौ ।

प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादुत्तरस्तु मलिस्रुचः”—इति ।

अतः संसर्पत्वं तस्योपपन्नम् । असंक्रान्त-मास-द्वय-मध्य-वर्त्तिनः क्षय-मासस्यांघ्रस्यतित्व-निरुक्तिः पूर्वमेव दर्शिता । तदुत्तरभाविनोऽसंक्रान्तस्य कालाधिक्यादधिमासत्वम् । तएते त्रयोऽपि ज्योतिःशास्त्र-प्रसिद्धे विवाहादौ निन्दिताः । तथा तत्रैव स्मर्यते,—

“यद्वर्ष-मध्येऽधिक-मास-युग्मं

तत् कार्तिकादि-त्रितये क्षयाख्यम् ।

मास-त्रयं त्याज्यमिदं प्रयत्नाद्—

विवाहयज्ञोत्सवमङ्गलेषु”—इति ॥

यथोक्त-प्रकारेणाहस्यति-नाम्नः त्रयमासस्य द्वितीय-संक्रान्ति-प्रयुक्त-
नाम-सम्भवे सति शुद्धमासवत्त्वात्त्यान् पूर्वोत्तर-मास-शेषत्वशङ्का-
ऽवकाशः ।

नन्वेकाधिकमासोपेत-संवत्सरस्य त्रयोदश-मासात्मकत्वं यथा,
तथाऽधिमास-द्वयोपेत-संवत्सरस्य चतुर्दशमासात्मकत्वं प्राप्तम् । न च
तद्युक्तम्,

“त्रयोदशन्तु, अतिराह मासं

चतुर्दशः कापि न चैव दृष्टः”—इति ।

वचनात् । नैष दोषः । असंक्रान्तत्वेनाधिकत्वप्रसक्ति-युक्तयोर्द्वयोर्मध्ये
पूर्वस्याधिमासव-निषेधात् । उक्तं हि ज्योतिःसिद्धान्ते,—

“धट-कन्या-गते सूर्ये वृश्चिके वाऽथ धर्मिनि ।

मकरे वाऽथ कुम्भे वा नाधिमासो विधीयते”—इति ।

अयमर्थः,—वृश्चिकादिषु चतुर्षु मासेषु यदा मूलमासः प्राप्नोति, तदा
सूर्ये तुला-कन्ययोर्वर्त्तमाने मृत्युसंक्रान्तोऽपि नाधिमासः,—इति ।

धट-कन्या-गते,—इत्युपलक्षणम् । पूर्वेष्वपि प्रसक्ताऽसंक्रान्तो नाधि-
मासः । तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते,—

“चैत्रादर्वाङ्नाधिमासः परतस्त्वधिकोभवेत्”—इति ।

चैत्रादारभ्योपरितनेषु मासेषु यदा यो कौचिन्मासावसंक्रान्तौ,
तदा तयोर्वाचौनः पूर्वोनाधिमासः उत्तरस्तु भवत्यधिमासः ।

मनु, माभृच्चतुर्दशमासत्व-प्राप्तिः, तथाप्येकादशमासत्वं सम्प्रसज्यते

त्यस्येव दोषः । तथाहि,—“द्वादश मासाः संवत्सरः”—इत्येषा नित्यवत्
श्रुतिः समंक्रान्तान्मामानुद्दिश्य प्रवृत्ता । “अस्ति त्रयोदशमास
इत्याहुः”—इत्यसंक्रान्तस्य कादाचित्कस्य पृथक् श्रवणात् । तथा च
सति, प्रकृते क्षयमासेपेते त्रयोदशमासात्मके संवत्सरे द्वयोरसंक्रा-
न्तयोः परित्यागे सति अवशिष्टाः समंक्रान्ता एकादशैव । ततो नित्यवत्
श्रुति-विरोधः । नायं दोषः । संक्रान्ति-द्वय-युक्तस्य क्षयस्य मास-
द्वयत्वेन परिगणनात् । तथा च स्मर्यते,—

“तिथ्यर्द्धे प्रथमे पूर्वे द्वितीयेऽर्द्धे तथोत्तरः ।

मामाविति बुधैश्चिन्त्यौ क्षयमामस्य मध्यगौ”—इति ।

ज्योतिःशास्त्रे द्वि-संक्रान्ति-युक्त-क्षयमासादाद्य-संक्रान्तेः क्वचित् पूर्वत्र
चालन-संस्कारोऽस्तीत्युक्तम् । तथा च, यदा चालनमस्ति, तदा
पूर्वस्यासंक्रान्तस्य समंक्रान्तत्व-सत्यादनादयं क्षयमास एकत्वेनैव परिगण-
नीयः । यदा तु चालन-संस्कारो नास्ति, तदा यथोक्त-प्रकारेण मास-
द्वयात्मकत्वं द्रष्टव्यम् । यथोक्तं वटेश्वरमिद्धान्ते,—

“मासः संक्रान्तिहीनोऽधिकइति कथितः शीघ्र-वक्र-प्रचारैः

संसर्पोऽहस्यतिः स्यात् समविषमतया चालनं तत् क्षयस्य ।

पूर्वैश्चन्द्रार्कयोगैर्विरहित-रविसंक्रान्तितश्चालनं मा

स्याद्वा तस्यार्कमासे यदि न चलति वै मास-युग्मं विचिन्त्यम्” ।

क्वचिन् ज्योतिर्ग्रन्थे नित्यवदेव चालनमुक्तम् । तथाहि,—

“यावन्मासेद्विसंक्रान्तिः संक्रान्त्यैक्यं प्रपद्यते ।

स्वर्गमास्यवशं दृष्टुं एवं वत्सरेण क्रमः” ।

तथा,—“असंक्रान्तौ द्विसंक्रान्तिः संक्रान्तिरहितो यदा :

मामाः पूर्वस्य मामस्य पूर्वं दशं दिनोर्गमात् ।

उत्तरे मासे संक्रान्तिनाडिकार्थं विशेषयेत्—इति* ।

इत्थं मलमास-स्वरूपं निरूपितम् ।

अथ तत्र वर्ज्यावर्ज्य-विवेकः क्रियते ।

तत्र पैठीनसिः,—

“श्रौत-स्मार्त्त-क्रियाः सर्वाद्वादशे मामि कीर्त्तिताः ।

त्रयोदशे तु सर्वास्ता निष्फलाः परिकीर्त्तिताः ॥

तस्मात् त्रयोदशे मासे कुर्यात्ता न कथञ्चन ।

कुर्वन्ननर्थमेवागु कुर्यादात्म-विनाशनम्”—इति ।

अत्र, निष्फलाः,—इत्यभिधानात् फल-कामनया प्रवृत्तं काम्यं निषिध्यते,—इति गम्यते । तथा च स्मृत्यन्तरे,—

“इत्यादि सर्वकाम्यन्तु मलमामे विवर्जयेत्”—इति ।

न च, सर्वास्ताः,—इत्यभिधानात् नित्य-नैमित्तिकयोरपि निषेधः शङ्कनीयः,

“नित्य-नैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः मन्मन्निम्लुचे”—इति वृहस्पति-वचनात् । जाबालिनाऽपि तथैवाकम्,—

“नित्य-नैमित्तिके कुर्याच्छ्राद्धं कुर्यान्मन्निम्लुचे ।

तिथि-नक्षत्र-वारोक्तं काम्यं नैव कदाचन”—इति ।

* क्वचिदित्यादिरेतदन्तोऽग्रशो न दृश्यन्ते वि० पुस्तकान्तिके पुस्तकेषु ।

थोऽयं मलमासे काम्य-निषेधः, असावारम्भ-समाप्ति-विषयः,

“असूर्यानाम ये मासा न तेषु मम संमतः ।

व्रतानां चैव यज्ञानामारम्भश्च समापनम्”—इति

आरम्भ-समाप्त्योरेवाधिमासे प्रतिषेधात् । आरम्भ-समाप्त्योर्मध्यपाति
न्यधिमासे त्वारम्भं काम्यमनुष्ठेयम्,

“अधिमासे निपतिते ह्येष एव विधिक्रमः”—इति

स्मरणात्, । यत्तु काठक-गृह्ये समाप्ति-प्रतिप्रसव-वचनम्,—

“प्रवृत्तं मलमासात् प्राक् काम्यं कर्मा समापितम् ।

आगते मलमासेऽपि तत्समाप्तिर्न संशयः”—इति ।

तत्सावन-मान-प्रवृत्त-क्षुक्ल-चान्द्रायणाहीन-सत्रादि-विषयम् । आव-
श्यकन्तु यत्काम्यं कर्म तन्मलमासेऽप्यनुष्ठेयम् । तद्यथा । प्रक्रान्ते मल-
मासे द्वित्रेषु दिनेषु गतेषु यदि कश्चिदालो ब्रह्मराक्षसादिना गृह्येत,
तदा रक्षोघ्नीष्टिः सद्य एव कर्तव्या । मलमास-समाप्ति-प्रतीक्षायां
बालादि-मरण-प्रसङ्गात् । सा चेष्टिः काम्यकाण्डे श्रूयते । “अग्नये रक्षोघ्ने
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । यः रक्षांसि सचेरन्नग्निमेव रक्षोहणं
स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्माद्रक्षांस्यपहन्ति”—इति । सचेरन्
समवेयुर्गृह्णीयुरिति यावत् । उपधावति तद्देवतां प्रियेण हविर्भागेन
तोषयति । अस्माद्रक्षोगृहीतादिष्टिकर्त्ता रक्षांस्यपहन्तीति* ।

तथैवाभिचरतः प्रतिचरतश्च काचिदिष्टिः श्रूयते । “आग्नावैष्णवमे-
कादशकपालं निर्वपेदभिचरेन्”—इति । “प्रति वै पुरस्तादभिचरन्त
मभिचरन्ति द्वे द्वे पुरोनुवाक्ये कुर्यात्”—इति च । तत्र, द्वयोरप्ये-

* रक्षांस्यपनयन्तीति, — इति मु० पस्तके पाठः ।

कैवेष्टिः, अभिचरतएकैका पुरोऽनवाक्या, प्रतिचरतस्तु द्वे द्वे,—इति विशेषः । काल-विलम्ब-प्रतीक्षाऽत्रापि न भवति । बाधके शत्रौ प्रत्यासन्ने सति तदैवाभिचारस्य कर्त्तव्यत्वात् । प्रतिचारस्यापि मणव कालः । “एतयैव यजेताभिचर्यमाणः *”—इति वर्त्तमानवाचिना शानच्-प्रत्ययान्तेन शब्देन प्रतिचार-कर्त्तुरभिचार-समकालत्व-विशेषणात् ।

एवं, प्रबलज्वर-राजद्रोहादिना यदा मृत्युः प्रसक्तः, तदापि मद्य-एवेष्टिः कर्त्तव्या । इष्टिस्तु श्रूयते । “यो मृत्योर्विभीयात्तस्माएतां प्राजापत्यां शतकृष्णलां निर्वपेत्, प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोपधा-वति स एवास्मिन्नायुर्दधाति सर्वमायुरेति”—इति । कृष्णलाः सुवर्ण-शकलानि यत्र-त्रय-परिमितानि । तानि च शतमद्याकानि यस्यां निर्वपणीयानि, सेष्टिः शतकृष्णला । यदा वृश्चभावात् शस्यानि शुष्यन्ति मलमासश्चागतस्तदा “कार्गौर्या वृष्टिकामोयजेत”—इति विहिते ष्टिर्न काल-विलम्बं महते । एवं स्नातान्द्रव्यावश्यकानि उदाहर-णीयानि ।

नित्य-नैमित्तिकयोरपि यदनन्दगतिकं तदेव मलमासे कार्यम्,

“अनन्यगतिकं नित्यं कुर्यान्नैमित्तिकं तथा”—इति

स्मरणात् । काठकगृह्येऽपि,—

“मलेऽनन्यगतिंकुर्यान्नित्यां नैमित्तिकीं क्रियाम्”—इति ।

अनन्यगतिकानि च नित्यानि गृह्यपरिशिष्टे उदाहृतानि,—

एतयैवयजुषातोभिचर्यमाणं,— इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

“अवषट्कारहोमाश्च पर्व चाग्रयणं तथा ।

मलमासे तु कर्त्तव्यं काम्या इष्टीर्विवर्जयेत्”—इति ।

अवषट्कारहोमा अग्निहोत्रोपासन-वैश्वदेवादयः । पर्व दर्शपूर्णमासौ, पार्वणस्थालीपाकश्च । दर्शादीनां नित्यत्वमकरणे प्रत्यवायादवगन्तव्यम् । तथाचार्यवर्णिका आमनन्ति,—

“यस्याग्निहोत्रमदर्शमपूर्णमास-

मनाग्रयणमतिथिवर्जितम् ।

अहुतमवैश्वदेवमविधिना हुतम्

आमप्रमांस्तस्य लोकान् स हिनस्ति”—इति ।

गत्यन्तर-युक्तानि तु नित्यानि तत्र वर्ज्यानि । तदुक्तं काठक-
गृह्य-परिशिष्टे,—

“सोमयागादिकर्माणि नित्यान्यपि मलिनानि ।

षष्ठीश्चाग्रयणाधानचातुर्मास्यादिकान्यपि ॥

महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्माद्यपि कर्म यत् ।

स्पष्टमासविशेषाख्या-विहितं वर्जयेन्मले”—इति ।

सोमयागोवसन्ते विहितस्तस्य मलमास-विवर्जनेऽपि शुद्धमासेऽनुष्ठान-सम्भवात् सगतिकत्वम् । षष्ठीष्टिः काठकशाखादौ प्रसिद्धा । नचाग्रयणस्य सगतिकागतिकयोरुदाहरणं विरुद्धमिति शङ्कनीयम्, तस्य मलमासे विकल्पितत्वात् । तदाह पैठीनसिः,—

“संक्रान्ति-रहिते भासि कुर्यादाग्रहणं न वा”—इति ।

अनन्यगतिकानि नैमित्तिकानि ग्रहणस्नानादीनि । तेषां मलमासेऽपि कर्त्तव्यतामाह यमः,—

“चन्द्र-सूर्य-ग्रहे स्नानं श्राद्ध-दान-जपादिकम् ।

कार्याणि मलमासेऽपि नित्यनैमित्तिकं तथा”—इति ।

सगतिकानि तु नैमित्तिकानि जातेश्चादीनि । “वैश्वानरं द्वादश-
कपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते”—इति विहिताया इष्टेराशौचेऽवसिते
यथाऽनुष्ठानं, तद्वन्मलमासेऽप्यवसितेऽनुष्ठातुं शक्यत्वात् सगतिकत्वम् ।
यथोक्तरीत्या काम्यमावश्यकमनन्यगतिके नित्यनैमित्तिके अपि
मलमासे कार्याणि नेतृगणि,—इति सामान्यतोवर्ज्यावर्ज्योविवेकः
सम्पन्नः । तानि च कार्याकार्याणि कालादर्शकारः संगृह्येत्यमुदा-
जहार,—

“द्वादशाहमपि ण्डान्तं कर्म ग्रहण-जन्मनोः ।

मीमन्ते पुंसवे श्राद्धं द्वावेतौ जातकर्म च ॥

रोगं शान्तिरलभ्ये च योगे श्राद्धं व्रतानि च ।

प्रायश्चित्तं निमित्तस्य वशात्पूर्वं परत्र वा ॥

अद्भोदकुक्ष-मन्वादि-सहानय-युगादिषु ।

श्राद्धं दर्शस्वहरहः श्राद्धमूनादिमार्मिकम् ॥

मलिस्रचान्यमासेषु मृतानां श्राद्धमार्द्धिकम् ।

श्राद्धन्तु पूर्वदृष्टेषु तीर्थस्वयं युगादिषु ॥

मन्वादिषु च यद्दानं दानं दैनंदिनञ्च यत् ।

तिल-गो-भृ-हिरण्यानां मन्ध्योपासनयोः क्रिया ।

पर्वहोमश्चाग्रयणं सामंरिष्टिश्च पर्वणोः ॥

नित्याग्निहोत्रहोमश्च देवताऽतिथि-पूजनम् ।

स्नानञ्च स्नानविधिना अभक्ष्यापेय-वर्जनम् ॥

तर्पणञ्च निमित्तस्य नित्यत्वादुभयत्र च ।
 अनित्यमनिमित्तञ्च दानञ्च महदादिकम् ॥
 अन्याधानाध्वरापूर्वतीर्थयात्राऽमरेक्षणम् ।
 देवारामतडागादि-प्रतिष्ठा मौञ्जिवन्धनम् ॥
 आश्रमस्वीकृतिः काम्यवृषोत्सर्गश्च निष्क्रमः ।
 राजाभिषेकः प्रथमशूङ्गाकर्म व्रतानि च ॥
 अन्नप्राशनमारम्भो गृह्हाणाञ्च प्रवेशनम् ।
 स्नानं विवाहोनामानि तथाऽऽपन्नं महोत्सवम् ॥
 व्रतारम्भं समाप्तिञ्च काम्यं कर्म च पाप्मनः ।
 प्रायश्चित्तन्तु सर्वस्य मलमासे विवर्जयेत् ॥
 उपाकर्मात्सर्जनञ्च पवित्रदमनार्पणम् ।
 अवरोहश्च हैमन्तः सर्पणां बलिरष्टकाः ॥
 ईशानस्य बलिर्विष्णोः शयनं परिवर्त्तनम् ।
 दुर्गेन्द्रस्यापनोत्याने ध्वजोत्थानञ्च वज्रिणः ॥
 पूर्वत्र प्रतिषिद्धानि परत्रान्यच्च दैविकम्—इति ।

अत्र, द्वादशाहेत्यारभ्य नित्यत्वादुभयत्र चेत्यनेन ग्रन्थेन कर्त्तव्य-
 संग्रहः । अनित्यमनिमित्तं चेत्यारभ्य वर्जयेत्—इत्यन्तेन वर्ज्य-संग्रहः ।
 उपाकर्मेत्यारभ्य परत्रान्यच्च दैविकमित्यन्तेन मलमासे वर्जितानां सतां
 शुद्धमासे अवश्यकर्त्तव्यत्वेन संग्रहः ।

अत्र च, सर्वत्र साक्षित्रचनान्युदाहरामः । यमः,—

“गर्भे वार्द्धुषिके कृत्ये आद्धुकर्मणि मासिके ।

सपिण्डीकरणे नित्ये नाधिमासं विवर्जयेत् ॥

तीर्थस्नानं जपोहोमो यव-ब्रीहि-तिलादिभिः ।

जातकर्मन्त्यकर्मणि नवश्राद्धं तथैव च ॥

मघात्रयोदशीश्राद्धं श्राद्धान्यपि च षोडश ।

चन्द्र-सूर्य-ग्रहे स्नानं श्राद्ध-दान-जपादिकम् ॥

कार्याणि मलमामेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा”—इति ।

मासिकेश्राद्धकर्मणि, अमावास्याश्राद्धकर्मणि—इत्यर्थः । नित्यं नित्यदाने । होमेऽत्रौपामनहोमः । अन्यकर्मणि दहनेदकपिण्ड-दानास्थिमञ्चयनादीनि । स्मृत्यन्तरे,—

“श्राद्ध-जातक-नामानि ये च संस्कार-स्रवताः ।

मनिस्तुचेऽपि कर्त्तव्या इष्टीः काम्यस्य वर्जयेत्”—इति ।

संस्कारा अन्नप्राशन-निष्क्रमणादयः । स्रवताश्चातुर्मास्यस्रवतादयः ।

अगस्तिः,—

“एकोद्विष्टन्तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तच्चायं पूर्वमामे च कानाधिक्यं तु धर्मतः”—इति ।

गौतमः,—

“जातकर्मणि यच्छ्राद्धं नवश्राद्धं तथैव च ।

ग्रहणे पुंसवादौ च तत्पूर्वत्र परत्र च”—इति ॥

निमित्तवशादिति वाक्यशेषः । स्मृतिसंग्रहेऽपि,—

“जातकर्म च, स्मृतिः मौमन्तोन्नयनं व्रतम् ।

मनिस्तुचेऽपि कर्त्तव्यं निमित्तं यदि जायते”—इति ।

मरीचिः,—

“रोगे चालभ्ययोगे च मौमन्तं पुंसवेऽपि च ।

यद्ददाति समुद्दिष्टं पूर्वत्रापि न दुष्यति”—इति ।

निमित्तवशात् प्रायश्चित्तानि अच्छिद्रकाण्डे बहूनि श्रूयन्ते, आहिताग्निर्यदा अग्नीनन्वाधायेष्टिमकृत्वा ग्रामान्तरे प्रयाणं कुर्यात्, तदा तुभ्यन्ता इति मन्त्रेण जुहुयात् । तथा च श्रुतिः,—“सर्वान् वा एषोऽग्नौ कामान् प्रवेशयति योऽग्नीनन्वाधाय व्रतमुपैति, स यदाऽनिष्ट्वा प्रयायात् अकामप्रीता एनं कामानुप्रयायुः । अतेजा अवीर्यः स्यात् स जुहुयात्तुभ्यन्ता अङ्गिरस्तमविद्याः सुक्षितयः पृथक् । अग्नेकामायये-मिर इति । काममेवास्मिन् दधाति कामप्रीता एनं कामा अनु-प्रयान्ति तेजस्वी वीर्यवान् भवति । यस्योभयं हविरार्त्तिमा च्छेत् ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत्”—इति । कौथुमिः,—

“अब्दमम्बुघटं दद्यादन्नञ्चापि सुसञ्चितम् ।

संवत्सरे विवृद्धेऽपि प्रतिमासञ्च मासिकम्”—इति ।

मगीचिः,—

“प्रतिमासं मृताहे यत् श्राद्धञ्च प्रतिवत्सरम् ।

मन्वाद्दौ च यगाद्दौ च मासयोरुभयोरपि”—इति ।

भक्त्यपुराणेऽपि,—

“वर्षे चाहरहः श्राद्धं दानञ्च प्रतिवासरम् ।

गो-भू-तिल-हिरण्यानां मासेऽपि स्थान्मलिस्रुचे”—इति ।

एवमभक्त्यापेयवर्जन-सन्ध्यावन्दनादिष्वपि विशेषतः साक्षिवचना-न्युदाहरणीयानि । सामान्यतस्तु,—

“नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सम्मलित्त्वे”—इति

बृहस्पतिवचनं पूर्वमेवोदाहृतम् । ननु, उदाहृतेषु संग्रहवचनेषु
भाद्रपदापरपक्षश्राद्धस्याप्युभयत्र कर्त्तव्यता प्रतीयते । महालययुगा-
दिष्विति तत्र पठितत्वात् । सा चोभयत्र कर्त्तव्यता स्मृतिविरुद्धा ।
महामलयाष्टकाश्राद्धेति काठकण्टह्ये वर्ज्यत्वस्मरणं पूर्वमुदाहृतम् ।
भृगुरपि,—

“वृद्धिश्राद्धं तथा सोममन्याधेयं महालयम् ।

गजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्याद्भानुलङ्घिते”—इति ।

नागरखण्डेऽपि,—

“नभोवाऽथ नभस्योवा मनमासे यदा भवेत् ।

सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः”—इति ।

आषाढीमवधिं कृत्वा सप्तम-पञ्चमौ द्रष्टव्यौ । “आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे”
—इति वचनात् । आषाढमामस्यान्त्यभागे कर्कटसंक्रान्तौ नभसोऽधि-
कमामत्वम् । आश्विनमामस्यान्त्यभागे सिंहसंक्रान्तौ नभस्यस्याधिकमाम-
त्वम् । तयोरुभयोरपि पक्षयोः कन्यायां वर्त्तमाने सवितरि यः कृष्ण-
पक्षः स सप्तमो भवति । असति तु द्विविधेऽधिकमासे पञ्चमः । तथा
सति, सप्तमे विहितस्यापरपक्षश्राद्धस्य मलिन-नभस्य-कृष्णपक्षेऽनष्टान-
मयुक्तम् । नायं दोषः । संग्रह-वाक्य-गत-महालय-शब्देन तीर्थविशेषस्य
वा मघात्रयोदश्या वा विवक्षणीयत्वात् । ननु,

“मलिग्लुचान्यमासेषु मृतानांश्राद्धमादिकम्”—इति

प्रतिसंवत्सरं प्राप्यमाणस्य मृतश्राद्धस्य मामद्वय-कर्त्तव्यता संग्रहे दर्शिता ।
सा न युक्ता, मनुमासे तन्निषेधात् । तथा च मत्यव्रतः,—

“वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

मलमासे न कर्त्तव्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा”—इति ।

मत्स्यतपाः,—

“वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मृताहनि मलिम्लुचे ।

कुर्यात्तत्र प्रमोतानां अन्येषामुत्तरत्र तु”—इति ।

पैठीनमिः,—

“मलमाममृतानां तु श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम् ।

मलमासे तु कर्त्तव्यं नान्येषां तु कदाचन”—इति ।

अतः श्राद्धमाममृतानां मलमासे मृताह-श्राद्ध-कर्त्तव्यता-विधान-
मयुक्तम् । नैषदोषः । तस्याभिधानस्य प्रथमाब्धिकविषयत्वात् ।

“आब्धिकं प्रथमं यस्यात् तत्कूर्वात मलिम्लुचे”—इति

स्मरणात् । तथा हार्गैतोऽपि,—

“अमंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्धिकं प्रथमं द्विजैः ।

तथैव मामिकं श्राद्धं मपिण्डोत्तरं तथा”—इति ।

लघुहार्गैतोऽपि,—

“प्रत्यब्दं द्वादशे मामि कार्या पिण्डज्जिया सुतैः ।

कचित्तयोदशेऽपि स्यादाद्यं मुक्त्वा तु वत्सरम्”—इति ।

अत्र, द्वादशे मासे पूर्णं सति अनन्तरदिने कार्येतिव्याख्येयम् ।

“माम-पक्ष-तिथि-स्पृष्टे यो यस्मिन् म्रियतेऽहनि ।

प्रत्यब्दं तु तथाभूतं क्षयाहन्तस्य तं विदुः”—इति

व्यासेनाब्धिकदिनस्य विशेषितत्वात् । केचित्तु, आद्यं मुक्त्वा तु
वत्सरमित्येतदन्तराधिमासेऽपि योजयित्वा कार्तिकप्रमोतस्य प्रथमा-

ब्दिकमाश्रय्यजे कुर्वन्ति । तदयुक्तं । मासपक्षेतिवचन-विरोधात् ।
अन्तिमाधिमास-विषये तु यथोक्त-रीत्योपपद्यते । तस्माच्छुद्धमास-
प्रमीतानां प्रथमाब्दिकं मलमासे कर्त्तव्यं, द्वितीयाद्याब्दिकन्तु शुद्ध-
मासे,—इत्येतया विवक्षयोभयत्र कर्त्तव्यतोक्ता । मलमास-मृतानां
तु यदि कदाचित् स एव मलमास आगतः, तदा तत् प्रत्याब्दिकं मल-
मासे एव कर्त्तव्यं* नतूपरितने शुद्धमासे । तथा च भृगुः—

“मलमास मृतानान्तु यच्छ्राद्धं प्रतिवत्सरम् ।

मलमासे तु तत्कार्यं नान्येषान्तु कदाचन”—इति ।

अतोमलमास-मृतानां कदाचित् प्रत्याब्दिकं मलमासे कार्यं,
शुद्धमास-मृतानाञ्च प्रथमाब्दिकं तत्र कार्यं, द्वितीयाद्याब्दिकन्तु
शुद्धमासे,—इति । एतं निर्णयमभिप्रेत्य,—

“श्राद्धीयेऽहनि संप्राप्ते मलमासोभवेद्यदि ।

मामद्वयेऽपि कुर्वति श्राद्धमेवं न लुप्यते ॥

पश्चात् तु दिवसैर्मामः कथितोवादगायणैः ।

उत्तरे दैवकर्माणि । पितृकार्याणि चोभयोः” ॥

इत्यादीनि वचनानि प्रवृत्तानि । क्षयमासस्य मलमासत्वेऽपि
न नत्र निषेधः,

“वर्षे वर्षे तु यत् श्राद्धं मातापित्रोर्मृताहनि ।

मामद्वयेऽपि तत् कुर्याद्वाघस्य वचनं यथा” ॥

* तदा तत्रैव प्रत्याब्दिकं कर्त्तव्यं,— इति वि० पुस्तके पाठः ।

† श्राद्धीयेहनि,—इत्यारभ्य, उत्तरे दैवकर्माणि,—इत्येतदन्तोऽयम् वि०
पुस्तकातिरिक्तपुस्तकेषु न दृश्यते ।

इति स्मरणात् । अत्र, मासद्वयेऽपीति संक्रान्ति-द्वय-युक्तत्वात्
मासद्वयात्मके क्षयापरमासे इत्यर्थः* । अनित्यमनिमित्तश्चेत्यादिना
यानि वर्ज्यानि संगृहीतानि, तेषु स्मृतय उदाह्रियन्ते । तच्च
वृद्धमनुः,—

“अग्न्याधेयं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञ-दान-व्रतानि च ।

वेदव्रत† वृषोत्सर्ग-चूडाकरण-मेखलाः॥

माङ्गल्यमभिषेकश्च मलमासे विवर्जयेत् ।

वाले वा यदि वा वृद्धे शुक्रे वाऽस्तमुपागते ॥

मलमासद्वैतानि वर्जयेद्देव-दर्शनम्”—इति ।

पैठौनसि-ज्योतिःपराशरयोरप्येवमेव पाठः । कौथुमिः,—

“अधिमासे‡ न कर्त्तव्ये श्राद्धे संवत्सराब्दिके ।

वर्षवृध्यभिषेकादि कर्त्तव्यमाधिकेन तु ॥

अधिमासे न कर्त्तव्यं श्राद्धमाभ्युदयं तथा ।

तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात् प्रथमादृते ॥

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं द्विजैः ।

इष्टं वाऽप्यथवा पूर्त्तन्त्र कुर्यान्मलिग्लुचे”—इति ।

असंक्रान्तं प्रकृत्य ज्योतिः शास्त्रे,—

“तत्र दक्षमत्तं वा ऊतं§ न ऊतमेव वा ।

* क्षयमासस्य,—इत्यारभ्य, इत्यर्थः,—इत्येतदन्तोऽयमर्थः वि० पुस्तकाति-
रिक्तपुस्तकेषु नास्ति ।

† देवव्रत, इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ मलमासे,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

§ ऊतं वा,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

सुजप मयजपं स्यान्नोपवासः कृतो भवेत् ॥

न यात्रां न विवाहन्तु न च वास्तु-निवेशनम् ।

न प्रतिष्ठाञ्च देवानां प्रासाद-ग्राम-भूरुहाम् ॥

न हिरण्यं न वासांसि कारयेदिति निश्चयः—इति ।

सत्यन्तरेऽपि,—

“वापी-कूप-तडागादि प्रतिष्ठां यज्ञकर्म च ।

न कुर्यान्मलमासे च महादानफलानि च *”—इति ।

महादानानि तुलापुरुषादीनि षोडशापि मत्स्यपुराणोक्तानि, कम-
कादीनि दश कूर्मपुराणोक्तानि । एवमन्यान्यपि प्रतिषेध-वचनान्युदाह-
रणीयानि । उपाकर्मात्सर्जनञ्चेत्यादिना शुद्धमामएव कर्तव्यान्-
क्तानि । तत्र ज्योतिःपराशरः,—

“रविणा लङ्घितो मामश्चान्द्रः ख्यातोमलिग्लुचः ।

तत्र यद्विहितं कर्म उत्तरे मामि कारयेत्”—इति ।

प्रजापतिः,—

“उपाकर्म च हव्यञ्च कव्यं पर्वोत्सवं तथा ।

उत्तरे नियतं कुर्यात् पूर्वं तन्निष्फलं भवेत्”—इति ।

हारीतोऽपि,—

“उपाकर्म तथोत्सवं काम्यमुत्सवमष्टकाः ।

माम-वृद्धौ पराः कार्यावर्जयित्वा तु पेटकम्”—इति ।

ज्योतिःपितामहोऽपि,—

* महादानव्रतानि च,—इति अन्यत्र पाठः ।

“मासः कन्यागते भानावसंक्रान्तो भवेद्यदि ।

दैवं पित्र्यं तदा कर्म तुलास्ये कर्तुरक्षयम्”—इति ।

अत्र, कन्या-गते सवितरि योऽसंक्रान्तः, असौ मलिनआश्वयुजः ।
भाद्रान्ते * कन्याप्रवेशात् । एवञ्च सति कन्यामुपजीव्य विहितं यदैवं
पित्र्यञ्च तन्मलिनआश्वयुजे न कर्त्तव्यं, किन्तर्हि तुला-संक्रान्त्युपेते
शुद्धआश्वयुजे † ।

नन्वेवं सति महालयाख्यापरपक्ष-आद्धस्यापि तुलामासे कर्त्त-
व्यता प्रसज्यते । तस्यापि कन्यामुपजीव्य विहितत्वात् । तथा च
पुराणम्,—

“कन्यां गते† सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितृणां दत्तमक्षयम्”—इति ।

मैत्रं, भाद्रपद-कृष्णपक्षस्य कन्या-संक्रान्ति-स्पर्शित्वेन कन्यापजीविमो-
ऽप्यपरपक्षस्य तुलामासेऽनुष्ठातुमशक्यत्वात् ‡ । तथा च कार्ष्णाजिनिः,—

“अन्ते वा यदि वा मध्ये यत्र कन्यां रविर्व्रजेत् ।

स पक्षः पञ्चमः पूज्यः आद्धषोडशकं प्रति”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“मध्ये वा यदि वाऽप्यन्ते यत्र कन्यां रविर्व्रजेत् ।

स पक्षः सकलः पूज्यः आद्धं तत्र विधीयते”—इति ।

* भाद्रपदान्ते,—इति क० पुस्तके पाठः ।

† ‘एवञ्च सति’—इत्यादि ‘शुद्धआश्वयुजे’—इत्यन्तग्रन्थात् परं, ‘अत्र
कन्यागते’ इत्यादि ‘कन्याप्रवेशात्’—इत्यन्तग्रन्थः क० पुस्तके न दृश्यते ।

‡ तत्रानुष्ठातुं शक्यत्वात्,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

किञ्च, नेदमपरपक्ष-आद्धं कन्यामुपजीवति, तस्यामनादरस्मरणात् ।
तथा च जातृकर्णः*,—

“आषाढीमवधिं कृत्वा यः स्यात् पक्षस्तु पञ्चमः ।

आद्धकालः स विज्ञेयः कन्याङ्गच्छतु वा न वा”—इति ।

अतः, कन्याङ्गते सवितरीति वचनं कृष्णपक्षस्य कन्या-योगं प्रशंसति ।
अतएव, क्रतुभिस्तानि तुल्यानीति तत्रैवोक्तम् । एवं सति, तुल्यस्थे
कर्तुरक्षयमिति वचनं महालय-व्यतिरिक्त-विषयम् ।

अथवा, महालयस्यापि गौणकालविधानार्थं† तदस्तु । तथा हि,
कन्या-संक्रान्ति-युक्तो भाद्रपद-कृष्णपक्षस्तस्य मुख्यः कालः, केनापि
निमित्तं मुख्यकालासम्भवे यावद्दृष्टिकदर्शनं तस्य गौणकालः स्मृति-
सिद्धः । तत्र, किं कन्यायुक्ते मणिनाशयुजे तच्छ्राद्धं कर्त्तव्यं, उत
कन्या-रहिते तुलोपेते शुद्धाशयुजे,—इति वीक्षायास्तुल्यस्थे कर्त्तु-
रक्षयमिति विधीयते । एवमन्यान्यपि उत्तर-मासे कर्त्तव्य-विषयाणि
वचनान्युदाहार्याणि ।

तदेवं, कार्याकार्य-विवेकः पञ्चधा सम्पन्नः । तत्र, किञ्चिन्मलमाम
एव कर्त्तव्यम् । तद्यथा, मलमाम-मृतानां यदा कदाचित् प्रत्या-
ब्दिकम्, अन्य-माम-मृतानां प्रथमाब्दिकम् । किञ्चित् शुद्धमामएव
कर्त्तव्यम् । तद्यथोपाकर्मादि । किञ्चिदुभयत्रापि कर्त्तव्यम् । तद्यथा-
ऽब्दादकुम्भादि‡ । किञ्चिदुभयोरन्यतरमिन्निमित्त-वशात्कर्त्तव्यम् ।

* जातृकर्णः,—इति क० वि० पक्षकयोः पाठः ।

† गौणकालनिषेधात् तदर्थं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ अब्दोदकादि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

तद्यथा, द्वादशाह-सपिण्डान्तादि* । किञ्चिन्मलमामे वर्ज्यम् । तद्यथा,
अनित्यमनिमित्तञ्चत्यादि ।

अथ मलमासस्यैव द्विराषाढ-संज्ञा† विशेष उच्यते । तत्र,
वृद्धमिहिरः,—

“माधवाद्येषु षट्स्वेक-मासि दर्श-द्वयं यदा ।

द्विराषाढः स विज्ञेयः श्रेते कर्कटकेऽच्युतः”—इति ।

इयञ्च द्वाषाढ-संज्ञा उत्तरभाविनि संवत्सरे हरि-स्वाप-विवेका-
योपयुज्यते । अतएव वृद्धमिहिरः,—

“मेषादि-मिथुनान्तेषु‡ यदा दर्श-द्वयं भवेत् ।

अब्दान्तरे तदाऽवश्यं मिथुनार्के हरिः स्वपेत् ॥

कर्कटादि-त्रिके वाऽपि यदा दर्श-द्वयं भवेत् ।

अब्दान्तरे तदाऽवश्यं कर्कटाक हरिः स्वपेत्”—इति ।

इति मास १ निर्णयः ।

— ००१२०० —

अथ पक्षः ॥

पक्षशब्दः॥ “पक्ष परिग्रहे”—इत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नः । देवकार्यार्थं
वा पितृचार्यार्थं वा पच्यते परिगृह्यते यः काल-विशेषः, स पक्षः ।

* सपिण्डानादि, इति क० वि पुस्तकयोः पाठः ।

† संज्ञको,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ माधवान्मिथुनान्तेषु,—इति क० पुस्तके पाठः ।

§ मलमास,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ सचशब्दः, इति वि० पुस्तके पाठः ।

अथवा, चन्द्रस्य पञ्चदशानां कलानामापूर्णां क्षयोवा यस्मिन् परि-
गृह्यते स पक्षः । तथा च, वाजसनेयिनश्चन्द्ररूपस्य संवत्सर-निर्वाहकस्य
प्रजापतेः कलापूर्णापक्षयावामनन्ति * । “स एष संवत्सरः प्रजापतिः
षोडशकलः तस्य रात्रय एव पञ्चदश कलाः ध्रुवैवास्य षोडशी कला
स रात्रिभिरेव पूर्यतेऽपक्षीयते†” —इति । तथा, त एव पञ्चाग्निविद्यायां
दक्षिणोत्तरमार्गयोः कृष्ण-शुक्रपक्षावपक्षय-पूरणात्मकौ इष्टापूर्णादि-
कारिभिरुपासकैश्च प्राप्येते,—इति पठन्ति । “अथ ये यज्ञेन दानेन
तपसा लोकं जयन्ति ते धूममभिमम्भवन्ति धूमाद्रानि रात्रेरप-
क्षीयमाणपक्षमिति ते य एवमेतद्विदुः । ये चामी अरण्ये श्रद्धा-
मुपासते‡ तेऽर्चिर्भिमम्भवन्त्यर्चिषोऽहरः आपूर्यमाणपक्षम्” —
इति च । तैत्तिरीयाश्च सावित्र-चयने पूर्वोत्तर पक्षौ प्रत्येकं पञ्चदशा-
होरात्रकावामनन्ति॥ । “मंजानं विज्ञानं दर्शादृष्टेति एतावनुवाकौ
पूर्वपक्षस्याहोरात्राणां नामधेयानि, प्रसृतं विष्टुतं सता सुन्वतीत्यंता-
वनुवाकावुत्तरपक्षस्याहोरात्राणां नामधेयानि” —इति ।

अयमर्थः,—मंजानं विज्ञानमित्येकोऽनुवाकोमन्त्रकाण्डे पठितः ।
तस्मिन्ननुवाके शुक्रपक्षस्याहोरात्राणां नामधेयानि पञ्चदश नृपंसकलिङ्गानि

* कलापूर्णाया क्षयाय चामनन्ति, इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

† पूर्यते एवं क्षीयते,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ य इमे ग्रामे इष्टापूर्णे दत्तान्युपासते,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

§ आहुं सत्यमित्युपासते,—इति वि० पुस्तके, आहुमुपासन्ते,—इति
क० पुस्तके पाठः ।

॥ पञ्चदशाहोरात्रात्मकावामनन्ति,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

¶ वपर,—इति वि० पुस्तके, वत्सर,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

पद्यन्ते । दर्शा दृष्टेत्यपरोऽनुवाकस्तत्र शुक्लपक्षस्य रात्रीणां नामधेयानि पञ्चदश स्तौलिङ्गानि पठितानि । तथा, प्रस्तुतं विष्टुतमित्येकोऽनुवाकः सुता सुन्वतीत्यपरोऽनुवाकस्तावुभौ कृष्णपक्ष-विषयौ पूर्ववद्योजनौयाविति । ते चानुवाका एवं श्रूयन्ते । “संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं ज्ञानमभिज्ञानं* संकल्पमानं प्रकल्पमानमुपकल्पमानमुपकृप्तं कृप्तं श्रेयोवर्मीय आयन्त्यं सम्भूतं भूतं प्रभूतम् । दर्शा दृष्टा दर्शना विग्रहपा सुदर्शना आप्यायमाना प्यायमाना प्याया स्रुता दूरा आपूर्यमाणा पूर्यमाणा पूरयन्ती पूर्णा पौर्णमासी । प्रस्तुतं विष्टुतं संस्तुतं कल्याणं विग्रहपं शुक्रममृतं तेजस्वि तेजः समिद्धं† अरुणं भानुमन्-रौचिमदभितपत्तपस्वत् । सुता सुन्वती प्रसूता स्रयमाना‡ऽभिषूयमाणापीती प्रपा सम्या तृप्तिस्तर्पयन्ती कान्ता काम्या कामजाताऽऽयुष्मती कामदुघा”—इति ।

रुद्धावाऽयं पक्षशब्दः । स च, द्वेधा विभक्तस्य मामस्यैकैकमर्धं ब्रूते॥ । पञ्चदशस्तोमनामकेन सामसमूहेन मध्ये किन्नस्य** चिष्टत्

* जानदभिजानत्,—इति सु० पुस्तके, परिज्ञानमनुज्ञानं,—इति क०

वि० पुस्तकयोः पाठः ।

† दर्शता,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ समृद्धं,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

§ प्रस्तुताः स्रयमाना,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

॥ कामा, —इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ सामस्यैकैकैर्ब्रूते,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

** स्थितस्य,—इति क० पुस्तके पाठः ।

स्तोम-नामकस्य साम-समूहस्य पूर्वोत्तर-भागाभ्यामुत्पन्नत्वात्तयोः
पूर्वापरपक्षत्वम् । तौ च द्वौ पक्षावनु* देवानामसुराणाञ्च क्रमेण सृष्टत्वा-
त्तयोः पक्षयोः प्रशस्तत्वाप्रशस्तत्वे । तदेतत्सर्वं होतृब्राह्मणे तैत्तिरीयाः
पठन्ति । “प्रजापतिरकामयत ; प्रजायेयेति, स तपोऽतप्यत स चिदृतं
स्तोममसृजत तं पञ्चदशस्तोमोमध्यतः उददृणत्† तौ पूर्वपक्षश्चापर-
पक्षश्चाभवतां पूर्वपक्षं देवा अन्वसृज्यन्त अपरपक्षमसुराः ततो देवा
अभवन् असुराश्च‡ यं कामयेत वसीयान् स्यादिति तं पूर्वपक्षे याजयेत्
वसीयानेव भवति, यं कामयेत पापीयान् स्यादिति तमपरपक्षे याज-
येत् पापीयानेव भवति, तस्मात् पूर्वपक्षोऽपरपक्षात्कारुण्यतरः§” —
इति । वसीयान्वसुमत्तरः । पापीयान् द्रव्यहीनः । कर्तृणां शुभ-फल-
प्रापकत्वेन करुणामतिशयेनार्हतीति कारुण्यतरः । तदेवमस्मिन् प्रक-
रणे संवत्सरायणर्त्तुमामपक्षानिर्णीताः ।

॥०॥ इति श्रीमाधवीयं कालनिर्णये संवत्सरायणं

द्वितीयं प्रकरणम् ॥०॥

* पक्षावनुक्रम्य,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† उददृणत्,—इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ नरासुराश्च, इति क० वि० पुस्तके पाठः ।

§ कारुण्यतरः,—इति सु० पुस्तके पाठः । एवं परं च ।

अथ तिथयेनिर्णयन्ते ।

—००:००:००—

(तत्र, प्रतिपत्-प्रकरणम् ।)

तत्र, तिथिशब्दस्तनोतेर्धातोर्निष्पन्नः । तनेति विस्तारयति वर्द्ध-
मानाङ्गीयमाणां वा चन्द्रकलामेकां यः कालविशेषः, सा तिथिः । यद्वा,
यथोक्त-कलया तन्यते इति तिथिः । तदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ,—

“तन्यन्ते कलया यस्मात् तस्मात्तास्तिथयः स्मृताः”—इति ।

एतदेवाभिप्रेत्य स्कान्दे पद्यते,—

“अमा षोडश-भागेन देवि, प्रोक्ता महाकला ।

संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥

अमादि-पौर्णमास्यन्ता याएव शशिनः कलाः ।

तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने”—इति ।

अयमर्थः । या महामाया आधारशक्तिरूपा* देहिनां देहधा-
रिणी संस्थिता, सा चन्द्र-मण्डलस्य षोडश-भागेन परिमिता चन्द्र-देह-
धारिण्यमानाम्नी महाकलेति प्रोक्ता, क्षयोदय-रहिता नित्या तिथि-
संज्ञकैव, इतरा अपि पञ्चदश कलाः दिवस-व्यवहारोपयोगिन्यः क्षयो-
दयवत्यः पञ्चदश तिथयो भवन्तीति तिथयः षोडशैवेत्यविरुद्धं वच-
नम्,—इति । श्रुतिस्त्वस्मिन्नेवार्थे पक्षनिर्णयएवोदाहृता; “तस्य रात्रयः
पञ्चदश कला भ्रुवैवास्य षोडशी कला”—इति ।

* आधाररूपा,— इति क० मु० पुस्तकयोः पाठः ।

एवं मयत्र सामान्य-विशेष-रूपेण तिथि-द्वैविध्यमुक्तं भवति । तत्र, येयममेत्युक्ता त्रयोदश-वर्जिता ध्रुवा षोडशी कला, तद्युक्तः काल-स्थिति-सामान्यम् । यास्त्ववशिष्टा वृद्धित्रयोपेताः पञ्चदश कलास्ता-भिर्विशिष्टाः काल-विभागास्तिति-विशेषाः ।

तासां पञ्चदशानां कलानामेकैकां कलां वज्रादयः प्रजापत्यन्ताः पञ्चदश देवताः क्रमेण पिबन्ति । तत्र, वज्रि-पेया कला प्रथमं पीयते,—इति प्रथमेत्युच्यते, तथा युक्तः काल-विशेषः प्राथम्य-वाचिना प्रतिपच्छब्देनाभिधीयते । एवं द्वितीयादीनां पञ्चदशान्तानां तिथीनां सामान्यवगन्तव्यानि । ता एताः कृष्ण-पक्ष-तिथयो भवन्ति । पुनश्च, ताः पीताः कला अमेमैव क्रमेण तत्तत्प्रातः-वज्रादि-देवताभ्यो निर्गत्य चन्द्र-मण्डलं पूरयन्ति । ताभिर्युक्ताः काल-विशेषाः शुक्ल-पक्ष-गताः प्रतिपदाद्यास्तितिथयो भवन्ति । वज्रादि-देवतानां कला-पानं सोमोत्पत्तौ पश्यते । तथाहि,—

“प्रथमां पिबते वज्रिर्द्वितीयां पिबते रविः ।
त्रिंशद्देवास्तृतीयां तु चतुर्थीं मलिनाधिपः ॥
पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वामनः ।
सप्तमौ मृषयो दिव्या अष्टमौ मज्जकपात् ॥
नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राप्नोति वै कलाम् ।
दशमीं पिबते वायुः पिबत्येकादशीमुमा ॥
द्वादशीं पितरः सर्वे सप्तमं प्राप्नन्ति भागशः ।
त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुम्भः पिबते कलाम् ॥
चतुर्दशीं पराशरिः पञ्चदशीं प्रजापतिः ।

निष्पीतश्च कलाशेष* चन्द्रमा न प्रकाशते ॥

कला षोडशिका या तु अपः प्रविशते सदा ।

अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते ॥

तमोषधिगतं गावः पिवन्त्यम्बुगतञ्च यत् ।

तत्क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः ॥

ऊतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते† शशी ।

दिनेदिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यां तु पूर्यते‡”—इति ।

ज्योतिःशास्त्रे तु सिद्धान्तशिरोमणिकारेण तिथिरेवं प्रदर्शिता, —

“अर्कादिनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी ।

तच्चान्द्रमानमंशैस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिः”—इति ॥

अथमर्थः । सूर्यमण्डलस्य अधः प्रदेशवर्त्ती शीघ्रगामी चन्द्रः, चन्द्रात् ऊर्ध्वप्रदेशवर्त्ती मन्दगामी सूर्यः । तथा सति, तयोर्गति-विशेष-वशात् दर्शे चन्द्रमण्डलमन्यूनमनतिरिक्तं सत् सूर्यमण्डलस्याधोभागे व्यवस्थितं भवति । तदा, सूर्यरश्मिभिः साकल्येनाभिभूतत्वाच्चन्द्रमण्डलमभीषदपि न दृश्यते । उपरितने दिने शीघ्रगत्या सूर्यादिनिःसृतः शशी प्राचीं याति । त्रिंशदंशोपेतराशेः॥ द्वादशभिरंशैः सूर्यमुल्लङ्घ्य गच्छति । तदा, चन्द्रस्य पञ्चदशसु भागेषु प्रथमभागो दर्शनयोग्यो भवति । सोऽयं

* निष्पीतः कलावशेष, इति सु० पुस्तके, स निष्पीतः कलाशेष,— इति क० पुस्तके पाठः ।

† पुनराप्यायते,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

‡ पौर्णमा, इति क० पुस्तके, पूर्व्वतः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ त्रिंशदंशोपेतराशौ,—इति वि० पुस्तके, त्रिंशदंशोपेतराशौ,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

भागः प्रथमकलेत्यभिधीयते । तत्कला-निष्पत्ति-परिमितः कालः प्रतिपत्तिरिभवति । एवं द्वितीयादितिथिष्ववगन्तव्यम्,—इति । तदेत-
द्विष्णुधर्मोत्तरे विस्पष्टमभिहितम्,—

“चन्द्रार्कगत्या कालस्य परिच्छेदो यदा भवेत् ।

तदा तयोः प्रवक्ष्यामि गतिमाश्रित्य निर्णयम् ॥

भगणेन समयेण ज्ञेयाद्वादश राशयः ।

त्रिंशांशश्च तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते ॥

आदित्याद्विप्रकृष्टसु भागद्वादशकं* यदा ।

चन्द्रमाः स्यात्तदा राम, तिथिरित्यभिधीयते”—इति ।

मेयं द्वादशभिर्भागैः सूर्यमुल्लङ्घितवती प्रथमा चन्द्र-कला गृह्णद्वा-
योपेत-सूक्ष्म-रेखा-ऽऽकाराशौक्ल्यमौषदुपयाति । उत्तरोत्तरदिनेषु
सूर्यमण्डल-विप्रकर्ष-तारतम्यानमारेण शौक्ल्यमुपचीयते । अनर्थैव
रीत्या सन्निकर्ष-तारतम्येन मेचकत्वमुपचीयते । तदेतदुक्तं मिडुान्त-
शिरोमणौ,—

“उपचयमुपयाति शौक्ल्यमिन्दो—

स्यजत इनं व्रजतश्च मेचकत्वम् ।

जलमयजलजस्य गोलकत्वात्

प्रभवति तीक्ष्णविषाणरूपतऽस्य”—इति ।

सूर्याचन्द्रमसोर्यौ सन्निकर्ष-विप्रकर्षौ तयोरवमानं दर्श-पूर्णमयोः
सम्यद्यते । तदाह गोभिलः,—“यः परोविप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा
पौर्णमासी, यः परः सन्निकर्षः साऽमावास्या”—इति ।

*.भागं द्वादशकं,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

नन्वत्र चन्द्रकलानां सूर्ये प्रवेश-निर्गमौ प्रतीयेते, सोमत्यक्तौ तु वज्रादि-देवतासु । नायं दोषः । अस्मदादि-दर्शनापेक्षया ज्योतिः-शास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात् । सोमोत्पत्तौ तु वज्रादिदेवतानां तत्तत्कला-प्रयुक्ता तन्निर्विवक्षिता । यदि सूर्ये प्रवेश-निर्गमौ, यदि वा वज्रादि-देवतासु, सर्वथाऽपि कला-प्रयुक्ताएव प्रतिपदादि-तिथयः ।

ननु, मावन-दिनेषु सौर-दिवसेषु च* निर्णयमुपेत्य चान्द्रतिथिष्वेव कुतो निर्णयोद्यमः,—इति चेत् । सन्देह-सङ्गावादिति ब्रूमः । न खलु सौर-मावन-दिवसयोः सन्देह-सङ्गावोऽस्ति, नियत-परिमाणत्वात् । तच्च ब्रह्मसिद्धान्तेऽभिहितम्,—

“मावनं स्यादहोरात्रमुदयादोदयाद्रवेः ।

रवेस्त्रिंशत्सु राश्यांस्तिथि-सम्भोगैन्दवम्”—इति ।

एकस्मिन् राशौ यावन्तं कालं रविर्वर्तते, तावतः कालस्य त्रिंशो-थोऽयमंशः स सौरोदिवसः । तिथिरेका कला, तत्सम्भोगइन्दोर्यावता कालेन निष्पद्यते, तदैन्दवन्दिनम् । नचात्र सौर-मावनयोरिव चान्द्रेऽपि दिने सन्देहाभावः शङ्कनीयः, ह्रास-वृद्धि-वशेन सन्देह-सङ्गावात् । ह्रास-वृद्धौ च गर्गेण दर्शिते,—

“खर्वादपस्तथा हिंस्रस्तिविधं तिथि-लक्षणम् ।

धर्माधर्मवशादेवां तिथिस्त्वेधा विवक्षिता”—इति ।

खर्वा समतिथिः । दर्पा वृद्धि-युक्ता । हिंसा क्षय-युक्ता । तस्यैतस्य

* सौरादिदिवसेषु च,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

† धर्माधर्मवशादेव,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

त्रैविध्यस्य विपरिवर्तन-विशेषेण तिथिः संपूर्णा खण्डा चेति द्वैविध्य-
मापद्यते । तत्र, संपूर्णा स्कन्दपुराणे दर्शिता,—

“प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादोदयाद्रवेः ।

संपूर्णा इति विख्याता हरिवासर-वर्जिताः”—इति ।

हरिवासर एकादशी । या तु नोक्त-लक्षणा, सा खण्डतिथिः । तत्र,
संपूर्णायां विधि-निषेधयोर्नास्ति सन्देहः । खण्डतिथौ तु विधि-
निषेध-व्यवस्थामाह गार्ग्यः,—

“निमित्तं कालमादाय वृत्तिर्विधि-निषेधयोः ।

विधिः पूज्यतिथौ तत्र निषेधः कालमात्रके ॥

तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठान-योग्यता ।

निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते”—इति ।

एवञ्च सति, खण्डतिथौ पूज्यत्वं निर्णेतव्यं भवति । तत्र, प्रतिपद-
मारभ्य पञ्चदश्यान्तास्तिथयः क्रमेण निर्णयन्ते ।

तत्र, प्रतिपच्छब्द उपक्रमे वर्तते । चान्द्रः पक्षो मासो वा
प्रतिपद्यते प्रारभ्यते यस्यान्तिथौ, सा तिथिः प्रतिपत् । प्रारम्भ-
वाचित्वं च प्रतिपच्छस्य षड्विंशब्राह्मणारण्यकसूत्रेषु* प्रयोगादवगम्यते ।
तथा च श्रुतिः,—“आ त्वा रथं यथोतय इदं वसे सुतमन्व इति
मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ”—इति । अयमर्थः । मरुत्वतीयं नाम
किञ्चिच्छतम्(१) । तस्यात्वारथमित्ययं मन्त्रः प्रतिपत्प्रथमं पाठ्यः ।

* सूत्रादिषु,—इति क० वि० पस्तकयोः पाठः ।

(१) अप्रगीतमन्त्रसाद्यान्तुविः शस्त्रम् ।

इदं वसो सुतमन्वइत्ययं मन्त्रोऽनुचरः पश्चात्पाठ्यः,—इति । तथा, तैत्तिरीयाश्चाश्वमेधब्राह्मणे आमनन्ति,—“पवस्व वाजसातयइत्यनुष्टुप् प्रतिपद्भवति”—इति । तथा तएव दर्शपूर्णमास-ब्राह्मणे पठन्ति,—“साभिधेनीरनुवक्ष्यन्ते ताव्याह्वतीः पुरस्ताद्दध्यात् ब्रह्मैव प्रतिपदं कुरुते”—इति ।

सा च प्रतिपत्तिथिर्यदा सूर्योदयमारभ्य पुनरुदय-पर्यन्ता भवति, तदा शुद्धत्वात् प्रतिपदि विहितं सर्वं निःशङ्कैस्तत्रानुष्ठेयम् । शुद्धत्वं च नारदीयपुराणे दर्शितम्,—

“आदित्योदय-वेलाया आरभ्य षष्टिनाडिका ।

तिथिस्तु सा हि शुद्धा स्यात् सार्वतिथ्योऽह्ययं विधिः”—इति ।
सूर्यसिद्धान्तेऽपि,—

“सर्वाह्नेताश्च तिथय उदयादोदयं स्थिताः ।

शुद्धा इति विनिश्चेयाः षष्टिर्नाड्यो हि वै तिथिः”—इति ।

यदा तु, सा प्रतिपत् खण्डतिथिः सती पूर्वोत्तरयोरङ्गोर्दर्श-द्वितीयाभ्यां युज्यते, तदा दर्शयुक्तायाः पूज्यत्वात् तत्रानुष्ठेयम् । तत्पूज्यत्वं च पैठिनमिराह,—

“पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

प्रतिपन्नवमी चैव कर्तव्या सम्मुखी* तिथिः”—इति ।

सम्मुखत्वं च स्कन्दपुराणे विवेचितम्,—

“सम्मुखी नाम सायाह्न-व्यापिनी दृश्यते यदा ।

प्रतिपत्सम्मुखी कार्या या भवेदापराल्लिकी”—इति ।

* सम्मुखी,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

व्यासोऽपि,—

“प्रतिपत्सैव विज्ञेया या भवेदापराह्निकी ।

दैवं कर्म तथा ज्ञेयं पैथ्यञ्च मनुर्ब्रवीत्”—इति ॥

सायाह्नापराह्णादयः काल-विशेषाः सावन-दिवस-गतस्याह्नौ भाग-
भेदा* अवगन्तव्याः । स च दिवसोविष्णुधर्मान्तरे विवेचितः,—

“लघ्वक्षर-समा मात्रा निमेषः परिकीर्तितः ।

अतः सूक्ष्मतरः कालो नोपलभ्यो भृगूत्तम ॥

नोपलभ्यं यथा द्रव्यं सुसूक्ष्मं परमाणुतः ।

द्वौ निमेषौ चतुर्ज्जेया प्राणोदशचतुर्ज्जः स्मृतः ॥

विनाडिका तु षट् प्राणस्ते षष्टिर्नाडिका स्मृता ।

अहोरात्रन्तु तत्-षष्ट्या नित्यमेतत्प्रकीर्तितम् ॥

त्रिंशन्मुहूर्ताश्च तथा अहोरात्रेण कीर्तिताः ।

तत्र पञ्चदश प्रोक्ता रात्रिः, रात्रिर्दिवा तथा ॥

उत्तरान्तु यदा काष्ठां क्रमादाक्रमते रविः ।

तदा तदा भवेद्वृद्धिर्दिवसस्य महाभुज ॥

दिवसश्च यदा रात्रिः, वृद्धिं समधिगच्छति ।

तदाश्रित-मुहूर्तानां तदा वृद्धिः प्रजायते ॥

दिन-वृद्धौ रात्रि-हानिस्तद्धानिश्च यथा यथा† ।

तदाश्रित-मुहूर्तानां हानिर्ज्ञेया तथा तथा ॥

* भागभेदात्,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† दिनवृद्धिर्यदा रात्रि-हानिस्तदा भवेत्,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

दक्षिणाञ्च यदा कार्ष्ठा क्रमादाक्रमते रविः ।

दिवसस्य तदा हानिर्ज्ञातव्या तावदेव तु ॥

क्षीयन्ते तस्य हानौ च तन्मुहूर्तास्तथैव च ।

रात्र्याश्रिताश्च वर्द्धन्ते रात्रि-वृद्धिस्तथैव च ॥

यदा मेषं सहस्रांशुस्तुलाश्चैव प्रपद्यते ।

समरात्रिन्दिवः कासोदिन-शब्दस्य वाचकः”—इति ।

वाचकोवाच्यार्थः,—इति यावत् । अत्र, ये मुहूर्ताः* अभिहितास्तेषां नामानि श्रुति-ज्योतिःशास्त्र-स्मृतिषु विविधानि दर्शितानि । तत्र, श्रुतिं तावत्तैत्तिरीयाः पठन्ति,—“चित्रः केतुर्दाता प्रदाता सविता प्रसविता-ऽभिशास्ता-ऽनुमन्तेति एतेऽनुवाकामुहूर्तानां नामधेयानि”—इति । अत्र, द्वाभ्यां द्वाभ्यां पदाभ्यां एकैकस्यानुवाकस्य प्रतीकमुक्तम् । तथा सति, चत्वारोऽनुवाकाः सम्पद्यन्ते । तत्र, प्रथमे शुक्रपक्षगतस्याङ्गो-मुहूर्ताः द्वितीये तद्रात्रे, तृतीये कृष्णपक्षगतस्याङ्गः चतुर्थे तद्रात्रे-रिति विवेकः ।

ते चानुवाकाएवं श्रूयन्ते—“चित्रः केतुः प्रभान् आभान् सभान् ज्योतिष्मान् तेजस्वानातपंसपन्नभितपन्नोचनोरोचमानः शोभनः शो-भमानः कल्याणः । दाता-प्रदाताऽऽनन्दोमोदः प्रमोदः आवेशय-न्निवेशयन् संवेशयन्† स॒शान्तः शान्तः आभवन् प्रभवन् सभवन् सभूतो भूतः । सविता प्रसविता दीप्तोदीपयन् दीप्यमानः ज्वलन् ज्वलिता

* ये मुहूर्तादिवाश्रितास्तथैव रात्र्याश्रिताश्च,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

संवेशनः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

तपन्वितपन् सन्तपन्वोचनोरोचमानः शुभः शुभमानो*वामः । अभि
शास्ताऽनुमन्ताऽऽनन्दोमोदः प्रमोद आसादयन् निषादयन् संसादनः†
सः सन्नः सन्नः आभूर्विभूः प्रभूः अभूर्भुवः”—इति । एतेषु मुहूर्तेष्वेकैक-
मुहूर्तस्य पञ्चदश भागाः सूक्ष्ममुहूर्ताः । तथा च तदेव ब्राह्मणम्,—
“इदानीं तदानीमिति एते वै मुहूर्तानां मुहूर्ताः ‡”—इति । इदानी-
मित्यादिकोऽनुवाको मन्त्रकाण्डे एवं पद्यते,—“इदानीं तदानीमेतर्हि
क्षिप्रं अजिरं आशु निमेषः कणोद्रवन् अतिद्रवन् त्वरःस्वरमाण
आशुरीयान् जवः”—इति । ज्योतिःशास्त्रे तु अहोरात्रयोस्तिशम्भु-
हूर्तानां नामानि कथ्यतेनोक्तानि,—

“गौरीवल्लभ-सर्प-मित्र-पितरो वस्त्रम्भुविश्वामित्रा
ब्रह्माऽभोरुद्रमम्भवेन्दुः ऊतभुम्भुवेषनकक्षराः ।
तोयेशार्यमयोनयो दश तथा पञ्च जणावासरे ।

रुद्राजादिर्बुधः॥ पूषाश्विनाः स्युः
कीनाशोऽग्निर्धातुचन्द्रादितीज्याः ।
विष्णुर्भानुस्त्वष्टृधाता॥ मुहूर्ताः
रात्रौ क्रूरास्त्वन्तकाजाम्नि** रुद्राः”—इति ।

* शुभः शुभमानो,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

† संसादयन्,—इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ मुहूर्तानां मुहूर्तानामधेयानि,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

§ सम्भवेन्द्र,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

॥ ब्रह्म, इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ वातो,— इति वि० पुस्तके पाठः ।

** काजाम्नि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

स्मार्तानि तु नामानि पुगणे दर्शितानि,—

“रौद्रः श्वेतश्च मैत्रश्च तथा सारभटः* स्मृतः ।

सावित्रोवैश्वदेवश्च गान्धर्वः कुतपस्तथा ॥

रौहिणस्तिलकश्चैव विभवोऽनिकृतस्तथा† ।

शम्बरो‡ विजयश्चैव भेदाः पञ्चदश स्मृताः”—इति ।

एते पञ्चदश सूर्योदयादारभ्य क्रमाद्विवामुहूर्ताः । तथा रात्रि-
मुहूर्ताः,—

“शङ्करश्चाजपादश्च तथाऽहिर्बुध्नयः१ मैत्रकौ ।

आश्विनोयाम्यवाङ्मेयो वैधात्रश्चान्द्रएवच ॥

आदितेयोथ जैवश्च वैष्णवः सौरएवच ।

ब्रह्मा नाभस्वतश्चैव मुहूर्ताः क्रमशोऽनिशि”—इति ।

ज्योतिः शास्त्रे प्रकारान्तरेण पद्यते,—

“रौद्राहि-मित्र-पितरोऽवसु वारिधिश्च

विश्व-प्रजापति-शशाङ्क-कृशानुरिन्द्रः ।

नृकञ्चराश्च वरुणार्थमयोऽनयश्च

प्रोक्ता दिने दश च पञ्च तथा मुहूर्ताः ॥

निशामुहूर्ता गिरिजाऽजपादाऽ—

हिब्रध्न-पूषाऽश्वि-यमाग्रयश्च ।

* द्वारभटः,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† निःकर्तृतिस्तथा,—इति कु० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ शम्बरो,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

१ ब्रध्न,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

विधातृचन्द्रादितिजीवविष्णु—

तिग्मद्युतिखट्वृषमीरणाश्च* ॥

यथोक्त-नानाविध-नामक-त्रिंशन्मुहूर्तोपेतस्य सावनाहोरात्रस्य यदहः
पञ्चदश-मुहूर्तात्मकं तस्याङ्गोभागाः प्रातर्मध्याह्नापराह्णादयः† । ते
चाङ्गोभागा मत-भेदेन पञ्चधा विकल्पन्ते । द्विधा त्रेधा चतुर्द्धा पञ्चधा
पञ्चदशधा चाहविर्भज्यते,—इति पञ्च मत-भेदाः । अत्र, द्विधा विभागः
स्कन्दपुराणे दर्शितः,—

“आवर्तनान्तु पूर्वाङ्गो ह्यपराङ्गस्ततः परः”—इति ।

एतदेवाभिप्रेत्य मनुराह,—

“यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ।

तथा आङ्गस्य पूर्वाङ्गादपराङ्गोविशिष्यते”—इति ।

त्रेधा विभागोऽपि स्कन्दपुराणे दर्शितः,—

“ऊर्ध्वं सूर्योदयात्प्रोक्तं मुहूर्तानां तु पञ्चकम् ।

पूर्वाङ्गः प्रथमः प्रोक्तो मध्याङ्गस्तु ततः परः ॥

अपराङ्गस्ततः प्रोक्तो मुहूर्तानान्तु पञ्चकम्”—इति ।

शातातपोऽपि,—“तस्मादङ्गस्तु पूर्वाङ्गे देवा अशनमभ्यवहरन्ति
मध्यन्दिने मनुष्या अपराङ्गे पितरः”—इति । एतमेव विभागमभि-
प्रेत्य महत्समंवत्सरसत्र-ब्राह्मणे आम्नायते,—

* ज्योतिःशास्त्रे, इत्यारभ्य, समीरणाश्च,—इत्यतोऽग्रस्यः मु० पुस्तके न
दृश्यते ।

† प्रातर्मध्याह्नापराह्णाः,— इति वि० पुस्तके, अपराह्णायाङ्गप्रातरादयः,
—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते

यजुर्वेदे तिष्ठति मध्य अह्नः* ।

सामवेदेनास्तमिते महीयते

वेदैरग्न्यस्तिभिरेति सूर्यः”—इति ।

श्रुत्यन्तरेऽपि,—“पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनो† मनुष्याणामपराह्णः
पितृणाम्”—इति । चतुर्द्धा विभागमाह गोभिलः,—

“पूर्वाह्नः प्रहरं सार्द्धं मध्याह्नः प्रहरं तथा ।

आ तृतीयादपराह्नः सायाह्नश्च ततः परम्”—इति ।

पञ्चधा विभागं व्यास आह,—

“मुहूर्त-त्रितयं प्रातस्तावानेव तु सङ्गवः ।

मध्याह्नस्तिमुहूर्तः स्यादपराह्णोऽपि तादृशः ॥

सायाह्नस्तिमुहूर्तस्तु सर्व-धर्म-बहिःकृतः”—इति ।

वृद्धपराशरोऽपि,—

“लेखाऽऽदित्यात्मभृतयो‡ मुहूर्तास्तथैव तु ।

प्रातस्तु स स्मृतः कालोभागश्चाह्नः स पञ्चमः ॥

सङ्गवस्तिमुहूर्तोऽथ मध्याह्नस्तत्समः स्मृतः ।

ततस्तयोमुहूर्ताश्चाथापराह्णो विधीयते ॥

पञ्चमोऽथ दिनांशोयः स सायाह्न इति स्मृतः”—इति ।

* मध्येऽह्नः,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

† मध्यन्दिनं,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ लेखाप्रभृत्यादित्यात्,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

एतमेव विभागमभिप्रेत्य कश्चिन्मन्त्रः सङ्गवकालमवलम्ब्य व्यवजहार* ।

तं मन्त्रञ्च बह्वृचा आश्विनसूक्ते आमनन्ति,—

“उता यातं सङ्गवे प्रातरङ्गो-

मध्यन्दिन उदिता सूर्यस्य ।

दिवा नक्तमवसा शक्तमेन

नेदानो पीतिरश्विनाततान”—इति ।

अस्मिन्मन्त्रे, प्रातः-सङ्गव-मध्यन्दिनानां स्व-संज्ञाभिर्व्याहृतत्वात् अव-
शिष्टयोर्भागयोरप्येतत्त्रितयमुपलक्षणं द्रष्टव्यम् । तैत्तिरीयब्राह्मणे,
यथोक्तानां पञ्चानां प्रातरादीनां भागानां मध्यवर्तिषु चतुर्षु सन्धि-
ष्वग्निष्टोमोक्थषोडशतिरात्राख्यानाश्चतसृणां सोमसंस्थानां निर्माणं
वक्तुं यथोक्त-पञ्च-भागाः साधिष्ठातृदेवताः समान्नाताः,—“देवस्य
सवितुः प्रातर्मित्रस्य सङ्गवः वृहस्पतेर्मध्यदिनं भर्गस्यापराह्णः वरुणस्य
सायम्”—इति । कन्दोगाश्च सप्तभक्त्युपेतस्य साम्नः आदित्यात्मनो-
पासनं वक्तुमादित्यस्य सम्बन्धिनः कालभेदान्बिभज्य तेषां हिङ्गारादि-
सप्तभक्तिरूपतां विवक्षन्तआमनन्ति,—“तस्य यत्पुरोदयात् स हिङ्गारः ।
अथ यत्प्रथमोदिते स प्रस्तावः । अथ यत्सङ्गववेलायां स आदिः ।
अथ यत्सम्प्रति मध्यन्दिने स उद्गीथः । अथ यदूर्ध्वं मध्यन्दिनात्
प्रागपराह्णात् स प्रतिहारः । अथ यदूर्ध्वमपराह्णात् प्रागस्तमयात्स
उपद्रवः । अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनम्”—इति । वाजसनेयि-
नोऽप्येवमामनन्ति,—“आदित्यो वै सर्वश्चतवः स यदेवोदेत्यथ वसन्तो
यदा सङ्गवोऽथ गौत्रो यदा मध्यन्दिनोऽथ वर्षा यदाऽपराह्णोऽथ

* व्याजहार,— इति वि० मूलकं पाठः ।

शरद्यदैवास्तमेत्यथ हेमन्तः”—इति । पञ्चदशधा विभागः शस्त्रेण दर्शितः,—

“रौद्रश्चैत्रश्च मैत्रश्च तथा शालकटः स्मृतः ।

सावित्रश्च जयन्तश्च गान्धर्वः कुतपस्तथा ॥

रौहिणश्च विरिञ्चश्च विजयोनैर्ऋतस्तथा ।

महेन्द्रोवरुणश्चैव भेदाः पञ्चदश स्मृताः”—इति ॥

तत्र, पञ्चधा विभागपक्षस्य ऋजु-श्रुति-स्मृतिषु दृष्टत्वात् प्रायेणैतमेव पक्षमाश्रित्य विधि-निषेध-शास्त्राणि प्रवर्तन्ते । “सूर्योऽज्योतिर्ज्यातिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः”—इति श्रुतौ प्रातःकालमुपजीव्य तत्कालीनस्य होमस्य मन्त्र-विशेषोऽभिहितः । स्मृतावपि,—

“मन्ध्यामुपास्य विधिवत् प्रातर्होमं समाचरेत्”—इति

होमाङ्गत्वेन प्रातःकाल आश्रितः । सङ्गवस्तु कात्यायनेन व्यवहृतः,—

“मन्थिष्येत्सङ्गवादूर्द्ध्वं प्राक् चेदावर्तनाद्रवेः” ।

सा पौर्णमासी विज्ञेया मद्यस्काल-विधौ तिथिः”—इति ।

बौधायनेन मध्याह्नोव्यवहृतः,—

“मध्याह्नव्यापिनी याद्या एकभक्त-व्रते तिथिः”—इति ।

“अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति”—इति श्रुत्या अपराह्णोव्यवहृतः । मायाह्न-व्यवहारस्तु पूर्वमेव, ‘संमुखौ नाम’—इति वचनेनोदाहृतः । त्रेधा विगाभस्तु, सोमयागे सवनत्रये उपयुज्यते ।

यथोक्तेषु पञ्चसु कालेषु यानि विहितानि कर्माणि, तानि दैव-पितृ-

* अर्द्धागावर्तनाद्रवेः,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

रूपेण राशि-द्वयं कृत्वा, तयोः गौणकालाभ्यनुज्ञानाय द्वेधा विभागो-
दर्शितः । चतुर्द्धा विभागस्तु, प्रकरणबलात् गोभिलसृत्युक्त-कर्म-विशेषेषु
द्रष्टव्यः । पञ्चदशधा विभागे मुहूर्त-विशेषोपजीवनेन विधि-निषेधौ
ज्योतिःशास्त्रे द्रष्टव्यौ ।

एवञ्च सति, प्रकृते पञ्चस्वक्लोभागेषु पञ्चमं सायाह्नभागं व्याप्य
ततः पूर्वं चतुर्यमपराह्णभागं या प्रतिपत् संस्पृशति, तादृशी पूर्व-
विद्धोपवासे पूज्या । अत्र, तिथीनां वेधः पैठीनसिना दर्शितः,—

“पक्षद्वयेऽपि तिथयस्तिथिं पूर्वां तथोत्तराम् ।

त्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यन्ति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः”—इति ।

पूर्वेद्युस्तदयानन्तरममावास्या त्रिमुहूर्ता चेत्, सा प्रतिपदं विध्यति ।
परेद्युस्तमयात् प्राक् द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेत्साऽपि पूर्वां प्रतिपदं वि-
ध्यति* । एवमुभयतोविद्वयोर्दिन-द्वय-वर्तिन्योः प्रतिपदोर्मध्ये किं पूर्वा
याह्या उतोत्तरा,—इति विचार्यते । तत्र, पूर्वायायाह्नत्वं पैठीनसि-
स्कन्द-व्यासा आहुः । तद्वचनानि पूर्वमुदाहृतानि । निगमेऽप्येव-
मेवाकम्,—

“युग्माग्नियुगभृतानां षण्मुन्योर्बसुरंभ्रयोः ।

रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥

प्रतिपद्यप्यमावास्या । तिथ्यार्यग्नं महाफलम् ।

एतद्व्यस्तं महाधोरं हन्ति पुण्यं पुण्यकृतम्”—इति ।

* न्यूनया तु न विध्यते, - इत्यधिकं क० वि० पुस्तकयोः ।

† प्रतिपदाप्यमावास्या,— इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ महादाघं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

युगं द्वितीया । अग्निस्तृतीया । युगं चतुर्थी । भूतं पञ्चमी । षट्
षष्ठी । मुनिः सप्तमी । वसुरष्टमी । रंभं नवमी । रुद्र एकादशी ।
अत्र, युगमान्यादि-सप्त-युग्मेषु पूर्वतिथिरुत्तरविद्धा ग्राह्या, उत्तरा तु
पूर्वविद्धेत्युक्तं भवति । सत्यन्तरेऽपि,—

“एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।

उपोष्याः पर-संयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः”—इति ॥

अन्यत्रापि,—

“षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।

एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुताः”—इति ॥

शिवशङ्करगीतायाम्,—

“एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्थिका ।

चतुर्दश्यमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विताः”—इति ॥

एतेषु सर्वेषु वचनेषु प्रतिपदः पूर्वविद्धायाः पूज्यत्वं प्रतीयते । एत-
स्यैव पक्षस्यानुग्राहक उत्तरविद्धायानिषेधो बृहद्वसिष्ठेन स्मर्यते,—

“द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी चोपवासे हन्यः पूर्वोत्तरे तिथी”—इति ॥

द्वितीयादयः स्ववेधे पूर्वामुत्तराञ्च तिथिं हन्यग्नित्यभिधानादुत्तरा
प्रतिपदुपवासे निषिद्धा भवति । आपस्तम्बस्मृत्युत्तर-विद्धायाः प्रतिपदः
पूज्यत्वमाह,—

“प्रतिपत्सद्वितीया स्यात् द्वितीया प्रतिपद्युता”—इति ।

भविष्योत्तरेऽप्ययमेव पाठः । अत्रेदं चिन्त्यते । किं मुत्तर-विद्धा-
पूज्यत्व-वचनेन प्रतिपन्मात्रं विषयीक्रियते किं वा प्रतिपद्विशेषः ? यदा

प्रतिपक्षिणेषः ; तदाऽपि किमशुक्लपक्षगतत्वं, किं वाऽनुपेक्ष्यत्वं, पूर्वदिने
अमापराक्षिकत्वं वा, तत्रैवामायाक्षिकत्वं वा, तत्रैवापराक्ष-मायाक्षो-
भयाव्यापित्वं वा, बलिदिनेतरत्वं वा, शुक्लपक्षादि-निखिल-प्रति-
योगि-राहित्यं वा ?

ननु, सर्वत्र संशयः कोटिद्वयमवलम्बते, कोटिद्वयावलम्बी विमशः
संशयः,—इति हि तार्किक-डिण्डिमः । अतो वज्रपक्षोपन्यासो न
युक्तः । मैवम् । प्राणाधिकरणवदुपपत्तेः । अस्युत्तर-भीमांसायां प्रथमा-
ध्याय-प्रथमपादावसाने प्राणशब्दं विषयीकृत्य प्रवृत्तमधिकरणम् ।
तस्य च संघादकावेतौ श्लोकौ भवतः,—

“प्राणोऽस्मीत्यत्र वाय्विन्द्र-जीव-ब्रह्मसु संशयः ।

चतुर्णां लिङ्ग-सङ्गात् पूर्वपक्षस्त्विहैच्छिकः ॥

ब्रह्मणोऽनेकलिङ्गानि तानि सिद्धानि नान्यथा” ।

अन्येषामन्यथा सिद्धेर्युत्पाद्यं ब्रह्म नेतरः”—इति ।

अयमर्थः । कौपीतकिब्राह्मणे प्रतर्द्दनायोपमन्त्रायेन्द्रणवमुपसंदि-
देश,—“प्राणोऽस्मि प्रजात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व”—इति । तत्र
संशयः । किं प्राणशब्देन उच्छ्वास-निश्वास-कारौ वायुर्विवक्षितः, उतेन्द्र-
शब्दाभिनेयः महस्मात्तत्वाद्याकारवान्देवता-विशेषः, आहोस्वित् कार्य-
कारणाध्यक्षजीवः, अथवा परं ब्रह्म ? इति ।

सन्ति चात्र प्रकरणे, पक्ष-चतुष्टय-गमकानि चतुर्विधानि लि-
ङ्गानि । “इदं शरीरं प्रतिगृह्योत्थापयति”—इति* प्राणवायो
लिङ्गम् । “अस्मि”—इत्यहङ्कारवादो वक्रुर्गिन्द्राख्यस्य देवता-विशेषस्य

* सिद्धान्तन्याया,—इति क० मु० पुस्तकयोः पाठः ।

लिङ्गम् । “न वाचं विजिज्ञामीत वक्तारं विद्यात्”—इत्यादिना श्रुतं वक्तृत्वादिकं जीव-लिङ्गम् । “आनन्दोऽजरोऽमृतः”—इत्यादिकं ब्रह्म-लिङ्गम् । चतुर्णां लिङ्गानां समबलत्वादिच्छया यत्किञ्चित् स्वीकर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । आनन्दत्वाजगत्वादीनां ब्रह्म-लिङ्गानामनेकत्वात्तेषाञ्च वाग्यादौ कथञ्चिदपि योजयितुमशक्यत्वात्, शरीरोत्थापनादीनां वाग्यादि-लिङ्गानां तदुपाधुपहिते ब्रह्मणि सुसंपादत्वाद्ब्रह्मैवात्र प्राण-शब्देन विवक्षितमिति गङ्गान्ता,—इति ।

पूर्वमीमांयामपि, षष्ठाध्यायस्य सप्तमे पादे सहस्रसंवत्सराधिकरणस्य संशये पक्षाः अष्टावुपन्यस्ताः । किमस्मिन् सत्रे दीर्घायुषां गन्धर्वादीनामधिकारः, उत रमायनेन सिद्धानां मनुष्याणाम्, अथ वा पितृ-पुत्र-पौत्रादि-परम्परा-रूपस्य कुलस्य, आहोस्विदस्मादेव शास्त्रादत्र प्रवृत्तस्य सहस्रसंवत्सरमायुर्भविष्यति, किं वा सार्द्धद्विशतानां* पुरुषाणामत्राधिकारः(१), अत्र संवत्सरोत्किर्मासपरा वा, द्वादशरात्रि-परा वा, दिन-परा वा ? इति । एवञ्च सति, संशयस्यैककोटित्वन्तार्किकैर्यावर्त्यते, न तु बह्वैकोटिकत्वम् ।

नन्वेवमपि यथोक्तानां पक्षाणां प्राणाधिकरण-न्यायेन गमकानि लिङ्गानि वक्तव्यानीति चेत् । तान्युदाहरामः । “द्वितीया प्रति-

* सार्द्धविंशतीनां,—इति वि० पुस्तके पाठः । ५.थाः

(१) सार्द्धद्विशतपुरुषेष्वनुर्विवत्सरैः सत्रेऽनुष्ठिते सति ३ नां वर्षाणां चतुर्भिर्गुणनेन सहस्रं संवत्सराः सम्पद्यन्ते । तथा ।—इ । अधिकरणे षष्ठाध्यायीय-सप्तमपाद-गत-षट्त्रिंशत्सूत्रे भाष्यकाः मुञ्चन् । “सर्द्धद्विशतानि शतानि दीक्षिष्यन्ते चतुर्भिर्वर्षैः समाप्यन्ते”—इति ।

पद्युता”—इत्युक्ते सामान्यतः प्रतिपत्त्याचं प्रतीयते । युग्माग्नि-वाक्ये,
‘प्रतिपद्यथमावास्या’-इति पूर्वदिन-पूज्यत्वस्य शुक्लपक्ष-विषयत्वादितरस्य
कृष्णपक्ष-विषयत्वम् । न चात्रामावास्याशब्दः पूर्णिमाया अप्युपलक्षणम्,
—इति शङ्कनीयम् । ‘चतुर्दश्या च पूर्णिमा’—इति पूर्णिमायाः पूर्व-
दिनेन सह युग्मत्वाभिधानात् । उदाहृत-सूत्यन्तरेण,—

“उपोष्याः पर-संयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः”—

इत्यमावास्या-युगायाः प्रतिपद उपोष्यत्वाभिधानात् द्वितीया-युक्ता-
याः उपवास-व्यतिरिक्त-व्रतादि-विषयत्वम् । उपोष्य-शब्देन व्रतादीना-
मुपलक्षणमिति चेत् । न, “पूर्वाह्णो वै देवानाम्”—इति श्रुत्या व्रतादौ
दैवे पूर्वाह्णस्य विहितत्वेनोत्तर-दिन-स्वीकारे कर्म-काल-व्याप्ति-लाभात् ।

“यस्मिन् काले तु यत् कर्म तत्कालव्यापिनोतिथिः”—

इति हि कर्म-काल-व्याप्तिः स्मर्यते । न चोपवासेऽपि समानमेतदिति
वाच्यम् । उपवासस्याहोरात्र-माध्यत्वेन खण्डतिथौ* संपूर्ण-कर्म-काल-
व्याप्त्यसम्भवात् । व्याप्ति-वाङ्मन्यन्तु पूर्व-विद्धायामेव भवति । अन्तःऽपर-
भागे कृस्त्रायां रात्रौ च तद्व्याप्तिः । “उदये तूपवासस्य”—इति सूत्या
परेद्युत्पवासः प्राप्नोतीति चेत् । न, तस्याः सामान्य-शास्त्रत्वेन प्रतिपद-
पवासाभिधायिना विशेष-शास्त्रात् दुर्वनत्वात् । पेटौनमि-स्कन्द-
व्यासैः पूर्वतिथावपराह-व्यापितया, मायाह-व्यापितया, उभय-व्यापि-
तया च, पूज्यत्वाभिधाने सति तामामेव तिसृणां व्याप्तीनामभावे†
उत्तर-तिथौ पक्ष-त्रयं पश्यते ।

* अखण्डतिथौ,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† त्रिभिरभावेः,—इति पाठान्तरम् ।

ननु, पूर्वतिथावपराह-व्याप्तौ सत्यां तन्नान्तरीयकतया सायाह-
व्याप्तेरवश्यम्भावित्वेन पृथक्कदभिधानं निरर्थकमिति चेत् । किमिदं
केवल-सायाह-अभिधायि-वाक्ये चोदयमि, किं वेभयाभिधायि-वाक्ये?
नाद्यः । यदा विनैवापराह-व्याप्तिं सायान्दमात्रं व्याप्यते, तदाऽपि
पूर्वविद्धायाः पूज्यताया वक्तव्यत्वात् । द्वितीये, वैश्वानरेष्टि-न्यायेनाव-
युत्थानुवादो* भविष्यति । स च न्याय उद्भिदादि-पादे व्यवस्थितः ।

काम्यकाण्डे श्रूयते,—“वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते,
यदष्टाकपालोभवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति, यन्नवकपालस्त्रि-
वृत्तैवास्मिंस्तेजोदधाति, यदृगकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यन्दधाति, यदे-
कादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति”—इति । अत्र, द्वादश-
कपालेष्टौ ब्रह्मवर्चमादि-फल-विशेषायाष्ट-कपालादि-गुण-विधिरिति
पूर्वः पक्षः । उत्पत्ति-शिष्ट-द्वादशकपालेनावरोधे सत्युत्पन्न-शिष्टाना-
मष्टाकपालादीनामत्रावकाशाभावादुपक्रमोपसंहारान्तर्गतत्वेन तेषां
विध्यन्तराभावाच्चावयवैरष्टाकपालादिभिर्नान्तरीयक-सिद्धैरवयविना
द्वादशकपालस्य स्मृतिरिति सिद्धान्तः ।

एवमत्रापि यदा सायाह-व्यापिन्यपि गृह्यते, तदा अपराह-व्या-
पिन्याग्रहणं किमु वक्तव्यमिति नान्तरीयक-सिद्ध्या सायान्द-व्याप्या
अपराह-व्याप्तिः प्रशस्यते । स्कन्दपुराणे बलिदिनाभिधानायाः शुक्र-
प्रतिपदः पूर्व-विद्धत्वाभिधानादितरा सर्वा प्रतिपदुत्तरेत्येष पक्षः प्रती-
यते । शुक्रपक्षोपवासोपराह-सायान्द-बलिदिनानां पञ्चानां समू-

* न्यायेनेव पूज्यत्वानुवादो,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

हस्य पूर्व-तिथि-प्रयोजकत्वे सत्यन्तिमः पक्ष उदेति । एवं बहुविध संशये सति निर्णयं ब्रूमः ।

यद्यपि, 'द्वितीया प्रतिपद्युता'—इत्यत्र न कोऽपि विशेषः पश्यते, तथाप्यशेष-प्रतिपक्षीकारे युग्मान्यादीनि बहूनि वाक्यानि बाधेरन् । न चान्तिमः पक्षो युक्ति-महः । तदा हि पूर्वविद्धायाः प्रयोजकमेवं वक्तव्यम् ;—गुक्तपक्ष सायान्हापराह्ण-व्यापिनि बलिदिने य उपवामः, स पूर्वविद्धाया विषयः,—इति । तच्च शक्तं न शक्यते, बलिदिनत्वं निमित्ती कृत्य उपवामस्याविधेयत्वात् । पूजात्सवादिकमेव हि तत्र विहितम् । अतः, समूहस्य प्रयोजकत्वाभावे गुक्तपक्षादि-पञ्चस्वन्यतमस्य प्रयोजकत्व-मभ्युपेयम् । तत्र, किमिच्छया विकल्पः, आहंस्विदेकं प्रतिनियतम्,— इति विचारे, विकल्पस्तावन्न यज्यते, अष्ट-दोष-यस्तत्वात् । तथाहि,—

यदा बन्धुत्सवस्य प्रयोजकत्वं स्वीक्रियते, तदोपवाम-वाक्यस्य प्राप्तं प्रामाण्यं परित्यज्येत । अप्राप्तञ्चाप्रामाण्यं स्वीक्रियेत । "पुनरपि यदा कदाचिदुपवामस्य प्रयोजकत्व-स्वीकारे कल्पितमप्रामाण्यमपह्नूयेत, निराकृतञ्च प्रामाण्यमुज्जीव्येत" । तद्वदुपवाम-वाक्यं चत्वारो दोषाः । अनेनैव न्यायेन बन्धुत्सव-वाक्येऽपि यथोक्ताश्चत्वारो दोषा उत्पन्न-णीयाः । न चैवं, ब्रौहि-यवादावपि विकल्पानस्यादिति वाच्यम् । अगत्या तत्र तदाश्रयणात् । तदाहर्भट्टाचार्याः ।

“एवमेषोऽष्टदोषोऽपि यद्ब्रौहि-यव-वाक्ययाः ।

* यथा, यदापवामस्य प्रयोजकत्वं स्वीक्रियते, तदा परित्यक्तं प्रामाण्यं स्वीक्रियेत, स्वीकृतञ्चाप्रामाण्यं परित्यज्येत,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते”—इति ।

प्रकृते तु गत्यन्तर-सम्भवान्न विकल्पः । अतोविकल्पासंभावादेकस्यैव प्रतिनियतस्य स्वीकर्त्तव्यत्वे सति गुक्कपक्षस्यैव स्वीकरणं युक्ततरं मन्यामहे । तथा सति बह्वनुग्रह-मिद्धेः । युग्मादि-वाक्यं बलिदिन-वाक्य-मुपवास-वाक्यञ्चेत्येतान्यनुगृह्यन्ते । न हेतानि कृष्णपक्ष-विषयतया कथञ्चिदपि योजयितुं शक्यन्ते । तदनुसारेण द्वितीया-युतत्वं कृष्ण-पक्ष-विषयत्वेन सङ्कोचनीयम् । तस्य सामान्य-वचनत्वात् । इत्थं गुक्क-कृष्ण-प्रतिपदोः क्रमेण पूर्वोत्तर-विद्वत्तया व्यवस्थितौ सत्यां, योऽयं द्वितीया-युक्तोपवास-निषेधः, अमौ गुक्क-पक्ष-विषयतया योजनीयः । यद्यप्यपराङ्मिक-वचनं गुक्क-कृष्ण-पक्ष-द्वय-साधारणं प्रतिभासते, तथापि गुक्क-पक्ष-विषयत्वमेव तस्य न्याय्यम् । सांमुख्यमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात् । कृष्णपक्षे द्वितीया-युतायाः प्रतिपदोविमुखत्वात् ।

नन्वं सति यदा गुक्कपक्षे सायान्दमात्रं व्याप्नोति नत्वपराङ्मं, तदानीमुत्तरतिथिः प्रमज्ज्येतेति चेत् । मैवम् । ‘संमुखी नाम सायान्द-व्यापिनौ’—इति वचनेन तादृश-विषये पूर्वतिथेर्विधानात् । एवमपीषद्व्यून-सायान्द-व्याप्तौ गुक्कपक्षेऽपि परेद्युरेव प्रमज्ज्येत,—इति चेत् । प्रमज्ज्यां नाम, पूर्वतिथेर्युग्म-वाक्य । विषयत्वाभावात् । यदा प्रातरमावस्या त्रिमुहूर्ता ततोऽधिका वा सायञ्च प्रतिपत् त्रिमुहूर्त्ता ततोऽधिका वा भवति, तादृश्याएवोभयतस्त्रिमुहूर्त्तवेधोपेताया-स्तिथेस्तद्विषयत्वात् । न च, त्रिमुहूर्त्तवेधः सर्वसाधारणो न प्रतिपद्विषयः,—इति शङ्कनीयम् । विशेष-वचनाभावे सामान्यस्य स्वीकर्त्तव्यत्वात् । द्वितीया-युक्तोपवास-निषेधम् पूर्वद्युः प्रतिपदस्त्रिमुहूर्त्त-

वेधे सति द्रष्टव्यः । सायाङ्ग-व्याप्ति-वचनेन त्रिमुहूर्त्त-वेधोऽभिधी-
यते । आपराहिक-वचने ततोऽधिक-वेधः । तत्रोभयत्र शुक्लप्रति-
पत्पूर्वोपोष्या । पदा कृष्णा प्रतिपत्परेद्युस्तदयादूर्ध्वन्निमुहूर्त्ता ततो-
ऽधिका वा स्यात्, तदा सैवोपोष्या । अन्यथा पूर्वद्युरिति निर्णयः ।
व्यासवचने पूर्व-विद्धायां शुक्ल-प्रतिपदि ये दैव-पिच्ये विहिते, तयो-
दैवशब्देन प्रतिपत्तिमित्तउपवासो वक्ष्यत्वस्येत्युभयं विवक्षितम् ।
वचनान्तराभ्यान्तयोः शृङ्गाद्यादिकया विधानात् ;

“एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।

उपोष्याः पर-संयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः ॥

आवली दुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी च या” ।

पूर्व-विद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वलेदिनम्”—इति ।

मन्वाश्वयुजमासे योऽयं नवरात्रोत्सवः, तदुपक्रमस्यापि पूर्व-विद्धायां
क्रियमाणत्वात्सोऽप्यत्र विवक्षणीयः,—इति चेत् । न । तस्य नक्त-
व्रतत्वात् । एकभक्त नक्तव्रत प्रतिपदिष्टीना दैवत्वंऽपि पृथङ्निर्णयस्य
वक्ष्यमाणत्वात् । न च, व्रतादीन्यपि दैवान्यत्र विवक्ष्यन्तामिति शङ्क-
नीयम् । तेषूदय-तिथि-प्राशस्त्यस्य बह्वभिर्वक्ष्यमाणत्वात् ।

पिच्यशब्देनात्र मृताह-आहुं विवक्षितम् । ‘आपराहिकी’—इति
तस्मिन् वचनेऽभिधानात् । आपराहिकत्वं च मृताह-आहु-प्रयोजक-
मिति वक्ष्यते । एवं तर्हि, तिथ्यन्तर-मृताह-आहुवदत्रापि प्राप्तत्वात्,

* दूर्वाधैवज्जताशनी,—इति कं० पुस्तके, दूर्वाष्टमीज्जताशनी,—इति
वि० पुस्तके पाठः ।

“पित्र्यं वा मनुरब्रवीत्”—इति विशेष-विधानमनर्थकमिति चेत् । न, तदपवादार्थत्वात् । यदा पूर्वद्युरन्योऽपराह्ण-स्पर्शः परेद्युर्भूयान्, तदा तिथ्यन्तरेषु परेद्युरेव मृताह आद्धम् ; प्रतिपदि तु तदपवादेन पूर्वद्युरेव विधीयते । न चात्र पित्र्यशब्दस्यैकोद्दिष्ट-विषयं युक्तम्, एकोद्दिष्टादीनां मध्याह्नादि-कालेषु विहितत्वेन कर्म-काल-व्यापिन्यास्तिथेस्तत्र ग्रहीतव्यत्वात् । ते च कालाहारीतेन दर्शिताः,—

“आम-आद्धन्तु पूर्वाह्णे एकोद्दिष्टन्तु मध्यतः ।

पार्वणञ्चापराह्णे तु प्रातर्द्वि-निमित्तकम्”—इति ।

मनुरपि,—

“पूर्वाह्णे दैविकं आद्धमपराह्णे तु पार्वणम् ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्णे प्रातर्द्वि-निमित्तकम्”—इति ।

दैविकं विद्यामित्र आह,—

“देवानुद्दिश्य क्रियते यत्तद्दैविकमुच्यते ।

तन्नित्यश्राद्धवत् कुर्याद्वादग्यादिषु यन्नतः”—इति ।

तस्मान्नैकोद्दिष्टादिकमत्र विवक्षितम्, किन्तु मृताह-आद्धमन्यदा किञ्चित् पार्वणश्राद्धम्* । अत्र, पूर्व-विद्धायां शुक्ल-प्रतिपदि दैव-शब्देन विवक्षितो य उपवासस्तमुदाहरामः । भविष्योत्तरपराणे, वृहत्तपाभिधे व्रते कार्तिक-मासान्त-दर्शे† पायम-भोजनादि-नियमं विधायेदं पठ्यते,—

“ततोमार्गशिरे मासि प्रतिपद्यपरेऽहनि ।

* अन्यदा किञ्चित् पार्वणश्राद्धम्,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

† कार्तिकमासान्तं दर्शे,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

पृष्ट्वा गुरुञ्चोपवसेन्महादेवं स्मरन् मुहुः—इति ।

ननु, पूर्वविद्धायां शुक्लप्रतिपदि योऽयमुपवासो विहितस्तस्य सङ्कल्पः किं प्रातः कार्यः, किं वा प्रतित्काले ? नाद्यः, अमावास्या-वेलायां प्रतिपदुपवास-सङ्कल्पायोगात् । अतएव बौधायनः,—

“योयस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

तिथिर्याऽभिमतता सा तु कार्या नोपक्रमोज्झिता”—इति ।

स्कन्दपुराणे,—

“योयस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

विद्यमानो भवेदङ्गं नोज्झितोपक्रमेण तु”—इति ।

न द्वितीयः, प्रातःकालस्यैव सङ्कल्पाङ्गत्वात् । तथाच स्मर्यते,—

“प्रातः संकल्प्येद्विद्वान् उपवास-व्रतादिकम्”—इति ।

तथा,—

“प्रातरारभ्य मतिमान् कुर्यान्नक्त-व्रतादिकम् ।

नापराह्णे न मध्याह्ने पित्र्यकालौ हि तौ स्मृतौ”—इति ।

अत्रोच्यते । यथोक्त-वचन-वलात् प्रातरेव संकल्पः कार्यः, तदानीं ज्योतिःशास्त्र-प्रसिद्ध-प्रतिपदभावेऽपि स्मृतिभिरापादितायाः प्रतिपदः सत्त्वात् । अतएव देवलः,—

“यान्तिथिं समनप्राप्य अस्तं ध्याति दिवाकरः ।

तिथिः सा सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु”—इति ।

अत्र, दानाध्ययनयोरुपवास-निखिल-दैवोपलक्षणार्थत्व-विवक्षया ‘कर्मसु’—इति बहुवचनं निर्दिष्टम् । अत्रास्तमयात् पूर्वं मुहुर्न चय-व्यापिनीं तिथिं समनप्राप्येति व्याख्येयम् । न तु ततोऽन्यव्याप्ति-

विवाचता । तथा सति, पूर्वोक्त-वेधाभावेनोत्तर-तिथेरेव ग्राह्यत्व-
प्रसङ्गात् । तथा त्रिमुहूर्त्त-व्याप्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता,—

“यान्तिधिं समनुप्राप्य यात्यस्तं पद्मिनी-प्रियः ।

सा तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता त्रिमुहूर्त्ता यदा* भवेत्”—इति ।

शिवरहस्य-सौरपुराणयोरपि,—

“यां प्राप्यास्तमुपैत्यर्कः सा चेत्स्यात् त्रिमुहूर्त्तिका ।

धर्म-कृत्येषु सर्वेषु संपूर्णान्तां विदुर्वधाः”—इति ।

बृहदसिष्ठोऽपि,—

“यस्यान्तिथावस्तमियात्सूर्यस्तु त्रिमुहूर्त्तकैः ।

याग-दान-जपादिभ्यस्तामेवोपक्रमेत् तिथिम्”—इति ।

ननु, सायन्तन-त्रिमुहूर्त्त-शुक्लप्रतिपदुपेतायान्तिथौ प्रातरेव
संकल्प्य प्रतिपदुपवासः कार्यः,—इति युग्मादि-वाक्यमाश्रित्य निर्णीतं;
तिथि-क्षये तथाऽस्तु, साम्य-वृद्धोस्तु खर्व-दर्प-वाक्यात् परेद्युरूपवासः
प्राप्नोतीति चेत् । मैवम् । खर्वादि-वाक्यस्यैकोद्दिष्टादि-विषयत्वात् ।

तथा च व्यासः,— *

“द्वितीयाऽऽदिक-युग्मानां पूज्यता नियमादिषु ।

एकोद्दिष्टादि-वृद्धादौ ह्रास-वृद्धादि-चोदना”—इति ।

नियमादिष्वित्यादि-शब्देन, पित्र्य-कर्म-व्यतिरिक्त-व्रतोपवासादि-
सकल-कर्मणो ग्रहणम् । एकोद्दिष्टादीत्यादि-शब्देन विवाहादि-मङ्ग-
साङ्ग-भूत-आङ्ग-व्यतिरिक्त-पार्वण-आङ्गस्य । वृद्धादावित्यादि-शब्देन,

* त्रिमुहूर्त्ता च या,—इति क० मु० पुस्तकयोः पाठः ।

माङ्गलिक-आङ्गस्य । ह्यामवृद्धादीत्यादि-शब्देन, खर्वस्य ग्रहणम् । तदेवं पूर्वद्युः शुक्लप्रतिपदुपवासं कृत्वा परेद्युः पारणं कुर्यात् ।

तच्चेदस्मिन्त्यते । किं प्रातः पारणम्, किं वा तिथ्यन्ते ? इति । नाद्यः, सुमक्तु-वचन-विरोधात् ;

“तिथि-नक्षत्र-नियमे तिथि-भान्ते च पारणम् ।

अतोऽन्यथा पारणे तु व्रत-भङ्गमवाप्नुयात्”—इति ।

न द्वितीयः, देवस-वचन-विरोधात् ;

“उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेत् ।

अन्यथा तु फलस्याङ्गं धर्ममेवोपसर्पति”—इति ।

धर्मायमः । नायं दोषः । पूर्वाह्ण-वाक्यस्य सामान्यरूपत्वेन पर-विद्भोपवास-विषयतया संकोचनीयत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्य निगमः,—

“पूर्व-विद्भासु तिथिषु भेषु च श्रवणं विना ।

उपोष्य विधिवत् कुर्यात्तत्तदन्ते च पारणम्”—इति ।

भेषु नक्षत्रेषु । स्कन्दपुराणेऽपि,—

“तिथीनामेव सर्वामामुपवास-व्रतादिषु ।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्यात् विना शिवचतुर्दशीम्”—इति ।

अत्रोपवासव्रतादिस्वित्यादि-शब्देनैकभक्तनक्तायाचितानि गृह्यन्ते । यां तिथिमुद्दिश्यैतानि पूर्वद्युर्विहितानि, परेद्युस्तत्तिथि-भागेऽतीते पश्चाद्भोजनं कार्यम् । अन्यथा, पूर्वदिनानुष्ठितैकभक्तदि-व्रतानां वैकल्यं* स्यादित्यभिप्रायः । अस्य च तिथि-भान्त-पारणस्यापवादः कश्चित् स्मर्यते,—

✓ वैफल्यं,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“तिथ्यन्ते चैव भान्ते च पारणं यत्र चोद्यते ।

यामत्रयोर्ध्ववर्त्तिन्यां प्रातरेव हि पारणम्”—इति ।

यथोक्तोपवासवद्वल्युत्सवोऽपि वर्षविद्धायामेव कर्त्तव्यः । सचोत्सवो-
ब्रह्मपुराणे वामनपुराणे भविष्योत्तरपुराणे च प्रपञ्चितः । अत्र प्रातः-
काले द्यूतादिकं ब्रह्मपुराणे दर्शितम्,—

“तस्मात् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः”—इति ।

यद्यपि प्रातरमावास्या वर्त्तते न तु प्रतिपत्, तथापि पूर्वोक्त-संकल्प-
न्यायेन प्रतिपदः साकल्यमाश्रित्य द्यूतादिकं प्रातरेव कार्यम् ।

ननु, यावेतावुपवास-बल्युत्सवौ पूर्वविद्धायां प्रतिपदि विहितौ,
तयोः केनापि निमित्तेन तत्रानुष्ठानासम्भवे सति किमुत्तरविद्धा
गौणकालत्वेन ग्राह्या, किंवा मुख्यकालातिक्रमात्तयोः परित्यागएव ?
अत्र केचिदाहुः । परित्यागएव युक्तः । मुख्यकालमन्तरेणाप्यनुष्ठाने
द्वितीया-तृतीयादिष्वपि तदनुष्ठान-प्रसङ्गात् । अथोच्येत,—यथा चैव-
र्णिकोपनयनस्य गर्भाष्टमादि-मुख्यकालासम्भवे सत्याषोडशादि-काला-
गौणकालत्वेन स्वीकृताः, एवमत्रापि,—इति । तन्न, वैषम्यात् । तत्र
गौण-कालो वाचनिकः ;

“आषोडशान्तु द्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात् ।

ब्रह्म-क्षत्र-विशां काल औपनायनिकः परः”—इति ।

न त्वेवमत्रोत्तर-प्रतिपदो गौणत्वेन स्वीकारे किञ्चिद्वचनमस्ति ।
अन्तरेणापि वचनं युक्तिमात्रेण तत्-कल्पनायां षोडशादि-वर्षेभ्य ऊर्ध्व-
मपि सन्निकर्ष-विकर्ष-तारतम्येन गौणतर-गौणतमावुपनयन-कालौ
प्रसज्येयाताम् । न च तौ युक्तौ,

“अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते यथाकालमसंस्कृताः”—इति

पातित्य-स्मरणात् । किञ्च, पूर्वोत्तर-विद्धयोर्भूयोरपि स्वीकारे पूज्यत्व-विचारो निरर्थकः स्यात् । तस्मात्परित्यागएवेति । तत्र ब्रूमः । सन्त्येवाचोपनयनवदुत्तरतिथेः प्रापकाणि बहूनि वचनानि । “प्रतिपत्स-द्वितीया स्यात्”—इत्येकं वचनम् ।

नन्वेतद्योक्त-विषय-व्यतिरिक्त-विषये मुख्यकालत्वं विदधाति, न तु यथोक्त-विषये गौणकालत्वमिति चेत् । तत्र वक्तव्यं; किमत्र विषयान्तरे मुख्यत्वं वाचनिकं, किं वा यथोक्तविषयस्य मुख्यकाले-ऽभिहिते सति, अर्थादितर-विषयत्वं तस्य वचनस्य परिशिष्यते ? इति । नाद्यः, तस्मिन् वचने विषयान्तरस्य शब्दतोऽप्रतीतिः । द्वितीये तु, सामान्यवचनस्य विशेष-व्यतिरिक्त-सम्भावित-कृत्स्न-विषयत्वं परि-शेषणीयम् । तथा सति, कृष्ण-प्रतिपदिषयत्वमुपवाम-व्यतिरिक्त-दान-व्रतादि-विषयत्वञ्च सम्भावितत्वाद्यथा परिशिष्यते, तथोपवासेऽपि गौण-काल-विषयत्वं कुतो न परिशिष्यते ।

द्वितीया-युतोपवाम-निषंधादिति चेत् । न, तस्य निषंधस्य पूर्व-विद्धोपवाम-प्रशंसायान्तात्पर्यात् । “अपशवो वा अन्य गोऽयंभ्यः पश-वोगोअथाः”—इत्यत्र गोऽयं-प्रशंसार्थमजादीनां पशुत्वं निषिध्यते । न तु सर्वथा तन्निषंधः, प्रत्यक्ष-विरोधात् । शास्त्रान्तर-विरोधाच्च । एवमत्राण्युत्तर-विद्धायां प्रतिपदि सर्वथा प्रतिपदुपवाम-निषंधोक्त्याह-न्येत । तथा च, उदितानुदित-होमयोरन्योन्यं निन्दतर-प्रशंसार्थं, न तु सर्वथा ह्येत्यर्था । नो चेदुभावपि होमौ परित्यज्येयाताम् । यदि तत्र शाखा-भेदेन व्यवस्था, तर्ह्यत्रापि मुख्य-गौण-भेदेन व्यवस्थाऽस्तु ।

न चैतावता तिथेः पूज्यत्व-विचारो निरर्थको भवति, प्रशस्त-तिथि-
स्वीकाराय तदुपयोगात् ।

यानि चान्यानि सामान्य-वचनानि; “उदये तूपवासस्य”

“पौर्वाहिकास्तु तिथयो दैवे कार्ये फलप्रदाः”—

इत्यादीनि, तानि सर्वाणि यथा कृष्ण-प्रतिपदमुपोदलयन्ति,
तथा गौण-प्रतिपदं कुतोनेपोदलयेयुः । न चैवं सति, द्वितीया-तृती-
यादिष्वपि प्रसङ्गः, गौण-प्रतिपत्तस्य तत्राभावात् । गौण-प्रतिपद्येतावता
निर्वन्धेन कस्तव लाभः,—इति चेत् । तत्र द्वेषेण वा तव कोलाभः,—
इति वक्तव्यम् । शिष्टाचारः,—इति चेत् । विपर्ययएव तं पश्चामः । तथा
हि,—यदा यथोक्तगीत्या कस्याश्चित्तिथेर्दैविध्यं भवति, तदानीं सम्प्र-
तिपन्न-शिष्टेषु केचन शिष्टाः पूर्वानुतिष्ठन्ति, अन्ये च परत्र । न च,
तत्राविगीतः शिष्टाचारः प्रमाणं नेतरः,—इति वाच्यम् । उभयेषां
शिष्टानामविगीतत्व-कथनायैव सम्प्रतिपन्नेति विशेषितत्वात् ।

एवं तर्हि, मुख्यत्वमप्यन्यतमस्य निश्चेतुमशक्यमिति चेत् । यस्मिन्
देशे यस्मिन् कालेऽप्येषु शिष्टेषु नीराग-द्वेषस्य स्वस्य प्रामाण्यातिशयस्य
बुद्धिः, तदा तादृशाचारस्य मुख्यत्वात् । तदेतदेवाभिप्रेत्य गुरोः शिष्या-
मुपशसने तैत्तिरीयाः समामनन्ति,—“अथ यदि ते कर्म-विचिकित्सा वा
वृत्त-विचिकित्सा वा स्यात्, ये तत्र ब्राह्मणाः समदर्शिनः युक्ताः आयुक्ताः
अलृप्ताः* धर्मकामाः स्युर्यथा ते तत्र वर्तेरन् तथा त्वं तत्र वतथाः”
—इति । युक्ति-कुशला युक्ताः शास्त्रतत्पराः† । आयुक्तास्तदर्थानु-

* अलृप्ता अलृप्ताः,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

† समदर्शिनोयुक्तिकुशलाः, युक्ताः शास्त्रतत्पराः तत्त्वज्ञा इति यावत्,—
इति वि० पुस्तके पाठः ।

छान-निरताः । अलृप्ताः क्रोधादि-वर्जिताः * । धर्म-कामा जीवन्मुक्त-
वत्कर्मण्यौदासीन्यमकुर्वाणाः । उक्तीत्या कस्यचिच्छिष्टाचार-विशेषस्य
मुख्यत्वे सत्यपरोक्षगौणो भविष्यति, न तु सर्वदैवानाचारः । एवञ्च
सद्येकामेव तैत्तिरीयशाखामधीत्य बौधायनापस्तम्बादीनां मत-
भेदेन परस्पर-विलक्षणमनुष्ठानमाचरतामुभय-विधानां मनुष्याणां
स्व-स्व-पूर्व-पुरुष-पारंपर्य-क्रमायातएवाचारो मुख्यः । कदाचित्तद-
संभवे मतान्तरेणाप्यनुष्ठानमेवां श्रेयो न तु सर्वथा तत्क्षोपोयुक्तः ।
किं ब्रह्मना, मुख्यायाः पूर्व-विद्धायाः प्रतिपदोऽसंभवे शेषि-परित्यागाद-
रमुत्तर-विद्धायाः परिग्रहणमित्यवगन्तव्यम् । तदेवं श्रुतप्रतिपदुपवास
वक्ष्यत्ववयोः पूर्व-विद्धा मुख्येति व्यवस्थितम् ॥०॥

अथैकभक्त-निर्णयः ॥

ब्रह्मपुराणे वैयानरव्रते पद्यते—

“प्रतिपद्यैकभक्ताशौ समाप्ते कपिला-प्रदः”—इति ।

तत्र, तावदेकभक्तं त्रिविधम् ; स्वतन्त्रमन्याङ्गमुपवास-प्रतिनिधिरूप-
श्चेति । तेष्विदानीमुदाहृतं स्वतन्त्रम् ।

तच्चेदं चिन्त्यते । किमुपवासवृत्तिथिरस्मिन् यद्दीतव्या, उत प्रका-
रात्तरेण ? इति । उपवासवदिति तावत् प्राप्तम् । “दैवं पित्र्यं तथा
कार्यम्”—इति वचनेन उपवासैकभक्तादि-हस्त-दैवस्य विवाह-
त्वात् । न च, कर्म-काल-याप्या तन्निर्णयः,—इति शङ्कनीयम् ।

* अलृप्ताः लोभरहिताः अलृप्ताः क्रोधादिवर्जिताः,—इति वि० पुस्तके
पठः ।

† मानान्तरेणाप्यनुष्ठानमेव,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

तत्कालस्याद्यायनिर्णीतत्वात् । कथञ्चित्तन्निर्णयेऽपि, कर्म-काल-व्यापि-
वचनस्य पित्र्य-विषयत्वेनाप्युपपत्तेः । तस्मादुपवासवत्तन्निर्णयः,—इति
प्राप्ते ब्रमः । कर्म-काल-व्याप्तिरेवात्र निर्णय-हेतुः । कर्मकालस्तत्-
कर्म-स्वरूपञ्चेत्युभयं स्कन्दपुराणे दर्शितम्,—

“दिनार्द्ध-समयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तस्याद्विवैव हि”—इति ।

देवलोऽपि,—

“दिनार्द्ध-समयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तं न्यूनं ग्राम-त्रयेण तु”—इति ।

अत्र च, दिनार्द्धस्योपरि सार्द्ध-मुहूर्त्त-परिमितः कालः पञ्चधा
विभागे मध्याह्नस्यापरभाग एकभक्तस्य मुख्यकालः । दिनार्द्धेऽतीते सति
समनन्तर-भावित्वात् । अस्तमयात् प्राचीनो वैशिष्ट्यगौणकालः, दिवै-
वेत्यभ्यनुज्ञानात् । एवं स्थिते सति, मुख्य-काल-व्यापिनी तिथिर्ग-
हीतव्या । अतएव पद्मपुराणम्,—

“मध्याह्न-व्यापिनी ग्राह्या एकभक्ते सदा तिथिः”—इति ।

शौधायनेऽपि,—

“उदये तूपवासस्य नक्तस्यास्तमये तिथिः ।

मध्याह्न-व्यापिनी ग्राह्या एकभक्ते सदा तिथिः”—इति ।

न चात्रोपवास-न्यायोयुक्तः । तत्र, पूर्व-विद्धायामेव विशेष-शास्त्र-
पर्यवसानात् । द्विविधं हि विशेष-शास्त्रं; तिथि-प्रयुक्तमेकं, कर्म-प्रयुक्त-
मपरम् । तत्र, “पौर्वाहिकास्तु तिथंयो दैवे”—इत्यनेन कर्म-विषयेण
सामान्य-शास्त्रेणोत्तर-विद्धायां प्राप्तायाम्,—

“उपोष्याः पर-संयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः”—

इत्यनेन कर्म-विषयेण विशेष-शास्त्रेण पूर्व-विद्धा विहिता । तिथि-विषये अपि सामान्य-विशेष-शास्त्रे उदाह्रियेते । “पौर्वाहिकास्तु तिथयः”—इति, तिथिमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात्सामान्य-शास्त्रं, “प्रतिपत्सम्मुखी कार्या”—इत्येतद्विशेष-शास्त्रम् । तथा सति, द्विविधेनापि विशेष-शास्त्रेण पूर्वविद्धायामेवोपवासः सुस्थितः । अत्र तु, “मध्याह्न-व्यापिनी”—इत्येतत्कर्म-विषय-विशेष-शास्त्रम् । अतस्तदनुसारेण निर्णयो युज्यते* ।

ननु, “प्रतिपत्सम्मुखी कार्या”—इत्यनेन तिथि-विषयेण विशेष-शास्त्रेण कुतोऽन निर्णयः,—इति चेत् । उपवास-विषयत्वेनापि तस्योपपत्तेरिति ब्रूमः । ननु, मध्याह्न-व्याप्ति-वचनमपि तिथ्यन्तरेकभक्त-विषय-त्वेनोपपादयितुं शक्यम् । अतः, कर्म-विशेष-शास्त्र-तिथि-विशेष-शास्त्रयोः समान-बलत्वमिति चेत् । अस्तु नाम, किञ्चिच्छिन्नम् । मध्याह्नव्यापित्व-सम्मुखत्वयोः पूर्व-विद्धायां सम्पादयितुं शक्यत्वेन विरोधाभावात् । यदातुत्तर-विद्धायामेव मध्याह्न-व्यापित्वं, तदा विरोधः,—इति चेत् । वादं, तथापि तिथि-विषय-विशेष-शास्त्रात् कर्म-विषय-विशेष-शास्त्रं प्रबलम् । तिथिर्गणत्वात्, कर्मणश्च प्रधानत्वात् । तस्मादेवंविधे विषये कर्म-काल-व्याप्त्यैव निर्णेतव्यम् ।

अत्र, निर्णेतव्यो विषयः षोढा भिद्यते ; पूर्वद्युरेव मध्याह्न-व्यापित्वम्, परेद्युरेव तद्व्यापित्वम्, उभयत्र तद्व्यापित्वम्, उभयत्र तद्व्यापित्वम्,

* न तु प्रतिपत् संमुखी कार्यं इत्यनेन तिथिविषयेण विशेषशास्त्रेण निर्णयो युज्यते,—इत्यधिकः पाठः क० वि० पुस्तकयोः ।

उभयत्र साम्येन तदेकदेश-व्यापित्वम्, उभयत्र वैषम्येण तदेकदेश-व्यापित्वञ्च,—इति ।

तत्र, प्रथम-द्वितीययोः मध्याह्न-व्यापित्वस्य निर्णायकत्वम् । द्वितीये पूर्व-विद्धा ग्राह्या । मुख्य-काल-व्याप्तेः समत्वेऽपि गौण-काल-व्याप्तेरधिकत्वात् । अनेनैव न्यायेनोभयत्र मुख्य-काल-व्याप्यभावेऽपि गौण-व्याप्ति-ज्ञाभात् पूर्व-विद्धैव । पञ्चमेऽप्ययमेव न्यायोयोज्यः । षष्ठे तु, यदा पूर्वधर्ममध्याह्नैकदेशमधिकं व्याप्नोति, तदानीं तदाधिकात् गौण-काल-व्याप्तेः पूर्वद्युर्ग्राह्या । यदा परेद्युर्मध्याह्नैकदेशमधिकं व्याप्नोति, तदा गौण-काल-व्याप्यभावेऽपि मुख्य-काल-व्याप्याधिक्यानुसारेण परेद्युर्ग्राह्या ।

नवमस्त्वेवं स्वतन्त्रैकभक्ते निर्णयः अन्याङ्गे तु कथम्? तत्र, काऽनुपपत्तिरिति चेत् । उच्यते,—

“पूजा-व्रतेषु सर्वत्र मध्याह्न-व्यापिनी तिथिः”—इति ।

तथा, “मध्याह्ने पूजयेन्नृप”—इत्यादि-शास्त्रैरङ्गिनः पूजादेर्मध्याह्ने विहितत्वेनाङ्गस्यैकभक्तस्यापराधादौ प्राप्यमाणत्वात् न मुख्य-काल-सम्भवः । सा भूत्तादृश-विषये मुख्यः कालः, प्रधानानुसारेण गणस्य भेदव्यत्वात्; यदा स्वतन्त्रैकभक्तेऽपि केमचिन्निमित्तेन मुख्य-कालासम्भवे गौणकालोऽभ्यनुज्ञायते, तदा किमु वक्तव्यमन्याङ्गे ।

यत्तूपवास-प्रतिनिधिरूपमेकभक्तं, तदुपवास-तिथौ कार्यम् । तस्य गौणोपवासत्वात् । अतएव सुमन्तुः,—

“तिथौ यत्रोपवासः स्यादेकभक्तेऽपि सा तथा”—इति ।

न च, तादृशमेव नास्ति,—इति शङ्कनीयम् । उपवास-व्रतं प्रकृत्य

रोगादिना तद्वक्तौ गुर्वनुज्ञया तस्यैकभक्तस्य* सभावि त्वात्,—

“अष्टौ तान्य व्रतघ्नानि आपोमूलं फलं पदः ।

इविर्माह्वण-काम्या च गुरोर्वचनमौषधम्”—इति शास्त्रात् ।

इत्येकभक्त-निर्णयः ।

अथ नक्तं निर्णीयते ।

तच्च, वराहपुराणे धान्यव्रते पद्यते,—

“मार्गशीर्षे सिते पक्षे प्रतिपद्या तिथिर्भवेत् ।

तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ विष्णुं प्रपूजयेत्”—इति ।

अत्र, नक्तशब्दो भोजन-परः । काल-परत्वे, ‘प्रकुर्वीत’—इत्यस्यान-
वयात् । न हि, कालः केनचित् कर्तुं शक्यते । तस्य भोजनस्य,
‘रात्रौ’—इति काल-विधिः । अतो दिवा भोजन-रहितत्वे सति
रात्रि-भोजनं व्रतस्य स्वरूपम् । अन्यथा, स्वतः प्राप्तस्य रात्रि-भोजनस्य
विधान-वैयर्थ्यात् । तस्य च नक्त भोजनस्य, विष्णु पूजनमङ्गम्,
तत्सन्निधौ पठितत्वात् । तथा, होमोऽपि तदङ्गम्, ‘होमश्च तच्च
कुर्वीत’—इत्याभिधानात् । एवञ्च सति, प्रधाना-विरोधेन पूजा-होम-
योरङ्गयोर्दिवाऽनुष्ठानमुक्तं भवति । प्रधानस्य च नक्तस्य काल इयं
भविष्यत्पुराणे दर्शितम्,—

“मुहूर्त्तानं दिनं नक्तं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

मक्षत्र-दर्शनान्नक्तमहं मन्ये गणाधिप”—इति । *

अस्य च काल-द्वयस्याधिकारि-भेदेन व्यवस्थामाह देवलः—

* गुर्वनुज्ञातस्यैकभक्तस्य,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“नक्षत्र-दर्शनान्नक्तं गृहस्थस्य बन्धैः स्मृतम् ।
यतेर्दिनाष्टमे भागे तस्य रात्रौ निषिध्यते”—इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि,—

“नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो विधि-संयुतः ।
यतिश्च विधवा चैव कुर्यात् तत्सदिवाकरम् ॥
सदिवाकरन्तु तत् प्राक्तमन्तिमे घटिका-द्वये ।
निशा-नक्तन्तु विज्ञेयं वामार्द्धे प्रथमे सदा”—इति ।

रात्रि-नक्त-भोजने व्यासः,—

“त्रिमुहूर्त्तं प्रदोषः स्याद्भानावस्तं गते सति ।
नक्तन्तु तत्र कर्त्तव्यमिति शास्त्र-विनिश्चयः”—इति ।

तदेवं नक्त-कालौ व्यवस्थितौ । तत्र, नक्तं प्रदोष-व्यापिन्यां तिथौ-
कार्यम् । तदाह वत्सः,—

“प्रदोष-व्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्त-व्रते सदा ।
एकादशीं विना सर्वा शुक्ले कृष्णे तथा स्मृता”—इति ।

एकादश्यान्तु युन्नक्तं, तत्रोदय-व्यापिनी तिथिर्ग्राह्या । तदुक्तं
स्कन्दपुराणे,—

“प्रदोष-व्यापिनी ग्राह्या सदा नक्त-व्रते तिथिः ।
उदयस्या सदा पूज्या हरि-नक्त-व्रते तिथिः”—इति ।

अत्राप्येकभक्त-न्यायेन षोढा विषय-भदा उत्प्रेक्षणीयाः । मध्याह्न-
प्रदोषयोरेव भिन्नत्वात् । पूर्वद्युरेव प्रदोष-व्याप्तौ पूर्व-तिथिर्ग्राह्या ।
परद्युरेव प्रदोष-व्याप्तौ पर-तिथिः । उभयत्र प्रदोष-व्याप्तौ पर-तिथि-
रेव । तदाह जाबालिः,—

“सदैव तिथोरुभयोः प्रदोष-व्यापिनी तिथिः ।

तत्रोत्तरत्र नक्तं स्यादुभयत्रापि सा यतः”—इति ।

उभयत्रापि दिवा रात्रौ च सा तिथिर्विद्यते यतः,—इत्यर्थः ।

उभयत्र प्रदोष-व्याप्यभावेऽपि परैव । तदाह जावालिः,—

“अतथात्वे परत्र स्यादस्तादर्वाग्यताहि सा”—इति ।

प्रदोषे तदभावेऽपि, अस्तमयादर्वाग्यतः सा विद्यते, ततः सा याह्येत्यर्थः । अस्य च, दिवा रात्रि-व्रतत्वेन प्रदोष-व्याप्तिवत्सायंकाल-व्याप्ति-
रपि निर्णय-हेतुर्भवतीत्यनेनाभिप्रायेणार्वागस्तमयादित्युक्तम् । दिवा-
रात्रि-व्रतत्वञ्च कृर्मपराणोऽभिहितम्,—

“प्रदोष-व्यापिनी यत्र त्रिमुहूर्त्ता यदा दिवा ।

तदा नक्त-व्रतं कुर्यात् स्वाध्यायस्य निषेधवत्,—इति ।

यद्यप्यत्र, प्रदोषकाल-मायङ्कालौ द्वावेव प्रयोजकौ प्रतिभासेते,
तथापि प्रदोष-व्याप्तिर्मुक्त्यः कल्पः, मायङ्काल-व्याप्तिरनुकल्पः,—इति
जावालि-वचनादवगम्यते । तत्र हि, ‘अतथात्वं’—इति प्रदोष-व्याप्य-
भावमनूद्य तादृश्यास्तियेर्गाह्यत्वे, ‘अर्वागस्ताद् यतः’—इति हेतूपन्या-
सात् । ईदृशे विषये, गृहस्थोऽपि यतिवद्दिवा नक्तमाचरेत् । तदुक्तं
स्कन्दपुराणे,—

“प्रदोष-व्यापिनी न स्यादिव नक्तं विधीयते ।

आत्मनोद्विगुणच्छायामतिक्रामति भास्करे ॥

तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ।

एवं ज्ञात्वा ततोविद्वान् मायाक्ते तु भुजि-क्रियाम् ॥

कुर्यान्नत्रव्रती नक्त-फलं भवति निश्चितम्”—इति ।

यत्तु, सप्तमी-भानुवासरादौ सौर-नक्षत्रं विहितं, तत्र पूर्वोक्त-विपर्या-
सेन सायङ्काल-व्याप्तिर्मुख्यः कल्पः, प्रदोष-व्याप्तिरनुकल्पः । एतदेवा-
भिप्रेत्य समन्तः,—

“त्रिमुहूर्त्त-सृगेवाह्नि निशि वैतावती* तिथिः ।

तस्यां सौरभवेन्नक्षत्रमन्येव तु भोजनम्”—इति ।

अत्र, सायंव्याप्तेर्मुख्य-कालत्वात् प्रथमतो निर्देशः, प्रदोष-व्याप्तेरनु-
कल्पत्वात् पश्चान्निर्देशः । इतर-नक्षत्रेषु तु, प्रदोष-व्याप्तेर्मुख्यत्वादुदाहृत-
कूर्मपराण-वचने सैव प्रथमं निर्दिष्टा, सायङ्काल-व्याप्तिः पश्चान्निर्दिष्टेति
विवेकः ।

तेष्वितर-नक्षत्रेषु प्रदोष-व्याप्ति-तिथि-ग्रहणेऽपि भानुवासर-संक्रा-
न्त्यादिना गृहस्थस्यापि यदा रात्रि-भोजन-निषेधः, तदा दिवैव नक्षत्रं
कुर्यात् । तथा च भविष्योत्तरपराणे,—

“ये त्वादित्य-दिने ब्रह्मन्नक्षत्रं कुर्वन्ति मानवाः ।

दिनान्ते तेऽपि भुञ्जीरन् निषेधाद्रात्रि-भोजने”—इति ।

अस्मिंश्च दिवा भोजने, उत्तमोऽन्तिमो मुहूर्त्तः, मध्यम उपान्यम्,
ततः प्राचीनोऽग्रन्यः । एवञ्च सत्यन्तिमभाग-त्रिमुहूर्त्त-वचनान्युपपद्यन्ते ।
रात्रि-भोजनेऽपि घटिका-त्रयमुत्तमः कालः, घटिका-षट्कं मध्यमः
कालः । एतदेवाभिप्रेत्य वचन-द्वयं स्मर्यते,—

“प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिका-त्रयमिष्यते”—इति ।

“त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्याद्रवावस्तङ्गते सति”—इति ।

* चैत वती,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† वचनं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

निशीथ-पर्यन्तो जघन्यः कालः । 'नक्तं प्रकुर्वीत रात्रौ'—इति सामान्येनाभिधानात् । अ-सौर-नक्तेषु साम्येन वैषम्येण वा दिन-द्वये प्रदेशैकदेश-व्याप्तौ, परेद्युरेव नक्तं कार्यम् । सायङ्कालस्य गौणस्य तत्तिथि-व्याप्तत्वात् । अत्राप्येकभक्तवदन्याङ्ग-नक्तोपवास-स्थानीय-नक्त-योर्निर्णयो द्रष्टव्यः ।

यथोक्त-लक्षण-लक्षितयोर्येकभक्त-नक्तयोर्येकस्मिन् दिने यदा प्रस-
क्तिसदा कथं कर्त्तव्यम् ? न चैतादृशी प्रसक्तिरेव नास्तीति शङ्कनीयम् ।
भविष्योत्तर-पराणोक्ते रथसप्तमीव्रते कदाचित्तत्-प्रसक्तेः । तथा हि,
तत्र, तृतीयादिषु सप्तम्यन्तेषु पञ्चसु दिनेषु क्रमेणैकभक्त-नक्तायाचितो-
पवास-पारणानि विहितानि । अत्र, यदा तृतीया याम-त्रय-परिमिता
ततउर्ध्वचतुर्थी ; तदा मध्याह्न-व्यापित्वात्तृतीयैकभक्तं तत्र प्राप्तं, प्रदेश-
व्यापित्वाच्चतुर्थी-नक्तमपि तत्रैव, तथा सति परस्पर-विरोधो दुःप-
रिहरः ।

अत्रोच्यते । एकभक्तस्य प्राथम्यात् प्रबलत्वेन तस्मिन्मुख्य-कल्प
एवानुष्ठेयस्तद्विरोधिनि तु नक्तं न कल्पः । स च द्विविधः ; दिमान्तरा-
नुष्ठानात् कर्त्तव्यन्तरानुष्ठानाच्च । यदा चतुर्थी परेद्युर्वृद्धा मायंकालं
व्याप्नोति, तदा तस्य गौण-काल-व्यापित्वादकएव कर्त्ता दिन-भेदेन
व्रत-द्वयमनुतिष्ठेत् । यदा चतुर्थी समा क्षीणा वा, तदा गौण-
कालस्याप्यसम्भवेन पूर्वद्युरेव भार्या-पुत्रादिना कर्त्तव्येण तद्वक्तं
करणीयम् ।

॥०॥ इति नक्त-निर्णयः ॥०॥

अथाचितं निर्णयते ।

पूर्वादाहते संप्रमीप्रते पञ्चम्यामयाचितं विहितम् । तस्यैकभक्तैवेत्
प्रतिपदोक्तः काल-विशेष-विधिर्नास्ति । तस्य याचित-भोजन-निषेध-
रूपत्वात् । स च निषेध उपवासवदहोरात्रं विषयीकरोति । अतएव
सङ्कल्पोऽपि, 'अस्मिन्नहोरात्रे याचितमन्नं न भोक्ष्ये' इत्येवं कर्तव्यः ।
अथ, याचितादन्यदयाचितमित्यप्रयत्न-लभ्यस्य पर-दत्तस्य भोजनं विव-
क्ष्यते, तदाऽपि पराधीनत्वादेव न तस्य काल-विशेषो विधातुं शक्यते ।
यद्यपि स्वगृहे पूर्व-सञ्चितं वस्तु इदानीमयाचितं भवति, तथापि पूर्वं
प्रयत्न-सम्पादितत्वात्तद्याचितमेव । अथवा, निषेधस्य प्रसाक्त-पूर्वक-
त्वाद्याच्ञा-प्रसक्तेश्च पर-द्रव्य-विषयत्वात्* अयाचित-शब्दोऽपि परद्रव्य-
मेव विषयी करोति ।

अत्रायाचित-शब्दस्य यथोक्त-रीत्या दावर्थो सम्पन्नौ; प्रतिषेध-
पर्युदासश्च । तयोः प्रतिषेध-पक्षं प्राजापत्य-कृच्छ्र-व्याख्याने, गौतमो
ध्वजहार,—“अथापरन्वहं न कश्चन याचेत”—इति । पर्युदास-पक्षं
वृहस्पतिर्व्यवहार,—

“अहं प्रातस्त्वहं सायन्त्यहमद्यादयाचितम् ।

अहं परन्तु नाश्रीयामि प्राजापत्यञ्चरन् द्विजः”—इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि,—

“अयाचिताशी, मितभुक् परां सिद्धिमवाप्नुयात्”—इति ।

मितभोजितं दशग्रासत्वम् । तदुक्तं चतुर्विंशतमते,—

* याचितशब्दस्य परद्रव्यविषयत्वात्,— इति बि० पुस्तके पाठः ।

“प्रातस्तु द्वादश यात्रा नक्ते पञ्चदशैव तु ।

अयाचिते तु द्वौ चाष्टौ प्राजापत्यो विधिः स्मृतः”—इति ।

तच्च भोज्य-द्रव्यं परकीयमप्रयत्नोपनीतश्चेत्येतदुभयं स्मार्त्त-लिङ्गा-
द्वगम्यते । तथा च प्रतिग्रह-प्रकरणे याज्ञवल्क्यः,—

“अयाचितादृतं याज्ञमपि दुष्कृत-कर्मणः”—इति ।

तथा, यतिधर्मेषु उशनाः,—

“शिक्षाऽशनमनुद्योमात् प्राक्केनापि निमन्त्रितम्* ।

अयाचितन्तु तद्वैद्यं भोक्तव्यं मनुरब्रवीत्”—इति ।

यदि प्रतिषेधो यदि वा पर्युदासः, उभयथाऽप्येकभक्तादिवत् काश्चि
विशेषणीयः । प्रतिषेधेऽनुष्ठेयाभावात्, पर्युदासे पराधीनत्वात् । असति तु
काल-विशेद-विधौ, न कर्म-काल-व्याप्ति-वचनमत्र प्रवर्तते । तथा सति,
किं “पौर्वाहिकास्तु तिथयः”—इति वचनेन परा याज्ञा, किं वा,
‘युग्माग्नि’ वाक्येन पूर्वा? इति वीक्षायां, युग्मवाक्यस्य तिथि-विशेष-
विषयत्वादनुमरणं न्याय्यम् । अनेनैव न्यायेन प्रतिपदययाचिते पूर्व-विद्वैव
याज्ञा । अयाचितस्य नियमरूपत्वात् ।

“द्वितीयाऽऽदिक-युग्मानां पूज्यता नियमादिषु”—

इत्युक्तत्वात् ।

॥१॥ इत्ययाचित-निर्णयः ॥०॥

प्रतिपद्युपवामैकभक्तनक्तायाचितानि निर्णेतानि । तत्र, शुक्ल-
प्रतिपत्पूर्व-विद्वोपोष्यः कृष्णा प्रतिपदुत्तर-विद्वः । एकभक्त-नक्तयो,

* अत्र, ‘प्राक्केनाप्यनिमन्त्रितम्’—इति ग्रन्थान्तरे पाठः ।

सर्वासु तिथिषु मध्याह्न-प्रदोष-व्याप्त्या निर्णयः । अथाचितस्य प्राति-
स्विक-काल-विशेष-विध्यभावात् उपवासवत् शुक्ल-कृष्ण-प्रतिपदौ-पूर्वा-
क्षर-विद्धे ग्रहीतव्ये,—इत्येतावद्व्यवस्थितम् ।

अथ प्रतिपदान-व्रतानि निर्णीयन्ते ।

भविष्योत्तरपुराणे दानं पद्यते,—

“प्रतिपत्सु द्विजान् पूज्य पूजयित्वा प्रजापतिम् ।
सौवर्णमरविन्दश्च कारयित्वाऽष्टपत्रकम् ॥
कृत्वा त्रैदुम्बरे पात्रे सुगन्धि-धृत-पूरिते ।
पुष्पैर्धूपैः पूजयित्वा विप्राय प्रतिपादयेत्”—इति ।

ब्रह्मपुराणे फलव्रतं पद्यते,—

“मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे च प्रतिपत्तिथौ ।
नैवेद्यन्तु पचेन्मौनी षोडश-त्रिगुणानि च ।
फलानि पिष्टपक्वानि* दद्याद्विप्राय षोडश ।
देवाय षोडशैतानि दातव्यानि प्रयत्नतः ॥
भुज्यन्ते षोडश तथा व्रतस्य नियमाश्रया†”—इति ।

एवमन्यान्यपि दान-व्रतान्युदाहरणीयानि । तानि च सर्वाण्युत्तर-वि-
द्धायां प्रतिपदि कर्त्तव्यानि । तेषां दैवत्वात् । तदाह वृहद्दयाश्रवल्क्यः,—

“पौर्वाहिकास्तु तिथयोदैवे कार्ये फलप्रदाः”—इति ।

यद्यप्येतत्तिथि-सामान्यनुपजीव्य प्रवृत्तं, तथापि प्रतिपदि बाधका-

* फलानि चेष्टपक्वानि,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† नियमाश्रयाः, इति वि० पुस्तके पाठः ।

भावात् तच्च प्रवर्त्तते । न चात्र युग्य-वाक्यं बाधकम्, तस्य तिथि-
विशेषमुपजीव्य प्रवृत्तस्यापि कर्म-काल-व्याप्ति-वाक्यात् दुर्बलत्वात् ।
तिथिरङ्गं कर्माङ्गं ततः प्रवलमिति पूर्वमुक्तम् । कर्म-काल-व्याप्तिश्च
वृद्ध्याश्रयस्य आह,—

“कर्मणोयस्य यः कालस्तत्काल-व्यापिनी तिथिः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत ह्यस-वृद्धी न कारणम्”—इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि,—

“यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्कालाव्यापिनी तिथिः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत ह्यस-वृद्धी न कारणम्”—इति ।

गार्ग्येऽपि,—

“योयस्य विहितः कालस्तत्काल-व्यापिनी तिथिः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत ह्यस-वृद्धी न कारणम्”—इति ।

कर्म-कालश्च दान-व्रतयोर्देवत्वेन पूर्वाह्णेऽवगन्तव्यः । “पूर्वाह्णे वै
देवानाम्”—इति शास्त्रात् । एकभक्त-नक्तयोर्देवत्वेऽपि प्रतिपदोक्त-
काल-विशेष-शास्त्रेण सामान्य-रूपं पूर्वाह्न-शास्त्रं बाध्यते । नत्वेवं
प्रकृतयोर्दान-व्रतयोः किञ्चिद्बाधकमस्ति ।

अह्नः पूर्वाभागः पूर्वाह्नः । स च, पञ्चधा विभाग-पक्षे मुहूर्त्त-
त्रयात्मकः प्रातः कालः । चतुर्द्धा विभाग-पक्षे मारु-प्रहरात्मकः ।
त्रिधा विभाग-पक्षे पञ्च-मुहूर्त्तात्मकः । द्वेधा विभाग-पक्षे मारु-
सप्त-मुहूर्त्तात्मकः । पञ्चदशधा विभाग-पक्षेऽप्यर्थात्तथैव सम्पद्यते ।
यद्यपि बह्वशास्त्रानुरोधेन पञ्चधा विभागएवात्र ग्राह्यः,—इति
पूर्वमुक्तम्, तथापि बह्वकर्त्तव्योपेतयोर्दान-व्रतयोर्मुहूर्त्त-त्रय-मात्रे-

षानुष्ठातुमशकत्वात् इतरेऽपि पक्षा अनुकल्पत्वेन गृहीतव्याः । यत्र सार्द्ध-सप्त-मुहूर्तैरपि कर्म न समाप्यते, तत्र हस्तोदिवसोऽप्यभ्यनु-
ज्ञायते । अतएव देवलः,—

“यान्तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नान-दान-जपादिषु”—इति ।

घासोऽपि,—

“उदयन्नेव सविता थां तिथिं प्रतिपद्यते ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययन-कर्मसु”—इति ।

भविष्योत्तरपुराणेऽपि,—

“व्रतोपवास-नियमे घटिकैका यदा भवेत् ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्ये चापराह्णिकी”—इति ।

पद्मपुराणेऽपि,—

“व्रतोपवास-नियमे घटिकैका यदा भवेत् ।

उदये सा तिथिस्तत्र विपरीता तु पैतृके”—इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि,—

“व्रतोपवासदानादौ* घटिकैका यदा भवेत् ।

उदये सा तिथिर्याह्या विपरीता तु पैतृके”—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

“व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

उदये सा तिथिर्याह्या आह्वादावस्तगामिनौ”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

---

* स्नानादौ,—इति वि० क० पुस्तकयोः पाठः ।

“आदित्योदय-वेलायां याऽल्पापिच* तिथिर्भवेत् ।

पूर्णा इत्येव मन्तव्या प्रभृता नोदयं विना”—इति ।

नन्वस्त्वेवं हस्तदिवसाभ्यनुज्ञा, तथाप्युत्तर-विद्धायास्तिथेर्यहणे कि-
यत्परिमाणमुदये अपेक्षणीयमिति विवेचनीयम् । तत्र, बौधायनेन
‘अल्पापि’—इत्यभिधानात् निमेषमात्रं प्रतिभाति । तथा व्यासवाक्ये-
ऽपि प्रतिभाति । ‘उदयन्नेव’—इत्यभिधानात् । भविष्योत्तरपुराणादि-
वचनेषु घटिकामात्रं प्रतीयते । वचनान्तरे तु विष्णुधर्मात्तर-बोधा-
सन-प्रोक्ते घटिका-चतुष्टयं प्रतिभासते । तथाच पद्यते,—

“उदिते दैवतं भानौ पित्र्यश्चास्तमिते रवौ ।

दिमुहूर्त्तं चिरऋष्य सा तिथिर्हव्य-कव्ययोः”—इति ।

अस्यार्थः । भानावुदिते सत्युत्तरकालेऽङ्गोमुहूर्त्त-द्वयं दैवतम्,
तस्मिंश्चास्तमिते ततः पूर्वकालीनमङ्गोमुहूर्त्त-त्रयं पित्र्यम् । अतस्ताव-
त्काल-व्यापिनी या तिथिर्भवति, सैव क्रमेण हव्य-कव्ययोर्ग्राह्या,—
इति ।

अत्रोच्यते । ‘पौर्वाहिकाः’—इति वचनेन दैवे पूर्वाह्न-व्याप्यभि-
धानात् पूर्वाह्नस्य पञ्चधा विभक्तस्य मुख्यत्वादुदिते भानौ त्रिमुहूर्त्ता
तिथिर्ग्रहीतव्या । यत्तु दत्तं श्लोकोक्तम्,—

“त्रिमुहूर्त्तं न कर्त्तव्या यः तिथिः क्षय-गामिनी ।

दिमुहूर्त्ताऽपि कर्त्तव्या या तिथिर्वृद्धि-गामिनी”—इति ।

तत् न त्रिमुहूर्त्त-व्याप्तिर्वाधकं, प्रत्युतोपोदस्तकमेव । तथा हि,
प्रतिषेधः सर्वत्र प्रसक्ति-पूर्वकः, प्रसक्तिश्चात्र यथोक्त-रीत्या पौर्वाहिक-

* या सत्यापि,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

वाक्यादा, त्रिमुहूर्त-वेधाभिधायि-पैठीनसि-वाक्यादा भवति । तच्च प्रसक्तं त्रिमुहूर्तत्वं, सम-तिथौ बाधकाभावात् तथैव व्यवतिष्ठते । तिथि-क्षये त्वधिक-व्याप्ति-विधित्सया प्रतिषिध्यते । अतस्तत्र चतुर्थ-मुहूर्त-स्पर्शिनी तिथिर्ग्राह्या । तिथि-साम्यवन्तिथि-वृद्धावपि मुहूर्त-त्रयमेव मुख्यम् । मुहूर्त-द्वयन्वनुकल्पः । एतदेव सूचयितुं 'दिमुहूर्ताऽपि'—इत्यपि शब्दः पठ्यते ।

नन्वत्र, क्षय-वृद्ध्युपजीवनेन निर्णयः क्रियते । स चानुपपन्नः, व्यास-वाक्ये ह्यास-वृद्धि-चोदनायाः पित्र्य-विषयत्वाभिधानात्,

“एकोद्दिष्टादि वृद्ध्यादौ-ह्यास-वृद्ध्यादि-चोदना”—

इति हि पूर्वमुदाहृतम् । दान-व्रते च दैवे, अतः कथमनयोर्वृद्धि-क्षयाभ्यां निर्णयः ? किञ्चोदाहृत-याज्ञवल्क्य-स्कन्दपुराण-गार्ग्य-वचनेषु 'ह्यासवृद्धौ न कारणम्'—इत्युक्तम् । तत्कथमत्र, ह्यास-वृद्ध्योर्निर्णय-कारणत्वम् ?

अत्रोच्यते । सन्ति ह्यन्यानि ह्यास-वृद्धि-वाक्यानि । तत्रोशना,—

“खर्वोदर्पस्तथा हिंस्रस्त्रिविधन्तिथि-लक्षणम्* ।

खर्व-दर्पो परौ कार्यौ हिंस्रः पूर्वत्र पुज्यते†”—इति ।

भविष्योत्तरेऽपि,—

“खर्वोदर्पस्तथा हिंस्रस्त्रिविधन्तिथि-लक्षणम् ।

खर्व-दर्पो परौ कार्यौ हिंस्रः स्यात् पूर्वकालिकः”—इति ।

पितामहोऽपि,—

* हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम्,— इति वि० पुस्तके पाठः । एवं परत्र

† हिंस्रः स्यात् पूर्वकालिकी,—इति वि० पुस्तके पाठः । एवं परत्र ।

“खर्वादपस्तथा हिंस्त्रिविधन्तिधि-लक्षणम् ।

खर्व-दर्पो पगौ पूज्यौ हिंस्रः स्यात् पूर्वकालिकः”—इति ।

खर्वः साम्यम्, अल्पक्षयो वा । दर्पो वृद्धिः । हिंस्रः अधिकक्षयः ।
एतैः खर्वादि-वाक्यैः सह यस्मिन् विषये युग्मादि-वाक्यस्य विरोधः
प्राप्नोति, तत्र दैव-पित्र्य-भेदेन व्यवस्थापकं व्यास-वाक्यं, न तु प्रकृतयोः
क्षय-वृद्धयोः पित्र्य-विषयत्व-प्रतिपादकम् । याज्ञवल्क्यादि-वचनेष्वपि
कर्म-काल-व्याप्ति-शास्त्रस्य खर्व-दर्पादि-शास्त्रस्य च विरोधे प्राप्ते सति,
कर्म-काल-व्याप्ति-शास्त्रस्य प्राबल्यमुच्यते, न तु प्रकृतयोः क्षय-वृद्धयो-
र्निर्णयहेतुत्वं प्रतिषिध्यते ।

ननु, व्यासः खर्वादिवाक्यानि पित्र्य-विषयत्वेन सङ्कोचयामास,
याज्ञवल्क्यादयस्तु पित्र्ये कर्म-काल-व्याप्त्या खर्वादि-वाक्यान्वबाधन्त* ।
इत्थैवं निर्विषयत्वमेषां प्रसज्येत ! इति चेत् । मैवं, यदा पूर्वोत्तर-दिनयोः
पित्र्य-विषय-कर्म-काल-व्याप्तिः समाना, यदा वा दिनद्वयेऽपि कर्म-
काल-व्याप्यभावस्तत्रोभयत्र खर्वादि-वाक्यैर्निर्णेतुं शक्यत्वात् ।

आस्तां प्रामाणिकी खर्वादि-वाक्य-चिन्ता । प्रकृते तु, सूर्योदये मु-
हूर्त्त-त्रय-व्यापिनी प्रतिपद्दान-व्रतयार्ग्यहोतव्या । एवं च सति उदय-
मात्र-व्याप्ति-शास्त्रं घटिकामात्र-व्याप्ति-शास्त्रञ्च वैश्वानराधिकरणन्या-
येनावयुत्यानुवाद-रूपतया त्रि-मुहूर्त्त-व्याप्तिं प्रशंसन्ति । अथवा, यदा
पूर्वेद्युस्तदयकालं परित्यज्योपरि सर्वत्र व्याप्नोति, परेद्युस्तदय-कालमात्रं
व्याप्नोति, तदानीमुदयानन्तर-भाविन्यामुख्यायास्त्रिमुहूर्त्त-व्याप्तिर्दिन-

* खर्वादिवाक्यानि पित्र्यविषयान्यवाधन्त,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

द्वयेऽप्यभावेन द्वयोरपि दिनयोगैर्णकालत्वे सति किं ग्राह्यमिति वीक्षायां* पूर्वदिने कर्म-काल-व्याप्तेर्भूयस्त्वान्तस्यैव ग्रहणं न्यायतः प्राप्तम् । केनापि निमित्तेन तत्र प्रत्यूहे सति परेद्युः कर्म-काल-व्याप्ति-सम्पादनाय पूर्णत्वमभिधायोदय-विहीनस्य व्याप्ति-बाहुल्यस्य हेय-त्वोक्ति-व्याजेन तदेव प्रशस्यते ;

“आदित्योदय-वेलायां याऽल्पाऽपि च तिथिर्भवेत् ।

पूर्णादित्येव मन्तव्या प्रभृता नोदयं विना”—इति ।

यदा पूर्वद्युः सङ्गवमारभ्य परेद्युरुदयात् प्रागेव तिथि-क्षय-वशात् प्रतिपत्समाप्ता, तदा यद्यपि दिनद्वये सोदय-मुहूर्त्त-त्रयं नास्ति तथापि पूर्वद्युरेवानुष्ठेयम् ।

“सा तिथिः सकला ज्ञेया यस्यामस्तमितोरविः”—इति

वचनेन सम्पाद्यायाः सोदय-त्रि-मुहूर्त्तायाव्याप्तेर्विद्यमानत्वात् । परेद्युस्तादृश्याश्रयभावान् । यदा पूर्वद्युरुदयमारभ्य परेद्युरुदयादूर्ध्वं मुहूर्त्त-त्रयं वर्द्धते, तदानीं यद्यपि द्वयोर्दिनयोः सोदय-त्रि-मुहूर्त्त-व्याप्तिरस्ति तथापि पूर्वद्युरेवानुष्ठानम् । अस्तमय-व्याप्तेरधिकत्वात् । अतएव पक्षपुगणेऽभिहितम्,—

“व्रते स्नाने तथा नक्ते पितृकार्ये विशेषतः ।

यस्यामस्तं गतोभानुः सा तिथिः पुण्यभाग्भवेत्”—इति ।

* यथायोग्यं विपरिवृत्तिरुन्नेया । नापि पक्षस्य क्षयवृद्धिभ्यां निर्णयो-
युज्यते, तत्राप्युक्तदोषस्यापरिहार्यत्वात् । यदा शुक्लपक्षस्य,—इत्यधिकः
पाठः वि० पुस्तके ।

नन्वास्तां सोदय-त्रि-मुहूर्त्त-व्याप्तिरस्तमय-व्याप्तिश्च, निर्णयस्तु शुक्ल-
कृष्ण-पक्षाभ्यां भविष्यति । तथा च मार्कण्डेयः,—

“शुक्लपक्षे तिथिर्याह्या यस्यामभ्युदितोरविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्याह्या यस्यामस्तमितोरविः”—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

“वर्द्धमानेन्दु-पक्षस्य उदये पूज्यते तिथिः ।

यदा चन्द्रः क्षयं याति तदा स्यादापराह्निकी”—इति ।

अथवा, पक्षस्य वृद्धि-क्षयाभ्यां निर्णयव्यम् । तथा च वृद्धवर्मिष्ठः,—

“वर्द्धमानस्य पक्षस्य उदये पूज्यते तिथिः ।

यदा पक्षः क्षयं याति तदा स्यादापराह्निकी”—इति ।

बौधायनः,—

“सा तिथिस्तत्र मक्षत्रं यस्यामभ्युदितोरविः ।

वर्द्धमानस्य पक्षस्य हानौ त्वस्तमयं प्रति”—इति ।

अत्रोच्यते । न तावत् शुक्लपक्ष-कृष्णपक्षाभ्यां निर्णयः संभवति ।
तथा सति, बहु-वचन-बाध-प्रसङ्गात् । तथा हि,—यानि वचनानि
पूर्व-विद्धायां शुक्लप्रतिपदि उपवास-विधायकानि पूर्वमुदाहृतानि,
तानि बाधेरन् । तथा, कृष्ण-प्रतिपदः पर-विद्धाया उपोष्यत्वं एवं
निर्णीतं, तच्च विपरिवर्तेत । एवमेकभक्तादावपि यथायोग्यं विपरि-
वृत्तिरुन्नेया । नापि पक्षस्य क्षय-वृद्धिभ्यां निर्णयोयुज्यते । तत्राप्युक्त-
दोषस्यापरिहार्यत्वात् । यदा शुक्लपक्षस्थिति-वृद्ध्या षोडशदिनात्मको-
भवति, तदा भवन्मते पर-विद्धायां शुक्ल-प्रतिपद्युपवासः प्राप्नोति ।
कृष्णपक्षस्य तिथि-क्षय-वशाच्चतुर्दश-दिनात्मकत्वं पूर्व-विद्धायां कृष्ण-

प्रतिपद्युपवासः प्राप्नोति । एवं बाधान्तरमुन्नेयम् । अस्ति च शुक्ल
कृष्ण-पक्ष-वाक्यस्य विनाऽप्यन्य-बाधं विषय-विशेषः । तथाह्यङ्गिरसा
स्मर्यते,—

“सम्पूर्णा दशमी कार्या परया पूर्वयाऽथवा ।

युक्ता न दूषिता यस्मादिति सा सर्वतोमुखी”—इति ।

तत्र शुक्ल-कृष्ण-पक्षाभ्यां व्यवस्था कर्त्तव्या । पक्ष-वृद्धि-क्षय-वाक्य-
मपि पूर्वेण समान-विषयतया व्याख्येयम् । वर्द्धमानस्य चन्द्रस्य यः पक्ष-
स्तस्येति योजनीयम् । तथा सति, शुक्लपक्षदत्युक्तं भवति । यदा पक्षः
क्षयं याति,—इत्यत्रापि पक्ष-निर्वाहकश्चन्द्रः क्षयं यातीति व्याख्याने
कृष्णपक्ष इति लभ्यते । अतोयथोक्त-षोडश-त्रिमुहूर्त्त-व्याप्ति-कृते
निर्णयः सुस्थितः ।

अत्राप्येकभक्तवत् षोढा भिद्यते । उदयकाले पूर्वद्युरेव त्रिमुहूर्त्तव्या-
पिनी, परेद्युरेव त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी, उभयत्रापि त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी,
नोभयत्र त्रिमुहूर्त्तस्पर्शिनी, उभयत्र साम्येन वैषम्येण वा त्रिमुहूर्त्त-
वर्त्तिनी, एकदेशवर्त्तिनी चेति । अत्र, प्रथमपक्षे खण्डतिथित्वाभावा-
नस्ति सन्देहः । तृतीयादिषु चतुर्षु पक्षेषु अस्तमय-व्याप्तेः कर्म-काल-
बाहुल्यस्य च लाभात् पूर्वद्युरेवानुष्ठानम् । द्वितीयपक्षे तु क्षयगामित्वे
त्रिमुहूर्त्तामप्युत्तर-विद्धां परित्यज्य पूर्वद्युरेवानुष्ठानम् । वृद्धिगामित्वे
साम्ये च परेद्युरिति निर्णयः । इष्ट्यङ्गभूता प्रतिपत्यर्क-निर्णये वक्ष्यते ।

॥०॥ इति दान-व्रत-निर्णयः ॥ १॥

उक्तान्युपवासैकभक्तायाचितदानव्रतानि प्रतिपद्विषयाणि । तावता
दैव-विषयो निर्णयः सुस्थितः ।

अथ पित्र्यं निर्णयते ।

तत्र, सामान्येनापराहिक-प्रतिपदि पित्र्यं विहितम् ।

“प्रतिपत् सैव विज्ञेया या भवेदापराहिकी ॥

दैवं कर्म तथा ज्ञेयं पित्र्यं वा मनुरब्रवीत्”—

इति हि व्यास-वाक्यं पूर्वमुदाहृतम् । पित्र्यञ्च द्विविधं एकोद्दिष्टं
पार्वणञ्च । तयोः स्वरूपमाह काण्वः,—

“एकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं प्रकीर्तितम् ।

त्रौनुद्दिश्य तु यत्तद्धि पार्वणं मुनयोविदुः”—इति ।

तत्र, प्रतिपदि मृतस्य मासान्तर-वर्त्तिन्यां प्रतिपद्येकोद्दिष्ट-रूपं
मासिकं प्रसक्तम् । संवत्सरान्तर-वर्त्तिन्यां तस्यां प्रतिपदि पार्वण-रूप-
मासिकं श्राद्धं प्राप्नोति । तत्र मासिकस्य तद्दिन-कर्त्तव्यतामाह
याज्ञवल्क्यः,—

“मृतेऽहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमामन्तु वत्सरम् ।

प्रतिमंवत्सरञ्चैव श्राद्धमेकादशेऽहनि”—इति ।

तेषाञ्च मासिकानामेकोद्दिष्ट-रूपत्वं पक्षीनमिहाह,—

“षाण्मासिकाब्दिके श्राद्धं स्यातां पूर्वद्युरेव ते ।

मासिकानि स्वीकृत्य तु दिवसे द्वादशेऽपि वा ॥ ”

मपि ण्डीकणादवाक् कुर्वन् श्राद्धानि षोडश ।

एकोद्दिष्ट-विधानेन, कुर्याच्छ्राद्धानि तानि तु”—इति ।

अयमर्थः,—ऊनषाण्मासिकं सप्तम-मास-गत-मृताह-दिनात् पूर्वै-
द्यनुष्ठेयम् । ऊनाब्दिकञ्च द्वितीय-वत्सरादेर्मृताह-दिनात् पूर्वैद्युः
कर्त्तव्यम् । मासिकानि तु तत्तन्मास-मृताह-दिनेऽनुष्ठेयानि । सएव
मुख्यः कल्पः । यदा तु द्वादशाहादौ सपिण्डीकरणं, तदा तस्मात् पूर्वं
यस्मिन् कस्मिन्नपि वा दिने मासिकान्याकृष्यानुष्ठेयानि । सोऽयमनु-
कल्पः । पक्षद्वयेऽप्येकोद्दिष्ट-विधानमेव, न तु पार्वण-विधानम्,—इति ।

अत्रेदं चिन्त्यते । किमेकोद्दिष्टेष्वपराह-व्यापिनी तिथिर्ग्राह्या,
किं वा सायान्न-व्यापिनी, उतास्तमय-व्यापिनी, अहोस्विन्नध्यान्न-व्या-
पिनी ?—इति । न चात्र पक्षान्तराणि सम्भाव्यन्ते, तत्प्रापकाभावात् ।

ननु, युग्माग्नि-वाक्यं, तिथि-द्वास-वृद्धि-वाक्यं, शुक्ल-कृष्ण-पक्षवाक्यं,
पक्ष-क्षय-वृद्धि-वाक्यं, कर्म-काल-व्याप्ति-वाक्यं वा, पक्षान्तर-प्रापकं
भविष्यति । मैवं, पक्ष-क्षय-वृद्धि-वाक्यस्य शुक्ल-कृष्ण-पक्ष-परत्वेन व्याख्या-
तत्वात् । शुक्लादि-वाक्यन्तु पूर्वोत्तरयोस्तिथ्याः शास्त्रान्तराभ्यां प्राप्ति-
साम्ये सति पुरुषेच्छा-निवारणाय व्यवस्थापकमित्युक्तम् । तिथि-द्वास-
वृद्धौ तु कर्म-कालेन बाध्यते । कर्म-काल-वाक्ये साक्षादेव 'द्वास-वृद्धौ
न कारणम्'—इत्युक्तत्वात् । युग्मवाक्यन्तु न पित्र्य-विषयम् । कर्मका-
लस्य कोद्दिष्टस्य नाद्यापि निर्णीतः । अतो न पक्षान्तर-सम्भवः ।

उपन्यस्तेषु तु पक्षेषु प्रथमस्यावत्सामान्य-विशेष-शास्त्राभ्यामपराह-
व्यापिनी प्रतिभाति ।

“आपराहिकास्तथा ज्ञेयाः पितृर्थे तु शुभावहाः”—

इति हि निगम-वाक्यं पूर्वमुदाहृतम् । हारीतेऽपि,—

“अपराहः पितृणान्तु याऽपराहानुयायिनौ ।

सा याद्या पितृकार्ये तु न पूर्वाऽस्तानुयायिनी *—इति ।

बृहन्नरपि,—

“यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते ।

तिथिन्तेभ्यो यतोदत्तो ह्यपराहः स्वयम्भवा”—इति ।

तदेतामान्य-शास्त्रं, तिथिमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात् ।

“प्रतिपत्तैव विज्ञेया या भवेदापराहिकी”—

इति तु विशेष-शास्त्रं, तिथि-विशेषोपजीवनेन प्रवृत्तत्वात् । ताभ्या-
मुभाभ्यां शास्त्राभ्यां प्रथमपक्ष उत्तिष्ठति । द्वितीय-पक्षेऽप्यस्ति शास्त्र-
द्वयम् । बोधायनः,—

“उदिते दैवतम्भानौ पित्र्यशास्त्रमिते रवौ ।

दिमुहूर्त्तं त्रिरहस्य सा तिथिर्हव्य-कव्ययोः”—इति ।

वचनार्थस्तु पूर्वं व्याख्यातः । तदेतत्सायाह-व्याप्तेः सामान्य-शास्त्रम् ।

विशेषस्तु पैठीनसिना दर्शितः,—

“पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या मङ्गली तिथिः”—इति ।

न चात्रापि प्रतिपदः साम्मुख्यमात्रं प्रतीयते, न तु सायाह-व्याप्तिः,
—इति शङ्कनीयम् ।

“मङ्गली नाम सायाह-व्याप्तिनो दृश्यते यदा”—

इति स्कन्दपुराणे साम्मुख्यस्य व्याख्यातत्वात् । अस्तमय-व्यापित्व-
पक्षो वृद्धयाश्वत्थेन दर्शितः,—

“देवकार्ये तिथिर्जया यस्यामभ्युदितो रविः ।

* न पूर्वज्ञानुयायिनी,— इति वि० पुस्तके पाठः ।

पितृकार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमितोरविः”—इति ॥

तथा, दान-क्रियायामुदाहृतेषु घटिका-व्याप्ति-वाक्येष्वस्तमये घटिका-व्याप्तिः पित्र्ये प्रदर्शिता । तदेतदुपन्यस्तं पक्ष-त्रयमेकोद्दिष्ट-पार्वण-विषयं, पित्र्य-कर्म-सामान्यमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात् । एकोद्दिष्टे तु चतुर्थः पक्षोवाचनिकः । तथा च वृद्धगौतमः *,—

“मध्याह्न-व्यापिनी या स्यात् सैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत् ।

अपराह्ण-व्यापिनी या पार्वणे सा तिथिर्भवेत्”—इति ।

शिव-राघव-संवादेऽपि,—

“मध्याह्न-व्यापिनी या स्यात् सैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत्”—इति ।

कर्म-काल-व्याप्ति-शास्त्रेणाययमेव चतुर्थः पक्षः प्राप्यते । मध्याह्न-सैकोद्दिष्टे कर्म-कालत्वात् । तथा च हारीत-शातातपौ,—

“आमश्राद्धन्तु पूर्वाह्णे एकोद्दिष्टन्तु मध्यमे ।

पार्वणश्चापराह्णे तु प्रातर्वृद्धि-निमित्तकम्”—इति ।

सत्यन्तरश्च,—

“पूर्वाह्णे दैविकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्वणम् ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्णे प्रातर्वृद्धि-निमित्तकम्”—इति ।

व्यासः,—

“एकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धं दैव-हीनं विधीयते ।

एकोद्दिष्टन्तु तत्प्रोक्तं मध्याह्णे तत्प्रकीर्तितम्”—इति ।

मध्याह्नश्च, सप्तमाष्टमनवम-मुहूर्त्तात्मकः । ते च मुहूर्त्ता गान्धर्व-कुतप-रौहिण-संज्ञकाः ॥

* ‘वृद्ध’—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

तत्रैकोद्दिष्टोपक्रमे कुतपस्य पूर्वोत्तरभागाविच्छेद्या विकल्पितौ ।

तदाह व्यासः,—

“कुतप-प्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् ।

आवर्त्तन-समीपे वा तत्रैव नियतात्मवान्”—इति ।

समाप्ति-कालमाह श्लोकगौतमः,—

“आरभ्य कुतपे आहुं कुर्यादारौहिणं बधः ।

विधिज्ञोविधिमास्याय रौहिणन्तु न लङ्घयेत्”—इति ।

तदेवं कुतप-रौहिणयोर्मध्याह्न-गत-मध्यम-चरम-भागयोः कर्म-कालत्वेन व्यवस्थितयोः सतोस्तन्मुहूर्त्त-व्यापिनौ तिथिरेकोद्दिष्टे गृहीत-व्येति स्थितम् । अत्राप्येकभक्तवद्भेदाश्रयतारणीयाः । तत्र पूर्वद्युरेव परे-द्युरेव वा मध्याह्न-व्याप्तिरित्यनयोः पक्षयोर्न कोऽपि मन्दः । उभयत्र तद्वापित्वं, तत्-संस्पर्शाभावोवेत्यनयोः पक्षयोः पूर्वद्युरेवानुष्ठानम् । तथा सति पूर्वादाहृतान्यपराह्णमायाह्नास्तमय-व्याप्ति-विषयाणि पित्र्य-सामान्य-वचनान्यनुगृहीतानि भविष्यन्ति । उभयत्र साम्येन एकदेश-व्याप्तौ खर्वादि-वाक्यं द्रष्टव्यम् । तच्च पार्वण-प्रस्तावे योजयिष्यते । वैषम्येणैकदेश-व्याप्तौ तु यदा पूर्वद्युर्महती, तदा महत्त्वानुगृह्यत् सामान्य-वचनानुगृह्यत् पूर्वद्युरेवानुष्ठानम् । यदा परेद्युरेव महती, तदा सामान्य-शास्त्रमुपेक्ष्यापि महत्त्वमवादरणीयमिति पार्वण-आहु-निर्णये वक्ष्यते । अतस्तत्रैव न्यासेनात्रापि परेद्युरेवानुष्ठानं द्रष्टव्यम् ।

॥०॥ इत्येकोद्दिष्ट-निर्णयः॥०॥

• • • • •

अथ पार्वण-आहुं निर्णीयते ।

पर्वण्यमावास्यायां यद्विहितं, तत्पार्वणम् । तच्च तत्कालञ्च शातातप
आह,—

“दर्शआहुन्तु यत्प्रोक्तं पार्वणं तत्प्रकीर्त्तितम् ।

अपराह्णे पितृणान्तु तत्प्रदानं विशिष्यते”—इति ।

यद्यप्येतादृशं पार्वणं प्रतिपदि न प्राप्नोति, तथापि तद्विकृति-रूप
तथा त्रिपुरुषोद्देशेन कर्त्तव्यस्याब्दिक-काम्य-आहुदादेः पार्वणत्वं व्यवहर्तुं
शक्यम् । अतएव काण्व-वाक्यं पूर्वमुदाहृतम् ;

“त्रौनुद्दिश्य तु यत्तद्धि पार्वणं मुनयोविदुः”—इति ।

तथा सति, प्रतिपदि मृतस्य वत्सरान्तरे तन्मास-तत्पक्ष-वर्त्तिन्यां प्रति
पद्याब्दिकरूपं पार्वणं प्राप्नोत्येव । एतस्यार्थस्य प्रापकं वचनं मलमास-
प्रस्तावे दर्शितम्,—

“मास-पक्ष-तिथि-सृष्टे योयस्मिन् म्रियतेऽहनि ।

प्रत्यब्दन्तु तथाभूतं क्षयाहन्तस्य तं विदुः”—इति ।

ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“प्रतिसंवत्सरं कार्यं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

पितृव्यस्य त्वपुत्रस्य* भ्रातुर्ज्येष्ठस्य चैव हि”—इति ।

काम्यन्तु पार्वणमपरपक्षे सर्वासु तिथिषु प्रत्येकं विहितम् । तथा च
याज्ञवल्क्यः,—

“कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून् वै सत्सुतानपि ।

शूतं क्षत्रिञ्च वाणिज्यं द्विशर्फैकशर्फांस्तथा ॥

* पितृव्यस्याप्यपुत्रस्य,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् स्वर्णरूपे सकुण्डके ।
 ज्ञातिश्रेष्ठ्यं सर्वकामानाप्नोति आद्धदः सदा ॥
 प्रतिपत्प्रमृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
 शस्त्रेण तु हतायं वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते"—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“प्रतिपद्भूत-लाभाय द्वितीया द्विपद-प्रदा ।
 वरार्थिनी तृतीया च चतुर्थी शत्रुनाशनौ ॥
 श्रियं प्राप्नोति पञ्चम्यां षष्ठ्यां पूज्यतमोनरः ।
 गाणपत्यं च सप्तम्यामष्टम्यां वृद्धिमुत्तमाम् ॥
 श्रियं नवम्यां प्राप्नोति दशम्यां पूर्णकामताम् ।
 वेदांस्तथाऽऽप्नुयात् सर्वानेकादश्यां क्रियापरः ॥
 द्वादश्यां जयलाभश्च प्राप्नोति पितृपूजकः ।
 पूजां मेध्यां पशून् वृद्धिं स्वातन्त्र्यं पृष्टिमुत्तमाम् ॥
 दीर्घमायुर्धनैश्वर्यं कुर्वाणस्तत्रयोदशीम् ।
 अवाप्नोति न मन्दं हः आद्धं आद्धपरोनरः ॥
 युवानः पितरोयस्य मृताः शस्त्रेण वा हताः ।
 तेन कार्यं चतुर्दश्यान्तेषां तृप्तिमभीप्सता ॥
 आद्धं कुर्वन्ममावास्यां यत्नं पुरुषः शुचिः ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति आद्धकृत्पुरुषः सदा”—इति ।

अतोविकृतिरूपं पार्वणं मभाष्यते प्रतिपदि । तस्य च पार्वणस्यो
 चितां तिथिं निर्णेतुं प्रथमतोविधि-निषेध-रूपाभ्यां अन्यय-व्यतिरे-
 काभ्यामनुष्ठान-कालो निरूप्यते । तत्र, शातानपोक्तोविधिरुदाहृतः,—

“अपराह्णे पितृणान्तु”—इति । तथा वाक्यान्तराण्यपि । मनुः,—

“तथा आद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णोविश्रियते”—इति ।

वृद्धमनु-हारीत-वचने एकोद्दिष्ट-प्रस्तावे उदाहृते,—“अपराह्णः स्वयम्भुवा”—इति । “अपराह्णः पितृणाम्”—इति च । श्रुतिश्च,—

“अपराह्णः पितृणाम्”—इति । शङ्खः,—

“पूर्वाह्णे दैविकं कृत्यमपराह्णे पितृ-क्रिया ।

ग्रहणे निशि वा कुर्यान्न रात्रौ पैतृकं पुनः”—इति ।

स्मृत्यन्तरेपि,—“अपराह्णे तु पैतृकम्”—इति । ननु सायाह्णस्यापि कर्मकालत्वं क्वचित् स्मर्यते,—

“दिनान्ते पञ्च नाड्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः ।

उदये च तथा पित्र्ये दैवे चैव च कर्मणि”—इति ।

मैवम्, यमेन प्रतिषिद्धत्वात्,

“सायाह्णस्तिमुहूर्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेत् ।

राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु”—इति ।

तर्हि, पञ्च-नाडी-वचनं निर्विषयं स्यादिति चेत् न, केनापि निमित्तेनापराह्णमश्वे गौणकालाभ्यनुज्ञा-परत्वात् । अतएव व्यासः,—

“स्वकालातिक्रमे कुर्याद्रात्रेः पूर्वं यथाविधि”—इति ।

व्याघ्रपादोऽपि,—

“विधिज्ञः श्रद्धयोपेतः सम्यक् पात्र-नियोजकः ।

रात्रेरन्यत्र कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम्”—इति ।

मनु, सायाह्णेऽपि यदा कथञ्चित् प्रत्यूहस्तदा आद्धस्य किं लोपएव, किं वा रात्रावपि कर्तुं शक्यते? तत्र, लोपएवेति तावत् प्राप्तम् । कुतः?

मुख्यकालत्व-गौणकालत्वयोः रात्रेर्निषेधात् । मुख्यकालत्वं प्रतिषेधति
मनुः,—

“रात्रौ आद्धं न कुर्वति राक्षसी कीर्त्तिता हि सा ।

मन्थयोरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते”—इति ।

न चैवं सति ग्रहण-आद्धमपि प्रतिषिद्धेतेति शङ्कनीयम् । शातातपेन
विशेषितत्वात्,

“रात्रौ आद्धं न कुर्वति राक्षोरन्यत्र दर्शनात् ।

सूर्योदय-मुहूर्त्ते च मन्थयोरुभयोरुथा”—इति ।

गौणकालत्वमपि व्याम-व्याघ्रपङ्क्षां पर्युदस्तं, “रात्रेः पूर्वं” “रात्रे-
रन्यत्र”—इति ताभ्यामुक्तत्वात् । तस्मादङ्गि आद्धमभवे लोपएवंति
प्राप्ते ब्रूमः । न तावद्रात्रौ सर्वात्मना आद्धस्य निषेधोवक्तुं शक्यः,
आपस्तम्बेन रात्रौ आद्ध-समाप्यभ्युपगमात् । “न च नक्तं आद्धं
कुर्वितारब्धं च भोजनसमापनम्”—इति । ननु, मन्थ्या-समीपे प्रार-
ब्धस्य रात्रौ समाप्ति-प्रसङ्गः । तादृशस्तु प्रारम्भः स्कन्देन निषिद्धः,

“उपमन्थ्यं न कुर्वति पितृ-पूजां कथञ्चन ।

स कालआसुरः प्रोक्तः आद्धं तत्र विवर्जयेत्”—इति ।

मैवम् । मन्थ्या-समीपस्य मुख्यकालत्व-निषेधात् । गौणकालत्वञ्च
पूर्वमभिहितम् । तत्र प्रारब्धस्य रात्रावपि परिसमाप्तिः सम्भाव्यते ।

नन्वेवमपि रात्रौ समाप्तिरेवाभ्यनुज्ञायते न त्वारम्भ इति चेत् । मैवम् ।
आरम्भस्यापि तथा समाप्या उपलक्षणीयत्वात् । आर्द्धिक-आद्ध-
परित्यागे प्रत्यवाय-बाहुल्य-स्मरणान् । तथा च भविष्यत्पुराण-प्रभास-
खण्डयोः पश्यते,—

“मृतेऽहनि पितुर्यस्तु न कुर्याच्छ्राद्धमादरात् ।

मातुश्चैव वरारोहे, वत्सरान्ते मृतेऽहनि ॥

नाहन्तस्य महादेवि, पूजां गृह्णामि नो हरिः”—इति ।

अन्यत्रापि,—

“भोजकोयस्तु वै श्राद्धं न करोति खगाधिप ।

मातापितृभ्यां सततं वर्षे वर्षे मृतेऽहनि ॥

स याति नरकं घोरं तामिस्रं नाम नामतः”—इति ।

अन्यत्रापि,—

“पण्डिताज्जानिनेवाऽपि मूर्खायोषितएववा ।

मृताहं समतिक्रम्य चाण्डालाः कोटिजन्मसु”—इति ।

मरीचिः,—

“पण्डिताज्जानिनेमूर्खाः स्त्रियोवा ब्रह्मचारिणः ।

मृताहं समतिक्रम्य चाण्डालेष्वभिजायते”—इति ।

नखेवं सति,

“रात्रेरन्यत्र कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम्”—इति

स्मरणात् अपराह्णवन्मुख्यत्वेन सायाह्णवद्गौणत्वेन वा प्रातः-सङ्गवा-
वपि कालौ प्रसज्येयाताम् । नायं दोषः । शिव-राघव-संवादे प्रातः-
कालस्य निषिद्धत्वात्,—

“प्रातःकाले तु न श्राद्धं प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः ।

नेमित्तिकेषु श्राद्धेषु न काल-नियमः स्मृतः”—इति ।

यद्यपि सङ्गवेन मात्तान्निषिद्धस्तथापि कुतप-मुहूर्त्ते मुख्योपक्रमस्य
गाथर्व-मुहूर्त्ते च गौणोपक्रमस्याभिधाने सति अर्थान्निषेधः परि-

शिष्यते । उपक्रम-द्वयञ्च शिव-राघव-संवादएव दर्शितम्.

“यद्वादि-व्यतिरिक्तस्य प्रक्रमे कुतपः स्मृतः ।

कुतपादयवाऽप्यर्वागमनं कुतपे भवेत्”—इति ।

यद्वादि यद्वादि । आदिशब्देन संक्रान्त्यादि-निमित्तमुच्यते । तस्य च निमित्ताधीनत्वात् कुतपोऽन नियन्तुं शक्यते । इतरस्य तु सांवत्सरिकादेरस्ति कुतप-नियमः । स च मुख्योपक्रमे नियमः । कदाचित्कार्य-वशाच्छाब्दस्य सहसा करणीयत्वे सति कुतपादर्वाचीनोऽर्वाऽप्युपक्रम-कालतयाऽभ्यनुज्ञापते । कुतपस्य मुख्यत्वमनेक-वचन-विहितत्वादव-गन्तव्यम् । तत्र, कुत-स्वरूपं भविष्यत्पुण्येऽभिहितम्,—

“प्रविश्य भानुः स्वच्छायां शङ्खवद्यत्र तिष्ठति ॥

स कालः कुतपोनाम मन्दोभूतस्य मञ्जया”—इति ।

नारदः,—

“मन्त्रज्य सप्तमं भागं अष्टमं क्रमते यदा ।

स कालः कुतपोऽज्ञेयोमन्दोभूतस्य मञ्जया”—इति ।

आपस्तम्बः,—

“सप्तमात्परतोयस्तु नवमात्परतः स्थितः ।

उभयोरपि मध्यस्थः कुतपः स उदाहृतः”—इति ।

स च कुतपोमुख्यत्वाय वायुपुण्ये प्रशस्यते,—

“दिवसस्याष्टमे भागे मन्दोभवति भास्करः ।

स कालः कुतपोनाम पितृणां दत्तमक्षयम्”—इति ।

कुतपात्पूर्वोत्तरयोर्गन्धर्व-गौहिणयोर्गौण-प्रक्रम-कालत्वं सूचयितुं

क्षत्रि-न्यायेन मुहूर्त-त्रयं कुतप-शब्देन व्यवजहार नारदः,—

“मध्येऽऋत्ति-मुहूर्त्ते तु यदा भवति* भास्करः।

स कालः कुतपोनाम पितृणां दत्तमक्षयम्”—इति ।

कुतपे प्रक्रान्तस्य सायाह्नादार्वाचीनः सर्वोऽपि मुख्योऽनुष्ठान-कालः ।

तदुक्तं मत्स्यपुराणे,—

“अहोमुहूर्त्ताविख्यातादश पञ्च च सर्वदा ।

तत्राष्टमोमुहूर्त्तायः स कालः कुतपः स्मृतः ॥

अष्टमे भास्करोयस्मात् मन्दीभवति सर्वदा ।

तस्मादनन्त-फल-दस्तत्रारम्भोविशिष्यते † ।

ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात् कुतपाद्यन्मुहूर्त्त-चतुष्टयम् ॥

मुहूर्त्त-पञ्चकं ह्येतत्स्वधा-भवनमिष्यते”—इति ।

नन्वपराह्णस्यान्तिमोभागोनिषिद्धः । तथा च यमः,—

“चतुर्थे प्रहरे प्राप्ते यः श्राद्धं कुरुते नरः ।

आसुरन्तद्भवेच्छ्राद्धं दाता तु नरकं व्रजेत्”—इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि,—

“चतुर्थे प्रहरे प्राप्ते यः श्राद्धं कुरुते द्विजः ।

तदन्नं राक्षसोभुङ्क्ते निराशाः पितरोगताः”—इति

चेन्नायं दोषः । इहापराह्णस्यान्तिमेन पादन्यून-मुहूर्त्तेन सह सा-
याह्नश्चतुर्थ-प्रहरोभवति । तत्र, सायाह्न-भाग-कटाक्षेणायं निषेधो न
त्वपराह्न-भाग-कटाक्षेण । तामेतां विवक्षां विशदीकर्तुं यमोवचना-
न्तरेण सायाह्नं निराचकार । तच्च वचनं पूर्वमुदाहृतम् ।

* चलति,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† विधीयते,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

नन्वपराहस्य मुख्यकालत्वं न प्रतिनियतं, शुक्लपक्षे व्यभिचारात् ।
तथाच मार्कण्डेयः,—

“शुक्लपक्षे तु पूर्वाह्ने श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षेऽपराह्णे तु रौहिणं तु न लङ्घयेत्”—इति ।

नैषदोषः । अत्र शुक्ल-कृष्ण-पक्षशब्दयोर्देव-पित्र्य-परत्वात् । देवानु-
द्दिश्य क्रियमाणं श्राद्धं देवम् । तच्च फलकामिनामुत्साह-हेतुतया चित्त
प्रसादं जनयतीति शुक्लशब्देनाभिधीयते । एवं पितृनुद्दिश्य क्रिय-
माणं पित्र्यम् । तदपि पितृ-मरणदि-स्मार्कतया चित्तकालुष्यं जनय-
तीति कृष्णशब्देनाभिधीयते । शुक्लस्य देवस्य कर्मणः पक्षः शुक्लपक्षः,
यदा देवं श्राद्धं करिष्यामीति बुद्धिस्तदेत्यर्थः । एवमितरञ्च योजनीयम् ।
एवं सत्यपराह्णेन पार्वणश्राद्धं व्यभिचरति । ‘रौहिणस्तु न लङ्घयेत्’—
इत्येकोद्दिष्ट-विषयम् । यद्यापाततः प्रतीतएवार्थोवचनस्यास्य परि-
गृह्येत, तदा पूर्वादाहृतं वचनजातं निखिलमपि व्याकुलीभवेत् । तदेवं
पार्वणश्राद्धस्यापराह्णः कर्म-कालः, कुतपः प्रारम्भ-कालः,—इति ।

भवेतामेतौ कर्म-तदुपक्रम-कालौ, प्रकृते तु सांवत्सरिकादौ किं प्रति-
पत् पूर्व-विद्धा या या उतोत्तर-विद्धेति वीक्षायां देवस्वामी ब्रूते । यस्मिन्
काले यदिहितं कर्मापक्रमोपसंहारयुक्तं* तस्मिन् काले तस्यान्तिथौ
यस्मिन्नहनि सम्भावयितुं† शक्यते, तदुत्तरं पूर्वं वा ग्राह्यमिति । यदा
कुतपापराह्णेभ्यश्चापिनौ न सम्भवति, तदा केवलापराह्णव्यापि-

* तदुपक्रमोपसंहारसंयुक्तम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तत्सम्भावयितुम्,—इति मू० पुस्तके पाठः ।

न्यपि तिथिर्ग्रहीतव्या । ‘पित्र्यर्थे चापराह्णिकी’—इति भविष्यत्पुराणे-
ऽभिधानात् । हारीतोऽपि,—

“अपराह्णः पितृणान्तु याऽपराह्णानुयायिनी ।

सा ग्राह्या पितृकार्ये तु न ग्राह्याऽस्तानुयायिनी”—इति ।

मनु, केवलापराह्णव्यापिनीवत् केवल-मध्याह्न-व्यापिन्यपि स्मृत्यन्तरे
कर्माङ्गत्वेन प्रतीयते,—

“मध्याह्न-व्यापिनी या स्यात्तिथिः पूर्वा पराऽपिवा ।

तत्र कर्माणि कुर्वीत ह्यम-वृद्धौ न कारणम्”—इति ।

मैवम् । वचनान्तर-संवादेनास्य वचनस्यैकोद्दिष्ट-विषयत्वेनैकभक्त-
विषयत्वेन चोपपत्तेः ।

अपराह्ण-व्याप्तिरेकभक्त-न्यायेन षोढा भिद्यते । तत्र, पूर्वद्युरेवा
पराह्ण-व्याप्तिर्यथोक्तवचनेन सा ग्राह्या । परेद्युरेवापराह्णव्याप्तिर्यथो-
क्तवचनात् प्रारम्भ-काल-सङ्गावाच्च परा प्रशस्ता । उभयत्रापराह्ण-
व्यापित्वे बौधायनश्चाह,—

“अपराह्ण-द्वय-व्यापिन्यतीतस्य च या तिथिः ।

क्षये पूर्वा च कर्त्तव्या वृद्धौ कार्या तथोत्तरा”—इति ।

अतीतस्य मृतस्य । अत्रंदं चिन्त्यते । किं मृताह-तिथेः प्रतिपदो
वृद्धि-क्षयाभ्यां निर्णयः, उतोत्तरस्याद्वितीयाया वृद्धि-क्षयाभ्यामिति ।
प्रतिपदो वृद्धि-क्षयाभ्यामिति तावत् प्राप्तम् । खर्वादि-वाक्य-तुल्यतया
प्रतिभासमानत्वात् । तथा हि,—

“खर्वोदर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथि-लक्षणम् ।

खर्व-दर्पो परौ कार्यौ हिंसा ग्रात् पूर्वकालिकी”—इति ।

अचानुष्ठानाङ्गतिथेरेव धर्माः खर्व-दर्प-हिंसाः, नतूपरितन-तिथि-
धर्माः । एतच्च दर्श-निर्णये स्पष्टीकरिष्यते । खर्वादि-वाक्यवदचापि याज्ञ-
तिथि-गतावेव वृद्धि-क्षयाविति प्राप्ते ब्रूमः । उत्तर-तिथि-गतावेवाच
वृद्धि-क्षयौ न याज्ञ-तिथि-गतौ । कुतः ? द्व्यपराङ्ग-व्यापित्वाभिधानात् ।
पूर्वद्युरामध्याह्नावसानममावास्या प्रवृत्ता, ततोऽपराङ्गोपक्रममारभ्य
परेद्युरपराङ्गावसान-पर्यन्तत्वे सति प्रतिपदोद्व्यपराङ्ग-व्यापित्वं भवति ।
तच्च त्रिमुहूर्त्त-वृद्ध्या सम्यद्यते, न तु क्षयेण । तथा सति 'क्षये पूर्वा तु
कर्त्तव्या'—इत्येतन्मोपपद्यते । उत्तर-तिथि-गत वृद्धिक्षय-स्वीकारे तु
सुतरामिदं वचनमुपपद्यते । तथा हि । यदा परेद्युर्द्वितीया सायाह्नं
प्रविशति, तदा तिथि-वृद्धिः । तत्र परेद्युरनुष्ठानं न्याय्यम् । कुतपमारभ्या-
शेष-मुख्यकाल-व्यापित्वात् । यदा द्वितीया परेद्युरपराङ्गेऽपि कियती
क्षीयते, तदा प्रतिपत्पूर्वं विद्धा कर्त्तव्या । उत्तर-विद्धायाः प्रतिपदो-
ज्योतिःशास्त्र-प्रक्रिययाऽपराङ्ग-व्यापित्वेऽपि पारिभाषिक्या स्मार्त्त-प्रक्रि-
यया तदव्यापित्वात् । तथा च स्मर्यते,—

“तिथ्यादौ च भवेद्यावान् द्वासे वृद्धिः परेऽहनि ।

तावान् याज्ञः स पूर्वद्युरदृष्टोऽपि स्व-कर्मणि”—इति ।

तिथ्यादावित्यादिशब्देन नक्षत्र-योगौ गृह्येते । तिथि-नक्षत्र-योगेषु
क्षीयमाणेषु स क्षयोयावद्दृष्टिका-परिमितोभवति, तावद्दृष्टिकापरि-
मितः क्षयस्तेभ्यः पूर्वेषु तिथि-नक्षत्र-योगेषु ज्योतिःशास्त्रेणादृष्टोऽपि
स्मार्त्त-परिभाषया गृहीतव्यः । एवं वृद्धिर्गपि द्रष्टव्या । तथा सति प्रक-
तेऽपि द्वितीयाया अपराङ्गे यावान् क्षयस्तावान् पूर्वद्युः प्रतिपदि याज

नीयः । तथा सत्युत्तर-विद्धाप्रतिपन्नापराह-व्यापिनी पूर्व-विद्धा तु अपराह-व्यापिनी, सैव ग्रहीतव्या भवति ।

नन्वस्मिन् वचने स्वकर्मणीत्युच्यते, ततश्च, स्वकर्म-निमित्तो वृद्धि-क्षय-प्रक्षेपद्वयार्थः सम्पद्यते । न च प्रकृतं प्रत्याब्धिकं द्वितीयायाः स्वकर्म, अतः कथं तदीय-वृद्धि-क्षयौ वचनस्यास्य विषयौ भवतः । नैष दोषः । मा भूत् प्रत्याब्धिकं द्वितीयायाः स्वकर्म, प्रतिपदस्तु तद्भवत्येव । तथा सति प्रतिपदोयत् स्वकर्म तस्मिन्निमित्तभूते सति तस्यां प्रतिपदि वृद्धि-क्षयौ प्रक्षेपणीयाविति वचनार्थः सम्पद्यते । तौ च वृद्धि-क्षयौ प्रक्षे-पाधिकरणात् तिथ्यादेरुत्तरतिथ्यादि-गताविति लभ्यते ।

ननु, तिथ्यन्तर-गतयोर्वृद्धि-क्षययोस्तिथ्यन्तर-प्रक्षेपे सति ज्योतिः-शास्त्र-प्रसिद्धिः सर्वत्र विप्रवेत, ततस्तां प्रसिद्धिमुपजीव्य प्रवर्त्तमानः स्मार्त्त-निर्णयः सर्वोऽपि विप्रवेतेति चेत् । मैवम् । न खल्वयं वृद्धि-क्षय-प्रक्षेपोऽनुष्ठेय-तिथि-निर्णयायोपन्यस्यते, किन्तर्हि शास्त्रान्तरे-णानुष्ठेय-तिथौ निर्णीतायां तदुपपादनायैतावापाद्यौ वृद्धि-क्षया-वुपन्यस्येते । यथा, दाम-व्रतयोः शास्त्रान्तरेण त्रिमुहूर्त्त-व्यापिन्यां तिथौ निर्णीतायां कर्मकाल-व्याप्यभाव-शङ्कामपनेतुं 'सा तिथिः सकला ज्ञेया'—इति अविद्यमानमपि साकल्यमापाद्यते । एवमत्राप्यपराह-द्वयव्यापिनीत्येतेन बोधायनवचनेन ज्योतिःशास्त्र-प्रसिद्धं द्विती-यायाः क्षयमुपजीव्य पूर्व-विद्धायां प्रतिपदि निर्णीतायां, कुतपादि-कृत्स्न-काल-व्यापिन्युत्तर-विद्धा प्रतिपत्कुतो न ग्राह्येति शङ्कामपनेतुं तिथ्यादाविति वचनेनेत्तर-विद्धायां प्रतिपद्यपराह-क्षयव्यापाद्यते । अतो ज्योतिःशास्त्र-प्रसिद्धेः स्मार्त्त-निर्णयस्य वा न कोऽपि विप्रवः ।

यदा दिग्द्वयेऽप्यपराह्मस्यष्टाऽवशिष्टं कश्चित्कालं व्याप्नोति, तदा पूर्वविद्धा प्रतिपद्यहीतव्या । तदाह मनुः,—

“द्व्यहेऽप्यव्यापिनी चेत्स्यान्मृताहं तु यदा तिथिः ।
पूर्व-विद्धैव कर्त्तव्या त्रिमुहूर्त्ता भवेद्यदि”—इति ।

सुमन्तुरपि,—

“द्व्यहेऽप्यव्यापिनी चेत्स्यान्मृताहस्य तु या तिथिः ।
पूर्वस्यां निर्वपेत् पिण्डमित्याङ्गिरस-भाषितम्”—इति ।

मन्वपराह्मस्यर्शउभयत्रापि समानः, प्रारम्भ-काले तु कुतपे परेद्युः सद्भावोविशिष्यते, ततः पर-विद्धैव कुतेन ग्राह्येति चेत् । गुणाधिक्यादिति ब्रूमः । परेद्युः कुतप-प्राप्तिरेकएव गुणः, पूर्वद्युस्तु तिथि-मूलत्वमस्तमय-व्याप्तिश्चेति गुण-द्वयम् । मूलस्य प्राशस्त्यं नारदीयपुराणे दर्शितम्,—

“पैत्र्यं मूलत्रिथेः प्रोक्तं शास्त्रज्ञैः कालकोविदैः”—इति ।

शिवरहस्य-मौरपुराणयोरपि,—

“प्रायः प्रान्तउपोष्या* हि तिथिर्देवफलेषुभिः ।
मूलं हि पितृ-तृप्यर्थं पैत्र्यं चोक्तं महर्षिभिः”—इति ।

अस्तमय-व्याप्तेः प्राशस्त्यमाह मनुः,—

“यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपामते ।
स पितृभ्यायतोदत्तोऽपराहः स्वयम्भुवा”—इति ।

एतत्प्रशंसार्थमेवोत्तर-विद्धा† प्रतिषेधति व्यासः,—

* प्रातः प्रातरुपोष्या हि,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† एतत्प्राशंसार्थमेवोत्तरविद्धा,० इति सु० पुस्तके पाठः ।

“अहोऽस्तमय-वेलायां कलामात्राऽपि या तिथिः ।

सैव प्रत्याब्दिके आद्धे नेतरा पुत्र-हानि-दा”—इति ।

न चापराह-वेलायामविद्यमानतया कर्म-काल-व्याप्ति-रहिताया-
स्तिथेरनुपादेयत्वमिति शङ्कनीयम् । आपाद्यायास्तद्व्याप्तेर्विद्यमानत्वात् ।
अतएव वसिष्ठः,—

“पित्र्येऽस्तमय-वेलायां स्पृष्टा पूर्णा निगद्यते”—इति ।

नारदीयपुराणेऽपि,—

“पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ।

पित्र्येऽस्तमय-वेलायां स्पृष्टा पूर्णा निगद्यते”—इति ।

उदाहृताभ्यामस्तमय-स्पर्श-वाक्याभ्यां कलामात्र-वाक्येन च पूर्वद्युः
सायङ्काल-व्याप्तिर्विवक्षिता । परेद्युरपराह-स्पर्श-हीनस्यपूर्व-दिने सायं-
व्याप्तेरवश्यभावात् । अन्यथा षण्मुहूर्त्त-त्रय-प्रसङ्गात् । एतदेवाभिप्रेत्य
गोभिलः,—

“सायाह्न-व्यापिनी या तु पार्वणे सा उदाहृता”—इति ।

ईदृशे विषये पूर्व-विद्धायाः कर्त्तव्यता शिवरहस्य-ब्रह्मवैवर्त्त-सौर-
नारदीय-पुराणेषु व्यतिरेक-मुखेन दर्शिता,—

“दर्शञ्च पूर्णमासञ्च * पितुः सांवत्सरं दिनम् ।

पूर्व-विद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते”—इति ।

न त्वत्त्वेऽमुभयत्रापराह-स्पर्शाभावे तथाऽपराह-द्वय-व्यापिन्या
मुत्तरतिथि-गत-वृद्धि-त्रयाभ्यां निर्णयोऽप्यस्तु । उत्तर-तिथेः साम्ये तु

* पौर्णमासञ्च,—इति वि- पुस्तके पाठः ।

किं तिथिमूलत्वास्तमयव्याप्ति-गुण-द्वय-वशात् पूर्वविद्धा कर्तव्या, किं वा कुतप-गुण-सद्भाव-वशादुत्तर-विद्धा ? तत्रापराह-द्वय-स्पर्शमाव-विषये न्यायेन पूर्व-विद्धायां प्राप्तायां देवस्वामि देवलादि*वचनादुत्तर-विद्धेति निश्चयः । वचनं हि न्यायादनीयः । यदा तु दिन-द्वयेऽप्यपराहैक-देश-व्याप्तिस्तदाऽपि वैषम्येण तद्व्याप्तौ महत्त्वेन निर्णेतव्यम् । तदाह मरीचिः,—

“अपराह-व्यापिनी चेदाब्दिकस्य यदा तिथिः ।

महती यत्र तद्विद्धां प्रशान्ति मर्षयः”—इति ।

साम्येनोभयत्र व्याप्तिश्च तत्तियि-गतैर्द्वि-त्रय-साम्यैस्त्रिधा भिद्यते । तथा हि । पूर्वद्युरपराहस्य द्वितीय-घटिकामारभ्य परेद्युरपराहस्य चरम-घटिकां विहाय अवशिष्टासु पञ्चघटिकासु यदा तिथिः वर्तते, तदा † पूर्वापराहस्य प्रथमघटिकां द्वितीयापराहस्य चरमघटिकाश्च विहायावशिष्टासु पञ्चसु घटिकासु वर्तमानत्वात् साम्येनैकदेश-व्याप्ति भवति । तिथिश्च तदा घटिका-चतुष्टयेन वर्द्धते । यदा पूर्वापराहस्य चरमघटिकायाम् उत्तरापराहस्य प्रथमघटिकायां च वर्तते, तदाऽपि साम्येन एकदेश-व्याप्तिर्भवति । घटिका-चतुष्टयेन तदा तिथिः क्षीयते । यदा पूर्वापराहस्य चरमे घटिका-त्रये द्वितीयापराहस्य चार्ये घटिका-त्रयेऽपि वर्तते, तदाऽपि साम्येनैकदेश-व्याप्तिः । तदवस्थ-तिथिस्तु न वर्द्धते नापि क्षीयते किन्तु समैव । ईदृशे विषये खर्वदर्प-वाक्यामिर्णयः । तदेवं प्रतिपदि पार्वणरूपमाब्दिकं निर्णयितम् । पार्वणरूपस्य काम्यस्य

* देवलादि,—इति नास्ति वि० पुस्तके ।

† पूर्वद्युरपराहस्य,—इत्यारभ्य, तदा,—इत्यन्तोऽग्रस्यः नास्ति वि० पुस्तके ।

तु दर्श-विकारत्वात् प्रातिस्विकविशेषाभावाच्च वक्ष्यमाणेन दर्श-निर्ण-
येनैव निर्णयोऽवगन्तव्यः ।

॥०॥ इति माधवीये काल-निर्णये प्रतिपन्निर्णयाख्यं
तृतीयप्रकरणम् ॥ ०॥

अथ द्वितीयामारभ्य पर्ववसानाः चतुदश
तिथयोऽस्मिन् प्रकरणे निर्णीयन्ते ।

प्रथम-द्वितीयाऽऽदीनां पञ्चदश-कलानां क्रमेण चन्द्रमण्डल-प्रवेश-
निर्गमनाभ्यां शुक्ल-कृष्ण-पक्षयोः प्रतिपद्वितीयाऽऽदि नामधेयास्तिथयो
भवन्ति । तत्र प्रतिपदि योनिर्णयः पूर्व-प्रकरणेऽभिहितः, स एवोत्तरासु
सर्वासु तिथिषु सामान्येन * सञ्चरयितव्यः । विशेषतस्तु तत्र तत्रा-
भिधास्ये । प्रतिपदि दैवं पित्र्यं व्यवस्थापितम् । दैवं षड्विधं उप-
वामैकभक्तनक्तायाचितदानव्रत-भेदेन । तीर्थस्नान-जप-होमादयस्तु
व्रतशब्देनैव संगृहीताः । पित्र्यं द्विविधम् । एकोद्विष्टं पार्वणश्चेति ।
तत्र सर्वत्र कर्मकाल-व्याप्ति-युक्ताया एव तिथरनुष्ठानांगत्वं स्मृतिष्व-
भिप्रेतम् । कर्मकालश्च द्विविधो मुख्यो गौणश्चेति । तद्यथा ; एकभक्ते
मध्याह्ने मुख्यः, आमायमृगशिशुः कालो गौणः । तिथि-व्याप्तिश्च
द्विविधा, स्वाभाविक-तिथि-व्याप्तिः, साकल्यापादित-तिथि-व्याप्तिश्चेति ।
तद्यथा, यदा सङ्गवपर्यन्ताऽमावास्या, तदानीमुपरितनोमध्याह्ने-

* साम्येन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

मुख्यैव प्रतिपदा व्याप्तेभवति । यदा स्वपराह्णादिमारभ्य तिथि-
क्षय-वशात् परेद्युः सङ्गवान्ता प्रतिपद्भवति, तदा पूर्वद्युर्गौण-काल-
व्याप्तिमुपपज्यैकभक्तानुष्ठानाय तत्स्वीकारे सति मध्याह्नेऽवस्था-
नुष्ठेयत्वान्तत्र स्वाभाविक-प्रतिपद्वाप्यभावेऽपि साकल्यवचनापादित-
प्रतिपद्वाप्तिः स्वीकृता । एवञ्च सति, कर्मकाल-व्याप्तौ सर्व-स्मृतीनाम-
त्यक्त-निर्वन्ध-दर्शनात् कर्मकाल-व्याप्ति-शास्त्रमितरेभ्यः प्रबलमिति
निश्चीयते । तदनुसारेण द्वितीयाद्या अपि तिथय उपवासादौ दैवे
एकोद्दिष्टादौ पित्र्ये च कर्म-काल-व्याप्ति-युक्ताः स्वीकर्तव्याः । उपवासस्तु
सर्व-तिथिषु मारदीये दर्शितः,—

“शुक्लान् वा यदि वा कृष्णान् प्रतिपत्प्रभृतींस्तिथीन् ।

उपोष्यैव वस्त्रं दत्वा विधिना ह्यपरे दिने ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते”—इति ।

उपवासस्याहोरात्रः कर्म-कालः । तस्मात्तद्वापिनी तिथिर्याह्ना ।
तदसम्भवे खण्डतिथिर्याह्नेति निरूप्यते । तत्र च सूर्योदये त्रिमुहूर्त्ता
ततोऽधिका वा प्रतिपद्भवति, उत्तरदिने चास्तमयादवाक् त्रिमुहूर्त्ता
ततोऽधिका वा तृतीया भवति, सेयमुभय-विद्धा द्वितीया । तत्र वेधक
तिथेरुदयेऽस्तमये वा त्रिमुहूर्त्तत्वं वेध-प्रयोजकं, न तु ततोऽन्यत्वं ।
तदेव पैठीनसि-वाक्येन पूर्वमुदाहृतम् । वेध-तिथेस्तु त्रिमुहूर्त्त-सङ्गावो
ऽपेक्षित इति “त्रिमुहूर्त्तं त्रिरह्णसु”—इत्यनेन समन्त-वचनेन दर्शि-
तम् । उदयास्तमययोरेव वेधः,—इत्यपरोऽयमर्थः,

“उदये सा तिथिर्याह्ना विपरीता तु पैतृके”—

इत्यादिभिः कात्यायन-वचनैरवगन्तव्यः । एवञ्च सति यथोदाहृते पूर्व

विद्वोत्तरविद्वे ये द्वितीये, तयोर्हत्तर-विद्वो द्वितीयोपोध्या । युग्माग्नि
वाक्येनान्वय-व्यतिरेकाभ्यामुत्तर-विद्वोऽयाः प्राशस्त्याभिधानात् । यद्य-
प्युपोध्यत्वं साक्षान्नाभिहितं, तथापि कर्मान्तर-विशेषस्यानुपादानात्
उपवास-विषयत्वं परिशिष्यते । तथाहि । न तावत् पित्र्य-विषयत्वं
सम्भवति, व्यासेन युग्मादि-शास्त्रस्य खर्वादि-शास्त्रस्य च दैव-पित्र्य-
विषयत्वेन व्यवस्थापितत्वात् । नाप्येकभक्त-नक्त विषयत्वम्, तयोर्मध्याह्न-
प्रदोष-व्याप्यधीनत्वेन युग्मादि-शास्त्रानधीनत्वात् । अयाचितस्य तूप-
वासवदनुष्ठेयत्वेन न पृथग्विषयत्वम् । न च दानादि-विषयत्वम्, दानादेः
पौर्वाहिक-तिथौ कर्त्तव्यतया निर्णीतत्वात् । अत उपवास-विषयत्वं
परिशिष्यते । कदाचिदेकभक्तादि-तिथौ युग्मादिशास्त्रस्य संवादो
भवति । तदा तच्छास्त्रमुपोद्धलकं भवतु, न वयं वारयामः । वचना-
न्तरे तु युग्मतिथेरुपोध्यत्वं साक्षात् प्रतीयते । तथा च प्रतिपत्
प्रकरणे प्रतिपदमावास्य-युग्मस्योपोध्यत्व-वचनमुदाहृतम् । अत्रापि युग्म-
त्वाभिप्रायेणैव द्वितीयायाः पर-विद्वोऽयाः उपोध्यत्वं भृगुस्मृतिविष्णुध-
र्मोत्तराभ्यां दर्शितम्,—

“एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

त्रयोदशी चतुर्थी च उपोध्याः स्युः परान्विताः”—इति ।

यदा पूर्वेषु रुदयमारभ्य परेषु रुदयस्योपरि त्रिमुहूर्त्तं वर्द्धते, तदा
पूर्वेद्युरेवोपवासः । न चोदाहृतेन ‘परान्विताः’—इति वचनेन विरोधः
शङ्कनीयः, परान्वित-पूर्वान्वितयोः प्रसक्तयोर्द्वयोः सतोरस्य वचनस्य
नियामकत्वात् । न चात्र परान्वितत्वं* प्रसक्तमस्ति, पूर्वस्य दिनस्य संपूर्णं

* पूर्वान्वितत्वं,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

तिथित्वात् संपूर्ण-खण्डयोः संपूर्णस्यासन्देहत्वेन प्रवृत्तत्वात् । असञ्ज्ञात विरोधित्व-कृत्स्नकर्मकालव्याप्तिभ्यां पूर्वदिनस्यैव प्रावृत्त्यम् । तस्मात्त भयोपवासः । मनु, पूर्वदिनोपवासं प्रतिषेधति व्यासः,—

“द्वितीयया युता कार्या द्वितीया न तु पूर्वया”—इति ।

मैवम् । अस्य वचनस्य खण्ड-तिथि-विषयत्वेन संपूर्णतिथावप्रवृत्तेः । खण्ड-तिथि-विषयत्वञ्च, पूर्वया युता नैव कार्येत्यभिधानादवगम्यते । मनु, खण्डतिथावपि द्वितीया पूर्व-विद्वैवोपोष्या,—

“प्रतिपत्सद्वितीया स्याद्वितीया प्रतिपद्युता”—

इत्यापस्तम्बेन प्रतिपद्वितीययोर्युग्मत्वाभिधानात् । एतदेव वचन-मुपजीव्य कृष्णा प्रतिपत्परविद्वैवोपोष्येति पूर्वं निर्णीतम् । एवं तर्हि द्वितीयाऽपि क्वचित् पूर्वविद्धा भवतु । तदुक्तं स्कन्दपुराणे,—

“प्रतिपत्संमुखी कार्या या भवेदापराङ्गिकी ।

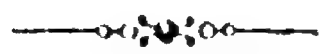
पूर्वाङ्गिकी च कर्तव्या द्वितीया तादृशी विभो”—इति ।

तादृशी सम्मुखी पूर्वयुतेत्यर्थः । पूर्वद्युर्दये मुहूर्त्तं परित्यज्या वशिष्ट-पूर्वाङ्ग-संवन्धिनी यदा भवति, तदा वेधकारिण्याः पूर्वतिथेः मुहूर्त्त-त्रयाभावेन वेद्नुममामर्थ्यात् स्वयं खण्डाऽपि सती संपूर्णावत् पूर्वोपवासे युज्यते ।

अत्र द्वितीया नवधा भिद्यते । पूर्वद्युर्दयमारभ्य प्रवृत्ता, उदयं परित्यज्य प्रवृत्ता, पूर्वाङ्गं सर्वं परित्यज्य प्रवृत्तंति त्रयो भेदाः ; तेष्वे-कैकस्य परेद्युस्त्वमुहूर्त्तत्व-तद्व्यूनत्व-ग्रहान्यत्वेस्त्वैविधे सति मिलित्वा नव विधत्वं सम्पद्यते । अत्र पूर्वद्युर्दयमारभ्य प्रवृत्तायाः संपूर्णत्वेन परेद्यु-र्मुहूर्त्तत्रयत्व-तद्व्यूनत्व-ग्रहान्यत्वेषु त्रिष्वपि पक्षेषु विवादाविषयत्वात् पूर्वचै-

वोपवासेयुक्तः । उदयं परित्यज्य कियत्पूर्वाह्न-भागं प्रक्रम्य प्रवृत्तायाः परेद्युस्तिमुहूर्त्ततायां, सत्यपि परयुतोपवास-सम्भवे तां परित्यज्य पौर्वाह्निकवचनेन पूर्वद्युरेवोपवासेविधीयते । परेद्युस्तिमुहूर्त्तनूनत्वे शून्यत्वे च वेधकारिण्यास्तृतीयायाः सत्यपि वेद्गुं सामर्थ्यं वेध्यायाद्वि-
तीयायास्तिमुहूर्त्तत्वाभावेन वेधयोग्यत्वाभावात् तत्रोपवासेन प्रसक्तः ।
अतः परिशेषात् पूर्वाह्न-वाक्याच्च पूर्वत्रैवोपवासः । पूर्वद्युः पूर्वाह्नं सर्वं परित्यज्य प्रवृत्तायाः परेद्युस्तिमुहूर्त्ततयोभयत्र तिथिसत्त्वात् कुत्रोप-
वासइति सन्देहे सति व्यासेनोत्तर-दिन-विधानात् पूर्व-दिन-निषेधा-
च्चोत्तरत्रोपवासः । न चात्र शूक्त-कृष्ण-व्यवस्था शङ्कनीया, युग्मवाक्ये
शूक्त-कृष्ण-पक्ष-साधारण्येन पर-दिन-विधानात् कृष्णपक्षेऽपि तत्-
प्रवृत्तौ बाधाभावाच्च । अन्ययोस्तु पक्षयोः पूर्ववद्विधानर्हत्वेन पूर्वद्युः पौर्वा-
ह्निकत्वा भावेऽपि परिशेषादापस्तम्बोक्त-युग्मवाक्याच्च पूर्वत्रैवोपवासइति
स्थितम् । एकभक्तादि-पार्वण-श्राद्धान्तेषु कर्मसु द्वितीया-प्रयुक्तस्य
विशेषस्य कचिदप्यस्मरणात् पूर्वोक्त-प्रतिपन्न्यायेयोजनीयः ।

इति द्वितीया-निर्णयः ।

अथ तृतीया निर्णीयते ।

तत्र, त्रिविधानि वचनानि स्मर्यन्ते । कानिचित् पूर्व-विद्धा-विधाय-
कानि, कानिचित् पूर्व-विद्धा-निषेधकानि, कानिचिदुत्तर-विद्धा-
विधायकानि । तत्र, युग्मवाक्यं तावत् पूर्व-विद्धा-विधायकं प्रसिद्धम् ।
पूर्व-विद्धा-निषेधकं वाक्यमाहापस्तम्बः,—

“तृतीया तु न कर्त्तव्या द्वितीयोपहिता विभो ।
 द्वितीयया युतां तां तु यः करोति नराधमः ॥
 संवत्सरकृतेनेह स तु धर्मेण लुप्यते ।
 द्वितीया-शेष-संयुक्तां तृतीयां कुरुते तु यः ॥
 स याति नरकं घोरं कालसूचं भयङ्करम् ।
 द्वितीया-शेष-संयुक्तां या करोति विमोहिता ॥
 सा वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिणः”—इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि,—

“तृतीया तु न कर्त्तव्या द्वितीया-संयुता तिथिः ।
 या करोति विमूढा स्त्री पुरुषोवा शिखिध्वज ॥
 द्वितीया-संयुतां तात, पूर्व-धर्माद्विलुप्यते ।
 विधवात्वं दुर्भगत्वं भवेन्नास्त्यच संशयः ॥
 कला काष्ठाऽपिवा चैव द्वितीया संप्रदृश्यते ।
 सा तृतीया न कर्त्तव्या कर्त्तव्या गण-संयुता ॥
 यदीकृत्परमं पुण्यं व्रतकर्त्ता शिखिध्वज”—इति ।

अत्र, पूर्व-विद्धायानिषेध-बाहुल्यात्सा न यात्या, युग्मवाक्यन्तु रम्भा
 व्रत विषयं भविष्यति । रम्भाव्रतन्तु भविष्यत्पुराणे दर्शितम्,—

“भद्रे, कुरुष्व यत्नेन रम्भाख्यं व्रतमुत्तमम् ।
 ज्यैष्ठ-शुक्ल-तृतीयायां स्नाता नैयम-तत्परा”—

इत्यादि । तत्रैवापरं रम्भाव्रतं पठितम्,—

“रम्भा-तृतीयां वक्ष्यामि सर्व-पाप-प्रणाशिनीम् ।
 मार्गशीर्षेऽथवा मासि तृतीयायां नराधिप ॥

शुक्लायां प्रातरुत्थाय दन्त-धावन-पूर्वकम्”—

इत्यादिना व्रतमभिधायोपसंक्षिप्तम्,—

“सौभाग्यार्थं पुरा चौणं रम्भया राजसत्तम ।

तेन रम्भादतीयेयं परं सौभाग्यदायिनी”—इति ।

एतस्य रम्भाव्रतस्य पूर्वविद्धायां कर्त्तव्यत्वं स्कन्दपुराणे दर्शितम्,—

“वृहत्तपा तथा रम्भा सावित्री वटपैतकी ।

कृष्णाष्टमी च भूता च कर्त्तव्या सम्मुखी तिथिः”—इति ।

तत्रैव पूर्व-विद्धा-निषेधोरम्भाव्रत-व्यतिरिक्त-विषयत्वेन पश्यते,—

“द्वितीयया तु विद्धा च तृतीया न कदाचन ।

कर्त्तव्या व्रतिभिस्ततः, धर्मकामार्थ-तत्परैः ॥

विहायैकाञ्च रम्भाञ्च तृतीयां पुण्यवर्द्धिनीम्”—इति ।

उत्तर-विद्धा-विधायकन्तु ब्रह्मवैवर्त्ते दर्शितम्,—

“चतुर्थी-संयुता या तु सा तृतीया फल-प्रदा”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—

“चतुर्थी-संयुता या च सा तृतीया फल-प्रदा ।

अवैधव्य-करी स्त्रीणां पुत्र सौभाग्य वर्द्धिनी”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“एकादश्याष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

आमावास्या तृतीया च ताउपोष्याः परान्विताः *”—इति ।

अस्य चोत्तर-विद्धा-विधायकस्य रम्भा-व्यतिरिक्त-विषयत्वं ब्रह्मवैवर्त्ते दर्शितम्,—

* उपोष्याः स्युः परान्विताः,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“रक्षास्थां वर्जयित्वा तु तृतीयां दिजसत्तम ।

अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते”—इति ।

किञ्चित् सर्वत्रतेषु पूर्वविद्धैव । तदाह वशिष्ठः,—

“एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव चयोदशी ।

पूर्व-विद्धा तु कर्त्तव्या यदि न स्यात् परेऽहनि”—इति ।

अत्र, परेऽहन्यसत्त्वन्नेधा भिद्यते । सर्वथैवासत्त्वं, द्विमुहूर्त्तासत्त्वं, त्रिमुहूर्त्तासत्त्वञ्चेति । सर्वथैवासत्त्वे पूर्वदिनानुष्ठानमस्ति । यदा तु परेऽहनि घटिकात्रयं घटिकापञ्चकं वा स्थिता भवति, तदा कथं अस्त्विति महान्सन्देहः । त्रिमुहूर्त्तसद्भावस्य मुख्यकल्पत्वात् पञ्चघटिकापञ्चे मुख्यासम्भवः । द्विमुहूर्त्तसद्भावस्यानुकल्पत्वात् घटिकात्रयपञ्चे तस्याप्यसम्भवः । तदा किं मुख्यानुकल्पयोरभावात् पूर्वदुरनुष्ठानं, किं वा पूर्वविद्धाया निषेधबाहुल्यादपरेऽहनि अल्पमपि सत्त्वमाश्रित्यानुष्ठानम् । न चात्र किञ्चिन्नियामकं वचनमस्ति । नापि न्यायेन निर्णेतुं शक्यते । न तावत् परदिनं न्याय्यम्, प्रापकाभावात् । नापि मुख्यानुकल्प-व्यतिरिक्तं कल्पाम्तरं सम्भवति, येन प्रापकमाशङ्क्यत । नापि पूर्वदिनं न्याय्यम्, निषेध-बाहुल्यात् । वशिष्ठवचनोक्त-प्रतिप्रसवेन निषेधोबाध्यतइति चेत्, मैवम् । तस्य वचनस्य परेदुरत्यन्तासत्त्वेऽप्यपपन्नत्वात् । तस्मादागमन्याययोरत्रापवृत्तेरयोगिनोऽसर्वज्ञस्य धर्म-तत्त्व-साक्षात्कारासम्भवाच्च त्रिष्टाचारएवात्र शरणम् । अतएव व्योसः,—

तस्मात्प्रतिष्ठः श्रुतयोविभिन्ना

न चानृषेर्दर्शनमस्ति किञ्चित् ।

धर्मस्य तत्त्वं निहितं गद्यायां

महाजनेन गतः स पन्थाः”—इति ।

शिष्टाश्च मुहूर्त्तमात्र-सङ्गावमाश्रित्य गौरीव्रतं परेद्युरेवानुतिष्ठन्ति ।
अतो गौरीव्रतं परेद्युरेवानुष्ठेयम् । अन्येषु भविष्यत्पुराणद्युक्तेषु विज्ञेय-
पूजादिषु मुख्यकल्पेनानुकल्पेन वा परेद्युरनुष्ठानम् । तद्विषयाश्च पूर्व-
विद्धा-निषेधाः । कल्पद्वयासत्त्वे तु * विद्यमानायामपि परेद्युः स्वल्पाया-
मपि तृतीयायां तां परित्यज्य वसिष्ठवचनेन पूर्वद्युरनुष्ठानम् । एक
भक्त-नक्ते तु व्रताङ्गे व्रतानुसारेणानुष्ठेये । स्वतन्त्रयोस्तु मध्याह्न-प्रदोष-
व्याप्ति-वशेनानुष्ठानम् । रम्भाव्रतेऽप्यस्तमयादर्वाक्-तृतीयायास्तिमुहूर्त्त-
सङ्गावे तस्यामेव पूर्वविद्धायामनुष्ठानं, तद्विधायक-वाक्येषु संमुखीत्य-
भिधानात् सामुख्यस्य च सायाह्न-व्याप्ति-रूपत्वात् । मुहूर्त्तत्रय-न्यूनत्वे
सति पूर्व-विद्धायाः प्रापकाभावाद्रम्भाव्रते परविद्धाया अनिषिद्धत्वाच्च
सामान्यवचनैः परविद्धा-प्रसंजकैः परेद्युरनुष्ठानम् । यानि द्वितीया-
विद्धायानिषेधकानि वाक्यानि, तेषु द्वितीया कियती विवक्षितेति
चेत् । मुहूर्त्त-त्रय-परिमितेति ब्रूमः । वेधशास्त्रे तथाऽभिधानात् ।
यत्तु ‘कला काष्ठाऽपि’ इति वचनं, तत्कैमुतिकन्यायेन त्रिमुहूर्त्त-सत्त्वं
ब्रूयति ।

इति तृतीयानिर्णयः ।

* कल्पद्वयासत्त्वन्तु,—इति वि० पुरतके पाठः ।

अथ चतुर्थो निर्णयिते ।

सा च युग्मवाक्यात् पर-विद्धा पूज्या । न च शुक्रपक्षे तथात्वेऽपि
कृष्णपक्षे पूर्वैव स्यादिति शङ्कनीयम्, युग्मवाक्यस्य पक्ष-द्वय-साधारण-
त्वात् । “चतुर्दश्या च पूर्णिमा” इत्येतच्छुक्र-पक्ष-विषयत्वे लिङ्गमिति चेत् ।
न, तस्यैकस्य युग्मस्य शुक्रपक्ष-विषयत्वेऽपि द्वितीयादिकानां युग्मानां
पक्ष-द्वय-साधारण्यस्य वारयितुमशक्यत्वात् । साहचर्यात्तान्यपि शुक्र-
पक्ष-विषयाण्येवेति चेत् । न । “प्रतिपद्यमावास्या”-इत्यनेन पक्ष-द्वय-
स्पर्शिना युग्मेन साहचर्यादितरेषामपि पक्ष-द्वय-स्पर्शित्वं किं न
स्यात् । एवं तर्हि साहचर्ययोर्द्वयोरपि परस्पर-कलहादनिर्णयइति
चेत् । न, कारणान्तरेण निर्णेतव्यत्वात् ।

तर्हि चतुर्दशी-पूर्णिमा-युग्ममेकपक्ष-वर्त्ति-तिथि-द्वयात्मकत्वात् द्वि-
तीयादिक-युग्मैः सदृशं, प्रतिपदमावास्या-युग्मन्तु भिन्न-पक्ष-द्वय-वर्त्ति-
तिथि-द्वय-रूपत्वाद्विलक्षणम्, अतः पूर्णिमा-युग्म-साहचर्येणैव निर्णय-
इति चेन्नैवम् । अतः साहचर्यस्य बाध्यमानत्वात् । द्वितीयादिशब्दो-
मुख्यया वृत्त्या पक्ष-द्वय-वर्त्तिनस्तिथौ न ब्रूते । सेयं श्रुतिलिङ्गादिषु
षट्सु प्रथमं प्रमाणं, साहचर्यन्तु मन्निधिः । स च स्थानावान्तरभेदत्वात्
पञ्चमं प्रमाणम् । तच्च प्रथमादत्यन्तदुर्बलम् । सोऽयमर्थः पूर्वमीमांसायां
तृतीयेऽध्याये श्रुतिलिङ्गादि-सूत्रे महता प्रबल्येन प्रपञ्चितः । सूत्रञ्चैतत्
“श्रुति-लिङ्गवाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यानं समवाये पारदौर्बल्यमर्थ-
विप्रकर्षात्”—इति । इममेव च श्रुति-मान्निध्ययोर्विरोधमुद्दिश्योत्तर-
मीमांसायां गुणोपसंहारे विचारितम् ।

तथाहि। ताण्डिशाखायां श्रूयते। “ॐमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत”—इति। अस्यायमर्थः। पञ्च-भक्ति-युक्तस्य साम्नाउद्गीथाख्या भक्तिः कश्चिदवयवः, तं चावयवमुद्गाता यागकाले गायति। गीयमानन्तमुद्गीथं स एवोद्गाता ताण्डिशाखागतोपनिषदिहितैरनेकैर्गुणैरुपासीतेति। ते च गुणास्ताण्डिशाखायामेव विहिताः। उद्गीथ-भक्तिस्तु ताण्डि-शार्दूल-जैमिनीय-तलवकारादिषु सर्वासु सामशाखासु पठिता। तत्र, यदिदन्ताण्डिशाखोक्त-गुणमुपासनं, तत् किं ताण्डि-शाखा-गतएवोद्गीथविशेषे व्यवतिष्ठते, किं वा सर्वशाखा-गतउद्गीथ-सामान्ये सञ्चरतीति संशयः। तत्र, सन्निधि-वशादुद्गीथ-विशेषे व्यवतिष्ठते,—इति पूर्वः पक्षः। उद्गीथ-शब्दोमुख्यया वृत्त्योद्गीथ-सामान्यं ब्रूते। न च सन्निधिना पञ्चम-प्रमाणेन प्रथम-प्रमाणस्य श्रुतेः सङ्कोचोयुक्तः। तस्मादुपासनमुद्गीथ-सामान्ये सञ्चरतीति राद्धान्तः।

अनेन न्यायेन प्रकृतेऽपि साहचर्याख्येन सन्निधिना द्वितीयादि-श्रुतेः सङ्कोचायोगाद्युगमादि-शास्त्रं पक्ष-द्वय-विषयं द्रष्टव्यम्। यदि च चतुर्दशी-पूर्णिमयोः कृष्ण-पक्ष-विषयत्वं न सम्भाव्यते, तर्हि तत्रैकत्र शुक्ल-पक्ष-विषयत्वमस्तु। तथा, दर्श-प्रतिपद्युगममपि गत्यन्तराभावात् पक्ष-द्वय-सन्धि-विषयम्। एवं व्यवस्थितौ सत्यां युगम-शास्त्रेण पक्ष-द्वयेऽपि चतुर्थी परविद्धैव प्राप्नोति।

मनु, वचनान्तरेण चतुर्थी-द्वयस्य व्यवस्था प्रतीयते। तथा च मार्कण्डेयपुराणे*,—

* मार्कण्डेयः,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः।

“शुक्रपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितोरविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितोरविः”—इति ।

अत्र वक्तव्यं, किमिदं शुक्रादि-वाक्यं युग्मादि-शास्त्र-नियमन-द्वारा एकवाक्यतया तिथीनां व्यवस्थापकं, उत स्वातन्त्र्येण ? यदि नियम द्वारा, तर्हि* युग्माग्नीत्यादि-युग्मे पूर्व-तिथीनामुत्तर-विद्वानां पूज्यत्वेन

“शुक्र-पक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितोरविः”—

इत्येतत् पूर्वाद्धर्मविरोधि, उत्तराद्धन्तु विरोधि । तथा, तेष्वेव युग्मेषु चरम-तिथीनां पूर्व-विद्वानां पूज्यत्वेन,—

“कृष्ण-पक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितोरविः”—

इत्युत्तराद्धर्मविरोधि, पूर्वाद्धन्तु विरोधि । तथा, दर्शप्रतिपद्-युग्मेऽपि कृष्णपक्ष-गतस्य दर्शस्योदये पूज्यत्वं, शुक्रपक्ष-गतायाः प्रतिपदोऽस्तमये पूज्यत्वम्† । तथा सति, तत्रोभयत्र विरोधः स्फुटतरः । तस्मान्न युग्मादि-शास्त्रमनेन नियन्तुं शक्यम् । नापि स्वातन्त्र्येण तिथीनां व्यवस्थापकम् । तत्र युग्मादि-शास्त्रादि-विरोधस्यापरिहार्य-त्वात् । अविरोधेन तु शुक्रादि-वाक्यस्य दशमी-विषयत्वं प्रतिपत्प्रकरणे प्रसङ्गादुदाहृतम् । तस्माच्छुक्र-कृष्णयोरुभयोरपि पक्षयोर्युग्मादि-शास्त्राच्चतुर्थी पर-विद्धा ग्राह्या । वृहद्वसिष्ठोऽपि,—

“एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।

उपोष्याः पर-संयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुक्ताः”—इति ।

ननु, पर-विद्धोपवासः क्वचित् प्रतिषिध्यते ;

* न तावन्नियमद्वारा,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

† ‘तथा’—इत्यारभ्य, ‘पूज्यत्वं’—इत्यन्तोऽग्रस्यः मु० पुस्तके नास्ति ।

“द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी” —इति ।

अयमर्थः । पञ्चमी वेधेन पूर्वा चतुर्थी तिथिसुत्तराच्च षष्ठी तिथिमुपवास-विषये दन्ति । अतः, पञ्चमी-विद्धायां चतुर्थ्या नोपवास इति । नैष दोषः । व्रत-भेदेन व्यवस्थापपत्तेः । सन्ति हि चतुर्थ्यां भिन्न-देवता-विषयाणि बहूनि व्रतानि । तत्र, विष्णुधर्मोत्तर-प्रोक्ते चतुर्मूर्ति-व्रते मूर्ति-चतुष्टयोपेतो विष्णुर्देवता । स्कन्दपुराणोक्ते अङ्गारक-चतुर्थी-व्रते भौमो देवता । कूर्मपुराणोक्ते यम-व्रते यमो देवता । सौरपुराणादि-प्रोक्तेषु दूर्वागणपत्यादि* व्रतेषु विनायको देवता । कूर्मपुराण-प्रोक्ते नाग-चतुर्थी-व्रते शेष-शङ्खपालादयः सर्पा देवताः ।

तत्र, विनायक-नाग-व्यतिरिक्तानां व्रते परेद्युरूपवासः । विनायक-नागयोस्तु व्रते मध्याह्नव्याप्या निर्णेतव्यत्वात् कदाचित् पूर्वेद्युरूपवासः प्राप्नोति† । तादृशे विषये पञ्चमी-वेध-निषेधो व्यवस्थापनीयः । तथा, पूर्व-विद्धा-प्रशंसा च तस्मिन्नेव विषये द्रष्टव्या । अतएव ब्रह्मवैवर्ते पूर्वोत्तर-विद्धयोर्विधिनिषेधौ स्मर्येते,—

“चतुर्थी-संयुता कार्या तृतीया च चतुर्थिका ।

तृतीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत् क्वचित्” —इति ।

तथा, तत्रैव पूर्व-विद्धा प्रशस्यते,—

“चतुर्थी-संयुता या च सा तृतीया फल-प्रदा ।

* दुर्गागणपत्यादि, —इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

† तत्र विनायक नागव्यतिरिक्तानां व्रते परेद्युरूपवासः प्राप्नोति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

चतुर्थी तु तृतीयायां महापुण्य-फल-प्रदा” —इति ।

तस्यास्य विनायक-व्रत-विषयत्वं तत्रैव सूचितम्,—

“कर्त्तव्या व्रतिभिर्वत्स, गणनाथ-सुतोषणी” —इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि,—

“विनायक-व्रते कार्या सर्वमासेषु षण्मुख ।

चतुर्थी तु जया-युक्ता गणनाथ-सुतोषणी” —इति ।

विनायक-व्रतानुष्ठाने चतुर्थ्यामध्याह्न-व्यापित्वं मुख्यं प्रयोजकम् ।

तदाह दृश्यति,—

“चतुर्थी गणमायस्य मातृ-विद्धा प्रशस्यते ।

मध्याह्न-व्यापिनी चेत्स्यात् * परतश्चेत् परेऽहनि” —इति ।

यदा पूर्वार्द्धमध्याह्न-व्यापिनी तिथिर्भवति, तदा मुख्य-प्रयोजकस्य विश्व-मानत्वान्मातृ-विद्धत्व-गुण-सद्भावाच्च सा याज्ञा । तादृशे विषये परेषुः सत्यामपि मध्याह्न-व्यापिन्यां सा त्याज्या । अतएव, प्रशस्यते,—इत्युक्तम् । परेद्युरेव यदा मध्याह्न-व्यापिनी, तदा मातृ-विद्धत्व-गुणाभावेऽपि प्रधान-प्रयोजकानुसारेण पर-विद्धैव याज्ञा । तथा च सत्यन्तरम्,—

“मातृ-विद्धा प्रशस्ता स्याच्चतुर्थी गणनायके ।

मध्याह्ने परतस्त्यान्नाग-विद्धा† प्रशस्यते” —इति ।

ननु, वङ्गेषु वचनेषु पूर्व-विद्धायागणनाथ-सन्तोष-हेतुत्वमुक्तम्, अतः पूर्व-विद्धत्वस्यैव मुख्य-प्रयोजकता युक्ता । भवम् । मध्याह्न-व्यापित्वस्या

* चेत् सा,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† परतश्चेत् सा नागविद्धा,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

‡ मध्याह्नव्यापित्वस्यैव,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

वैयर्थ्य-प्रसङ्गात् । अवश्यं हि तदा मध्याह्न-व्यापित्वं प्रसङ्गाद्भवति ।
अतस्तद्विधानं व्यर्थं व्यावर्त्याभावात् ।

अथोच्येत,—पक्षान्तरेऽप्यनेकवचन-विहितस्य पूर्व-विद्वत्त्वस्य वैयर्थ्यं
तदवस्थम्, मध्याह्न-व्यापित्वेनैव तन्निर्णयात्,—इति । तन्न । यदा
तिथि-क्षय-वशादुभयत्र मध्याह्न-व्याप्तिर्नास्ति, यदा चोभयत्र कृत्स्न-
मध्याह्न-व्यापित्वं तदेकदेश-व्यापित्वं वा समानं, तत्र सर्वत्र मध्याह्न-
व्याप्त्या निर्णयाभावे सति पूर्व-विद्वत्त्वेनैव निर्णेतव्यत्वात् । एवं तर्हि,
“सावकाश-निरवकाशयोर्निरवकाशं बलीयः”—इति न्यायेन मध्याह्न-
व्यापित्वस्य निरवकाशतया प्राबल्यमित्येव वक्तव्यं न तु मुख्यतयेति चेत् ।
न, मुख्यत्वस्यापि सभवात् । तिथि-निर्णये कर्म-काल-व्याप्ति-शास्त्रस्य
मुख्यत्वमस्य प्रकरणस्य प्रारम्भे दर्शितम् । कर्म-कालश्च विनायक-व्रतस्य
मध्याह्नः,

“प्रातः शुक्ल-तिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृप”—

इति तत्-कल्पे विधानात् । अतोमुख्यत्वादपि मध्याह्न-व्यापित्वं प्रवल-
मिति । ननु, कस्याश्चित् स्मृतौ पूर्व-विद्वत्त्वेन मध्याह्न-व्यापित्व-बाध-
उपलभ्यते,

“जया च यदि संपूर्णा चतुर्थी ह्रसते यदि ।

जया सैव हि कर्त्तव्या नाग-विद्धां न कारयेत्”—

इति स्मरणात् । मैवम् । अस्य वचनस्य दिन-द्वये मध्याह्न-स्पर्शा-
भाव-विषयत्वेनाप्युपपत्तेः । तथा हि । पूर्व-दिने विनायक-व्रत-प्रयोजके
मध्याह्ने जया संपूर्णा परेद्युर्मुहूर्त्त-त्रय-क्षय-वशान्मध्याह्नादर्वागेव
चतुर्थी समाप्रा, तदा दिन-द्वये कर्म-काले ग्राह्य-तिथेस्तुर्थाश्रभावा-

दिनायक्ते किं दिनमुपादेयमिति वीक्षायां*, पूर्व-दिनं विधाय
परदिनं तेष्वेधति ।

अथेत,—“य ॥ च यदि संपूर्ण” —इत्यनेन कर्म-काल-रूप-
मध्य-समाप्तिः । यन्तत्वं न विवक्षितम्, किं तर्ह्यस्तमय-पर्यन्त-
—इति । तर्हि, पूर्व-विद्धैव नास्ति, वेधिकायाः पूर्वतिथेः
सति † । याद्यतुर्थ्यान्नवकाशत्वात् ‡ । अथ, मा भूत्पूर्व-
इत्वं, तथापि मध्याह्न-व्यापिन्यां जयायां विहितायां परेद्युर्मध्याह्न-
व्यापित्वं वा §,—इति चेत् । मैवम् । न खलूत्तरस्य दिनस्य हेयत्वे
मध्याह्न-व्यापित्वं कारणतयोपन्यस्यते, किन्तु नाग-विद्वत्त्वम् । अतो
नाग-विद्वत्त्व-निन्दायां वचनस्य तात्पर्यं न चतुर्थी-रहित-जया-
विधाने । अन्यथा, चतुर्थी-निन्दायामपि तात्पर्यं प्रसज्यत । न च तद्-
युक्तम् । न हि, वर-घाताय कन्यामुदाहयन्ति !

वचन-च्छाया तु नाग-विद्धा-हेयत्वे कैमुतिक-न्याय-परा लक्ष्यते?
‘यदि’ शब्द-प्रयोगात् । यद्यपि जया संपूर्णा, तथापि नागविद्धा हया ।
किमुत जया-युक्तायां चतुर्थ्यां सम्भवन्त्यामिति हि वचनव्यक्तिः ।
मध्याह्न-व्याप्तावियती भक्तिः कुतस्तवेति चेत् । चतुर्थीरहितायां शुद्ध-
तृतीयायां तत्रापि कुतोभक्तिरिति समानः पर्यनुयोगः । वचन-बला-
दित्युत्तरमस्माकमपि । वचनयोः परस्पर-कलहे पूर्वाक्रान्त्यां मुख्यत्व-नि-

* वीक्षायां,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† व्याप्तिः,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

‡ अवकाशभावात्,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

§ वचनच्छायायां नागविद्धाहेयत्वेकैमुतिकन्यायेन परा लक्ष्यते,—इति
क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

गिरवकाशत्वाभ्यां मध्याह्न-व्यापित्व-वचनमेवातिप्रबलं सिद्धिः । वि
व्रते तस्य प्रतिपदोक्तत्वादपि प्रबलत्वम् । जया-वचनन्तु गौर्या
चरितार्थम् । तच्च व्रतं भविष्यत्पुराणेऽभिहितम्,—

“विनायकं समभ्यर्च्य चतुर्थ्यां यदनन्दन ।

सर्व-विघ्न-विनिर्मुक्तः कार्य-सिद्धिमवाप्नुयात्” ॥

इत्यभिधायानन्तरमिदं पद्यते,—

“निद्रां रतिं शिवां भद्रां कीर्त्तिं मेधां सरस्वतीम् ।

प्रज्ञां तुष्टिं तथा कान्तिं तत्रैवाहनि पूजयेत् ॥

विद्याकामोविशेषेण पूजयेच्च सरस्वतीम्”—इति ।

लिङ्गपुराणेऽपि,—

“चतुर्थ्यान्तु गणेशस्य गौर्याश्चैव विधानतः ।

पूजां कृत्वा लभेत् सिद्धिं मौभाग्यञ्च नरः क्रमात्”—इति ।

नारदीयपुराणेऽपि,—

“माघ-शुक्ल-चतुर्थ्यान्तु गौरीमागधयेद्बुधः ।

चतुर्थी वरदा नाम गौरी तत्र सुपूजिता”—इति ।

अतोयथोक्त-रीत्या विनायक-व्रते मध्याह्न-व्यापित्वेनैव निर्णयः ।

गौरी-व्रते तु जया-वचनं द्रष्टव्यम् ।

तत्र, यदा दिन-द्वयेऽपि वैषम्येण मध्याह्नैकदेश-व्यापिनी, तदा
पूर्वदिने तन्महत्त्वञ्चेत् तदेवोपादेयम् । उत्तरदिने तन्महत्त्वे किं
महत्त्वगुणेन तदुपादेयं, किं वा मातृ-विद्वत्त्व-गुणेन पूर्व-मुपादेयमिति

* वचनमेवाति प्रबलं सिद्धिविनायक,— इति सु० पुस्तके, वचनमेवाति
प्रबलं शुद्धाविनायक,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

संश्रये, पूर्वमिति ब्रूमः । परस्य नाग-विद्वत्-दोषोपेतत्वात् । पूर्वस्य च तदभावत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्य स्कन्दपुराणे पठ्यते,—

“ज्यैष्ठे* च वट-सावित्री तथाऽनङ्ग-त्रयोदशी ।

विनायक-चतुर्थी च कर्त्तव्या मंमुखी तिथिः”—इति ।

विनायक-व्रतवन्नाग-व्रतेऽपि चतुर्थी मध्याह्न-व्यापिनी ग्राह्या ।

नाग-व्रतस्य कूर्मपुराणे दर्शितम्,—

“तिथौ युगाह्नयायाञ्च समुपोष्य यथाविधि ।

शङ्खपासादि-नागानां शेषस्य च महात्मनः ॥

पूजा कार्या पुष्प-गन्ध-क्षीराप्यायन-पूर्वकम् ।

विषाणि तस्य नश्यन्ति न च तान् घ्नन्ति पन्नगाः”—इति ।

चतुर्थी । मध्याह्न-व्यापित्वञ्च देवलेनोक्तम्,—

“यु० अर्धन्दिने यत्र तत्रोपोष्य फणीश्वरान् ।

क्षीरेणप्याय्य पञ्चम्यां पूजयेत् प्रयतो नरः ॥

विषाणि तस्य नश्यन्ति न तान् हिमन्ति पन्नगाः”—इति ।

युगं चतुर्थी । विनायकचतुर्थी-नागचतुर्थीरित्यान् विशेषः ;—

एकभक्त-न्यायेन मध्याह्न-व्याप्तेः षोढा भेदं मति, यदा परेद्युरेव मध्याह्न-व्याप्तिस्तदा विनायक-चतुर्थी परा । इतरेषु तु पञ्चम भेदेषु जया-योगस्य प्रशस्तत्वात् पूर्वद्युरेव सा भवति । यदा तु पूर्वद्युरेव मध्याह्न-व्यापिनी, तदा नाग-चतुर्थी पूर्वा । इतरेषु तु पञ्चम भेदेषु पञ्चमी-योगस्य प्रशस्तत्वात् उत्तरा भवति । तन्प्राशस्त्यञ्च,—

* ज्यैष्ठा, - इति सु० पुस्तके पाठः ।

† पुराणान्तरेपि,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

“चतुर्थी पञ्चमी-युक्ता नाग-प्रीति-विवर्द्धिनी ।

प्रीताः स्युः पूजितास्तस्यां नागांस्तांस्तत्र पूजयेत्”—

इति वचनादवसीयते ।

इति चतुर्थी-निर्णयः ।

अथ पञ्चमी निर्णीयते ।

युग्म-शास्त्रेण पञ्चमी पूर्व-विद्धा ग्राह्या । ननु,

“प्रायः प्रान्तउपोष्या हि तिथिर्देवरुलेषुभिः,—इति

शिवरहस्य-सौरपुराणयोस्तिथ्यन्तभागस्योपवासान्नत्वाभिधानात्
पञ्चम्युपवासः परेद्युः प्राप्नोति । तन्न । हारीतेन पर-विद्धायाः
प्रतिषिद्धत्वात्,

“चतुर्थी-संयुता कार्या पञ्चमी परया न तु ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये च शुक्लपक्षे तथाऽसिते”—इति ।

न चैतावता प्रायः प्रांतइति वचनस्य निर्विषयत्वं शङ्कनीयम् ।
निर्णीतासु निर्णय्यमाणसु च तिथिषु यत्र यत्र परविद्धेऽपवासः शास्त्रा-
न्तरेण प्राप्तस्तस्य सर्वस्य तद्विषयत्वोपपत्तेः । न च तेनैव * शास्त्रेण तदु-
पवास-सिद्धेः कृतमनेन वचनेनेति शङ्कनीयम् । सामान्य-विशेष-रूपेण
शास्त्र-द्वयस्यापि चरितार्थत्वात् । तस्य च सामान्य-शास्त्र-रूपस्य प्रान्तो-
पवास-वचनस्य विरोधिना षष्ठी-युक्त-पञ्चमी-निषेधकेन विशेष-शास्त्र-
रूपेण हारीते-वचनेन बाधायुज्यते । एतादृशं बाधमभिलक्ष्यैव “प्रायः
प्रान्तउपोष्या”—इति प्रायः-शब्दः प्रयुक्तः ।

* तेन तेन, इति वि० पुस्तके पाठः ।

प्रतिपद्यायेन 'पौर्वाहिकाः'—इतिवचन-बलात् पञ्चम्यामपि दान-
व्रतयोः परदिनानुष्ठान-प्राप्तौ तद्व्यावृत्तये हारीत-वचने 'दैवे कर्मणि'—
इत्युच्यते । न च, दैव-कर्मणि पूर्वाह्नस्य कर्म-कालत्वात् कर्म-काल-शास्त्र-
प्राबल्यस्य च वर्णितत्वात् तदाधोन युक्तइति शङ्कनीयम् । विधेर्निषे-
धस्य वा प्रतिपदोक्तस्य प्रबलतरत्वात् । न च पूर्व-दिनपूर्वाह्नस्यात्यन्तम-
कर्म-कालत्वं *, साकल्य-वचनापादित-कर्मकालत्वस्य सद्भावात् । ईदृ-
शमेव विषयमभिलक्ष्य साकल्य-वचनस्य प्रवृत्तत्वात् । स्वाभाविक-
तिथि-व्याप्ति-युक्ते विषये साकल्य-वचनस्य निरर्थकत्वात् । तस्माद्दैव-
कर्मणि पर-विद्धायाः पञ्चम्याः निषेधेन विरुध्यते । नन्वेवमपि पित्र्ये-
तन्निषेधो †, निरर्थकः । पित्र्यस्य स्वतएव पर-विद्धायामप्राप्तत्वात् ।
मैवम् । दृष्टान्ततयाऽपि तदुपन्यासोपपत्तेः । यथा पित्र्ये कर्मणि
उत्तर-विद्धा न शास्त्रा, तथा दैवेऽपीति विवक्षया दैव-पित्र्ययोः
सहोपन्यासः । ननु, व्यास-निगम-गतं युगम-शास्त्रमुदाहृत्य भवता
पञ्चम्याः पूर्व-विद्धत्वमभिधीयते । आपस्तम्बादयस्तु तद्विपर्ययेण युग्मा-
न्युदाजहुः,

“प्रतिपत्सद्वितीया स्याद्वितीया प्रतिपद्युता ।

चतुर्थी सहिता या च सा तृतीया फल-प्रदा ॥

पञ्चमी च प्रकर्त्तव्या षष्ठ्या युक्ता च मारद”—इति ।

अतएवैतद्युगम-शास्त्र-पर्यालोचने पञ्चम्याः पर-विद्धत्वं प्राप्नोति ।

* पूर्वाह्नात् नात्यन्तकर्मकालत्वं,—इति पाठान्तरम् ।

† पित्र्ये इति निषेधो.—इति वि० पुस्तके, पित्र्य निषेधो.—इति मु०
पुस्तके पाठः ।

बाढम् । अतएवात्र शुक्र-कृष्ण-शास्त्रेण व्यवस्था प्रसक्ता, तां व्यवस्थां निषेद्धं हारीतेन 'शुक्रपक्षे तथाऽसिते'—इत्युक्तम् । न च सा व्यवस्था वचनेन निषेद्धमशक्या, “किं हि वचनं न कुर्यान्नास्ति वचनस्याति-भारः”—इति न्यायात् । तस्माद्द्वारीत-वचनेन पञ्चमी पूर्व-विद्धा ग्राह्या । स्कन्दपुराणेऽपि,—

“पञ्चमी च तथा कार्या चतुर्थ्या संयुता विभो”—इति ।
तथा, पद्मपुराण-भविष्यत्पुराणयोः पूर्वोत्तर-विद्धा-विषयौ विधि-निषेधौ स्मर्येते,—

“पञ्चमी तु चतुर्थ्या तु कार्या षष्ठ्या न संयुता”—इति ।
यत् तु ब्रह्मवैवर्त्तेऽभिहितम्,—

“पञ्चमी तु प्रकर्त्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद”—इति ।
तद्वचनं स्कन्दोपवास-विषयतया सङ्कोचनीयम् । वाक्य-शेषे तथा ऽभिधानात् ।

“स्कन्दोपवासे स्वीकार्या पञ्चमी पर-संयुता”—इति हि वाक्यशेषः । न चासञ्ज्ञात-विरोधिनेवाक्योपक्रमस्य सञ्ज्ञात-विरोधिना वाक्य-शेषेण कथं सङ्कोचइति शङ्कनीयम् । असन्दिग्धोपक्रमस्य प्राबल्येऽपि सन्दिग्धोपक्रमस्य वाक्य-शेषेण निर्णेतव्यत्वात् । अतएव जैमिनिनाऽपि सूत्रितम्,—“सन्दिग्धेषु * वाक्य-शेषात् (मी० १अ० ४पा० २८सू०)” इति । अतः, स्कन्दोपवासे पञ्चमी पर-विद्धा, अन्यत्र पूर्व-विद्धेति स्थितम् ।

इति पञ्चमीनिर्णयः ।

* सन्दिग्धे तु,—इत्यादर्शं पुस्तकेषु पाठः ।

अथ षष्ठी निर्णीयते ।

सा च युग्म-शास्त्र-द्वयेन द्विविधा प्रतिभाति । तत्र, 'षण्मुन्योः'—
इत्येकं युग्मशास्त्रम् । तेन षष्ठ्याः सप्तमौ-विद्धत्वं प्रतीयते ।

“पञ्चमी तु प्रकर्त्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद” —

इत्यपरं युग्म-शास्त्रम् । तेन षष्ठ्याः पञ्चमी-विद्धत्वं प्रतीयते ।
तयोः शास्त्रयोः किं शुक्र-कृष्ण-भेदेन व्यवस्था कार्या, किं वा दैव-
पित्र्य-भेदेन, उत स्कन्दव्रतान्य-व्रत-भेदेन ? तत्र, न तावत्प्रथमः कल्पः,
सुमन्तुना पक्ष-द्वय-व्यवस्थां निराकृत्य दैव-पित्र्य-भेदेन व्यवस्थापित-
त्वात् । तथा च तद्वचनम्,—

“नाग-विद्धा न षष्ठी स्यात् पक्षयोरुभयोरपि ।

दैवे कर्मणि ताम्र्यां पित्र्ये पूर्वण संयुताम्”—इति ।

नापि द्वितीयः, दैवे-पित्र्य-भेदेन व्यवस्थायाश्चयुक्तत्वात् । तथा हि ।
यदेतत्सुमन्तुना दैवे कर्मणि शुक्र-कृष्ण-पक्ष-द्वय-गतायाः षष्ठ्यानाग-
विद्धत्वं प्रतिषिध्यते, तत्तथाऽस्तु । यत्तु नाग-विद्धायाः पित्र्ये व्यवस्थापनं,
तत्र वक्तव्यम् ; किं पूर्व-विद्धत्वमेकाद्विष्ट-विषयं, किं वा पार्वण-विषयम् ?
नोभयमप्युपपद्यते । मध्याह्नापराह्ण-व्याप्तिभ्यामेव द्वयानिर्णये सति पूर्व-
विद्धतायाश्चकिञ्चित्करत्वात् । नचैवं मन्तव्यं, परेद्युः सत्यामपि मध्याह्ना-
पराह्ण-व्याप्तौ तत्परित्यागाय पूर्व-विद्धत्व-विधानम्,—इति । मुख्य-
कर्म-काल-व्याप्तेः परित्यागायागात् । अन्यथा, “मूषक भिया स्व-गृहं”
इति,—इति न्यायप्रापतते । तर्हि, सुमन्तु-वचनस्य का गतिरिति
चेत् । उच्यते । न खल्वेतद्वचनं पित्र्ये पूर्व-विद्धां विधातुं प्रवृत्तम्,

* स्वकर्मगृहं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

किन्तुर्हि, दैवे तां निवारयितुं तत्प्रवृत्तिः। तच्चार्यवादत्वेन पित्र्ये साऽभ्य-
नुज्ञायते। तत्रेयं वचन-व्यक्तिः, यदि नाम कथञ्चित् पूर्व-विद्धा
भवेत्; भवतु नाम सा पित्र्ये, तिथि-मूलस्य प्रायेण पितृ-तुष्टि-
हेतुत्वात्। दैवे तु सर्वथा पूर्व-विद्धा न ग्राह्येति। तस्मात् तृतीयः
पक्षः परिशिष्यते। स्कन्द-व्रते पूर्व-विद्धा, व्रतान्तरेषु तत्तर-विद्धेति।
तत्र-स्कन्द-षष्ठ्याः पूर्व-विद्धत्वमाह वसिष्ठः,—

“कृष्णाष्टमी स्कन्द-षष्ठी शिवरात्रि-चतुर्दशी।

एताः पूर्व-युताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत्”—इति।

स्कन्द-षष्ठी लिङ्गपुराणे दर्शिता,—

“प्रत्यब्दमपि पूजाञ्च षष्ठ्यां कार्या गुह्यस्य च।

दौप्ताग्निः स सुखी च स्यात्तस्मिन्नागामि-वत्सरे”—इति॥

तथा, तत्रैव रवि-षष्ठी दर्शिता,—

“षष्ठ्यामुपोष्य विधिवत्सप्तम्यामर्कमर्चयेत्।

स द्रव्यभागहृक् चैव* सम्प्राप्नोतीप्सितं फलम्”—इति।

फलषष्ठी मन्दार-षष्ठीत्यादि-व्रतानि † भविष्योत्तरे प्रोक्तानि।

तत्र तत्र रव्यादि-व्रतेषु पर-विद्धा ग्राह्या। तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे,—

“एकदशष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी।

अमावास्या तृतीया च ताउपोष्याः ‡ पराश्विताः”—इति।

यद्यप्यत्र व्रत-विशेषो नोपात्तः, तथापि स्कन्द-व्रतस्य पूर्व-विद्धायां

* सद्रव्यभागैर्विविधैः,—इति वि० पुस्तके पाठः।

† षष्ठां,—इत्यधिकः पाठः मु० पुस्तके।

‡ उपोष्योः स्युः,—इति वि० पुस्तके पाठः।

विहितायां परिशेषादन्येषामुत्तर-विद्धा भवति । तेषामप्यविरोधात्
पूर्वा-विद्धाऽस्त्विति चेत् । न, प्रतिषेधात् । तथा च निगमः,—

“नाग-विद्धा तु या षष्ठी रुद्र-विद्धो दिवाकरः ।

काम-विद्धो भवेद्विष्णुर्न ग्राह्यास्ते तु वासराः”—इति ।

नागः पञ्चमी । रुद्रः षष्ठी । दिवाकरः सप्तमी । कामस्तयोदशी ।
विष्णुर्द्वादशी । शिवरहस्य-सौरपुराणयोः,—

“नाग-विद्धा तु या षष्ठी शिव-विद्धा तु सप्तमी ।

दशम्येकादशी विद्धा नोपोष्या तु कथञ्चन”—इति ।

तथा, पूर्वविद्धा-प्रतिषेधः, उत्तरविद्धा-विधिक्षेत्युभयं सहैव स्कन्द
पुराणे पद्यते,—

“नाग-विद्धा तु कर्त्तव्या षष्ठी च न कदाचन * ।

सप्तमी-संयुता कार्या षष्ठी धर्मार्थ-चिन्तकैः”—इति ।

ब्रह्मवैवर्तेऽपि,—

“न हि षष्ठी नाग-विद्धा कर्त्तव्या तु कदाचन ।

नाग-विद्धा तु या षष्ठी कृता पुण्य-क्षया भवेत् ॥

सप्तम्या सह कर्त्तव्या महापुण्य-फल-प्रदा”—इति ।

पुण्यस्य क्षयायस्यां, सा पुण्य-क्षया । यदि कदाचित्क्षिति-क्षय-
वशादुत्तर-विद्धा षष्ठी न लभ्यते, तदा स्कन्दप्रतवदन्यान्पि वृत्तानि
नाग-विद्धायां कर्त्तव्यानि । तदाह वसिष्ठः,—

“एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।

* न षष्ठी तु कदाचन,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

पूर्व-विद्धा तु कर्त्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि”—इति ।

नाग-वेधश्च षण्मुहूर्त्तात्मकः । तथा च स्कान्दे,—

“नागोद्वादश-नाडीभिर्दिक् पञ्चदशभिस्तथा ।

भूतोऽष्टादश-नाडीभिर्दूषयत्युत्तरान्तिथिम्”—इति ।

इति षष्ठीनिर्णयः ।

अथ सप्तमी निर्णयिते ।

सन्ति* हि सप्तम्यां नानादेवताकानि बहूनि वृत्तानि । तत्र, भविष्यो-
त्तर-प्रोक्तम् उमा-महेश्वर-देवताकं मुक्ताभरण-सप्तमी-वृत्तम् । तथा,
भविष्यत्पुराणे सूर्य-देवताकं विजय-सप्तमी-वृत्तमुक्तम् । सूर्य-देवता-
कमारोग्य-सप्तमी-वृत्तं वराहपुराणेऽभिहितम् । विष्णु-देवताकं माङ्गल्य-
वृत्तं गारुड-पुराणेऽभिहितम् । एवमन्यान्यप्युदाहरणीयानि ।

तत्र, काश्चित्तिथयोदेवता-भेदेन व्यवतिष्ठमानालक्ष्यन्ते । तद्यथा ।
स्कन्दषष्ठी पूर्व-विद्धा, मन्दरादि-षष्ठी पर-विद्धा । काश्चित्सत्यामेकस्यां
देवतायां वृत्त-भेदेन व्यवतिष्ठन्ते । तद्यथा । † गौरी-वृत्तेश्चैव; रम्भा-
तृतीया पूर्व-विद्धा, लवणतृतीया पर-विद्धा । काश्चिदेक-देवताके
एकस्मिन् वृत्ते कर्म-काल-व्याप्ति-भेदेन व्यवतिष्ठन्ते । तद्यथा । विनायक-
वृत्ते पूर्वद्युः परेद्युर्वा चतुर्थी मध्याह्न-व्यापिनी गृह्यते । काश्चिच्छुक्र-
कृष्ण-भेदेन व्यवतिष्ठन्ते । तद्यथा । शुक्र-प्रतिपत्पूर्व-विद्धा, कृष्ण-
प्रतिपदुत्तर-विद्धेति ।

* इह,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† तत्र,—इत्यधिकः पाठः सु० पुस्तके ।

तत्र, केन न्यायेन सप्तमी व्यवस्थापनीयेति वीक्षायां न केनापीति प्रतिजानीमहे । सप्तम्याः * पूर्व-विद्धा-निन्दकस्योत्तर-विद्धा-विधायकस्य च वचनस्य कस्य चिददर्शनात् । तद्विपर्ययेण पूर्व-विद्धा-विधायकस्योत्तर-विद्धा-निषेधकस्य सर्वत्रोपलभात् । सर्वासु देवतासु सर्वेषु व्रतेषु शुक्र-कृष्ण-पक्षयोस्तभयोरपि सप्तमी पूर्व-विद्धैव यास्या, युष्मादि-शास्त्रे 'षण्मुन्योः'—इत्यभिधानात् । स्कन्दपुराणे,—

“कर्त्तव्या सप्तमी तत्र षष्ठी वच च सर्वदा † ।

षष्ठी च सप्तमी यत्र तत्र सन्निहितोरविः”—इति ।

भविष्यत्पुराण-ब्रह्मपुराणयोः,—

“षष्ठी च सप्तमी तात, अन्योन्यन्तु समाश्रिता ‡ ।

पूर्व-विद्धा द्विजश्रेष्ठ, कर्त्तव्या सप्तमी तिथिः”—इति ।

पैठीनसिः,—

“पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या सम्मुखी तिथिः”—इति ।

उत्तर-विद्धा-प्रतिषेधः स्कन्दपुराणे दर्शितः,—

“षष्ठ्येकादशमावास्या पूर्व-विद्धा तथाऽष्टमी ।

सप्तमी पर-विद्धा च नोपोष्यं तिथि-पञ्चकम्”—इति ।

न च व्रत-विशेषेणाप्युत्तर-विद्धायामाशा कर्त्तव्या । तदुक्तं ब्रह्म-वैवर्ते,—

* सप्तम्याः,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† यथा युता सप्तमी च कर्त्तव्या तात सर्वदा,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

‡ समाश्रिते,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“सप्तमी नाष्टमी-युक्ता न सप्तम्या युताऽष्टमी ।

सर्वेषु व्रत-कल्पेषु अष्टमी परतः शुभा”—इति ।

यदा पूर्वैश्वरस्तमयपर्यन्ता षष्ठी परेद्युस्तिथिचयेणास्तमयादवाग-
ष्टमी विमुहूर्त्ता, तदा पूर्व-विद्धायाअलाभादुत्तर-विद्धायाश्च प्रति-
षिद्धत्वात् कुत्रानुष्ठानमिति चेत् । निषेधमुल्लङ्घायुत्तर-विद्धायामिति
ब्रूमः । यद्यप्यस्मिन्नर्थे वचनं नोपलभ्यते, तथापि शेषि-लोप-न्यायत्वा-
दुत्तरविद्धा गौण-कालत्वेन स्वीकर्त्तव्या । अस्ति चात्र दृष्टान्तः ।
स्कन्द-व्यतिरिक्त-व्रतेषु पूर्व-विद्धायाः षष्ठ्यानिषेधमुल्लङ्घ्य, “यदि न
स्यात्परेऽहनि”—इति वाक्येन पूर्व-विद्धा गृहीता । तथा, रम्भा-व्यति-
रिक्त-गौरी-व्रतेषु द्वितीया-युता स्वीकर्त्तव्या । तेनैव न्यायेनात्राप्यष्टमी-
विद्धायाः स्वीकारोऽस्तु ।

इति सप्तमीनिर्णयः ।

अथाष्टमी निर्णयिते ।

द्विविधोऽहि तत्र निर्णयः । व्रत-सामान्य-निर्णयोव्रत-विशेष-विषय-
श्चेति । व्रत-सामान्ये तु शुक्ल-कृष्ण-पक्ष-भेदाद्व्यतिष्ठते । तत्र, शुक्ला-
ष्टमी परा ग्राह्या । ‘षण्मुन्योर्वसुरभ्रयोः’—इति युग्मशास्त्रात् । यद्य-
प्येतच्छास्त्रं पक्ष-द्वय-साधारणमिति चतुर्थी-प्रस्तावे प्रतिष्ठितम्,
तथापि शास्त्रान्तर-बलात् शुक्ल-पक्षे पर्यवस्यति । तथा च निगमः,—

“शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्व-विद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या पर-संयुता ॥

उपवासादि-कार्येषु एष धर्मः समातनः”—इति ।

ब्रह्मवैवर्ते,—

“सप्तमी नाष्टमी-युक्ता न सप्तम्या युताऽष्टमी ।

सर्वेषु व्रतकल्पेषु अष्टमी परतः शुभा”—इति ।

पद्मपुराणे,—

“नाष्टमी सप्तमी-युक्ता सप्तमी नाष्टमी-युता ।

नवम्या सह कार्या स्यादष्टमी नात्र संशयः”—इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि,—

“अष्टमी नवमी-मिश्रा कर्त्तव्या भूतिमिच्छता ।

सप्तम्या चाष्टमी चैव न कर्त्तव्या शिखिध्वज”—इति ।

तान्येतानि ब्रह्मवैवर्तादि-वचनानि यद्यपि पक्ष-द्वय-साधारण्येन पूर्व-विद्धा-निषेधमुत्तर-विद्धा-विधिश्च कुर्वन्ति, तथाप्युदाहृत-निगमानु-सारेण शुक्ल-पक्ष-विषयतया योजनीयानि । तथा च शुक्लपक्षाभिप्रा-येणैव पूर्व-विद्धां प्रतिषेधति जावालिः,—

“नाग-विद्धा तु या षष्ठी भानु-विद्धोमहेश्वरः ।

चतुर्दशी काम-विद्धा तिस्रस्तामग्निनाः स्रताः”—इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि,—

“नाग-विद्धा तु या षष्ठी सप्तम्या तु यदाऽष्टमी ।

भूत-विद्धाऽप्यमावास्या न यास्या मुनि-पुङ्गव”—इति ।

तथा च शुक्लपक्षमेवाभिप्रेत्योत्तर-विद्धा विधीयते विष्णुधर्मोत्तरे,—

“एकादश्याष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ताउपोऽथाः परान्विताः”—इति ।

ब्रह्मरगीतायां साक्षादेव शुक्लपक्षे पर-विद्धा विहिता,—

“एकादशष्टमी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूज्याः परेण संयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः”—इति ।

कृष्णपक्षे पूर्व-विद्धा-विधिरुत्तर-विद्धा-प्रतिषेधश्च निगमे पद्यते,—

“कृष्णपक्षेऽष्टमी यत्र कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्व-विद्धा तु कर्त्तव्या पर-विद्धा न कर्हिचित् ॥

उपवासादि-कार्येषु ह्येष धर्मः सनातनः”—इति ।

नारदीये,—

“कृष्णाष्टमी तथा रम्भा तृतीया वटपैतकी ।

वृहत्तपा तथा ब्रह्मन्, कर्त्तव्या सम्मुखी तिथिः”—इति ।

अत्राष्टम्याः शुक्ल-कृष्ण-व्यवस्था सामान्येन सर्व-व्रत-विषया, व्रत-विशेषस्यानुपादानात् । व्रतानि चोदाह्रियन्ते । तत्र वामनपुराणे, नभोमासे कृष्णाष्टम्यां कालाष्टमीव्रतं पठितम्, विष्णुधर्मोत्तरे कृष्णपक्षे सन्तानाष्टमीव्रतम्—इति । एतदुभयं यथोक्तरीत्या पूर्व-विद्धायामनुष्ठेयम् । देवीपुराणे श्रावणमासे शुक्लाष्टम्यां देवीव्रतम्, गारुडपुराणे शुक्लाष्टम्यां नृसिंहव्रतम् । एतदुभयमुत्तर-विद्धायामनुष्ठेयम् । एवमन्यान्यप्युदाहरणीयानि ।

व्रत-विशेषादष्टमी-निर्णयोद्विविधः ; व्रत-विशेषमात्रोपजीवनेन प्रवृत्तएकः, नक्षत्रादि-योगं व्रत-विशेषश्चोपजीव्य प्रवृत्तोऽपरः । तत्र, दूर्वाष्टमी-संज्ञितः कश्चिद्रूप-विशेषोभविष्यत्पुराणे पद्यते,—

“ब्रह्मन्, भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यामुपोषितः ।

महेशं पूजयेद्यस्तु दूर्वया सहितं मुने”—इति ।

अस्मिन् व्रत-विशेषे शुक्ल-पक्ष-वर्तित्वेनोत्तर-विद्धार्या प्राप्तायाम-
पवादमाह नादरः,—

“धन्या कृष्णाष्टमी दूर्वा चाविची वटपैतकी ।

अनङ्गचयोदशी रक्षा कर्त्तव्या समुखी तिथिः”—इति ।

पद्मपुराणे,—

“श्रावणी दुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी च ।

पूर्व-विद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वलेदिनम्”—इति ।

तथा, शिवशक्तिमहोत्सव-नामकः कश्चिद्भूत-विशेषः । तस्य पूर्व-न्या-
येन शुक्ल-कृष्ण-पक्ष-व्यवस्थार्या प्राप्तायां तदपवादः पद्मपुराणे पठ्यते,—

“अष्टमी नवमी-विद्धा * नवम्या चाष्टमी युता ।

अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिः ॥

अष्टमी-नवमी-युग्मे महोत्साहे महोत्सवः ।

शिवशक्तयोः शिवक्षेत्रे पक्षयोरुभयोरपि”—इति ।

महानुत्साहोयस्मिन्निति वज्रब्रीहिः । तत्पदन्तिथि-युग्मस्य क्षेत्र-
वा विशेषणम्,—इति । यदा युग्मस्य विशेषणं, तदा तादृशं युग्ममु-
पलभ्य सूर्य्यपङ्कजार्द्धादयादाविव मनस्युत्साहं प्राप्य देवतोत्सवः कर्त्त-
व्यः,—इत्युक्तं भवति । यदा तु क्षेत्र-विशेषणं, तदा काशी-श्रीगि-
र्यादौ अस्मिन् क्षेत्रे मनस्युत्साहो जायते ततोत्सवः कर्त्तव्यः,—इत्युक्तं
भवति ।

* इत्यमेव सर्वत्र पाठः । समस्तु ‘अष्टम्या नवमी विद्धा’,—इति पाठः
प्रतिभाति । रघुनन्दनेन तु तिथितत्त्वे, ‘अष्टम्या नवमी युक्ता नवम्या चाष्टमी
तथा’—इति पठितम् ।

नक्षत्रादि-योगि-वृत्त-विशेषोपजीवी निर्णयउदाह्रियते । स्कन्द-पुराणे वृत्त-विशेषः पद्यते,—

“मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठर्च-संयुते ।

यस्मिन् कस्मिन् दिने कुर्यात् ज्येष्ठायाः परिपूजनम्”—इति ।

तस्य ज्येष्ठावृत्तस्य नक्षत्र-योग-वशेनाष्टमी गृहीतव्या,

“नाष्टमी सप्तमी-विद्धा सप्तमी चाष्टमी-युता ।

नवम्या सह कार्या स्यादष्टमी नात्र संशयः ॥

मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्च-संयुता ।

रात्रिर्यस्मिन् दिने कुर्यात् ज्येष्ठायाः परिपूजनम्”—इति ।

अयमर्थः । अष्टम्यां नक्षत्रयोगाभावे शुक्ल-पक्ष-वर्त्तितात् परैवाष्टमी ग्राह्या । यदा तु पूर्वदिने रात्रौ नक्षत्र-योगोऽस्ति, तदा पूर्व-विद्धा ग्राह्या । सोऽयं शुक्ल-पक्ष-प्रयुक्तस्य सामान्य-शास्त्रस्य नक्षत्र-प्रयुक्त-विशेष-शास्त्रेणापवादइति । योऽयं पूर्वदिने रात्रौ नक्षत्र-योगः, सोऽपि कश्चिदपोद्यते । तथा च स्कन्दपुराणे,—

“यस्मिन् दिने भवेत् ज्येष्ठा मध्याह्नादूर्ध्वमण्डलः ।

तस्मिन् हविष्यं पूजा च न्यूना चेत् पूर्ववासरे”—इति ।

अत्र, केवल-तिथितोनक्षत्र-योगस्य प्रशस्तत्वात् केवल-तिथि-प्रयुक्तं निर्णयमपोद्य यथा नक्षत्र-प्रयुक्तो निर्णयश्चादृतः, तथा नक्षत्र-युक्त-तिथौ वार-विशेष-योगस्य ततोऽपि प्रशस्तत्वात्तेन निर्णयः कर्त्तव्यः । एतदेवाभिप्रेत्य स्कन्दपुराणे पद्यते,—

“नभोऽष्टम्यां यदा वारोभानोर्ज्येष्ठर्चमेव च ।

नीलज्येष्ठेति सा प्रोक्ता दुर्लभ बह्वकालिकी”—इति ।

तदेवं त्रिधा निर्णयः सम्पन्नः; नृसिंहव्रत-सप्तानाष्टमीव्रतादौ शुक्र-कृष्ण-भेदेन निर्णयः, दूर्वाष्टम्यां व्रत-विशेषेण निर्णयः, नीलज्येष्ठाष्टम्यां योग-विशेषेण निर्णयः,—इति ।

तदेतन्निर्णय-त्रयं दृष्टान्तीकृत्य जन्माष्टमी विचार्यते । सा किं पक्ष-भेदेन निर्णेतव्या, उत व्रत-विशेषेण, आहोस्विद्योग-विशेषेण ? इति । अत्रैवेदमपरश्चिन्त्यते । किं जन्माष्टमी-व्रतमेव जयन्ती-व्रतं, उत तयोर्भेदः ? इति । तथा अन्यदपि चिन्तनीयम्, किं तिथ्यन्तर-वदत्राहर्वेधः, उत मध्यरात्रवेधः ? इति । प्रथमं व्रत-स्वरूपे निश्चिते पश्चादस्मिन् व्रते किदृशी तिथिरित्याकाङ्क्षेदेति । तिथौ च पूर्व-विद्वत्त्वेन पर-विद्वत्त्वेन वा निश्चितायां पश्चात् कीदृशोऽवेध इत्याकाङ्क्षा । तस्मादादौ व्रतं निश्चीयते ।

तत्र, जन्माष्टमी-जयन्ती-शब्दाभ्यां ध्ववद्विचयमाणं व्रतमेकमेवेति तावत्प्राप्तम् । कुतः ? रूपभेदाभावात् । यथा यागस्य द्रव्य-देवते रूपम्, यथा चोपासनस्य गुण-विशेषैर्युक्ता देवता, यथा च तत्त्वविद्यायां वेद्यन्तत्वं रूपम्; तथा व्रते नियम-विशेषः स्वरूपम् । नियमस्या-चोपवास-जागरण-कृष्णपूजा-चन्द्रार्घ्यदानमित्यादिनिरूपणः । स चाभयत्र न भिद्यते ।

अथोच्येत,—रूपाभेदेऽपि नित्यत्व-काम्यत्वाभ्यां ज्योतिष्टोमयो रिव * भेदो भविष्यति । नित्या जन्माष्टमी, अकरणे प्रत्यवाय-स्मरणात् । तथा च स्मर्यते,—

* नित्यकाम्ययोरिव,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“गृध्र-मांसं खगं काकं श्येनश्च मुनि-सप्तम ।
 मांसं वा द्विपदां भुङ्क्ते * कृष्णजन्माष्टमी-दिने ॥
 जन्माष्टमी-दिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम ।
 त्रैलोक्य-सम्भवं पापं तेन भुक्तं द्विजोत्तम”—इति ।

भविष्यत्पुराणे,—

“श्रावणे बङ्गले पक्षे कृष्णजन्माष्टमी-व्रतम् ।
 न करोति नरोयस्तु भवति क्रूरराक्षसः ॥
 कृष्णजन्माष्टमी-व्रतं योऽन्य-व्रतमुपासते ।
 नाप्नोति सुकृते किञ्चिदिष्टापूर्तमथापिवा ॥
 वर्षे वर्षे तु या नारी कृष्णजन्माष्टमी-व्रतम् ।
 न करोति महाप्राज्ञ, व्याली भवति कानने”—इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि,—

“ये न कुर्वन्ति जानन्तः कृष्णजन्माष्टमी-व्रतम् ।
 ते भवन्ति मराः प्राज्ञ, व्यालाव्याघ्राश्च कानने ॥
 रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयोमहामुने ।
 अतीतामागतन्तेन कुलमेकोत्तरं शतम् ॥
 पातितं नरके घोरे भुञ्जता कृष्ण-वासरे”—इति ।

जयन्ती च काम्या, फल-विशेष-स्मरणात् । विष्णुधर्मोत्तरे .हि
 जयन्तीं प्रकृत्य पठ्यते,—

“यद्वाक्ये यच्च कौमारे यौवने वार्द्धके तथा ।

---

* द्विपदा भुक्तं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

बहु-जन्म-कृतं पापं हन्ति सोपोषिता तिथिः—इति ।

वक्त्रिपुराणेऽपि,—

“सप्त-जन्म-कृतं पापं राजन्, यत् त्रिविधं नृणाम् ।

तत् नाशयति* गोविन्दस्तिथौ तस्यां समर्चितः ॥

उपवासश्च तत्रोक्तो महापातक-नाशनः ।

जयन्त्याञ्च गतीपाल, विधिना नाच संशयः”—इति ।

पद्मपुराणेऽपि,—

“प्रेत-योनि-गतानान्तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः ।

यैः कृता श्रावणे मासे अष्टमौ रोहिणी-युता ॥

किं पुनर्बुध-वारेण सोमेनापि विशेषतः”—इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि,—

“महाजयार्थं कुरुतां जयन्तीं मुक्तयेऽनघ ।

धर्ममर्थश्च कामश्च मोक्षश्च मुनिपुङ्गव ॥

ददाति वाञ्छितानर्थान्नानार्थेनातिदुर्वलम्”—इति ।

भविष्योत्तरे जयन्तीकल्पे,—

“प्रतिवर्षं विधानेन मङ्गलाधर्मनन्दन ।

नरोवा यदि वा नारी यथोक्तफलमाप्नुयात् ॥

पुत्रसन्तानमारोग्यं सौभाग्यमतुलं भवेत् ।

इह धर्म-रतिर्भूत्वा मृते वैकुण्ठमाप्नुयात्”—इति ।

एवं जन्माष्टम्याश्रकरणे प्रत्यवायाञ्जयन्त्याः फलविशेषाश्चाभयाः

* क्षायति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

क्रमेण नित्यत्वं काम्यत्वञ्चाभ्युपेतव्यमिति । मैवम् । गुणफलाधिकार-
त्वाभ्युपगमेऽपि जयन्त्याः फलविशेषोपपत्तेः । गोदोहन-दध्यादि तच्च
दृष्टान्तः । “चमसेनापः प्रणयंद्गोदोहनेन पशुकामस्य”—इति नित्य-
योर्दर्शपूर्णमासयोरपां प्रणयनं विधाय तदेवाश्रित्य पशुफलाय गोदो-
हनमात्रं विहितम् । “दध्नेन्द्रियकामस्य” इत्यत्र च पूर्व-प्रकृते नित्या-
ग्निहोत्रे फलाय दधि विधीयते । एवं जन्माष्टमीमाश्रित्य फल-विशेषाय
जयन्तीनामकोरोहिणी-योगोविधीयताम् ।

न च, रोहिणी-लक्षणस्य काल-विशेषस्यानुपादेयत्वादविधेयत्वं शङ्क-
नीयम् । काल-विशेषस्य स्वरूपेण पुरुषैरनुत्पाद्यत्वेऽप्यनुष्ठानांगत्वं शा-
स्त्रेणावगत्यानुष्ठानाय तत्प्रतीक्षायाः कर्तुं शक्यत्वात् । अन्यथा, “वसन्ते
वसन्ते ज्योतिषा यजेत” इत्यादिकः सर्वाऽपि काल-विधिर्लुप्येत ।

रोहिणीयोगस्य च जयन्ती-नामकत्वं जयन्ती-लक्षण-प्रतिपादकैः स्मृ-
तिवाक्यैरध्यवसेयम् । तानि च वाक्यानुदाहरामः । विष्णुधर्मोत्तरे,—

“रोहिणी च यदा कृष्णे पक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व-पाप-हरा तिथिः”—इति ।

समत्कुमारसंहितायाम्,—

“शृणुष्ववहितोराजम् कथ्यमानं मयाऽनघ ।

श्रावणस्य च मासस्य कृष्णाष्टम्यां नराधिप ॥

रोहिणी यदि सभ्येत जयन्ती नाम सा तिथिः”—इति ।

स्कान्दे,—

“प्राजापत्येन संयुक्ता अष्टमी तु यदा भवेत् ।

श्रावणे वज्रले सा तु सर्व-पाप-प्रणाग्निनी ॥

जयं पुण्यं कुरुते जयन्तीमिति तां विदुः”—इति ।

विष्णुरहस्ये,—

“अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिणी-संयुता ।

भवेत्प्रौष्ठपदे मासि जयन्ती नाम सा स्यता”—इति ।

पौर्णमास्यन्तेषु मासेषु स्वीकृतेषु आवर्षा पूर्णिमायां आवर्णमासस्य
समाप्तत्वादुपरितनीं प्रतिपदमारभ्य भाद्रपदमासद्वयमभिप्रेत्य प्रौष्ठपद
इत्युक्तम् । विष्णुधर्मोत्तरे,—

“प्राजापत्यर्च-संयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।

सोपवासेहरेः पूजां तत्र कृत्वा न सीदति”—इति ।

वसिष्ठमंहितायाम्,—

“आवणे वा नभस्ये वा रोहिणी-संहिताऽष्टमी ।

यदा कृष्णा नरैर्लब्धा सा जयन्तीति कीर्त्तिता ॥

आवणे न भवेद्योगोनभस्ये तु भवेत् ध्रुवम् ।

तयोरभावे योगस्य तस्मिन् वर्षे न सम्भवः”—इति ।

अत्र, आवणे,—इति मुख्यः कल्पः । नभस्ये,—इत्यनुकल्पः । यदि
वा आवणे यदि वा नभस्ये, सर्वथाऽपि रोहिणी-कृष्णाष्टमी-योगो-
जयन्तीत्येतदविवादम् । पुराणान्तरे,—

“रोहिणी च यदा कृष्णे पक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व-पाप-हरा तिथिः”—इति ।

तदेवमेतैः स्मृति-वाक्यैर्जयन्त्याः कृष्णाष्टमी-रोहिणी-योगे स्वरूपे
वति पूर्वादाहत-फल-कामिनस्तादृशोयोगो गोदोहन-दध्यादिवहुणाम्

विधीयते । काम्ये तु ज्योतिष्टोमे गुण-विशेषेण कोऽपि फलाय विहितः ।
अतः काम्यज्योतिष्टोम-वैषम्याद् गोदोहन-दध्यादि-साम्याच्च पूर्वादाहृत-
फल-वाक्यानि प्रकृते नित्ये जन्माष्टमी-व्रते गुण-फल-प्रतिपादकत्वेनोप-
पद्यन्ते । तथा सति यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामन्यः कश्चित् पशु-फल-
को गोदोहन-संज्ञको यागो नास्ति किन्तु गुण एव केवलं गोदोहनम्,
तथा न जन्माष्टमी-व्रतादन्यज्जयन्ती-व्रतं किन्तु प्रकृत एव व्रते फलाय
गुण-विधिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः,—

व्रत-द्वयमिदं भवितुमर्हति । कुतः ? नाम-भेदात्, निमित्त-भेदात्,
रूप-भेदात्, शुद्धमिश्र-भेदात्, निर्देश-भेदाच्च । तथाहि । पूर्वा-
दाहृतेषु अकरणे प्रत्यवाय-प्रतिपादक-स्मृतिवाक्येषु जन्माष्टमी-व्रत-
मित्येव नाम व्यवहृतम् । तथा पूर्वादाहृतेषु जयन्ती-व्रतमिति
नाम व्यवहारः । नाम-भेदाच्च कर्म-भेदो ज्योतिरधिकरणे (मी० २३०
२पा० ८२०) व्यवस्थितः । अस्य चाधिकरणस्य सङ्ग्राहकावेतौ श्लोकौ
भवतः,—

“अथैष ज्योतिरित्यत्र गुणो वा कर्म वा पृथक् ।

गुणः सहस्रदानात्मा ज्योतिष्टोमे ह्यनूदिते ।

अथेति प्रकृते च्छिन्न एतच्छब्दोऽय-गे वदेत् ॥

सङ्ख्येवान्य-कर्मत्वमुत्पत्ति-गत-संज्ञया”—इति ।

अयमर्थः । “अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन
सहस्र-दक्षिणेन यजेत”—इति श्रुतम् । तत्र संशयः ; किं प्रकृत एव
ज्योतिष्टोमे सहस्र-दक्षिणाऽऽख्यो गुण-विधिः, उत यागान्तर-विधिः,—
इति । एष ज्योतिरेतेनेत्याभ्यामेतच्छब्दाभ्यां प्रकृतं ज्योतिष्टोममनूद्य

तत्र गुण-विधिरिति पूर्वः पक्षः । अर्थान्तर-द्योतकेनाथशब्देन प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्य विच्छेदः क्रियते । एतच्छब्दस्य प्रत्यासन्नं ब्रूते । प्रत्यासत्तिश्च द्विविधा; अतीता आगामिनी चेति । तत्रातीतायाः प्रत्यासत्तेर्विच्छेदे सति आगामि-प्रत्यासत्ति-परत्वेनैतच्छब्दौ उपपन्नौ । तथाप्येक-कर्मत्वं माभूत्कर्म-भेदे तु किं प्रमाणमिति चेत् । अपूर्व-संज्ञेति वदामः । एषज्योतिरित्यस्मिन्नुत्पत्ति-वाक्ये पूर्व-प्रकृत-कर्म-विषयाया ज्योतिष्टोम-संज्ञाया अन्या ज्योतिरित्येषा संज्ञा श्रूयते । तत्र, यथा पूर्वाधिकरणे “सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेत”—इत्यत्रोत्पत्ति-वाक्य-गतया स-ङ्ख्याया कर्मभेदो निरूपितः, तथाऽत्राप्युत्पत्ति-वाक्य-गतया नूतन-संज्ञया कर्म-भेदोऽभ्युपगन्तव्य इति ।

एवञ्च सति प्रकृतेऽयनेन न्यायेनोत्पत्ति-वाक्य-गताभ्यां जन्माष्टमी-व्रत-जयन्तीव्रत-संज्ञाभ्यां व्रत-भेदोऽभ्युपगन्तव्यः । तथा, निमित्त-भेदा-दपि व्रत-भेदः । जन्माष्टमी-व्रते तिथिरेव निमित्तम्, जयन्ती-व्रते तु रोहिणी-योगः । ननु, जन्माष्टमीत्यस्मिन्नपि व्यवहारे योगएव विवक्षितव्यः, नक्षत्र-युक्तायामेव तिथौ देवकी-नन्दनस्यात्पत्तेः । मैवम् । तज्जन्मन्यष्टम्याएव प्रधान-प्रयोजकत्वात् । रोहिणी-तद्योगयोर्विद्यमानयोरपि बुधवारादिवरुपलक्षणत्वात् । अतएव शास्त्रेषु जन्माष्टमीत्येव समाख्यायते । अन्यथा, जन्मरोहिणी,—इति वा, जन्मयोगः,—इति वा, समाख्यायेत । तत्सङ्गावमात्रेण प्रयोजकत्वं बुधवारोऽपि प्रयोजकः स्यात् । अस्त्विति चेत् ! न । अतिप्रसङ्गात् । तज्जन्मकाले दारपरावसानस्य संवत्सर-विशेषस्य च सङ्गावेन तयोरपि प्रयोजकत्वं केन वार्येत । तस्माज्जन्माष्टम्याएव प्राधान्यम् । तत्प्राधान्ये च, श्रुति-सिद्धादिषु

षट्सु^(१) समाख्यारूपं षष्ठं प्रमाणमुपन्यस्तं वेदितव्यम् । तथा, प्रत्य-
क्षादिषु सम्भवैतिह्यन्तेष्वष्टसु^(२) प्रमाणेष्वैतिह्यरूपमागमरूपं वा प्रमाण-
मुक्तं भवति ।

ननु, निरर्थकोऽयं वाग्वाद-लक्षणः कोलाहलः ; यद्येकं व्रतं यदि
वा व्रत-द्वयमुभयथाऽप्यनुष्ठाने कोनामातिशयः स्यात् । उच्यते, अस्त्येव
महानतिशयः । यस्मिन् संवत्सरे श्रावण-बज्जलाष्टमीं परित्यज्यान्त्यस्मिन्
वस्यादौ रोहिणी भवति, तस्मिन् संवत्सरे जयन्ती स्वरूपेणैव नास्ति ।
अतो जयन्ती-व्रतस्य तत्र लुप्तत्वात्तस्यैव जन्माष्टमी-व्रतत्वे तदपि न प्राप्नु-
यात् । भेद-पक्षे त्वमत्यामपि जयन्त्यां जन्माष्टमी-व्रतं तत्र प्रवर्तते,—
इत्ययमनुष्ठानेऽतिशयः । भवत्वेवं, तथापि नोपन्यस्तो निमित्त-भेदो-व्रत-
भेदमावहति । कर्म-भेद-हेतुषु शब्दान्तराभ्यास-सङ्ख्या-गुण-प्रक्रिया-

(१) “अतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्गं वाक्यं पदान्येव तु संहतानि । सा
प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या”—इत्युक्त-
लक्षणानि अतिलिङ्गादीनि षट् प्रमाणानि मीमांसादर्शनस्य तृती-
याध्याये दर्शितानि ।

(२) यत्राभिधीयमानेऽर्थे योऽन्योऽर्थः प्रसज्यते सोऽर्थापत्तिः । यथा,
मेघेष्वसत्सु वृष्टिर्न भवतीत्युक्ते सत्सु भवतीति प्रसज्यते । अनुप-
लब्धिरभावग्राहकं प्रमाणम् । यथा, भूतले घटानुपलब्ध्या तद-
भायो गृह्यते । सम्भवश्चाविनाभाविनोऽर्थस्य सत्ताग्रहणादन्यस्य
सत्ताग्रहणम् । यथा, सम्भवति सहस्रे शतमित्यादि । अनिर्दिष्ट-
प्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यमिति होचुर्वृद्धादित्येतिह्यमुच्यते । यथा,
इह वटे यक्षः प्रतिवसतीति । प्रसिद्धमन्यत् । आगमः शब्द इत्यन-
र्थान्तरम् ।

नामधेयेषु षट्सु प्रमाणेषु^(१) निमित्तस्यानन्तर्भावादिति चेत् । मैवम् ।
तथा हि*, पूर्वाक्त-संज्ञाभेद-सम्पादितं व्रत-भेदं निमित्त-भेदउपोदल-
यति । तस्मादत्र निमित्त-भेदाद्व्रतभेदः ।

तथा, रूप-भेदादपि व्रत-भेदोऽवगन्तव्यः । रूप-भेदस्य कर्म-भेद-
हेतुत्वमामित्ताऽधिकरणे (मी० २३० २पा० ६३०) निर्णीतम् । तस्य
आधिकरणस्य संग्राहकारेतौ श्लोकौ भवतः,—

“गुणः कर्मान्तरं वा स्यात् वाजिभ्योवाजिनन्त्विति ।

गुणोदेवाननूद्योक्तः समुच्चय-विकल्पतः ॥

आमिक्षोत्पत्ति-श्रित्वात् प्रवला तत्र वाजिनम् ।

गुणोऽप्रविश्य कर्मान्यत् कल्पयेद्वाजि-देवकम्”—इति ।

“तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामित्ता वाजिभ्योवाजिनम्”—
इति श्रुतम् । अस्न-दधि-संवन्धात् क्षीर-नीरयोर्विभेदे सति घाघनीभृतः
क्षीरांशः, साऽऽमित्ता । तस्याश्च विश्वदेवादेवताः । तत्र यत् पृथग्भूतं नीरन्त
द्वाजिनम् । तस्य च वाजिनोदेवताः । तस्य च वाक्यस्य आमिक्षान्तस्य
प्रतिपाद्यमामित्ता-द्रव्यकं विश्वदेवदेवताकमेकं कर्म । तथा सति कि
मुपरितनेन वाजिभ्योवाजिनमित्यनेन वाक्येन पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि
वाजिनं गुणोविधीयते, उत कर्मान्तर-विधिः,—इति संशयः । तत्र
वाजोऽन्नमामित्ता, सा येषां विश्वेषां देवानामस्ति, ते वाजिनइति
व्युत्पत्त्या प्रकृतान् देवाननूद्य वाजिनं गुणोविधीयते । सा आमिक्षया

* चेत् । वाढम् । मैवम् । तथपि,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

(१) तद्वमे कर्मभेदहेतवो मीमांसादर्शनस्य द्वितीयाध्याये प्रदर्शिताः ।

सह विकल्प्यते समुच्चीयते वेति पूर्वः पक्षः । उत्पत्ति-शिष्टामित्ता-
गुणावरुद्धस्य कर्मणोगुणान्तराकाङ्क्षाभावात् वाजिनस्य तत्र प्रवेशास-
म्भवे सत्यन्यथानुपपन्नोवाजिन-गुणोवाजिशब्दार्थस्य प्रकृत-देवताव्यति-
रिक्त-देवत्वं कल्पयित्वा कर्म-भेदे पर्यवस्यतीति सिद्धान्तः ।

तत्र यथा द्रव्य-देवता-लक्षणस्य^(१) यागरूपस्य भिन्नत्वात् कर्म-
भेदः, तथा प्रकृतेऽपि रूप-भेदाद्ब्रत-भेदोऽभ्युपगम्यताम् । उपवासमात्रं
जन्माष्टमी-स्वरूपं, तदुत्पत्ति-वाक्ये तन्मात्रस्य प्रतीयमानत्वात् ।

ननु, जयन्ती-व्रतएव 'उपवासं कुर्यात्'—इत्युत्पत्ति-वाक्यं स्मर्यते,
न तु जन्माष्टमी-व्रते । बाढम् । तथाप्यत्र विधिरुन्नेतव्यः । अन्यथा,
भोजने प्रत्यवाय-स्मरणानुपपत्तेः । स चोन्नीयमानोविधिरुपवासमात्रं
विधत्ते, न तु मण्डपनिर्माण-जागरण-प्रतिमादानादिकम् । विधेरुन्नयन-
हेतुस्वकरण-प्रत्यवाय-वाक्येषु भोजन-निषेध-मात्र-स्मरणात् । न हि,
तत्र निद्रायां दानाभावे वा प्रत्यवायः स्मर्यते । अतः, उपासमात्रं तस्य

---

(१) तथा च जैमिनीयं सूत्रम् “यजातिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये
कृतार्थत्वात् (मी० ४८० २५० २७८०)”—इति । यद्यप्यत्र द्रव्य-
देवताक्रियमिति त्रितयमुपन्यस्तं, तथापि द्रव्यदेवते एव यागस्य स्वरूपं
क्रिया तु तयोः संबन्धार्था । तदुक्तं भाष्यकृता “यजतिचोदना
तावत् द्रव्यदेवताक्रियं द्रव्यं देवता च, तस्य द्रव्यस्य क्रिया, यया तयोः
संबन्धो भवति”—इति । अतएव मीमांसाभाष्यकारेण ‘द्रव्यदेवते
यागस्य स्वरूपम्’—इत्यन्यत्राप्युक्तम् । त्रितयस्य यागस्वरूपत्वविवक्षाया
मपि यागानां परस्परभेदे द्रव्यदेवताभेदएव हेतुः क्रियायाः सर्वत्रा-
विशेषादिति न प्रकृतयश्च न्यूनता ।

स्वरूपं, न तु दानादिकम् । अगएवाकरणे प्रत्यवायमभिधाय वाक्य-
शेषे जयन्तीप्रयुक्त-दानादि-शङ्का-व्यावृत्तये केवलशब्दउपवास-विशेषण-
त्वेन पठ्यते,—

“केवलेनोपवासेन तस्मिन् जन्मदिने मम ।

शत-जन्म-कृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः”—इति ।

तस्माज्जन्माष्टमी-व्रतस्योपवासमात्रं स्वरूपम् । यदि श्रियास्तत्रापि
जागरण-दानादिकमनुतिष्ठन्ति, अनुतिष्ठन्तु नाम । अत्रिरुद्धैः पुण्य-
विशेषैः व्रतस्योपोदहनसम्भवात्* । शास्त्रेण तु प्रापितमुपवासमात्रम् ।
जयन्ती-व्रतस्य तु दानादि-सहितउपवासः स्वरूपम् । तद्विधायकेषु
शास्त्रेषु तथाऽभिधानात् । तथा च वज्रिपुराणे,—

“तुष्ट्यर्थं देवकी-सूनोर्जयन्ती-संज्ञकं व्रतम् ।

कर्त्तव्यं वित्त-मानेन†(१) भक्त्या भक्त-जनैरपि”—इति ।

भविष्योत्तरेऽपि,—

“मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां निशीथे कृष्णपक्ष-गे ।

शशाङ्के वृषराशिम्ये षष्ठे रोहिणी-संज्ञके ॥

योगेऽस्मिन् वसुदेवाद्धि देवकी मामजीजनत् ।

तस्मान्मां पूजयेत्तत्र शुचिः सम्यगुपाषितः ॥

* अत्रिरुद्धैः कर्मविशेषैः पुण्यविशेषत्वेन पठितस्य केवलेनोपवासेनेत्यस्य
व्रतस्योपोदहनसम्भवात्,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† चिन्त्यमानेन,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

(१) वित्तं धनं, तस्य मानेन परिमाणेनेत्यर्थः । वित्तशब्दं न कर्त्तव्यमिति भावः ।

“वित्तशब्दमकुर्वीतः सम्यक्फलमवाप्नुयात्”—इति वचनात्तरेऽप्युक्तम् ।

ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या ततोदद्याच्च दक्षिणाम् ।
 हिरण्यं मेदिनीं गावोवासांसि कुसुमानि च ॥
 यद्यदिष्टमन्तत्तत् कृष्णोमे प्रीयतामिति”—इति ।

भविष्यद्विष्णुधर्मात्तरयोः,—

“जयन्त्यामुपवासश्च महापातक-नाशनः ।
 सर्वैः कार्योमहाभक्त्या पूजनीयश्च केशवः”—इति ।

बुद्धिपुराणे,—

“कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका* रोहिणी यदि ।
 जयन्ती नाम सा प्रोक्ता उपोष्या सा प्रयत्नतः”—इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि,—

“प्राजापत्यर्च-संयुक्ता श्रावणस्यासिताष्टमी ।
 वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्या तुष्ट्यर्थं चक्रपाणिनः^(१)”—इति ।

भारतीयसंहितायां जयन्तीं प्रकृत्य स्मर्यते,—

“उपोष्य जन्म-चिह्नानि कुर्याज्जागणन्तु यः ।
 अर्द्धरात्र-युताष्टम्यां सोऽश्वमेध-फलं लभेत्”—इति ।

एवमेतेषु विधि-वाक्येषु दानादियुक्तउपवासोजयन्तीव्रत-रूपत्वेन प्रतीयते । अतोरूपभेदाद्व्रतभेदः । तथा शुद्ध-मिश्रत्व-भेदादपि द्र-ष्टव्यः^(२) । अकरणे प्रत्यवायमात्र-स्मरणात् शुद्धं नित्यं जन्माष्टमी-व्रतम् । करणे फल-विशेष-स्मरणात् अकरणे प्रत्यवाय-स्मरणाच्च नित्यत्वेन

---

* पलैका,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

(१) चक्रपाणिन इति ‘पण्यवहारे’—इत्यस्माद्धातोः सिद्धम् ।

(२) व्रतभेद इति शेषः ।

काम्यत्वेन च मिश्ररूपं जयन्तीव्रतम् । तत्र, फल-वाक्यानि पूर्वपक्षएव प्रसङ्गादुदाहृतानि । अकरणे प्रत्यवायस्य जयन्तीं प्रकृत्य कस्मिंश्चित्पुराणे स्मर्यते,—

“अकुर्वन् याति नरकं यावदिन्द्रास्तुर्दश” —इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि,—

“शूद्रान्नेन तु यत्पापं शवहस्तस्य भोजने ।

तत्पापं लभते कुन्ति, जयन्ती-विमुखानरः ॥

ब्रह्मघ्नस्य सुरापस्य गोवधे स्त्रीवधेऽपिवा ।

न लोकोयदुशार्दूल, जयन्ती-विमुखस्य च ॥

क्रियाहीनस्य मूर्खस्य परान्नं भुञ्जतोऽपिवा ।

न कृतघ्नस्य लोकोऽस्ति जयन्ती-विमुखस्य च ॥

न करोति यदा विष्णोर्जयन्ती-सम्भवं व्रतम् ।

यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथाम् ॥

जयन्ती-वासरे प्राप्ते करोत्युदर-पूरणम् ।

संपीड्यतेऽतिमात्रं तु यमदूतैः सुदारुणैः ॥

काकोलाश्रायमैस्तुण्डैः क्षणन्यस्य कलेवरम्* ।

योभुञ्जीत विमूढात्मा जयन्ती-वासरे नृप” —इति ।

एतैरकरणे प्रत्यवाय-वाक्यैर्नित्यत्वञ्च जयन्त्याः । नन्वेवमुक्तैरकरणे प्रत्यवाय-वाक्यैः ‘केवलेनोपवामेन’ —इति पाप-क्षय-वाक्याच्च जन्माष्टमी व्रतमपि नित्य-काम्यं स्यात् । मैवम् । पाप-क्षय-फलकत्व-मात्रेण काम्यत्वे

* संपीड्यतेऽतिमात्रं तु यमदूतैः कलेवरम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

सन्ध्यावन्दनादेरपि काम्यत्व-प्रसङ्गात् । अतः सत्यपि पाप-क्षये फला-
न्तरास्मरणेन केवल-नित्यत्वं जन्माष्टमी-व्रतस्य युक्तम् । ततः शुद्धमि-
च्छत्व-भेदाद्व्रतयोर्भेदः । तथा निर्देशभेदादपि व्रतभेदोद्भूतः । निर्देश-
भेदश्च भृगुवाक्ये दृश्यते,—

“जन्माष्टमी जयन्ती च शिवरात्रिस्तथैव च ।

पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या तिथिभान्ते च पारणम्”—इति ।

यत्र, ‘जन्माष्टमी रोहिणी च’—इति पाठः, तत्रापि रोहिणीशब्देन
तद्युक्ता तिथिर्विवक्षिता, न तु केवल-रोहिणी* । तस्मिन् वाक्ये निर्दिष्टयोः
पूर्वोत्तरयोर्जन्माष्टमी-शिवरात्र्योस्तिथित्वात् । यद्येकमेव व्रतं स्यात्तर्हि
निर्देश-भेदो नोपपद्येत ।

ननु, व्रतभेदेऽप्यस्ति दोषः, यदा दिनद्वयेऽष्टमी वर्तते रोहिणी
तत्तरदिन एव, तदा पूर्वदिने जन्माष्टम्युपवासः परेद्युर्जयन्द्युपवासः,—
इति नैरन्तर्येणोपवास-द्वयं प्रसज्येत । प्रसज्यतां नाम, प्रमाणवत्त्वा-
दिति चेत्, न, परदिने भोजनोपवास-लक्षण-विरुद्ध-धर्म-द्वय-प्रस-
ङ्गात् । उपवासस्याङ्गं पारणमिति हि वक्ष्यते । तथा च जन्माष्टम्युप-
वासोपवासस्य पारणस्य जयन्द्युपवासस्य चैकत्र प्राप्तिः । सोऽयमेकोदोषः ।
अतिरेकानुपलम्भश्चापरोदोषः । तथाहि । यथा जयन्ती-व्यतिरिक्ता
जन्माष्टम्युपलभ्यते, तथा जन्माष्टमी-व्यतिरिक्ताऽपि जयन्ती कर्त्तव्या वस्तुतः
उपलभ्येत । न त्वेवमुपलभ्यते । अतोव्रतभेद-पक्षाऽपि दुष्ट एव ।

अत्रोच्यते । न तावत्पारणोपवास-सांकार्य-लक्षण-दोषोऽस्ति ।
आन्नाणोदकपानादिना पारणे सम्पादितेऽप्युपवास-भङ्गाभावात् ।

* केवलं रोहिणी,— इति मु० पुस्तके पाठः ।

अन्यथा द्वादशीपारणा-त्रयोदशीनक्तयोः कश्चित् साङ्गर्थ्यं केन वार्यते ।
मायुपवासद्वय-नैरन्तर्यम् । रोहिणी-योग-सम्भवे जन्माष्टम्या अपि तत्रैव
कर्त्तव्यत्वात् । सर्वत्र तिथिषु नक्षत्रयोगस्य* केवल-तिथेरुत्पत्त्येन
केवलायास्तिथेस्तत्रोपेक्षणीयत्वात् । अतएव, व्यतिरेकानुपलभोऽप्य-
लङ्काराय, न तु दोषाय ! जन्माष्टम्यारोहिणी-निरपेक्षत्वेन व्यतिरेक-
उपलभ्यतां नाम । जयन्त्यास्तु योग-रूपत्वेन रोहिण्यामिवाष्टम्यामपि
सापेक्षत्वेन कथं व्यतिरेकशङ्काऽवकाशः । तस्माद्व्रत-द्वय-पक्षे न कोऽप्य-
स्ति दोषः । किञ्च । यदा रोहिणी-योगोऽस्ति, तदा जन्माष्टमी-जयन्त्योः
सह प्रयोगस्यावश्यभाविन्येन जयन्तीव्रतएव जन्माष्टमीव्रतमन्तर्भवति ।
तस्मादपि नोपवास-द्वय-प्रसङ्गः । तदेवं व्रतभेदे दोषाभावात् तत्साधका-
मात्रं नाम-भेदादीनां पञ्चानां हेतूनां सङ्गावाद्भूतभेदएवावश्यमभ्युपेयः ।

व्रतैक्यभ्रमस्तु तयोरुक्तयुक्त्यनुसन्धानाभावादष्टम्युपवास-मादृश्याच्च
केषाञ्चिदुदेति । मादृश्याच्च गुण-विकृतित्वादाश्रयाश्रयि-भावाच्च सम्भा-
व्यते । यथा, दर्शयागस्य गुणविकृतिः साकंप्रस्थायीयकोयागः । तत्र,
दर्शयागे यावन्तोऽङ्गाङ्गि-विषयाः प्रयागास्तं सर्वेऽपि साकंप्रस्थायीये
विद्यन्ते । भेदस्तु स्वल्पएव भवति । दर्शयागे साम्नाय्यहविषोर्दधिप-
यसाः पृथगवदानम् । साकंप्रस्थायीये तु सर्वेव प्रस्थानम् । एतावता
भेदेन गुणविकृतिरित्यभिधीयते । तथा, अग्निष्टोमस्य गुणविकृतिरुक्त्यः ।
अग्निष्टोमे द्वादश स्तोत्राणि, उक्त्यं त्वधिकानि त्रीणि । ततो गणाधि-
क्याद्गुणविकृतित्वम् । एवमत्रापि जन्माष्टम्यामुपवासोऽनुष्ठेयः, जयन्त्यास्तु
दानादिरधिकांगुणः । अतः सा गुणविकृतिः ।

* तिथिच्यवनयोगस्य, इति मु० पुस्तके पाठः ।

आश्वयाश्विभावश्च ज्योतिष्टोमे तदङ्गावरुद्धोपासने* दृष्टः । तच्च ज्योतिष्टोमश्रयः, तस्याङ्गान्युक्त्योद्गीथानि । तच्चेक्यं नाम वक्त्र-
चाध्यायिना होत्रा शस्यमानमाज्य-मरुत्वतीय-निष्कैवल्यादिनामकं
शस्त्रम् । तच्चेक्यमाश्रित्य वक्त्रचब्राह्मणोपनिषद्युपासनानि विहितानि ।
तथा च श्रुतिः । “उक्त्यमुक्त्यमिति वै प्रजावदन्ति तदिदमेवोक्त्य-
मियमेव पृथिवी”—इति । “अहमुक्त्यमस्मीति विद्यात्”—इति च ।
उद्गीथोनाम सामवेदिनोद्गात्रा यागे गीयमानः सामोभाग-विशेषः ।
तच्चोद्गीथमाश्रित्य च्छान्दोग्योपनिषद्युपासनानि विहितानि । “ॐ मि-
त्येतदकरमुद्गीथमुपासीत”—इति । एवं प्रकृतेऽपि जन्माष्टमीव्रते येयं
आवणकृष्णाष्टमी तामाश्रित्य रोहिणी-योग-निमित्तं दानादिकं जय-
स्तीव्रते विधीयते । अतो गुण विवृतित्वेनाश्वयाश्विभावेन च सादृश्य-
सङ्गावादनयोर्ब्रतयोरैक्यभ्रमोमन्दबुद्धेर्जायतां नाम । प्रमाण-न्याय-
दर्शिभिस्तु सर्वथैव व्रत-भेदोऽङ्गीकर्त्तव्यः,—इति सिद्धम् ।

यदेतद्विचारत्रयं पूर्वमुपक्षिप्तं; व्रत-भेदे तिथि-निर्णये वेधे च इति ।
तच्च व्रतभेदानिर्णीतः । अथ तिथिर्निर्णेतव्या, तन्निर्णयश्च वेधाधीनः,
अतो वेधः पूर्वमभिधीयते । तिथ्यन्तरेष्वङ्ग एव प्रायेण कर्मकाल-
त्वादुदयास्तमय-वेलायान्तिमुहूर्त्त-वेधः सामान्यतः निरूपितः । पञ्च-
म्यान्तु विशेषः षण्मूहूर्त्त-वेधोदर्शितः । जन्माष्टम्याजयन्त्याश्च रात्रि-
प्रधानत्वाद्रात्रि-योगोऽत्र प्रशस्तः । एतच्च जावालि-वृद्धगौतमाभ्यां
दर्शितम्,—

* तदङ्गावरुद्धोपासने च, इति वि० पुस्तके पाठः ।

“अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतोदिवा ।

नक्तादिव्रतयोगेषु रात्रियोगोविशिष्यते”—इति ।

यद्यप्युपवासव्रतत्वादहनि रात्रौ च मुख्यत्वं युक्तिः सामर्थ्यसिद्धं,
तथाप्यर्द्धरात्रस्य* मुख्यकालत्वमुक्तं वसिष्ठसंहितायाम्,—

“अष्टमी रोहिणी-युक्ता निशाद्धं दृश्यते यदि ।

मुख्यकाल इति ख्यातस्तत्र जातोहरिः स्वयम्”—इति ।

एवं सत्यर्द्धरात्रसद्भाव एवात्र कर्म-काल-व्याप्तिरित्यभिधीयते ।

देवाभित्य विष्णुरहस्ये दृश्यते,—

“रोहिण्यामर्द्धरात्रे तु यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामभ्यर्चनं शौरेहन्ति पापं त्रिजन्मजम्”—इति ।

एतस्मिन्नर्द्धरात्रे कियत्परिमाणमपेक्षितमित्यपेक्षायामादित्यपुराणे
[र्णितम्,—

“अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वं कलयाऽपि यदा भवेत् ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व-पाप-प्रणशिनी”—इति ।

राहसंहितायामपि,—

“सिंहेऽर्के रोहिणी-युक्ता नभः-कृष्णाष्टमी यदि ।

रात्र्यर्द्ध-पूर्वापर-गा जयन्ती कलयाऽपि च”—इति ॥

रात्रेरर्द्धं रात्र्यर्द्धं, पूर्वापराश्च पूर्वापरे, रात्र्यर्द्धं च ते पूर्वापरे च

* युक्तिः कल्पयितुं सामर्थ्यसिद्धं, तथापि वेधेऽर्द्धरात्रस्य,—इति वि०
स्तके पाठः ।

† आदिपुराणे, इति वि० षष्ठके पाठः ।

इति रात्र्यर्द्धपूर्वापरे, तयोर्गच्छति वर्त्तते,—इति रात्र्यर्द्धपूर्वापरगा ।
घटिकायाश्चशीत्यधिकशततमोभागः कला,

“अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कलाः ।

तास्तु त्रिंशत्क्षणस्ते तु मुहूर्त्तोद्वादशास्त्रियाम्”—इत्यमरः ।

तथा च, पल-तृतीयेभागः कला भवति* । तावता परिमाणेन
पूर्वार्द्धावसाने उत्तरार्द्धादौ च वर्त्तमाना गृहीतव्या । खण्डतिथि-रूपा
कृष्णाष्टमी द्विविधा ; पूर्वद्युः सप्तमी-युक्ता, परेद्युर्नवमी-युक्ता च”—
इति । तत्र, सप्तमी-युक्तायां रात्रि-पूर्वार्द्धावसाने कला-सङ्गावोविधी-
यते । उत्तरार्द्धादौ स्वतः सिद्धत्वेनाविधेयत्वात् । तद्विपर्ययेण नवमी-
युक्तायामुत्तरार्द्धादौ कला-सङ्गावोविधीयते । तदा पूर्वार्द्धावसाने
स्वतः सिद्धत्वादनुवादः † । पूर्वार्द्धावसान-कलायाः सप्तमी-युत-विष-
यत्वं पिण्णधर्मोत्तरे स्पष्टमभिहितम्,—

“रोहिणी-सहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ।

सप्तम्यामर्द्धरात्राधः कलयाऽपि यदा भवेत् ॥

तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभो हरिरीश्वरः ।

तमेवोपवसेत् कालं कुर्यात्तत्रैव जागरम्”—इति ।

इयमष्टमी कृष्णपक्षादि-मास-विवक्षया भाद्रपदे भवति । सैवाष्टमी
शुक्लपक्षादि-मास-विवक्षया श्रावणे भवति । अतएव योगीश्वरः,—

“रोहिणी-सहिता कृष्णा मासे च श्रावणेऽष्टमी ।

* अष्टादश,—इत्यारभ्य, कला भवति,—इत्यन्तोयस्यः वि० पु०
नास्ति ।

† नास्त्रयमशः मु० पुस्तके ।

अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वं कलयाऽपि यदा भवेत् ॥

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व-पाप-प्रणाशिनी"—इति ।

कलायाऽतिसूक्ष्मत्वेन दुर्लक्ष्यत्वात् सएव पक्षान्तरमाह,—

“अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वं एकाऽर्द्ध-घटिकाऽन्विता ।

रोहिणी चाष्टमी याह्या उपवास-व्रतादिषु”—इति ।

एका चार्द्धघटिका चैकाऽर्द्धघटिके, ताभ्यामन्विता । कलामपेक्ष्यार्द्धघटिका स्थूला, तामपेक्ष्य घटिका स्थूला । तत्रायमर्थः सम्पद्यते । पूर्वभागावमानएका घटिका, उत्तरभागादौ चैका, मिलित्वा तन्निशीथशब्दवाच्यं मुहूर्तम् । तावत्परिमाणं सर्वैरपि सलक्ष्यत्वान्मुख्यः कल्पः, तदसम्भवेऽर्द्धघटिकाऽन्वेष्टव्या, तस्याप्यसम्भवे कलेति । तत्र मुख्यं पक्षमभिप्रेत्य भविष्योत्तरे, ‘निशीथे कृष्णपक्षे’—इत्युक्तम् । तच्च वचनं साकल्येन पूर्वमेवादाहृतम् ।

अत्र, जयन्त्यां चन्द्रार्थस्यावश्यकर्तव्यत्वात्तस्य च चन्द्रोदयतानीनत्वान्निशीथे यागः* प्रशस्तः । एतदेव विष्णुधर्मात्तरेऽभिहितम्,—

“अर्द्धरात्रे तु यागाऽयन्तारापत्यदयं तथा ।

नियतात्मा शुचिः स्नातः पूजां तत्र प्रवर्त्तयेत्”—इति ।

सोऽयमर्द्धरात्रयोगो मुख्यः कल्पः । यस्तु कृष्णारात्रयागः, सोऽयं मुख्यतरः । यश्च यदाकदाचिदौषद्योगः सोऽनुकल्पः । स च वसिष्ठ-संहितायां दर्शितः,—

“अहोरात्रं तयोर्यागोऽद्यममूर्णो भवेद्यदि ।

मुहूर्तमप्यहोरात्रं यागं श्रुत्तामुपोषयेत्”—इति ।

* निशीथयोगः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

पुराणान्तरेऽपि,—

“रोहिणी च यदा कृष्णपक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व-पाप-हरा तिथिः ॥

वामरे वा निशायां वा यत्र स्वल्पाऽपि रोहिणी ।

विशेषेण नभोमासे मैत्रापोय्या मनीषिभिः”—इति ।

योऽयं जयन्तीव्रते योग-निर्णयः, स एव जन्माष्टमी-व्रतेऽपि द्रष्टव्यः ।
यस्मिन् वत्सरे यागो नास्ति, तस्मिन् वत्सरे जन्माष्टमी-व्रतमेकमेव
प्रवर्त्तते । तत्रापि नेतराष्टमीवद्विषये वेधः किन्तुर्द्धरात्रवेध एव । तथा
च तस्मिन्नेव पुराणान्तरे,—

“दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चंद्रोहिणीकला ।

रात्रि-युक्तां प्रकुर्वति विशेषेणन्दु-संयुताम्”—इति ।

अन्यत्रापि,—

“अष्टमी शिवरात्रिश्च ह्यर्द्धरात्रादधो यदि ।

दृश्यते घटिका या सा पूर्व-विद्धा प्रकीर्त्तिता”—इति ।

इति वेधानिरूपितः ।

अथ ग्राह्या तिथिर्निरूप्यते ।

सा च संवत्सर-भेदेन द्विधा भवति ; रोहिणी-रहिता रोहिणी-
युक्ता चेति । तत्र या रोहिणी-रहिताऽष्टमी, साऽपि द्विविधा ; शुद्धा
सप्तमी-विद्धा चेति । सूर्योदयसारभ्य प्रवर्त्तमानाऽष्टमी शुद्धा,
निशीथादर्वाक् सप्तम्या कियत्याऽपि युक्ता विद्धा । शुद्धाऽपि पुन-
र्निशीथ-व्याप्यव्याप्तिभ्यां द्विविधा । तत्र निशीथ-व्यापिनी जन्माष्टमी

व्रते मुख्या, 'विशेषेणेन्दु-मंयुताम्"—इति वचनात् । निशीथ-व्याप्ति-
रहिताऽपि रात्रियुक्ता *, 'रात्रि-युक्तां प्रकुर्वीत'—इति वचनेन गृही-
तव्या भवति ।

ननु, पूर्वद्युर्निशीथादूर्ध्वमारभ्य परेद्युर्निशीथादर्वाग्या समाप्यते,
तस्याउभयत्र रात्रिसंवन्धित्वात् कुत्रापवामइति चेत् । परेद्युरिति ब्रूमः ।
उभयत्र निशीथ-व्याप्यभावस्य रात्रि-संवन्धस्य च तुल्यत्वेऽपि परेद्युः
प्रातः सङ्कल्पकालमारभ्य वर्त्तमानतया प्राशस्त्यं द्रष्टव्यम् ।

सप्तमौ-विद्धाऽपि त्रिविधा; पूर्वद्युरेव निशीथ-व्यापिनी, परेद्युरेव
निशीथ-व्यापिनी, उभयत्र व्यापिनी चेति । तत्र, प्रथम-द्वितीययोः
पक्षयोः निशीथ-व्याप्तेः प्रयोजकत्वेन या निशीथ-व्यापिनी, सा,
'विशेषेणेन्दु-मंयुताम्"—इति वचनेन गृहीतव्या भवति । या तु
दिन-द्वयेऽपि निशीथ-व्यापिनी, तस्याउभयत्र निशीथ-योगस्य रात्रि-
योगस्य च तुल्यत्वान्नानेन वचनेन निर्णयः सम्भवति । नापि, 'कृष्ण-
पक्षेऽष्टमौ चैव'—इत्यादिभिरष्टमौमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तेर्निर्णेतुं शक्यते,
तेषामहर्वेध-विषयत्वात् । अन्यथा, व्रतान्तरेष्वपि निशीथ-वेधः
प्रसज्येत । तस्माद्यायः परिशिष्यते । न्यायश्च परेद्युरूपवामं प्रापयति ।
सङ्कल्प-कालमारभ्य तिथि-सङ्गात्वात् । न च, साकल्याभिधायि-वचनेन
पूर्वेद्युरपि सङ्कल्प-काले तिथिरस्तीति शङ्कनीयम् । तस्या मुख्य-तिथित्वा
भावात् । किञ्च,

“सा तिथिः मङ्गला ज्ञेया यस्यामस्तमितारवि.”—

* रात्रियुक्ता,—इति नास्ति.मु० पुस्तके ।

इति वचनं निशीथ-व्यापिनीमष्टमीं न विषयीकरोति । तस्मात्परे-
द्युरेवोपवासः ।

तदेवं चतुर्विधा रोहिणी-रहिताऽष्टमी निर्णीता । अथ रोहिणी-
रहिताऽष्टमी निर्णीयते । साऽपि चतुर्विधा ; शुद्धा, विद्धा, शुद्धा-
ऽधिका, विद्धाऽधिका चेति । तत्र शुद्धायां, सम्पूर्ण-योगो निशीथ-
योगो यत्किञ्चिन्मूहूर्त्त-योगश्चेति त्रैविध्यं भवति । एवं विद्धायामपि
द्रष्टव्यम् । एतेषु षट्सु भेदेषु दिनान्तरे योगाभावादुपवासे सन्देहो-
नास्ति । किन्तु केवलं योग-तारतम्यात् प्राशस्त्य-तारतम्यं भवति । यत्कि-
ञ्चिन्मूहूर्त्त-योगः प्रशस्तः, अर्द्धरात्र-योगः प्रशस्ततरः, सम्पूर्ण-योगः प्रशस्त-
तमः । सर्वेष्वपि योगेषु योगमुपजीव्योपवासोविहितोविष्णुरहस्ये,—

“प्राजापत्यर्चे-संयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।

मुहूर्त्तमपि लभ्येत सोपोष्या सुमहाफला ॥

मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं हि दृश्यते ।

अष्टम्यां रोहिणी-ऋतन्तां सुपुण्यामुपावसेत्”—इति ।

शुद्धाऽधिका तु सूर्योदयमारभ्य प्रवृत्ता परेद्युः सूर्योदयमति-
क्रम्येष्टदुर्द्धते* । सा च त्रिविधा ; पूर्वद्युरेव रोहिणी-युक्ता, परेद्युरेव-
रोहिणी-युक्ता, दिन-द्वयेऽपि रोहिणी-युक्ता चेति । तत्राद्यदोर्द्वयोः
पक्षयोर्नास्त्युपवासे सन्देहः । रोहिणी-युक्तायाद्वितीयायाः कोटिरभा-
वात् । तृतीय-पक्षे तु रोहिणी-योगस्योभयत्र समानत्वेऽपि गुणाधि-
क्यात् पूर्वोपोष्या । गुणाधिक्यञ्च दर्शयिष्यते ।

* सूर्योदयमतिक्रम्यापि वर्त्तते,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

येयमत्रोपोष्यत्वेनोक्ता पूर्वा तिथिः, साऽपि रोहिणी-योग-भेदान्निधा-
भिद्यते; अष्टमीवत् सूर्योदयमारभ्य प्रवृत्ता रोहिणी कदाचित्
परेद्युरपि कियती वर्द्धते, कदाचित् पूर्वद्युर्निशीथमारभ्य रोहिणी
प्रवर्तते, कदाचिन्निशीथादूर्ध्वमारभ्य प्रवर्तते । तत्र प्रथमपक्षे सम्पूर्ण-
योगत्वमेकेगुणः । सङ्कल्प-कालमारभ्य कृत्स्न-कर्म-काल-व्याप्तिरपरो-
गुणः । निशीथ-व्याप्तिस्तृतीयोगुणः । न चैते त्रयोगुणाः परेद्युः सम्भ-
वन्ति । द्वितीयपक्षे निशीथे जयन्ती-मङ्गलावोगुणः । न च परेद्युः
सोऽस्ति । तृतीयपक्षे दिन-द्वयंऽपि निशीथे योगोनास्ति* । पूर्वद्युः
केवलाष्टमी, परेद्युः केवल रोहिणी^(१) । तत्राष्टम्याः प्राधान्यात् प्राबल्य-
मभ्युपेयम् । सर्वत्र हि जयन्ती-वाक्यं पु 'रोहिणी-महिताऽष्टमी'—इति
व्यवहारादष्टमी-महिता रोहिणीति व्यवहाराभावाच्च तिथि-नक्षत्रयोः
क्रमेण प्रधानोपमर्जनभावोऽवगन्तव्यः । अतो गुणाधिकाच्छुद्धाऽधिका
पूर्वोपोष्या ।

निशीथादर्वाक् सप्तम्या युक्ता परेद्युरपि विद्यमाना विद्धाऽधिका ।
नन्वत्र निशीथवेधोग्राह्यदत्युक्तम् । वादम् । वेध्याया अष्टम्या निशीथे
मङ्गलावोऽत्र निशीथ-वेधः । न तु वेधिकायाः सप्तम्याः निशीथे मङ्गलः ।
विद्धाऽधिकायामपि पक्ष-त्रयं, द्वयोः पक्षयोः मन्दं चाभावश्च पूर्ववद्यो-
जनीयः । तत्र, या पूर्वद्युर्व रोहिणी-युक्ता विद्धाऽधिका, तस्या-
मुपवामश्रादित्यपुराणं स्मर्यते,—

* निशीथे जयन्तीयोगोनास्ति,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

(१) निशीथे वर्तते,— इति शेषः । योगोनास्त्यस्य रोहिण्याष्टम्योर्योग
इत्यर्थो बोध्यः ।

“विना षष्ठं न कर्त्तव्या नवमी-संयुताऽष्टमी ।

कार्या विद्धाऽपि सप्तम्या रोहिणी-संयुताऽष्टमी”—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

“जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्रा-जयाऽन्विते ।

कृत्वोपवासन्तिथ्यन्ते तथा कुर्यात्तु पारणम्”—इति ।

गारुडपुराणेऽपि,—

“जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरेत् ।

तिथ्यन्ते वोत्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत * पारणम्”—इति ।

या परेद्युरेव रोहिणी-युक्ता विद्धाऽधिका, तत्रोपवासः पूर्वतिथौ न युक्तः । रोहिणी-योगाभावात् । परेद्युस्तु तत्सङ्गात् पूर्वादाहतेन प्राजापत्यादिना विष्णुरहस्य-वचनेनोपवासेविधीयते । या त्वभयत्र रोहिणी-युक्ता विद्धाऽधिका, साऽपि निशीथे जयन्तीयोगमपेक्ष्य चतुर्द्धा भिद्यते ; पूर्वद्युरेव निशीथयोगवती†, परेद्युरेव तादृशी, उभयत्रापि तादृशी, उभयत्र निशीथ-योग-रहिता चेति । तत्र या पूर्वद्युरेव निशीथ-योगवती, सा पूर्वापोष्या । तदुक्तं पद्मपुराणे,—

“कार्या विद्धाऽपि सप्तम्या रोहिणी-सहिताऽष्टमी ।

तत्रोपवासं कुर्वीत तिथिभान्ते च पारणम्”—इति । ..

अत्रावशिष्टेषु त्रिषु पक्षेषु परदिनएवोपवासः । तत्र दिनद्वयं निशीथ-योगमभिलक्ष्य ब्रह्मैवर्त्तं पश्यते,—

* प्रतिकुर्वीत,— इति वि० पुस्तके पाठः ।

† निशीथे योगवती,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

“वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमी-मंयुताऽष्टमी ।

सा सर्चाऽपि न कर्त्तव्या सप्तमी-मंयुताऽष्टमी ॥

अविद्धायान्तु सर्चायां जातोदेवकीनन्दनः”—इति ।

यदा दिनद्वयेऽपि निशीथ-योगे * परत्रापवामस्तदा किमुवक्तव्यं परेद्युरेव निशीथ-योगे ।

दिनद्वयेऽपि निशीथ-योग-राहित्यं बहधा जायते । तद्यथा, पूर्वद्युर्निशीथादूर्ध्वं तिथि-नक्षत्र-द्वयं प्रवृत्तम्, तच्च परेद्युर्निशीथादर्वागेव समाप्तमित्येकः प्रकारः । पूर्वद्युर्निशीथादर्वागेव नक्षत्रं अष्टमी तु निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्ता, परेद्युर्निशीथादर्वाक् नक्षत्रं निवृत्तमित्यपरः † । अष्टमी निशीथादर्वाक् प्रवृत्ता ऋक्षश्च निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्तं परेद्युर्निशीथादर्वागेव समाप्तमिति तृतीयः ‡ । त्रिष्वप्येतेषु प्रकारेषु परैवोपोष्या । दिनद्वयेऽप्यूर्ध्वरात्रयोग-विषये पूर्वमुदाहृतस्य ‘वर्जनीया प्रयत्नेन’—इतिवचनस्यात्रापि सम्यग्यितुं शक्यत्वात् । किञ्च । प्रथम-प्रकारे न्यायाऽप्युपोदलकोऽस्ति । मङ्गल्य-कालमारभ्य तिथि-नक्षत्र-योगस्य बह्वकाल-व्यापित्वात् प्रशस्तत्वं द्रष्टव्यम् । द्वितीय-प्रकारे परेद्युरष्टमी-वाङ्मन्येऽपि नक्षत्र-योगस्यान्यत्वादनुरूपं देयत्वमित्याशङ्का न कर्त्तव्या । अतएव स्कन्दपुराणे पठ्यते,—

“सप्तमी-मंयुताष्टम्यां भूत्वा ऋक्षं द्विजोत्तम ।

प्राजापत्यं द्वितीयेऽङ्गि मुहूर्त्ताङ्गं भवेद्यदि ॥

* दिनद्वये निशीथयोगेऽपि,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† अष्टमी तु निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्तमित्यपरः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ तृतीयः पक्षः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

तदाष्टयामिकं ज्ञेयं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरा”—इति ।

तृतीय-प्रकारे परेद्युर्नक्षत्र-वाङ्मन्येऽष्टमी-योगस्याल्पत्वादनुपादेय-
त्वमित्याशङ्का भवति । सा च पद्मपुराणेन निवर्त्यते,—

“पूर्व-विद्धाऽष्टमी या तु उदये नवमी-दिने ।

मुहूर्त्तमपि * संयुक्ता सम्पूर्णा साऽष्टमी भवेत् ॥

कला काष्ठा मुहूर्त्ताऽपि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः ।

नवम्यां सैव † ग्राह्या स्यात् सप्तमी-संयुता न हि”—इति ।

तदेवं जन्माष्टमी-भेदाजयन्ती-भेदाश्च निरूपिताः । तत्र जयन्ती-
भेदेषूपवामदिने यदि सोमवारोबुधवामरोवा भवति, तदा फलाधिक्यं
भवति । तदुक्तं पद्मपुराणे,—

“प्रेत-योनि-गतानान्तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः ।

यैः कृता श्रावणे मामि अष्टमी रोहिणी-युता ॥

किं पुनर्वुधवारिण सोमेनापि विशेषतः ।

किं पुनर्नवमी-युक्ता कुलकोऽय्यास्तु मुक्तिदा”—इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि,—

“उदयेचाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।

भवेत्तु बुध-संयुक्ता प्राजापत्यर्च-संयुता ॥

अपि वर्षशतेनापि लभ्यते यदि वा न वा ।”—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

* मुहूर्त्तनापि,—इति क० वि० पुस्तके पाठः ।

† नवम्यां सैव,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ लभ्यते वाचवा नवा,— इति वि० पुस्तके पाठः ।

“अष्टमी बुधवारेण रोहिणी-सहिता यदा ।

भवेत्तु मुनिशार्दूल, किं कृतैर्व्रत-कोटिभिः”—इति ।

यथोक्त-रीत्या विहित-तिथावुपवासं कृत्वा परेशुः पारणेनोपवासं समापयेत् । “पार तौर कर्म-समाप्तौ”—इत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नः पारण-शब्दः । यद्यप्यसौ समाप्तिमात्रमभिदधाति, तथाप्युपवास-समाप्तावेव लोक-शास्त्रयोः प्रयोगात्पङ्कजादि-शब्दवद्योगरूढोद्भूतः^(१) । तथा च योगरूढोपवासस्य चरमाङ्गं भोजनमभिधत्ते । अङ्गत्वञ्चोपवास-विधिवाक्येषु ‘तिथिभान्ते च पारणम्’—इति विधानादवगन्तव्यम् । न च, रागप्राप्तस्य भोजनस्थानेन वचनेनोपवामाङ्ग-तिथि-नक्षत्र-शेष-योर्निषेधः क्रियते, न तु पारण-नामकं किञ्चिदङ्गं विधीयते,—इति शङ्कनीयम् । तथा सति पारण-शब्द-प्रयोगानुपपत्तेः । राग-प्राप्ते हि अभ्यवहरणे भोजनशब्दः । तत्र, पारणशब्देन राग-प्राप्त-भोजन-विवक्षायां * मुख्यार्थाबाधितः स्यात् । किञ्च, यदि पारणमङ्गं न स्यात्तदा प्रतिनिधि-विधानं नोपपद्यते । तद्विधानञ्च द्वादशी-प्रस्तावे देवलेन स्मर्यते,—

“सङ्कटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत् कथम् ।

* रागप्राप्तभोजनशब्दविवक्षायां,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

- (१) यस्य शब्दस्यावयवशक्तिलभ्योऽर्थः समुदायशक्तिलभ्यस्यार्थाऽस्ति, सा-
ऽयं योगरूढः । पङ्कजपदस्य हि पङ्कजनिकृटरूपोऽर्थोऽवयवशक्ति-
लभ्यः, समुदायशक्तिलभ्यस्यार्थः पद्मम् । एवं पारणशब्दस्यापि समा-
प्तिमात्रमवयवशक्तिलभ्योऽर्थः समुदायशक्तिलभ्यस्यापवाससमाप्तिः ।
अर्थद्वयस्यान्त्यबोधविषये*प्रकारभेदोऽतमेदस्यान्यत्र द्रष्टव्यः ।

अङ्गिस्तु पारणं कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकृत्”—इति ।

अतः पारण-शब्द-बलात् प्रतिनिधि-बलाच्च पारणस्याङ्गत्वं द्रष्टव्यम् ।

अतएवादित्यपुराणे,—

“पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते तद्धि भोजनम्* ।

असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कुर्यात् व्रतान्तरम्”—इति ।

तच्च पारणमुपवास-दिनात्परदिने पूर्वाह्णे कर्त्तव्यम् ।

“उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेत्”—इति

देवल-स्मरणात् । एवं सामान्यतः पूर्वाह्णे पारण-प्राप्तौ कचिदप-
वादाय, ‘तिथिभान्ते च पारणम्’—इत्यभिधीयते ।

शुद्धाधिकायां,—पूर्वेद्युरेव जयन्तीयोगः, उभयत्रापि जयन्तीयोगः,
—इत्यनयोः पक्षयोः पूर्वेद्युरेवोपवास-विधानात्परेद्युः केवल-तिथे-
स्तिथि-नक्षत्रयोर्वा सङ्गावाप्तदन्ते पारणविधिः । तथा, शुद्धाधिका-
विद्धाधिकयोर्भूभयोरपि यदा परेद्युरेव जयन्तीयोगस्तदा पर-तिथा-
बुपवास-विधानात् पारण-दिने तिथ्यभावेऽपि कदाचित् नक्षत्रावशेष-
सम्भवात्तदन्ते पारणं विधीयते । तिथेर्वा नक्षत्रस्य वा शेषकाले पारणं
ब्रह्मवैवर्त्ते प्रतिषिध्यते,—

“अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात् पारणं क्वचित् ।

इत्यात्पराकृतं कर्म उपवासार्जितं फलम् ॥

तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम् ।

तस्मात् प्रयत्नतः कुर्यात् तिथिभान्ते च पारणम्”—इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि,—

* द्विजभोजनम्,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“तिथि-नक्षत्र-नियमे तिथि-भान्ते च पारणम् ।

अतोऽन्यथा पारणे तु व्रत-भङ्गमवाप्नुयात्”—इति ।

तिथि-भान्तस्य द्विविधः ; उभयान्तः, एकतरान्तश्चेति । दिन-द्वये जयन्तीयोगवत्यां शुद्धाधिकायां परदिने अष्टमी मुख्य-व्रतव्रत-क्रामति । रोहिणी तु पूर्वद्युर्निशीथादर्वाग्यदा कदाचित् प्रवृत्ता, तदनु-सारेण परेद्युः समाप्यते । तत्र यदि दिवैव समाप्येत, तदा तामतिक्रम्यैव पारणं कुर्यात्, उभयान्तस्य मुख्यत्वात् । यदि रात्रौ समाप्तिस्तदा तत्समाप्तिर्न प्रतीक्षणीया । रात्रिपारणस्य निषिद्धत्वात् । तथा च ब्रह्मवैवर्ते,—

“सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।

अन्यथा पुण्यहानिः स्यादृते धारण-पारणम्”—इति ।

“अन्यतिथ्यागमोरात्रौ तामसस्तैजसोदिवा ।

तामसे पारणं कुर्वन्तामसीकृतिमश्रुते”—इति ।

दिवा पारणं कुर्वन्नपि नाष्टमीवेलायां कुर्यात् । एकतरान्तस्याप्य-भावात् । अष्टमीमतिवाह्य रोहिण्यां वर्त्तमानायामपि पारणं कुर्यात् । अतएव नारदीये,—

“तिथि-नक्षत्र-संयोगे उपवासेयदा भवेत् ।

पारणन्तु न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य मञ्चयः ॥

सांयोगिके व्रते प्राप्ते यच्चैकोऽपि वियुज्यते ।

तत्रैव पारणं शुभं देवं वेदविदोविदुः”—इति ।

पूर्वद्युरेव निशीथे जयन्तीयोगवत्यां विद्धाधिकायां पारणदिने तिथिभान्तोवज्जडा सम्भाव्यते; अहन्युभयान्तएकतरान्तोवा, रात्रा-

वेकतरान्तउभयान्तोवेति । तेषु चतुर्षु भेदेषु निर्णयः स्मर्यते,—

“तिथ्युत्तरयोर्दो च्छेदो नक्षत्रान्तमथापिवा ।

अर्द्धरात्रेऽपिवा कुर्यात् पारणञ्च परेऽहनि”—इति ।

दिवसे यद्युभयान्तस्तदा पारणम्,—इति मुख्यः कल्पः । नक्षत्रान्त-
मित्यनेनैकतरान्तत्वं विवक्षितम् । सोऽयमनुकल्पः । यदि रात्रौ निशीथे*
उभयान्तएकतरान्तोवा भवति, तदा दिवसे मुख्यानुकल्पयोरुभयो-
रप्यसम्भवाद्वात्रौ च पारणस्य निषिद्धत्वादर्थदुपवास-प्राप्तौ पारणस्य
प्रतिप्रसवः क्रियते, ‘अर्द्धरात्रेऽपिवा कुर्यात्’—इति । ननु पारणेऽष्टम्य-
न्तस्य प्रतीक्षणीयत्वेऽपि रोहिण्यन्तो न प्रतीक्षणीयः,

“याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्यानक्षत्र-मंयुताः ।

षष्ठान्ते पारणं कुर्यात् विना श्रवण-रोहिणीम्”—

इति स्मरणात् । मैवम् । ‘नक्षत्रन्तु चतुर्गुणम्’—इति प्रत्यवायस्यो-
दाहृतत्वात् । तस्मात्, ‘विना श्रवण-रोहिणीम्’—इति वचनं केवल-
नक्षत्रोपवास-विषयम्, पूर्वोक्तानुकल्प-विषयं वेत्यवगन्तव्यम् । अश-
क्तस्य तिथि-नक्षत्रयोरनुवर्त्तमानयोरपि प्रातर्द्दिवं सम्पूज्य क्रियमाणं
पारणं न दुष्यति ।

“तिथ्यन्ते वोत्सवान्ते वा प्रती कुर्वीत पारणम्”—

इति स्मरणात् ।

इति जयन्तीनिर्णयः ।

* निशीथादूर्वाक,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

अथ नवमी निर्णयिते ।

सा च विधि-निषेधरूपाभ्यामन्वय-व्यतिरेकाभ्यां पूर्वविद्धैव याज्ञा ।
तद्विधिस्य युग्मादिशास्त्रे “वसु-रन्ध्रयोः”—इति पठ्यते । पद्मपुराणेऽपि,—

“अष्टम्या नवमी विद्धा नवम्या चाष्टमी युता ।

अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिः”—इति ।

भविष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पेऽपि,—

“नवम्या सह कार्या स्यादष्टमी नवमी तथा”—इति ।

निषेधस्तु पद्मपुराणेऽभिहितः*,—

“न कार्या नवमी तात, दशम्या तु कदाचन”—इति ।

सेयं नवमी भविष्यत्पुराणेक-दुर्गाव्रतादौ द्रष्टव्या । ननु, कृष्ण-
नवम्याः पूर्व-विद्धत्वेऽपि शुक्लनवमी पर-विद्धाऽस्तु,

“शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितोरविः”—

इति वचनात् । मैवम् । पूर्वाक्षेपे वचनेषु दशमी-विद्धायाः साक्षा-
न्निषेधात् । ननु, तस्य निषेधस्य सामान्यरूपत्वात् कृष्णपक्षे सङ्को-
चोऽस्त्विति चेत् । न । सङ्कोच-हेतोरभावात्, भवदुदाहृतस्यापि
सामान्यरूपत्वात् । तस्मात्पक्षयोरुभयोरपि पूर्वविद्धैव याज्ञा । राम-
नवमी तु,—

“चैत्र-शुक्ला† तु नवमी पुनर्वसु-युता यदि ।

मैव मध्याह्न-योगेन महापुण्यतमा भवेत् ।

* स्कन्दपुराणे दर्शितः,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† शुद्धा—इति मु० पुस्तके पाठः ।

नवमी चाष्टमी-विद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ।

उपोषणं नवम्यां वै दशम्यामेव पारणम्*”—

इति वचनादष्टमी-विद्धा सनत्तत्राऽपि नोपोष्या । उत्तरदिने
मध्याह्नयोगे तूत्तरैव, उभयत्र तदयोगे तूत्तरैव† इत्याद्यागस्त्यः,—

“चैत्र-मास-नवम्यान्तु जातो रामः स्वयं हरिः ।

पुनर्वस्वृच-मंयुक्ता सा च पूर्वाङ्गगामिनी ॥

श्रीरामनवमी प्रोक्ता कोटिसूर्य्ययहात्मिका ।

सैव मध्याह्न-योगेन सर्व-काम-फल-प्रदा”—इति ।

सर्व-वाक्य-पर्यालोचनया नत्तत्र-रहिताऽपि मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्येति
सिद्धम्‡ ।

इति नवमीनिर्णयः ।

अथ दशमी निर्णीयते ।

तस्याश्च तिथ्यन्तरवद्धेयोपादेय-विभागो नास्ति । तिथ्यन्तरे तु
काचित् पूर्व-विद्धा ग्राह्या काचिदुत्तर-विद्धा । न तु तथा दशम्यां
किञ्चिन्नियामकमस्ति । एतदेवाभिप्रेत्याङ्गिराश्चाह,—

“सम्पूर्णा दशमी ग्राह्या परया पूर्वयाऽथवा§ ।

* दशम्यां पारणं भवेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† उभयत्र तदयोगे तूत्तरैव,—इति क० पुस्तके नास्ति ।

‡ उत्तरदिने मध्याह्नयोगे,—इत्यादिभ्यः, ग्राह्येति सिद्धम्,—इत्यन्तं सु०
पुस्तके न दृश्यते ।

§ पिवा,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

युक्ता न दूषिता यस्मात् तिथिः सा सर्वतोमुखी” —इति ।

यथा सम्पूर्णा दोष-रहिता, तथा विद्धाऽपि । ‘प्रतिपत्सुमुखी कार्या’
—इत्यादौ तिथेर्मुखं पूज्यमुक्तम् । दशम्यास्तु मूलाययोर्दयोरपि मुख-
त्वात् पूज्यत्वमुभयत्र समानम् ।

एवं स्थिते सत्यचेदश्चिन्त्यते । किं पुरुषेच्छया पूर्वोत्तर-विद्ध-
योरन्यतरा याह्या, किं वा नियामकं शास्त्रमस्तीति । तत्र, न
तावच्छास्त्रं किञ्चित् पश्यामः । प्रत्युत, सर्वतोमुखत्व-कथनात् पूर्वोत्तर-
विद्धयोरुभयोः समवल्लवं शास्त्रेण प्रतीयते । अतः ‘ब्रौहिभिर्यजेत
यवैर्वा’ —इत्यादिवदैच्छिकोविकल्पोऽवगन्तव्यः । न चाष्टदोष-यस्तत्वा-
द्विकल्पोऽन युक्तः,—इति शङ्कनीयम् । गत्यन्तराभावेन दोष-यस्तस्याप्य-
वस्थाश्रयणीयत्वात् । तदुक्तमाचार्यैः,—

“एवमेषोऽष्टदोषोऽपि” यद्ब्रौहि-यव-वाक्ययोः ।

विकल्पश्चाश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते” —इति ।

तस्मादैच्छिकोविकल्पः,—इति प्राप्ते भ्रूमः । अस्त्यत्र वचनं व्यवस्था-
पकम् । तथा च मार्कण्डेयः,—

“शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितोरविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितोरविः” —इति ।

- (१) इच्छया ब्रौह्मवपदीयमाने प्राप्तयवप्रामाण्यस्य परित्यागः, अप्राप्तयव-
प्रामाण्यस्य प्रकल्पनम्, प्रयोगान्तरे त्विच्छया यवे उपादीयमाने परि-
त्यक्तयवप्रामाण्यस्योक्तीवनम्, स्वीकृतयवप्रामाण्यस्य * हानम्,—इति
यवे चत्वारो दोषाः । इह ब्रौह्मवप्युक्तक्रमेण चत्वारः । इत्येकौ दोषा
इच्छाविकल्पे । तदुक्तम् । “प्रमाणत्वाप्रमाणत्वपरित्यागप्रकल्पनात् ।
तदुक्तीवनहानाभ्यां द्वयोरित्यष्टदोषता” —इति ।

नन्वेनेन वचनेन पक्ष-भेदेन विकल्पश्रुतिः, तथा सति दोषाष्ट-
कस्य^(१) तादवस्थ्यादैच्छिकविकल्पएव कुतो न स्वीक्रियते,—इति चेत् ।
मैवम् । सति व्यवस्थापके शास्त्रे पुरुषेच्छायाश्रयसरात् । अतएव
स्मर्यते,—

“उदासीने तु शास्त्रार्थे पुरुषेच्छा नियामिका”—इति ।

ननु, पक्ष-भेदेन व्यवस्थाऽनुपपन्ना, स्कन्दपुराणे पूर्व-विद्धायाएव
ग्राह्यत्वाभिधानात्,

“दशमी चैव कर्त्तव्या सदुर्गा द्विज-सत्तम”—इति ।

सदुर्गा नवमी-मिश्रा । मैवम् । पक्ष-द्वये पूर्व-विद्धा-स्वीकारे ‘पूर्वया
परयाऽथवा’—इति पर-विद्धा-विधानस्य निरवकाशत्व-प्रसङ्गात् ।
नवमी-मिश्रत्व-वचनन्तु कृष्णपक्षे चरितार्थम् । ननु, पर-विद्धा-निषेधो
ब्रह्मवैवर्त्ते पश्यते,—

“प्रतिपत् पञ्चमी भूता सावित्री वटपूर्णमा ।

नवमी दशमी चैव नोपोष्या पर-मंयुता”—इति ।

(१) ‘संपूर्णादशमीकर्त्तव्या पूर्वया परयाथवा’—इति वचने हि विधिद्वयं
पर्यवस्यति । पूर्वया युता कार्या,—इति, परया युता कार्या,—इति
च । विधिद्वयस्य पक्षभेदेन व्यवस्थायां पूर्वया युतेत्यस्य द्वावपक्षे
परया युतेत्यस्य च शुक्लपक्षे विषयोवाच्यः । तथा च सति पूर्वया
युतेत्यस्य विधेः प्राप्तस्यापि प्रामाण्यस्य शुक्लपक्षे परित्यागः, अप्रा-
प्तस्य चाप्रामाण्यस्य कल्पनम् । तथा, कृष्णपक्षे तस्यैव विधेः परि-
त्यक्तप्रामाण्यस्योक्तीवनम्, कल्पितापत्तायै च हानमिति पूर्वया
युता,—इत्यत्र चत्वारो दोषाः । एवं रीत्या ‘परया युता’—इत्यत्रापि
चत्वार इत्येव दोषा व्यवस्थितेऽपि विकल्पे भवन्तीति ध्येयम् ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“नन्दा-विद्धा तु या पूर्णा द्वादशी मकरे सिता ।

भृगुना नष्टचन्द्रा च एतावै निष्फलाः स्मृताः”—इति ।

अत्रैकादश्यानन्दात्वात् दशम्याश्च पूर्णात्वादिकादशी-विद्धा दशमी निष्फला,—इति गम्यते । बाढम् । अयमपि निषेधः पूर्वोक्त-न्यायेन कृष्णपक्ष-विषयतया योजनीयः । तस्मात् पूर्वोक्त-विद्धयोर्दशम्याः पक्ष-भेदेन व्यवस्था द्रष्टव्या ।

इति दशमीनिर्णयः ।

अथैकादशी निर्णयिते ।

तत्रैकादश्यामुपवासेदानादिकञ्चेत्युभयं विहितम् । उपवासे-जयन्तीवनित्य-काम्य-रूपः । द्वैविध्यञ्च तस्य, द्विविध-प्रमाण-बलादव-सीयते । उपवास-विधि-वाक्येषु नित्यशब्द-मदाशब्दादीनां नित्यत्व-साधनानां स्मरणान्नित्यत्व-सिद्धिः । तानि च साधकानि संयष्टकारेण संगृहीतानि,—

— “सित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत्—

इत्युक्त्याऽतिक्रमे-दोष-श्रुतेरत्याग-चोदनात् ॥

फलाश्रुतेर्वीप्सया च तन्नित्यमिति कीर्तितम्”—इति ।

अत्र च नित्यशब्दादीन्यष्टौ नित्यत्व-साधकानि । नित्यशब्द-उदा-हृतोगाहृदपुराणे,—

* उपेत्यातिक्रमे,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“उपोष्यैकादशी नित्यं पक्षयोर्भयोरपि”—इति ।

सदाशब्दोक्तः सनत्कुमारसंहितायाम्,—

“एकादशी सदोपोष्या पक्षयोः शुक्ल-कृष्णयोः”—इति ।

यावदायुःशब्दोक्तोविष्णुरहस्ये,—

“द्वादशी न प्रमोक्तव्या* यावदायुः सृष्टिभिः”—इति ।

आग्नेयपुराणे,—

“उपोष्यैकादशी राजन्, यावदायुः सृष्टिभिः”—इति ।

अतिक्रम-निषेधः कण्वेन दर्शितः,—

“एकादश्यामुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेत्”—इति ।

विष्णुनाऽपि,—

“एकादश्यां न भुञ्जीत कदाचिदपि मानवः”—इति ।

अकरणे दोषमाह सनत्कुमारः,—

“न करोति यदामूढैकादश्यामुपोषणम् ।

स नरोनरकं याति रौरवन्तममाऽऽवृतम् ।

एकादश्यां मुनिश्रेष्ठ, योभुङ्क्ते मूढचेतनः ।

प्रतिमासं स भुङ्क्ते तु किल्बिषं श्वादिविद्वंसमम् ॥

निष्कृतिर्मद्यपस्योक्ता धर्मशास्त्रे मनीषिभिः ।

एकादश्यन्नकामस्य निष्कृतिः क्वापि नोदिता ॥

मद्यपानान्मुनिश्रेष्ठ, पातैव नरकं व्रजेत् ।

एकादश्यन्नकामस्तु पितृभिः संह मज्जति”—इति ।

---

* एकादशो न मेऽक्तव्या,—इति वि० पुस्तके पाठान्तरम् ।

नारदीये,—

“यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्या-समानि च ।
अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति सम्प्राप्ते हरिवासरे ॥
तानि पापान्युपाश्नाति मुञ्चानो हरिवासरे”—इति ।

स्कान्दे,—

“मातृहा पितृहा वाऽपि भ्रातृहा गुरुहा तथा ।
एकादश्यान्तु योभुङ्क्त पक्षयोर्भयोरपि”—इति ।

अकरणद्ववासमापनेऽपि दोषउक्तो विष्णुरहस्ये,—

“समादाय विधानेन द्वादशीव्रतमुत्तमम् ।
तस्य भङ्गं नरः कृत्वा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥
परिगृह्य व्रतं सम्यगेकादश्यादिकं नरः ।
न समापयते तस्य गतिः पापीयसी भवेत्”—इति ।

नारदीयेऽपि,—

“द्वादशीव्रतमादाय व्रतभङ्गं करोति यः ।
द्वादशाब्दं व्रतं चीर्णं निष्फलं तस्य जायते”—इति ।

कात्याग-चोदना दर्शिता विष्णुरहस्ये,—

“परमापदमापन्नाहर्षं वा समुपस्थिते ।

मृतके मृतके चैव न त्यजेद्द्वादशीव्रतम्”—इति ।

फलाश्रयणञ्च केषुचिद्वचनेषु विस्पष्टम् । तत्र कात्यायनः,—

“एकादश्यां न भुञ्क्ष्वेत पक्षयोर्भयोरपि”—इति ।

स्कान्देऽपि,—

“उपोष्येकादशी सम्यक् पक्षयोर्भयोरपि”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“वदन्तीह पुगणानि भूयोभूयोवगन्ते ।

न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे”—इति ।

वीष्णुमाह सनत्कुमारः,—

“पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणम्”—इति ।

नारदोऽपि*,—

“नित्यं भक्ति-समायुक्तेर्नरैर्विष्णु-परायणैः ।

पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणम्”—इति ।

तदेवं नित्यशब्दादिभिर्हेतुभिरुपवासस्य नित्यत्वं सिद्धम् । काम्य-
त्वञ्च सायुज्यादि-फल-श्रवणादवगम्यते । तदुक्तं विष्णुरहस्ये,—

“यदीच्छेद्विष्णु-सायुज्यं सुतान् सम्पदमात्मनः ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि”—इति ।

कूर्मपुराणे,—

“यदीच्छेद्विष्णु-सायुज्यं श्रियं सन्ततिमात्मनः ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि”—इति ।

कात्यायनः,—

“मंसारसागरोत्तारमिच्छन् विष्णुपरायणः ।

ऐश्वर्यं सन्ततिं स्वयं मुक्तिं वा यद्यदिच्छति ॥

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि”—इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि,—

* नारदीयेऽपि,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“यदीच्छेद्विपुलान् भोगान्मुक्तिश्चात्यन्त-दुर्लभाम् ।

एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि”—इति ।

नारदीयेऽपि,—

“एकादशी-समं किञ्चित् पाप-त्राणं न विद्यते ।

स्वर्ग-मोक्ष-प्रदा ह्येषा राज्य-पुत्र-प्रदायिनी ॥

सुकलत्र-प्रदा ह्येषा शरीरारोग्यदायिनी”—इति ।

तदेवं फल-श्रवणात् काम्यत्वं सिद्धम् । ननु काम्यत्वमनित्यत्वं, असति कामे परित्यक्तुं शक्यत्वात् । तथा सत्यकस्य कर्मणोनित्यत्व-काम्यत्वाभ्यां द्वैरूप्याङ्गीकारे नित्यानित्य-संयोग-विरोधः प्राप्नोति । नायं दोषः । खादिरवत् प्रमाण-द्वयेन द्वैरूप्योपपत्तेः । तथाहि । “खादिरोयूपोभवति”—इति क्रतौ नित्यः खादिरोविहितः । “खादिरं वीर्य्य-कामस्य धूपं कुर्वति”—इति तस्मिन्नेव क्रतौ काम्यत्वेनानित्यः खादिरोविहितः । तत्र यथा प्रमाण-द्वय-संबन्धादेकस्यापि खादिरस्य द्वैरूप्यमङ्गीकृतं, तद्वदत्रापि द्विविध-प्रमाण-सङ्गावाद्युपवासस्य द्वैरूप्यं विन्न स्यात् ।

ननु, विषमोद्दृष्टान्तः; नित्यः खादिरः क्लृप्त्यर्थः काम्यस्तु पुरुषार्थः, उपवासस्तु नित्योऽपि पुरुषार्थ एव, तस्य खादिरवत् क्लृप्त्यर्थ-बोधक-प्रमाणाभावात् । बाढम् । अस्त्वेवं वैषम्यं, द्वैरूप्य-प्रयोजकन्तु प्रमाण-द्वयमस्त्येव । सूत्रकारेण प्रमाण-द्वयस्यैव द्वैरूप्य-साधकत्वापन्यासात् । तथा च सूत्रम् । “एकस्य तृभयत्वं संयोग-प्रत्यक्त्वम् (सौ० ४अ० ३पा० ५सू०)” —इति । अतः क्लृप्त्यर्थः पुरुषार्थस्याप्युपवासस्य द्वैरूप्यमविरुद्धम् । यदि बुद्ध्यगोचस्य सदृशोद्दृष्टान्तोऽपेक्षितस्तर्ह्यग्निहोत्रादिर्दृष्टान्तोऽस्तु । न हि अग्निहोत्रं क्लृप्त्यर्थम् । तस्य स्वयमेव कर्तव्यत्वात् । तस्य च नित्यत्व-

काम्यत्वे वाक्य-द्वयादवगम्येते । “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति”—इति नित्यत्वावगमकं वाक्यम् । “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः”—इति च काम्यत्वावगमकम् । तस्य च क्रत्वर्थत्वाभावेन केवल-पुरुषार्थत्वेव । अतोऽग्निहोत्रे नित्यत्वं काम्यत्वञ्चेति द्वैरूप्यमस्ति ।

तच्च शब्दान्तगभ्यासादि-कर्म-भेद-हेत्वभावेनैकस्यैव कर्मणः प्रयोग-भेदादवगन्तव्यम् । प्रयोग-भेदश्च यावज्जीवाधिकरणे (मी० २२०४पा० १२०) निर्णीतः । तस्य चाधिकरणस्य सङ्ग्राहकावेतौ श्लोकौ भवतः,—

“यावज्जीवं जुहोतीति धर्मः कर्मणि पुंसि वा ।

कालत्वात् कर्म-धर्मोऽतः काम्यएकः प्रयुज्यताम् ॥

न कालो जीवनं तेन निमित्त-प्रविभागतः ।

काम्य-प्रयोगोभिन्नः स्याद्यावज्जीव-प्रयोगतः”—इति ।

अयमर्थः । “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः”—इति काम्याग्निहोत्रं श्रूयते । तथा वाक्यान्तरं पश्यते,—“यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति”—इति । तत्र संशयः । किं यावज्जीवमित्यनेनाधिकारान्तरं बोध्यते, किं वा काम्याग्निहोत्रे गुणविधिरिति । तदर्थमर्थान्तर-चिन्ता,—किं वा यावज्जीवमित्यस्यार्थः; कर्म-धर्मः, उत पुरुष-धर्मः,—इति । यावज्जीवशब्देन पुरुषायुष-परिमितः कालोऽभिधीयते । काम्येन चाग्निहोत्रेण काल-विशेषाकाङ्क्षितः । तस्य च कालस्यानेन समर्पणादयं कर्म-धर्मः । तस्माद्गुणविधिः । तथा चाग्निहोत्रस्य काम्यस्य प्रयोगएकएव नत्वन्यो-नित्यः,—इति प्राप्ते ब्रूमः,—

यावज्जीवशब्दो न कालस्य वाचकः, किन्तु लक्षकः । वाच्यार्थस्तु कृच्छ्रजीवनम् । तत्र न कर्म-धर्मत्वेन विधातुं शक्यं, पुरुष-धर्मत्वादिति

प्राण-धारणमभिधत्ते, न तु कालम् । प्राण-धारणश्च पुरुष-धर्मः, कालस्य तदसम्भवात् । तेन स्वर्गकामनेव जीवनमपि किञ्चिन्निमित्तम् । तस्मादधिकारान्तर-चोदना । तथा सति जीवन-निमित्तो नित्यः प्रयोगः । कामना-निमित्तः, कादाचित्कः प्रयोगश्च परस्परं भिद्यते,—इति सिद्धान्तः ।

तेनाग्निहोत्र-न्यायेन प्रकृतस्याप्युपवासस्य निमित्त-भेदेन नित्यप्रयोगः काम्य-प्रयोगश्चास्ति । नन्वेकस्य कर्मणः-का न-भेदेन कर्तृ-भेदेन वा विना द्वौ प्रयोगौ न संभवतः । न चात्र काल-भेदः सम्भवति, नित्य-काम्य-योरुपवासयोरुभयोरप्येकादश्यामेव विधानात् । नाप्यत्र कर्तृ-भेदोऽस्ति, यद्यपि काम्यं परित्यज्य केवलं नित्यमनुष्ठातुं शक्यं, तथापि काम्यमनु-तिष्ठासुना नित्यस्य परित्यक्तं अशक्यत्वात् । अतः कर्त्रेक्यात् कालैक्याच्च नित्य-काम्य-रूपौ द्वौ प्रयोगौ न घटेते । नायं दोषः । विविदिषाऽधिकरण-न्यायेन सकृदेवानुष्ठिते प्रयोग-द्वय-सिद्धेः । तस्य चाधिकरणस्य संसाहकावेतौ श्लोकौ भवतः,—

“विद्यार्थमाश्रमार्थञ्च द्विः प्रयोगोऽथवा सकृत् ।

प्रयोजन-विभेदेन प्रयोगोऽपि विभियते ॥

आद्वैत-भुक्त्या तृप्तिः स्याद्विद्यार्थनाश्रमस्तथा ।

अनित्य-नित्य-संयोगउक्तिभ्यां खादिरे मतः” —इति ।

अयंमर्थः । “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञन दानेन तपसाऽनाश्रमेन”—इति श्रुति-वाक्येन परमात्म-विद्यायां* यज्ञादयो-विहिताः । गृहस्याद्याश्रम-धर्मवन्तु यज्ञादीनां सर्व-श्रुति-स्मृतिषु प्रसिद्धम् । तत्र संशयः । किं यज्ञादीनां द्विः प्रयोगः, उत सकृदिति ।

* परमात्मविद्योदयाय,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

तत्र, प्रयोजन-भेदात् प्रयोग-भेदः,—इति पूर्वः पक्षः । निमन्त्रितेन ब्राह्मणेन क्रियमाणस्य भोजनस्य द्वे प्रयोजने; अन्य-कर्तृक-श्राद्ध-निष्पत्तिः, स्व-दत्तिश्च । न च द्विर्भुज्यते । तद्वत् ब्रह्मविद्याऽर्थमनुष्ठितेन यज्ञादि-कर्मणा प्रयोजन-द्वयं सिध्यति । न च नित्यानित्य-संयोग-विरोधः, खादिरवदाक्य-द्वयेन तदुपपत्तेः । तच्च पूर्वमुपपादितम् । तस्मात् सकृदेव प्रयोगः,—इति । एवमत्रापि सकृदेवोपवासं कुर्वतः काम्य-प्रयोगो नित्य-प्रयोगश्चेत्युभयं सिध्यति ।

ननु सकृदनुष्ठानेनानेकार्थ-सिद्धिर्द्वधा भवति; तन्त्रेण वा, प्रसङ्गेन वा । तद्यथा, दर्श-पूर्णमासयोः षष्ठां प्रधान-यागानां^(१) मध्ये त्रयाणां त्रयाणां सकृत्सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनापकारः सिध्यति । तदिदन्तन्त्रम् । पर्यर्थमनुष्ठितेन प्रयाजादिना पशु-तन्त्र-मध्य पातिनः पशु-पुरोडाशस्याप्युपकारः सिध्यति । सोऽयं प्रसङ्गः । एवं सति, प्रकृतेऽपि तन्त्र-प्रसङ्गयोः कतरस्योपादानमिति चेत् । प्रसङ्गस्येति ब्रूमः । काम्य-प्रयोगेणैव नित्य-प्रयोगस्यापि सिद्धत्वात् । तथा च स्मृतिः,—

“काम्येऽपि नित्य-सिद्धिः स्यात् प्रसङ्गेनोभयात्मकः”—इति ।

तदेवमेकादश्यापवासस्य नित्यत्व-काम्यत्व-लक्षण-द्वैरूप्य-विरोधाभावात् द्वैरूप्यमभ्युपेयमिति स्थितम् ।

- (१) “आमेयाष्टाकपालोऽमावस्यायां पौर्णमास्याश्चाच्युतोभवति उपांशुयाजमन्तरा यजति ताभ्याममिषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमासे प्रायश्चद्वैन्द्रं दध्यममावस्यायामैन्द्रं ययोऽमावस्यायाम्”—इति श्रुत्युक्ता-नामामेयाष्टाकपालैन्द्रदध्यैन्द्रयोरुपाणां दर्शकर्तव्यानां त्रयाणाम्, आमेयाष्टाकपालोपांशुयाजामिषोमीयैकादशकपालरूपाणां पौर्णमासीकर्तव्यानां त्रयाणाञ्चेत्यर्थः ।

अत्रोपवामाङ्ग-तिथि-निर्णयस्य वेधाधीनत्वात् प्रथमं दशमी-वेधो-
निरूप्यते । स च वेधस्त्रिविधः ; अरुणोदय-वेधः, सूर्योदय-वेधः,
पञ्चदश-नाडी-वेधश्चेति । तत्रारुणोदय-वेधोभविष्यत्पुराणे दर्शितः,—

“अरुणोदय-काले तु दशमी यदि दृश्यते ।

सा विद्धैकादशी तत्र पाप-मूलमुपोषणम् ।

अरुणोदय-वेलायां दिशां गन्धोभवेद्यदि ।

दुष्टन्तत्तु प्रयत्नेन वर्जनीयं नराधिप” — इति ।

गारुडपुराणेऽपि,—

“दशमी-शेष-संयुक्तो * यदि स्यादरुणोदयः ।

नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनैकादशी-व्रतम्” — इति ।

अरुणोदयस्य प्रमाणं स्कन्द-नागदाभ्यामुक्तम्,—

“उदयात् प्राक् चतस्रस्तु नोडिकाअरुणोदयः” — इति ।

तस्मिन्नरुणोदयवेधावज्जविधास्ते तु प्रश्नोत्तराभ्यां ब्रह्मवैवर्ते दर्शिताः,—

“कीदृशस्तु भवेद्वेधायोगोविप्रेन्द्र, कीदृशः ।

योग-वेधौ समाचक्ष्व † याम्यां दुष्टमुपोषणम् ॥

चतस्रोघटिकाः प्रातररुणोदय-निश्चयः ।

चतुष्टय-विभागोऽत्र वेधादीनां किलोदितः ॥

अरुणोदय-वेधः स्यात् सार्द्धन्तु घटिका-त्रयम् ।

अतिवेधाद्विघटिकः प्रभा-संदर्शनाद्रवेः ॥

* दशमीवेधसंयुक्तो,—इति सु० पुस्तकेपाठः ।

† समाचक्ष्व,—इति वि० पुस्तकेपाठः ।

महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते ।

तुरीयस्तत्र विहितोयोगः सूर्योदये सति”—इति ।

अयमर्थः । वेधातिवेधमहावेधयोगाश्चत्वारः * उपवासस्य दूषकाः । तत्र रवेः प्रभा-संदर्शनात् पूर्वं सार्द्धं घटिका-त्रयमेकादश्या व्याप्तं ततः प्राचीने घटिकाऽर्द्धे अरुणोदय-संवन्धिनि दशमी-सङ्गावे, वेधः,—इत्युच्यते । यदा सूर्यस्य दर्शनात् पूर्वं घटिका-द्वयमुपरितनमेकादशी-व्याप्तं पूर्वं तु घटिका-द्वयं दशमी-व्याप्तं, तदानीमतिवेधः,—इत्युच्यते । यदा सूर्यस्य दर्शनादर्शन-सन्देह-कालमेकादशी व्याप्नोति ततः प्राक् कृत्स्नोऽपरुणोदय-कालोदशमी-व्याप्तः, तदा महावेधः । यदा सूर्योदये स्पष्टे सति पश्चादेकादशी प्रवृत्ता ततः प्राच्यामुदय-वेलायां दशमी विद्यते, तदा योगशब्देनाभिधेयोदोषोभवति । स च वेधाद्यपेक्षया तुरीयोभवतीति ।

नन्वरुणोदयात् पूर्वमर्द्धरात्रात्परतोऽपि यदि दशमी-कला विद्यते, तदा नोपवासः कर्त्तव्यः । तदभावे तूपवासः कर्त्तव्यः । तथा च स्मृतिः,—

“अर्द्धरात्रात्परा यत्र एकादश्युपलभ्यते ।

तत्रोपवासः कर्त्तव्यो न तु वै दशमी-कला”—इति ।

अतोयथानिर्दिष्टेभ्योऽन्योऽपि कश्चिद्वेधोऽस्तीति चेत् । वैवर्ण्यम् । अर्द्धरात्र-वेधोऽपि यदा वर्ज्यस्तदा किमु वक्तव्यमरुणोदय-वेध इति वक्तु-मर्द्धरात्रवेध उपन्यस्तो न तु वेधाभिप्रेयेण । तदेव ब्रह्मवैवर्त्ते शौनकेन † स्पष्टीकृतम्,—

* योगवेधाश्चत्वारः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† ब्रह्मवैवर्त्तशौनकेन,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“अर्द्धरात्रे तु केषाञ्चिद्दशम्या वेधदृश्यते ।

अरुणोदय-वेलायां नावकाशोविचारणे ॥

कपालवेधइत्याह्वराचार्याये हरिप्रियाः ।

न तन्मम मतं यस्मास्तियामा रात्रिरिष्यते”—इति ।

यएते वेधातिवेधमहावेधयोगाः पूर्वमभिहितास्तेषु चयाऽरुणोदय-
वेधाश्चतुर्थउदयवेधः । तच्चोदयवेधं कण्ठेऽप्याह,—

“उदयोपरि विद्धा तु दशम्यैकादशी यदा ।

दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवान् पाकशासनः”—इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि,—

“दशम्याः प्रान्तमादाय यदेदेति दिवाकरः ।

तेन स्पृष्टं हरिदिनं दत्तं जम्भासुराय तु”—इति ।

पञ्चदशनाड़ी-वेधस्तु स्कन्दपुराण दर्शितः,—

“नागोद्वादशनाड़ीभिर्दिक् पञ्चदशभिस्तथा ।

भूतोऽष्टादशनाड़ीभिर्दूषयत्युत्तरान्तिथिम्”—इति ।

तदेवं वेध-त्रयं निरूपितम् । तत्र, पञ्चदशनाड़ी-वेधस्य वंधान्तरस्य
च विषय-व्यवस्था निगमं दर्शिता,—

• • “सर्व-प्रकार-वेधोऽयमुपवासस्य दूषकः ।

• • • • • माद्ध-सप्त-मुहूर्त्तस्तु वंधाऽयं बाधते व्रतम्”—इति ।

सर्वप्रकारइत्यत्र प्रकारशब्देन कला-काष्ठाऽऽदयावेधातिवेधादयोवा
व्यहन्ते । नात्र तिथ्यन्तरवत् विमुहूर्त्तत्वं वेधेऽपेक्षितम् । किन्तु सर्व
कलाद्धादिकिमपि पर्याप्तम् । तदुक्तं नारदाय,—

“लव-वेधेऽपि विप्रेन्द्र, दशम्यैकादशी न्यजेत् ।

सुरायाबिन्दुना स्पृष्टं गङ्गाभद्रव निर्मलम्”—इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि,—

“कला-काष्ठाऽऽदि-गत्यैव दृश्यते दशमी विभो ।

एकादश्यां न कर्त्तव्यं व्रतं राजन्, कदाचन”—इति ।

षष्ठ्यन्तरेपि,—

“कलाद्धेनापि विद्धा स्यादृश्यमैकादशी यदि ।

तदाऽप्यैकादशीं हित्वा द्वादशीं समुपोषयेत्”—इति ।

सोऽयं कला-काष्ठाऽऽदि-वेधाऽरुणोदये सूर्योदये च समानः । तत्र,
अरुणोदय-वेधावैष्णव-विषयः । तच्च गारुडपुराणे विस्पष्टमवगम्यते,—

“दशमी-शेष-संयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ।

नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनैकादशीव्रतम्”—इति ।

वैखानस-पञ्चरात्रादि-वैष्णवागमोक्त-दीक्षां प्राप्तोवैष्णवः । अतएव
स्कन्दपुराणे वैष्णव-स्वरूपमभिहितम्,—

“परामापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।

नैकादशीन्यजेद्यस्तु यस्य दीक्षाऽस्ति वैष्णवी ॥

समात्मा सर्वजीवेषु निजाचारादविभ्रुतः ।

विष्णुर्पिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“न चलति निज-वर्ण-धर्मतोयः

सम-मतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे ।

न हरति न च हन्ति कश्चिदुषैः

सितमनसन्तमवैहि विष्णुभक्तम्”—इति ।

यथोक्त-गुण-सम्पन्नोवैष्णव-दीक्षां प्राप्तोयः, तं प्रति तिथिरेवं निर्णेतव्या । एकादशी द्विविधा ; अरुणोदय-वेधवती, शुद्धा चेति । तत्र, वेधवती सर्वथा त्याज्या । “तद्दिनैकादशीव्रतम्”—इति गारुड़पुराणे सामान्येन प्रतिषेधात् । विशेषतस्तु सम्पृक्तादि-भेदेन प्रतिषेधोद्भूतः । यएते वेधातिवेध-महावेध-योगाख्यादोषाः पूर्वमुक्ताः, तेषु सत्स्रैकादशी सम्पृक्तसन्दिग्ध-संयुक्त-सङ्कीर्ण-नामभिर्यवह्रियते । अरुणोदयस्य प्रथम-घटिकायां दशमी-सङ्गावोवेधइत्युक्तः । स च द्विविधः, घटिका-प्रारम्भे कृत्स्न-घटिकायाञ्च दशमी-वृत्ति-भेदात् । तत्र, प्रारम्भमात्रे दशमी-युक्त्रैकादशी सम्पृक्तेत्युच्यते । कृत्स्न-घटिका-वृत्ति-दशमी-युक्त्रैकादशी * सन्दिग्धा । अरुणोदय-प्रथम मुहूर्त्त-दशमी-व्याप्तिरतिवेधः, तदुपेतैकादशी† संयुक्तेत्युच्यते । सूर्य-मण्डल-दर्शन-सन्देह-वेलायां दशमी-सङ्गावोमहावेधः, तद्युक्त्रैकादशी सङ्कीर्णेत्युच्यते । ताएताः सम्पृक्तादयश्च-तस्मोऽपि त्याज्याः । तथा च गोभिलः,—

“अरुणोदय-वेलायां दशमी यदि सङ्गता ।

सम्पृक्त्रैकादशीं तान्तु मोक्षिन्यै दत्तवान् प्रभुः”—इति ।

गारुड़पुराणे,—

• • “उदयात् प्राक् त्रिवटिका-व्यापिन्यैकादशी यदा ।

• सन्दिग्धैकादशी नाम वर्ज्यं धर्मकाङ्क्षिभिः ॥

उदयात् प्राक् मुहूर्त्तेन व्यापिन्यैकादशी यदा ।

* कृत्स्नघटिकावर्तिनीदशमीसङ्गावे वेधयुक्त्रैकादशी,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† उदयात् पूर्वं दशमीयुक्त्रैकादशी,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

संयुक्तेकादशी नाम वर्जयेद्धर्म-वृद्धये ॥

आदित्योदय-वेलायाआरभ्य षष्ठिनाडिका ।

सङ्कीर्णैकादशी नाम त्याज्या धर्मफलेषुभिः ॥

पुत्र-पौत्र-प्रवृद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणम्”—इति ।

यद्यपि पूर्वत्र वेधवाक्ये ‘सार्द्धन्तु घटिकात्रयम्’—इत्युक्तम्, अत्र तु सन्दिग्धैकादशी-वाक्ये ‘त्रिघटिका’—इत्युक्तम्*, तथापि नैतावता वैषम्येण विरोधः शङ्कनीयः । शास्त्र-द्वयस्यापि दशमीवेध-त्याग-परत्वात् ।

तदेवं सामान्य-विशेषाभ्यां प्रतिषिद्धत्वादरुणोदय-विद्धैकादशी वैष्णवेन परित्याज्या । यस्तु योग-संज्ञकश्चतुर्थोवेधस्तस्य त्याज्यत्वमर्थात् सिद्धम् । अरुणोदय-वेधोऽपि यदा त्यज्यते, तदा किमु वक्तव्यं सूर्योदय-वेधइति । वचनं तत्र कण्वप्रोक्तं पूर्वमेवोदाहृतम् ।

या तु चतुर्विध-वेध-रहिता शुद्धैकादशी, सा द्विविधा ; आधिक्येन युक्ता, तद्रहिता च,—इति । आधिक्यञ्च त्रिविधम् ; एकादश्याधिक्यं, द्वादश्याधिक्यं, उभयाधिक्यञ्चेति । त्रिष्वप्येतेषु पक्षेष्वरुणोदयमारभ्य प्रवृत्तां शुद्धामष्यैकादशीं परित्यज्य परेद्युरूपवासः कर्त्तव्यः । तत्रैकादश्याधिक्ये नारदआह,—

“सम्पूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां वृद्धिर्गामिनी ।

द्वादश्यां लङ्घनं कार्यं त्रयोदश्यान्तु पारणम्”—इति ।

स्त्यन्तरेऽपि,—

“एकादशी यदा पूर्णा परतः पुनरेव सा ॥

* अत्रतु,—इत्यारभ्य, इत्युक्तम्,—इत्यन्तं नास्ति सु० पुस्तके ।

पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यान्तु पारणम्”—इति ।

वैष्णुरहस्येऽपि *,—

“एकादशी-कला-प्राप्ता येन द्वादश्युपोषिता ।

तुल्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यान्तु पारणम्”—इति ।

द्वादश्याधिक्ये व्यामश्राह,—

“एकादशी यदा लुप्ता परतोद्वादशी भवेत् ।

उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छत्परमाङ्गतिम्”—इति ।

उभयाधिक्ये भृगुराह,—

“सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतोद्वादशी यदि”—इति ।

नारदोऽपि,—

“सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतोद्वादशी यदि”—इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि,—

“एकादशी भवेत्पूर्णा परतोद्वादशी यदि ।

एकादशीं परित्यज्य द्वादशीं समुपोषयन्”—इति ।

उभयाधिक्य-रहितायान्तु शुद्धायां न कोऽपि सन्देहाऽस्ति ।

इति वैष्णव-दीक्षा-युक्तानामेकादशी निर्णयः ।

* शिवरहस्ये,—इति वि० मुक्तकेपाठः ।

अथ श्रौत-स्मार्त-पर्यवसितानां पञ्चरात्रादि- दीक्षा-रहितानामेकादशी निर्णीयते ।

अरुणोदय-वेधस्य वैष्णव-विषयत्वे व्यवस्थिते सत्युदय-वेधः स्मार्त्ता-
नुष्ठायि-विषयत्वेन परिशिष्यते । अतएव स्मर्यते,—

“अतिवेधामहावेधायैवेधास्तिथिषु स्मृताः ।

सर्वेऽप्यवेधाविज्ञेयावेधः सूर्योदये मतः”—इति ।

एवञ्च सूर्योदय-वेधमपेक्ष्यैकादशी द्विधा भिद्यते ; शुद्धा, विद्धा
चेति । तत्र शुद्धायां पूर्ववच्चत्वारोभेदाभवन्ति ; एकादश्याधिक्यं,
द्वादश्याधिक्यम्, उभयाधिक्यम्, अनुभयाधिक्यञ्चेति । एवं विद्धाया-
मपि चत्वारोभेदा उन्नेयाः । शुद्धायामेकादश्याधिक्ये द्वयोस्तिथ्योरुप-
वास-योग्यतामाह वृद्धवमिष्ठः,—

“सम्पूर्णेकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नपवासः कथम्भवेत् ॥

उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णु-प्रीणन-तत्परैः”—इति ।

उभयोरधिकारि-भेदेन व्यवस्था स्कन्दपुराणे दर्शिता,—

“प्रथमेऽहनि सम्पूर्णा व्याप्याहोरात्र-संयुता ।

द्वादश्याञ्च तथा तात, दृश्यते पुनरेवच ॥

पूर्वा कार्या गृहस्यैस्तु यतिभिश्चोत्तरा तिथिः”—इति ।

विभो,—इति वि० पुस्तकेपाठः ।

एतच्च परेद्युर्द्वादशभाव-विषयम् । तथा च स्मृत्यन्तरे,—

“पुनः प्रभात-समये घटिकैका यदा भवेत् ।

अत्रोपवासोविहितश्चतुर्थ्याश्रम-वासिनाम् ॥

विधवायाश्च तत्रैव परतोद्वादशी न चेत्”—इति ।

गारुड़पुराणेऽपि,—

“पुनः प्रभात-समये घटिकैका यदा भवेत् ।

अत्रोपवासोविहितोवनस्यस्य, यतस्तथा ॥

विधवायाश्च तत्रैव परतोद्वादशी न चेत्”—इति* ।

पुराणान्तरेऽपि,—

“एकादशी यदा पूर्णा परतः पुनरेव सा ।

पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यान्तु पारणम्”—इति ।

एवमेकादश्याधिक्य-पक्षे गृहि-यत्योर्व्यवस्थाऽभिहिता । द्वादश्याधिक्ये

पूर्वेद्युरुपवासमाह नारदः,—

“न चंदेकादशी विष्णौ द्वादशी परतः स्थिता ।

उपोष्यैकादशी तत्र यदीच्छेत्पुनरुपवासं पदम्”—इति ।

स्कान्देऽपि,—

• “शुद्धा यदा समा हीना समक्षीणाधिकोत्तरा ।

एकादश्यामुपवसेन्न शुद्धां वैष्णवीमपि”—इति ।

दशमी-वेध-रहिता शुद्धैकादशी यदा परेद्युर्दयादूर्ध्वं नास्ति

* गारुड़पुराणेऽपि,—इत्यारभ्य, इति,—इत्यन्तं, नास्ति क० वि० पुस्त-
कयोः ।

किन्तूदय-समा* ततो न्यूना वा, द्वयोरपि पक्षयोर्द्वादशी परेद्युर्दये समा
न्यूनाऽधिका वा भवति, तत्र सर्वत्र शुद्धैकादशी उपोष्या न त्वविद्धां
वैष्णवीं द्वादशीमुपवसेदित्यर्थः । एवञ्च सति, प्रकृते द्वादशाधिक्येऽपि
एकादशीसमन्यूनयोरन्यतरत्वात् प्रथमैवोपाख्येत्युक्तमभवति । उभयाधिक्ये
परेद्युरूपवाधोगारुडपुराणे दर्शितः,—

“सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

तत्रोपोष्या परा पुण्या परतोद्वादशी यदि”—इति ।

वराहपुराणेऽपि,—

“एकादशी विष्णुना चेत् द्वादशी परतः स्थिता ।

उपोष्या द्वादशी तत्र यदौच्छेत्परमं पदम्”—इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि,—

“सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

वैष्णवी चेत् त्रयोदशां घटिकैकाऽपि दृश्यते ॥

गृहस्थेऽपि परां कुर्यात् पूर्वान्नोपवसेत् सदा ।

पूर्णाऽप्येकादशी त्याज्या वर्द्धते द्वितयं यदि”—इति ।

एवमेकैकाधिक्ये द्वितयाधिक्येऽपि निर्णयोदर्शितः । अनुभयाधिक्ये
तु नास्ति सन्देहः । इति शुद्धायाश्चत्वारोभेदाव्यवस्थिताः । अथ
विद्धायाश्चत्वारोभेदाव्यवस्थाप्यन्ते । तत्राप्येकादशाधिक्ये पूर्ववत् गृहि-
यत्योर्व्यवस्था द्रष्टव्या । तदाह प्रचेताः,—

“एकादशी विट्शुक्लं चेच्छक्ते कृष्णे विशेषतः ।

उत्तरान्तु यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेत् गृही”—इति ।

* किन्तूदये समाप्ता,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

नचैतद्वाक्यं शुद्धाधिक्ये चरितार्थमिति शङ्कनीयम्, बाधकाभावेन विद्धाधिक्येऽपि तद्वचनप्रवृत्तेर्निवारयितुमशक्यत्वात् । द्वादश्याधिक्ये परेद्युरूपवासः । तदाह व्यासः,—

“एकादशी यदा लुप्ता परतोद्वादशी भवेत् ।

उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमाङ्गतिम्”—इति ।

‘लुप्ता, आदौ दशमीमिश्रत्वात्परतोऽवृद्धभावाच्च क्षयङ्गतेति यावत् । उभयाधिक्येऽपि परेद्युरूपवासः । तदुक्तं भविष्यत्पुराणे,—

“एकादशीं दिशा * युक्तां वर्द्धमाने विवर्जयेत् ।

क्षयमार्गस्थिते सोमे कुर्वीत दशमी-युताम्”—इति ।

उभयानाधिक्ये तु नैवास्ति सन्देहः, कोऽप्यन्तराभावात् । न च विद्धत्वादस्ति सन्देहः,—इति वाच्यम्, असति कोऽप्यन्तरे विद्धायाऽप्युपादेयत्वात् । तथा च विष्णुरहस्यम्,—

“एकादशी भवेत्काचित् दशम्या दूषिता तिथिः ।

वृद्धिपक्षे भवेद्दोषः क्षयपक्षे तु पुण्यदा”—इति ।

इति विद्धाभेदाव्यवस्थापिताः । अत्र, शुद्धा-विद्धयोरुभयोरप्येष निर्णय-संग्रहः । एकादशी-द्वादश्याोरुभयोरपि ‘वृद्धौ परेद्युरूपवासः । दश्याोरण्वृद्धौ पूर्वद्युः । एकादशीमात्र-वृद्धौ गृहि-यत्यार्व्यवस्था । द्वादशीमात्र-वृद्धौ शुद्धायां सर्वेषां पूर्वद्युर्विद्धायां परेद्युरिति ।

तदेवं शास्त्रार्थे व्यवस्थिते यानि यावन्ति मुनि-वाक्यानि विधायकानि निषेधकानि वा, तानि सर्वाणि यथोक्त-निर्णयाविराधेन व्यवस्थापनीयानि । तत्र व्यवस्थापन-प्रकारं दर्शयामः । स्कान्दे,—

* दशा,— इति वि० पुस्तके पाठः ।

“प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वाउदयादोदयाद्रवेः ।

सम्पूर्णादिति विख्याताहरिवामर-वर्जिताः”—इति ।

हरिवामरे तु सम्पूर्णत्वं प्रकारान्तरेणोक्तं गारुडे,—

“उदयात् प्राग्यदा विप्र, मुहूर्त्त-द्वय-संयुता ।

सम्पूर्णैकादशी ज्ञेया तत्रैवोपवसेत् गृही”—इति ।

भविष्यत्पुराणेऽपि,—

“आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विता ।

एकादशी तु सम्पूर्णा विद्धाऽन्या परिकल्पिता”—इति ।

तदेतद्वचनद्वयमरुणोदयवेधोपजीवनेन प्रवृत्तत्वाद्वैष्णव-विषयम् ।
दशमीवेध-निन्दकानि तु वचनानि द्विविधान्युपलभ्यन्ते; कानिचिद-
रुणोदयानुवादेन प्रवृत्तानि, कानिचित्तदननुवादेनेति । तथा भविष्ये,—

“अरुणोदयकाले च दशमी यदि दृश्यते ।

तत्र नैकादशी कार्या धर्मकामार्थनाशिनी”—इति ।

कौत्सः,—

“अरुणोदयवेलायां विद्धा काचिदुपोषिता ।

तस्याः पुत्रर्षीतं नष्टं तस्मात्तां परिर्जयेत्”—इति ।

एतादृशानि सर्वाणि वैष्णव-विषयाणि द्रष्टव्यानि । अरुणोदयानु-
वादमन्तरेण दशमीविद्धा-निन्दकानि च कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते ।
तद्यथा । नारदः,—

“दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् ।

तत्रापत्यविनाशश्च परेत्य नरकं व्रजेत्”—इति ।

ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि,—

“दशमी-शेषसंयुक्तां यः करोति विमूढधीः ।

एकादशी-फलं तस्य न स्याद्द्वादशवार्षिकम्”—इति ।

विष्णुसंहस्ये,—

“दशमी-शेष-संयुक्तामुपोऽथैकादशीङ्गल ।

संवत्सर-कृतेनेह नरोधर्मेण मुच्यते”—इति ।

ईदृशानि सर्वाणि अरुणोदयवेध-सूर्योदयवेध-द्वय-सामान्येन प्रवृत्तत्वाद्वैष्णव-स्मार्त्तोभय-विषयाणि । तत्र, वैष्णव-विषये निरङ्कुश प्रवर्तन्ते । स्मार्त्त-विषये तूभयाधिक्ये द्वादशाधिक्ये च सर्व-पुरुष-विषयाणि द्रष्टव्याणि ।

दशमीविद्धाऽभ्यनुज्ञापकानि कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते । तद्यथा ।

स्कन्दपुराणे,—

“त्रयोदशां न लभ्येत द्वादशी यदि किञ्चन ।

उपोऽथैकादशी तत्र दशमी-मिश्रिताऽपि च”—इति ।

सूत्यन्तरेऽपि,—

“उपोऽथैकादशी तत्र द्वादशी न भवेद्यदि ।

दशम्या हि विमिश्रैव * एकादशैव धर्मकृत्”—इति ।

बृहद्विष्टः,—

“द्वादशी स्वल्पमन्याऽपि यदि न स्यात्परेऽहनि ।

दशमी-मिश्रिता कार्या महापातकनाशिनी”—इति ।

ऋष्यगृहः,—

“एकादशी न लभ्येत द्वादशी सकला भवेत् ।

* दशम्यापि हि मिश्रैव,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

उपोष्या दशमी-विद्धा* षष्ठिरुद्दालकोऽब्रवीत्”—इति ।

हारीतोऽपि,—

“त्रयोदश्यां यदा नष्टा द्वादशी घटिका-द्वयम् ।

दशमैकादशी विद्धा सेवोपोष्या सदा तिथिः”—इति ।

एतादृशानि वाक्यानि सर्वाण्यनुभयाधिक्ये सर्व-पुरुष-विषयाणि,
एकादश्याधिक्ये तु स्मार्त्त-गृहस्थ-मात्र-विषयाणि द्रष्टव्यानि, न त्वेतानि
वैष्णव-विषयाणि । वैष्णव-प्रकरणेषु विद्धाऽभ्यनुज्ञायाम्प्रदर्शनात् ।

सम्पूर्णैकादशी-परित्याग-विषयाणि कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते ।

तद्यथा । स्कन्दपुराणे,—

“एकादशी भवेत्पूर्णा परतोद्वादशी यदि ।

तदा ह्येकादशीन्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्”—इति ।

तथा च कालिकापुराणे,—

“एकादशी यदा पूणा परतोद्वादशी भवेत् ।

उपोष्या द्वादशी तत्र तिथिवृद्धिः प्रशस्यते”—इति ।

गारुडपुराणे,—

“पूर्णा भवेद्यदा नन्दा भद्रा चैव विवर्द्धते ।

तदोपोष्या तु भद्रा स्यात् तिथिवृद्धिः प्रशस्यते”—इति ।

इदृशानि † सर्वाणि वैष्णव-विषयाणि । दिन-त्रय-विषयकाणि
कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते । नारदः,—

* उपोष्यैकादशी विद्धा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तादृशानि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“यदि दैवात्तु संमिद्धोद्देकादश्यां दिनत्रयम् * ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशीपारणं † भवेत्”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“द्विस्पृगेकादशी यत्र तत्र सन्निहितोहरिः ।

तामेवोपवसेत्कामं अकामोविष्णुतत्परः”—इति ।

अत्राद्यन्तयोर्दशमी-द्वादश्योर्मध्ये एकादशीत्येतादृशं दिनत्रयं ‡ यदा प्राप्नोति, तदा परतोद्वादशी-वृद्धिरवृद्धिश्चेत्युभयं सम्भवति । तत्र यद्यवृद्धिस्तदा यथोक्तं दिनत्रयमुपोष्यम् । तदुक्तं स्कन्दपुराणे §,—

“दिनत्रयमृते देवि, नोपोष्या दशमी-युता ।

मैवोपोष्या मदा पुण्या परतश्चेत् त्रयोदशी”—इति ।

द्वादशी-वृद्धौ, “एकादशी यदा लुप्ता”—इत्यनेन व्यास-वचनेन परेद्युरूपवासदति पूर्वमेव निर्णीतम् । यदा त्वाद्यन्तयोरेकादशी-त्रयो-दश्योर्मध्ये द्वादशीत्येतादृशं दिनत्रयं, तदा नारदेन स्मर्यते,—

“एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणम् ¶ ।

एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।

त्रिस्पृशा नाम सा प्रोक्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति”—इति ।

* तिथित्रयं,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† द्वादश्यां पारणे,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

‡ एकादशीत्येतन् दिनत्रयं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ पुराणान्तरे,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

¶ नास्त्ययं श्लोको सु० पुस्तके ।

तदेतद्वैष्णव-विषयं यति-विषयं वा द्रष्टव्यम् । गृहस्थे तु तन्निषिद्धम् ।

तथा च कूर्मपुराणे,—

“एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।

उपवासं न कुर्वीत पुत्र-पौत्र-समन्वितः”—इति ।

पद्मपुराणेऽपि,—

“एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।

अहस्पृक् तदहोरात्रं नेपोय्यन्तत्सुतार्थिभिः”—इति ।

यत्तु ऋष्यगृहेणोक्तम्,—

“अविद्वानि निषिद्धैश्च न लभ्यन्ते दिनानि तु ।

मुहूर्तैः पञ्चभिर्विद्धा याज्ञवैकादशी तिथिः ॥

तदर्द्ध-विद्वान्यन्यानि दिनान्युपवसेद्बुधः ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या षष्ठ्येकादश्याष्टमी ॥

एकादशीन्तु कुर्वीत जयते द्वादशी यदि”—इति ।

अत्र, निषेधोयति-विषयः, विधिगृहस्थ-विषयः । वेध-बाहुल्येन हेयत्व-शङ्का माभूदिति पञ्चभिर्मुहूर्तैरित्युक्तम् । तदेवं, नानाविध-वचन-व्यवस्थापन-प्रकारोव्युत्पादितः । अनया व्युत्पत्त्या मन्दबुद्धिरपि व्यवस्थापयितुं शक्नोत्येव ।

इत्युपवास-तिथिर्निरूपिता ।

अथाधिकारी निरूप्यते ।

तत्र नारदः,—

* तद्वृत्तं निषिद्धं,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“अष्टाब्दाधिकोमर्त्याक्षपूणाशीति-हायनः ।

भुङ्क्ते योमानवोमोहादेकादशां च पापहृत्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“अष्टवर्षाधिकोमर्त्याक्षशीति-न्यून-वत्सरः ।

एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि”—इति ।

गृह्यस्य तु शुक्लैकादश्यामेव नित्योपवासः । तथा च कूर्मपुराणे,—

“एकादशां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।

वानप्रस्थोयतिश्चैव शुक्लामेव सदा गृही”—इति ।

भविष्योत्तरेऽपि,—

“एकादशां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।

ब्रह्मचारी च नारी च शुक्लामेव सदा गृही”—इति ।

नारी विधवा, तस्याएव यति-धर्मत्वात् । पतिमत्यास्तुपवासं निषे-
धति विष्णुः,—

“पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् ।

आयुष्यं हरते भर्तृर्नरकश्चैव गच्छति”—इति ।

मनुः,—

“नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञेन व्रतं नाप्युपोषणम् ।

पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गे महीयते *”—इति ।

मार्कण्डेयः †,—

“नारी खल्वननुज्ञाता भर्ता पित्रा सुतन वा ।

* नास्तीदमर्जं मु० पुस्तके ।

† मार्कण्डेयपुराणे,—इति वि० क० पुस्तके । पाठः ।

निष्कलन्तु भवेत्तस्यायत् करोति व्रतादिकम्”—इति ।

आदिशब्दादलङ्कार-गन्ध-पुष्प-धूपान्जनानामुपसंग्रहः । तदाह मनुः,—

“पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनम्”—इति ।

पत्युरनुमत्या तु पत्नी व्रतादिष्वधिकारिणी भवति । तदाह कात्यायनः,—

“भार्या पत्युर्मतेनैव व्रतादीनाचरेत् सदा”—इति ।

शुक्लामेवेत्येवकारः कृष्णैकादश्यामुपवास-निषेध-परः । तथा च
कूर्मपुराणे,—

“सङ्क्रान्त्यां कृष्णपक्षे च रवि-शुक्र-दिने तथा ।

एकादश्यां न कुर्वीत उपवासश्च पारणम्”—इति ।

गौतमोऽपि,—

“आदित्येऽहनि संक्रान्त्यामसितैकादशीषु च ।

व्यतीपाते कृते श्राद्धे पुत्री नोपवसेत् गृही”—इति ।

अत्र, पुत्रीति विशेषणं पुत्रवतोदोष-विशेष-प्रदर्शनार्थम् । तथा च
पद्मपुराणे,—

“संक्रान्त्यामुपवासेन पारणेन युधिष्ठिर ।

एकादश्याश्च कृष्णायां ज्येष्ठः पुत्रोविनश्यति”—इति ।

भारदीयेऽपि,—

“इन्दुत्तयार्कसंक्रान्त्योरेकादश्यां सितेतरे ।

उपवासं न कुर्वीत यदीच्छेत् सन्ततिं ध्रुवाम्”—इति ।

अत्र, संक्रान्त्यादिषूपवासस्य विषेधः संक्रान्त्यादि-निमित्तकस्य* ।

तथा च कात्यायनः,—

* नैकादशीनिमित्तकस्य,—इत्यधिकं वि० पुस्तके ।

“एकादशीषु कृष्णासु रवि-संक्रमणे तथा ।

चन्द्रसूर्योपरागे च न कुर्यात् पुत्रवान् गृही ॥

तत्प्रयुक्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।

प्रयुक्त्यन्तरयुक्तस्य न विधिर्न निषेधनम्”—इति ।

जैमिनिरपि,—

“तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।

नानुषङ्गकृतोग्राह्यो यतो नित्यमुपोषणम्”—इति ।

अयमर्थः । एकादश्युपवासस्य नित्यत्वात् संक्रान्त्याद्युपवासस्य च
काम्यत्वात् काम्योपवास-निषेधे न नित्योपवास-निषेधः सिध्यतीति ।

संक्रान्त्यादि-निमित्तकोपवासः संवर्त्तनेनाक्तः,—

“अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः ।

एताः प्रशस्तास्तथयो भानुवारस्तथैव च ॥

अत्र स्नानं जपोहोमो देवतानाञ्च पूजनम् ।

उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतम्”—इति ।

गृहस्थस्य तु शुक्रायामेव नित्योपवासः,—इत्युक्तम् । नैमित्तिक-काम्यो-
पवासौ तु कृष्णायामपि कर्त्तव्यौ । तत्र, नैमित्तिकः स्मृत्यन्तरं पश्यते,—

“शयनी-वोधिनी-मध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् ।

सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन”—इति ।

काम्यस्तु स्कन्दपुराणे,—

“पितृणां गतिमन्विच्छन् कृष्णायां समुपोषयेत्”—इति ।

सुतकमारः,—

“भानुवारेण मयुक्ता कृष्णा संक्रान्ति-संयुता ।

एकादशी सदोपोष्या सर्वसम्पत्करी तिथिः” — इति ।

मत्स्यपुराणेऽपि,—

“एकादश्यान्तु कृष्णायामुपोष्य विधिवन्नरः ।

पुत्रानायुः समृद्धिश्च सायुज्यश्च स गच्छति” — इति ।

दिनचये पुत्रवतो गृहस्थस्योपवासो निषिद्धः । तथा च पितामहः, —

“एकादश्यां दिनचये उपवासं करोति यः ।

तस्य पुत्राविनश्यन्ति भगवतां पिण्डतोऽथवा” — इति ।

मत्स्यपुराणे,—

“दिनचयेऽर्कसंक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्येयोः ।

उपवासं न कुर्वीत पुत्र-पौत्र-समन्वितः” — इति ।

दिनचय-सूचणं पद्मपुराणे,—

“द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यस्मिन् स स्यादिनचयः” — इति ।

ब्रह्मसंहिताऽपि,—

“एकस्मिन् सावने त्वङ्नि तिथीनान्वितयं यदा ।

तदा दिनचयः प्रोक्तः तत्र साहस्रिकं फलम्” — इति ।

फलमत्रोपवास-व्यतिरिक्त-दानादि-जन्यं द्रष्टव्यं, उपवासस्य निषिद्ध-
त्वात् । ईदृशे विषये किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायां वायुपुराणे पश्यते,—

“उपवासे निषिद्धे तु भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत् ।

न दुष्यत्यपवासेन उपवास-फलं लभेत् ।

* समृच्छति,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† पद्मपुराणे,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

‡ पिण्डतो,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा
फलन्तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यम् ।
यत्पञ्चगव्यं यदि चापि वायुः
प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरञ्च—इति ॥

उपवासाद्यमर्थस्तु एकभक्तादीनि कुर्यात् । तथा च स्मृतिः,—

“उपवासे त्वशक्तानामशीतेरूर्ध्वजीविनाम् ।
एकभक्तादिकं कार्यमाह बौधायनो मुनिः”—इति ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन दानेन न निर्दादशिको भवेत्”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“एकभक्तेन नक्तेन क्षीणवृद्धातुरः क्षिपेत् ।
नातिक्रमेत् द्वादशीन्तु उपवासव्रतेन च”—इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि,—

“एकभक्तेन नक्तेन बालवृद्धातुरः क्षिपेत् ।
पयोमूलं फलं वापि न निर्दादशिको भवेत्”—इति ।

भविष्यपुराणे,—

“एकादश्यामुपवसेन्नक्तं वाऽपि समाचरेत्”—इति ।

नित्यकाम्ययोरशक्तास्तु प्रतिनिधिभिर्व्रतं कारयेयुः । तथा च

विष्णुपुराणे,—

• मार्कण्डेयोऽपि,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते ।

कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितम्”—इति ।

पैठीनसि,—

“भार्या पत्युर्व्रतं कुर्याद्भार्यायाश्च पतिर्व्रतम् ।

असामर्थ्ये परस्ताभ्यां व्रतभङ्गेन जायते”—इति ।

स्कन्दपुराणे,—

“पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा ।

एषामभावएवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत्”—इति ॥

अन्यत्रापि,—

“भ्रातरं भगिनीं शिष्यं पुत्रं वा विनियोजयेत् ।

तदभावे तूपवासं कारयेत् ब्राह्मणादिभिः”—इति ।

सृत्यन्तरेऽपि,—

“पितृ-मातृ-पति-भ्रातृ-श्वश्रू-गुर्वादि-भूभुजाम्* ।

अदृष्टार्थमुपोषित्वा स्वयञ्च फलभाग्यवेत्”—इति ।

कात्यायनः,—

“पितृ-मातृ-स्वसृ-भ्रातृ-गुर्वर्थे च विशेषतः ।

उपवासं प्रकुर्वाणः पुण्यं शतगुणं लभेत् ॥

दक्षिणा नात्र दातव्या† श्वश्रूषा विहिता च सा ।

नारी च पतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता ॥

* गुर्वार्यभूभुजाम,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† कर्त्तव्या,—इति पाठान्तरम् ।

पुण्यं शतगुणं* प्राज्जमुनयः पारदर्शिनः ।
 उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 राज्यस्या† चत्रियार्थं च एकादश्यामुपोषितः ।
 पुरोधाः‡ चत्रियस्यार्द्धं†† फलं प्राप्नोति निश्चितम् ॥
 पितामहादीनुद्दिश्य‡‡ एकादश्यामुपोषणे ।
 कृते तु तत्फलं॥ विप्राः, समग्रं फलमाप्नुयुः ।
 कर्त्ता दशगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः ।
 यमुद्दिश्य कृतं सोऽपि सम्पूर्णं फलमाप्नुयात्”—इति ।

पुराणान्तरे च,—

राज्यस्थानाधिपार्थं च एकादश्यामुपोषितः ।
 पुरोधाः चत्रियस्यार्द्धं फलं प्राप्नोति निश्चितम्”—इति॥ ।

प्रतिनिधौ च कश्चित् विशेषः स्मर्यते,—

“काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः ।

काम्येऽप्युपक्रमादूर्ध्वं केचित् प्रतिनिधिं विदुः”—इति ।

अथमर्थः । नित्यं नैमित्तिकञ्च प्रतिनिधिनाऽप्युपक्रम्य कारयेत् । का-
 म्यन्तु स्वसामर्थ्यं परीक्ष्य स्वयमेवोपक्रम्य कुर्यात् । असामर्थ्ये उपक्रमा-

*. शतगुणं,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† राज्यस्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ पुरोधाः चत्रियः साजं,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

§ सातामहादीनुद्दिश्य,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

॥ कृते ते तु फलं,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

॥ पुराणान्तरे च,—इत्यदिभ्यः, इति,—इत्यन्तं नास्ति मु० पुस्तके ।

पूर्वं प्रतिनिधिनाऽपि तत्कारयेत् । उपवासाकरणं प्रायश्चित्तं सूच्यते —

“अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां दिवा भुक्त्वा नन्दवच्चरेत् ।

एकादश्यां दिवा रात्रौ नक्तं चैव तु पर्वणि”—इति ।

सायन्तरे,—

“अर्के पर्वद्वये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमी दिवा ।

एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्” ।

अथ काम्योपवास-क्रमः ।

तथाङ्गिराः,—

“सायमाद्यन्तयोरङ्गोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।

उपवास-फलं प्रेषुर्जघ्नाङ्ग-चतुष्टयम्”—इति ।

देवलः,—

“दशम्यामेकभक्तस्तु मांस-मैथुन-वर्जितः ।

एकादशीमुपवसेत् पक्षयोस्तभयोरपि ॥

देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकन्तस्य सिद्ध्यति”—इति ।

हस्त्यतिरपि,—

“दिवा निद्रा परान्नञ्च पुनर्भोजन-मैथुने ।

चौद्रं कांस्यामिषनैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेत्”—इति ।

कूर्मपुराणे,—

“कांशं मांसं मसूरांश्च चणकान् केरदुषकान्^(१) ।

शाकं मधु परान्नञ्च त्यजेदुपवसन् स्तियम्”—इति ।

सायन्तरेऽपि,—

(१) केरदुषको धान्यप्रभेदः सुश्रुतादौ उल्लिखितः ।

“आकं मांसं मसूरांश्च पुनर्भोजन-मैथुने ।

शूतमद्यम्बुपानञ्च दशम्यां वैष्णवस्त्यजेत्”—इति ।

विष्णुधर्मे,—

“असम्भायान् हि सम्भाय्य तुलस्यतमिकादलम् ।

आमलक्याः फलं वाऽपि पारणे प्राप्य शुद्ध्यति ॥

असकृज्जलपानञ्च दिवा स्वापञ्च मैथुनम् ।

ताम्बूलचर्वणं मांसं वर्जयेत् व्रतवासरे”— इति ।

वसिष्ठः,—

“उपवासे तथा श्राद्धे न खादेदन्तधावनम् ।

दन्तानां काष्ठसंयोगोदन्ति सप्त कुलानि च”— इति ।

दन्तधावने प्रायश्चित्तं विष्णुरहस्ये,—

“श्राद्धोपवास-दिवसे खादित्वा दन्तधावनम् ।

गावश्याः शतसम्पृतमम्बु प्राप्य विशुध्यति”—इति ।

हारीतः,—“पतित-पाखण्डि” नास्तिक-सम्भाषणमनृताद्यीलादिक-

मुपवासादिषु वर्जयेत्”—इति । कर्मपुराणे,—

“बहिर्गामान्यजान् सृतिं पतितञ्च रजस्वलात् ।

न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेचेत व्रतवासरे”—इति ।

विष्णुरहस्ये,—

“सूत्यालोकनगन्धादि खादनं परिकीर्त्तनम् ।

अन्नस्य वर्जयेत् सर्वं ग्रामानाद्याभिकाङ्क्षणम् ॥

* पाठः—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

गात्राभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलञ्चानुलेपनम् ।

व्रतस्थो वर्जयेत् सर्वं यच्चान्यत्र निराकृतम्”—इति ।

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि*,—

“कांस्त्र्यं मांसं सुरां चौद्रं लोभं वितथ-भाषणम् ।

व्यायामश्च प्रवासश्च दिवास्वप्नं तथाऽंजनम् ॥

तिलपिष्टं मसूरांश्च द्वादशैतानि वैष्णवः ।

द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते”—इति ।

एकादश्यां श्राद्धं कृत्वाऽपि न भोक्तव्यम् । तदाह कात्यायनः,—

“उपवासेयदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितम्”—इति ।

तथा,—

“मातापित्तोः क्षये प्राप्ते भवेदेकादशी यदा ।

अभ्यर्च्य पितृ-देवांश्चाजिघ्रेत पितृ-सेवितम्—इति † ।

यत्तु वचनम्,—

“श्राद्धं कृत्वा तु योविप्रो न भुङ्क्ते पितृ-सेवितम् ।

हविर्देवान् गृह्णन्ति कथञ्च पितरस्तथा”—इति ।

तदेकादशी-व्यतिरिक्त-विषयम् । श्राद्धाणेनापि भोजन-कार्यं विधीयते

तत्र भोजन-कार्यं विधानात् ।

* ब्रह्माण्डपुराणे,— इति वि० पुस्तके पाठः ।

† तथा,—इत्यादि, इति,—इत्यन्तं नास्ति भु० पुस्तके

अयमिह व्रतानुष्ठान-क्रमः ।

दशम्यां एकभक्तं कृत्वाऽनन्तरं दन्तधावनं कुर्यात् । तथा च

“दशम्यामेकभुम्भूत्वा खादयेत् दन्तधावनम्”—इति ।

अनन्तरं दशम्यां रात्रौ नियम-ग्रहणं कुर्यात् । तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते,—

“प्राप्ते हरिदिने सम्यग्विधाय नियमं निशि ।

दशम्यामुपवासस्य प्रकुर्यात् वैष्णवं व्रतम्”—इति ।

नियमोत्तारदीये स्मर्यते,—

“अक्षारलवणाः सर्वे हविष्यान्त्र-निषेविणः ।

अवनी-तल्प-शयनाः प्रिया-सङ्ग-विवर्जिताः”—इति ।

ततः प्रातरुत्थायैकादश्यां बाह्याभ्यन्तरशुद्धिं विदध्यात् । तत्प्रकारस्तु,—

“शरीरमन्तःकरणोपघातं

वाचस्य विष्णुर्भगवानशेषम् ।

शमन्नयत्वस्तु ममेह शर्म

पायादनन्तो हृदि सन्निविष्टः ॥

अन्तःशुद्धिं बहिः शुद्धिं शुद्धाधर्ममयोऽच्युतः ।

स करोतु ममैतस्मिन् शुचिरेवास्मि सर्वदा ॥

बाह्योपघाताननघो बौद्धांश्च भगवानजः ।

शमन्नयत्वमन्तात्मा विष्णुश्चेतमि संस्थितः”—इति ।

अनन्तरं प्रातः मङ्गल्यं कुर्यात् । तदुक्तं वागहपुराणे,—

“मृहीलौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।

उपवासन् मृहीयात् यदा वार्येव धारयेत्”—इति ।

पौरुषं तत्पात्रम् । सङ्कल्पमाह विष्णुः,—

“एकदशां निराहारः स्थित्वाऽहमपरेऽहनि ।

भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष, शरणं मे भवाच्युत ॥

इत्युच्चार्य ततो विद्वान् पुष्पाञ्जलिमथार्पयेत्”—इति ।

अनन्तरं तत्पात्र-गतञ्जलं पिबेत् । तदाह कात्यायनः,—

“अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिर्जप्तेनाभिमन्त्रितम् ।

उपवास-फलम्प्रेषुः पिबेत्पात्र-गतञ्जलम्”—इति ।

विद्वैकादशुपवासे रात्रौ सङ्कल्पः । तथा च नारदीये,—

“विद्वेोपवासे सकलं दिनन्यत्का समाहितः ।

रात्रौ सम्पूजयेत् विष्णुं सङ्कल्पश्च तदाऽऽचरेत्”—इति ।

मध्यरात्रादुपरि दशमी-युक्ता चेदेकादशी, तस्यां मध्याह्नस्योपरि सङ्कल्पः । तथा च स्मृतिः,—

“दशम्याः सङ्कदोषेण मध्यरात्रात् परेण तु ।

वर्जयेच्चतुरोयामान् सङ्कल्पार्चनयोः सदा*”—इति ।

एकादशां देवस्योपरि पुष्पमण्डपं कर्तव्यम् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे,—

“एकादशां शुभे† पक्षे निराहारः समाहितः ।

नानापुष्पैर्मुनिश्रेष्ठ, विचित्रं पुष्पमण्डपम् ॥

कृत्वा चावरणं पश्चात् जागरङ्कारयेन्निशि”—इति ।

तस्मिन्मण्डपे देवमर्चयेत् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे,—

* तदा,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† सिते,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“एकादश्यां शुभे पक्षे निराहारः समाहितः ।

स्नात्वा सम्यग्बिधानेन सोपवासोजितेन्द्रियः ॥

सम्पूज्य विधिवदिष्णुं श्रद्धया सुसमाहितः ।

पुष्पैर्गन्धैस्तथाधपैर्दीपैर्नैवेद्यकैः परैः ॥

उपचारैर्बहुविधैर्जपहोमैः प्रदक्षिणैः ।

स्तोत्रैर्नामाविधैर्दिव्यैर्गातवाद्यैर्मनोहरैः ॥

दण्डवत् प्रणिपातैश्च जयशब्दैस्तथोत्तमैः ।

एवं सम्पूज्य विधिवद्रात्रौ कृत्वा प्रजागरम् ॥

याति विष्णोः परं स्थानं नरोनास्त्यत्र संशयः”—इति ।

द्वादश्यां कर्त्तव्यमाह कात्यायनः,—

“प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।

अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव ॥

प्रसाद-सुमुखोनाथ,* ज्ञान-दृष्टि-प्रदोभव ।

मन्त्रं अपित्वा हरये निवेद्योपोषणं व्रती ॥

द्वादश्यां पारणं कुर्यात् वर्जयित्वा ह्युपोदकीम्”—इति ।

सूतकादौ तु दानार्चन-रहितम् उपवासमात्रं कुर्यात् । तदुक्तं ब्रूम-

पुराणे,—

“काम्योपवासे प्रक्रान्ते त्वन्तरा मृत-सूतके ।

तत्र काम्यव्रतं कुर्यात् दानार्चन-विवर्जितम्”—इति ।

वाराहपुराणे,—

“सूतके च नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् ।

* प्रसाद सुमुखोनाथ,—इति क० वि० पुस्तकयोः पाठः ।

एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेवं न लुप्यते ॥

मृतकेऽपि न भुञ्जीत एकादश्यां सदा नरः ।

द्वादश्यान्तु समश्नीयात् स्नात्वा विष्णुं प्रणम्य च"—इति ।

तत्र परित्यक्तं देवार्चनादिकं सूतकान्ते कुर्यात् । तदुक्तं मत्स्यपुराणे,—

"सूतकान्ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनम् ।

दानं दत्वा विधानेन व्रतस्य फलमश्नुते"—इति ।

स्त्रीणां रजोदर्शनेऽपि न व्रतत्यागः, किन्तु देवार्चनादि-रहि
सूतकादाविवोपवासमात्रं कार्यम् । तदाह पौलस्त्यः,—

"एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि"—इति ।

अथ्यशृङ्गोऽपि,—

"सम्प्रवृत्तिऽपि रजसि न त्याज्यं द्वादशीव्रतम्"—इति ।

मत्स्यव्रतोऽपि,—

"प्रारब्ध-दीर्घ-तपसां नारीणां यद्रजोभवेत् ।

न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचन"—इति ।

शुद्धानन्तरं देवतार्चनादिकं कुर्यात् । तथा च स्मृतिः,—

"स्नात्वा भर्तुश्चर्येऽङ्गि शुद्धा स्यात्परिचारणे ।

पञ्चमेऽहनि शुद्धा स्यात् दैवे पित्र्ये च कर्मणि"—इति ।

नित्योपवासप्रकारो* विष्णुरहस्येऽभिहितः,—

"अथ नित्योपवासी चेत् सायं प्रातर्भुजिक्रियाम् ।

वर्जयेन्मतिमान्, विप्रः सम्प्राप्ते हरिवासरे"—इति ।

ब्रह्मवैवर्तेऽपि,—

• नित्योपवासे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“इति विज्ञाय कुर्वीतावश्यमेकादशीप्रतम् ।

विशेष-नियमासक्तोऽहोरात्रं भुक्त-वर्जितः ॥

नियतेन्द्रियः श्रद्धा-सहायो विष्णु-तत्परः ।

उपोष्यैकादशीं पापान्मुच्यते नात्र संशयः”—इति ।

इतो सत्यां नियमानाचरेत् । तथा च कात्यायनः,—

“शक्तिमांस्तु पुनः कुर्यान्नियमं सविशेषणम्”—इति ।

यदा द्वादश्यां अवणनक्षत्रं भवेत्तदा शुद्धैकादशीमपि परित्यज्य
द्वादश्यामेवोपवसेत् । तथाच नारदीये,—

“शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी अवणान्विता ।

तयोरेवोपवासश्च त्रयोदश्यान्तु पारणम्”—इति ।

तथा,—

“एकादश्यान्वविद्धायां, सम्प्राप्ते अवणे तदा ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा सर्वपापक्षयावहा”—इति ।

यदा त्रयोदश्यां द्वादश्याः कलाद्वयश्चाप्युदये सम्भवति, तदा द्वादशी-
काल एव पारणं कार्यम् । तदुक्तं नारदीये,—

“भवेद्यत्र त्रयोदश्यां द्वादश्याश्च कलाद्वयम् ।

द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

कलाद्वयं त्रयं वाऽपि द्वादशीं न त्वतिक्रमेत् ।

पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता”—इति ।

ननु द्वादश्यतिक्रमेऽपि नास्ति दोषः, “मा तिथिः सकला ज्ञेया”—
इति वचनेन साकल्याभिधानादिति चेत् । मैवम् । साकल्याच्च खानादि-

† न तु त्रयोदश्याम्,—इत्यधिकं वि० पुस्तके ।

विषयत्वात् । वाक्यशेषे, “स्नान-दान-जपादिषु”—इत्यभिधानात् ।
पारणे तु न साकल्यवचनं प्रवर्तते, “तिथिस्तात्कालिकी स्मृता”—इति
वचनात् ।

द्वादशी-काले यदा पारणं, तदा ततः प्रागेव सर्वाः क्रियाः कर्तव्याः ।

तदुक्तं नारदीये,—

“अन्त्यायामथ विप्रेन्द्र, द्वादश्यामरुणोदये ।
स्नानार्चन-क्रियाः कार्यादानहोमादि-संयुताः ॥
एतस्मात् कारणात् विप्रः प्रत्यूषे स्नानमाचरेत् ।
पितृ-तर्पण-संयुक्तं स्वल्पां दृष्ट्वा च द्वादशीम् ॥
महाहानि-करी ह्येषा द्वादशी लङ्घिता नृणाम् ।
करोति धर्महरणं अस्नातेव सरस्वतीः”—इति ।

गारुडपुराणेऽपि,—

“यदा स्वल्पा द्वादशी स्यादपकर्षो भुजेर्भवेत् ।
प्रातर्माध्याह्निकस्यापि तत्र स्यादपकर्षणम्”—इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि,—

“यदा भवेदतीवाल्पा द्वादशी पारणादिने ।
उषःकाले दयं कुर्यात् प्रातर्माध्याह्निकं तदा”—इति ।

तत्र पारणमभवे अङ्घ्रिः पारणं कुर्यात् । तदाह कात्यायनः,—

“सन्ध्याऽऽदिकं भवेन्नित्यं पारणन्तु निमित्ततः ।
अङ्घ्रिस्तु पारयित्वाऽथ नैत्यिकान्ते भुजिर्भवेत्”—इति ।

देवलोऽपि,—

“सङ्कटे विषभे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्कथम् ।

अङ्गिस्तु पारणं कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकृत्”—इति ।

यदा कलयाऽपि द्वादशी नास्ति, तदा त्रयोदश्यामपि पारणं कुर्यात् ।

तदुक्तं नागदीये,—

“त्रयोदश्यान्तु शुद्धायां पारणं पृथिवी-फलम् ।

शतयज्ञाधिकं वाऽपि नरः प्राप्नोत्यसंशयम्”—इति ।

पारणञ्च नैवेद्य-तुलसी-मिश्रितं कुर्यात् । तदुक्तं स्कन्दपुराणे,—

“कृत्वा चैवोपवामन्तु, याऽस्माति द्वादशी-दिने ।

नैवेद्यं तुलसी-मिश्रं हत्या-कोटि-विनाशनम्”—इति ।

अथैकादशी-महिमा ।

नञ्च वमिष्ठः,—

“एकादशी-समुत्थेन वज्रिना पातकेन्धनम् ।

भस्मतां याति राजेन्द्र, अपि जन्म-शताद्भवम् ॥

नेदृशं पावनं किञ्चिन्नराणां भूव विद्यते ।

यादृशं पद्मनाभस्य दिनं पातक-दानि दम् ॥

तावत्पापानि देहे, सिद्धिर्वाप्स्यति मनजाधिप ।

• यावन्नापवसेज्जन्तः पद्मनाभ-दिनं शुभम् ।

अश्वमेध-महस्त्राणि वाजपेय-शतानि च ।

एकादश्युपवामस्य कलां नार्हन्ति शोचशास ॥

एकादशेन्द्रियैः पापं यत्कृत् भवति प्रभो ।

एकादश्युपवामेन तत्कृत् विनश्यन्नजेत ॥

एकादशी-मम किञ्चित् पाप-त्राणं न विद्यते ।

स्वर्ग-मोक्ष-प्रदा ह्येषा राज्य-पुत्र-प्रदायिनी ॥
 सकलत्र-प्रदा ह्येषा शरीरारोग्य-दायिनी ।
 न गङ्गा न गया भूप, न काशी न च पुष्करम् ॥
 न चापि कौरवं क्षेत्रं न रेवा * न च देविका † ।
 यमुना चन्द्रभागा च तुल्या भूप, हरेर्दिनात् ॥
 अनायासेन राजेन्द्र, प्राप्यते वैष्णवं पदम् ।
 चिन्तामणि-ममा ह्येषा ह्यथवाऽपि निधेः समा ॥
 साङ्गल्प-पादप-प्रख्या देवदेवोपमा ‡ तथा"—इति ।

अस्यामेकादश्यां यान्युपवास-प्रतिनिधिरूपाणि एकभक्त-नक्ता-
 याचितादीनि § तेषां प्रतिपदकन्यायेनोपवास-तिथावनुष्ठानम् । यानि
 तु स्वतन्त्राण्येकभक्त-नक्तादीनि, तेषां पूर्वाक्त-न्यायेन मध्याह्नादि-व्यापि-
 तिथि-ग्रहण-प्राप्तौ दशमी-बिद्धा प्रतिषिध्यते द्वादशीकल्पे,—

“पूर्ण-विद्धां दिनार्द्धेन नन्दां पूर्णामपि त्यजेत् ।
 यदीकंदात्म-सन्तानं नियमेषु चतुष्वपि ॥
 नोपोषितञ्च नक्तञ्च नैकभक्तमयाचितम् ।
 नन्दायां पूर्ण-बिद्धायां कुर्यादैश्वर्य-मोहितः ॥
 एकादशी युता शस्ता द्वादश्या समुपोषणे ।
 नक्ते चायाचिते नित्यमेकभक्ते तथाऽनघ ॥

देवा,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† परदेविका,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ साङ्गल्पपादपप्रख्या देवदेवोपमा,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

§ नक्तायाचितदानानि,—इति भू० पुस्तके पाठः ।

नक्तं वाऽयाचितं तात, नैकभक्तमयाहरेत् ।

दशमी-सहितं दानमनर्थं हरिवासरे”—इति ॥

दिनार्द्धेन सार्द्ध-सप्त-मुहूर्त्तैरित्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्य “दिक् पञ्चदश-
भिस्तथा”—इत्युदाहृतम् । तथा,—

“सार्द्ध-सप्त-मुहूर्त्तैस्तु वेधोऽयं बाधते व्रतम्”—इति च ।

इतोऽन्यनवेधे तु तिथ्यन्तरवन्मध्याह्नादि-व्याप्तिर्यहीतव्या ॥

॥ इत्येकादशी-निर्णयः ॥

अथ द्वादशी निर्णीयते ।

सा च युग्मादि-शास्त्रेण पूर्व-विद्धा ग्राह्या । स्कन्दपुराणेऽपि,—

“द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्या यता विभो ।

मदा कार्या च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैः”—इति ॥

उत्तर-विद्धां प्रतिषेधति बृहद्गमिष्ठः,—

“द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी ॥

चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथौ”—इति ।

नन्वेवं सत्येकादश्यापवासोद्वादश्यापवासश्चैतन्मयमेकस्मिन्दिने प्रा-
प्नोति । सत्यं, तथापि चोभयस्यान्योन्यं विरोधाभावात्सहैवानुष्ठानं
भविष्यति । नन्वेकं व्रतमसमाप्य व्रतान्तरमनुष्ठातुमशक्यम्,

“असमाप्तं व्रते पूर्वं नैव कुर्याद्व्रतान्तरम्”—

इति शास्त्रात् । मैवम्, इदं हि शास्त्रमेक-व्रतस्य मध्ये व्रतान्तरोपक्रमं
निषेधति, प्रकृते तु व्रत-द्वयस्यापि सहैवोपक्रम इति तन्वणानुष्ठानं भवि-

यति । नन्वस्त्वेवं खण्डतिथौ, संपूर्णतिथौ त्रैकादशी-द्वादश्युपवासौ द्वौ नैरन्तर्येण प्राप्तुः । तत्र पारणमन्तरेण प्रथमोपवासस्यासमाप्तत्वात् द्वितीयोपवास-प्रक्रमेण सम्भवतीति चेत् । मैवम्, अङ्घ्रिः पारणं कृत्वा द्वितीयोपवासस्य प्रक्रमयितुं शक्यत्वात् । तादृशन्तु पारणमशितानशितौ भयात्मकम् । तत्राशितरूपत्वात् पूर्वोपवासं परिसमापयति, अनशित-रूपत्वेनोत्तरोपवासं न विहन्ति । एतच्च ज्ञात्मकत्वं दर्शपूर्णमास-प्रकरणे यजमान * ब्राह्मणे श्रूयते । “यदन्नश्नन्नपबसेत्तोषुकः स्याद्यदश्रीयात् रुद्रोऽस्य पशून्भिमन्येत यदपोऽश्नाति तन्नैवाशितं नैवानशितं न तोषु-कोभवति नास्य रुद्रः पशून्भिमन्यते”—इति । तस्मादुदक-पारणे-नोपवास-द्वय-निर्वाहः । एतच्च सर्व-तिथि-साधारणम् । प्रकृते त्रैका-दशी-द्वादश्योर्देवतैक्यादुदकपारणमन्तरेणापि न कश्चिद्दोषः । अतएव स्मर्यते,—

“एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।

न तत्र विधि-लोपः स्यादुभयोर्देवतं हरिः”—इति ॥

उपवास-द्वयाशक्तौ केवलद्वादश्युपवासेनोभयोः फलं सिद्ध्यति । तथा च स्मृतिः,—

“एवमेकादशीं † भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ।

पूर्वोपवासजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यमंशयम्”—इति ॥

द्वादश्यान्तु काम्योपवासेमार्कण्डेयेन दर्शितः,—

* यजमान,—इति वि० पुस्तके पाठः ॥

† एकामेकादशीं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“द्वादश्यामुपवासेन सिद्धार्थो भूष, सर्वशः ॥

चक्रवर्त्तित्वमतुलं सम्प्राप्नोत्यतुलां श्रियम्”—इति ।

॥ इति द्वादशीनिर्णयः ॥

॥ अथ त्रयोदशी निर्णयते ॥

सा च शुक्ल-कृष्ण-पक्ष-भेदेन व्यवतिष्ठते । तत्र शुक्ल-त्रयोदशी पूर्व-विद्धा ग्राह्या । तदुक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते,—

“त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या द्वादशी-सहिता मुने ।

भृत-विद्धा न कर्त्तव्या दर्शः पूर्णा कदाचन ॥

वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ, सावित्री-व्रतमुत्तमम्”—इति ।

यद्यप्यत्र शुक्लपक्षशब्दानास्ति, तथापि कृष्णत्रयोदश्याः पर-विद्धायाः[†] वाचनिकत्वात्पूर्व-विद्धतायाः शुक्लपक्ष-विषयत्वं परिशिष्यते । सायङ्काल-त्रिमुहूर्त्तमात्र-व्यापित्वेन पूर्वविद्धतायां प्राप्तायां प्रतिपदद्वापराङ्[‡] संवन्धोऽपेक्षितः,—इति द्रष्टव्यम् । तदुक्तं स्कन्दपुराणे,—

“त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या या भवेदापराङ्गिकी”—इति ।

कृष्णत्रयोदश्याः पर-विद्धत्वमुक्तं निगमे,—

“षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।

एताः पर-युताः पूज्याः पराः पूर्व-युतास्तथा”—इति ॥

* नास्तीदमर्द्धं वि० पुस्तके ।

† पर-विद्धतायाः,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

‡ प्रतिपदद्वास्याप्यपराङ्गः,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

यत्तु वृहद्विंशतिवचनम्,—

“द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी चापवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी”—इति ॥

तच्छुक्लपक्ष-विषयम् । यदा तु कृष्णपक्षे पर-विद्धा न लभ्यते, तदा पूर्व-विद्धा ग्राह्या । तदाह वसिष्ठः,—

“एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।

पूर्व-विद्धाऽपि कर्त्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि”—इति ॥

अनङ्गत्रयोदशी च पूर्वविद्धा । तदाह संवर्त्तः,—

“कृष्णाष्टमी वृहत्तपा सावित्री वटपैतकी ।

अनङ्गत्रयोदशी रक्षा उपोष्याः पूर्व-संयुताः”—इति ॥

अनङ्गत्रयोदशी भविष्यत्पुराणे दर्शिता । “मार्गशीर्षेऽमले पक्षे”—
इत्युपक्रम्य व्रतं विधाय,

“अनङ्गेन कृता ह्येषा तेनानङ्गत्रयोदशी”—

इत्युपसंहारात् । नन्वमले पक्षे,—इत्यनेन शुक्लपक्षएव तद्व्रतं
विहितम्, तथा च, त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या द्वादशी सहिता,—इत्यनेन
सामान्यशास्त्रेणानङ्गत्रयोदश्याः पूर्व-विद्धत्वं प्राप्तम् । बाढं, तदेवानेन
विशेषशास्त्रेण विस्पष्टीक्रियते ॥

॥ इति त्रयोदशीनिर्णयः ॥

॥ अथ चतुर्दशी निर्णयते ॥

अत्रापि शुक्ल-कृष्ण-पक्ष-भेदेन व्यवस्था भवति । तत्र, युग-शास्त्रेण

शुक्लचतुर्दशी पर-विद्धा ग्राह्या । तथा व्यासोऽपि,—

“शुक्ला चतुर्दशी ग्राह्या पर-विद्धा सदा व्रते”—इति ।

पूर्वविद्धा-प्रतिषेधउत्तरविद्धा-विधिस्त्युभयं भविष्यत्पुराणे पश्यते,—

“सदा कार्या त्रयोदश्या न तु युक्ता चतुर्दशी ।

पौर्णमासी-युता सा स्याच्चतुर्दश्या च पूर्णिमा”—इति ।

नारदीयेऽपि,—

“तृतीयैकादशी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या पर-संयुता”—इति ॥

यत्तु भाद्रपद-शुक्लचतुर्दश्यामनन्तव्रतं भविष्योत्तरे ऽभिहितम्, तत्र पूर्व-विद्धा पर-विद्धा वा मध्याह्न-व्यापिनौ ग्राह्येति केचिदाहुः ।

लिङ्गञ्च तत्र प्रमाणत्वेनोदाहरन्ति,—

“मध्याह्नं भोज्यवेलायां समुत्तोर्य मरित्तटे ।

ददर्श शीला सा स्त्राणां समृद्धं रक्तवाममम् ॥

चतुर्दश्यामर्चयन्तं भक्त्या देवं पृथक् पृथक्”—इति ।

अत्र, मध्याह्नं भोज्यवेलायाम्,—इत्यनेन मध्याह्नस्य कर्म-कालत्वं प्रतीयते । अतस्तद्वापिनौ तिथिग्राह्या । नैतत्कारम् । यथा विनायक-व्रते, “मध्याह्ने पूजयन्नृप”—इति मध्याह्नः कर्म-कालत्वेन विहितः, नात्र तथां विधिर्गन्ति । उदाहृतन्तु लिङ्गमर्थवाद-गतत्वान्न स्वातन्त्र्येण कस्यचिदर्थस्य प्रमापकं, किन्तु सति प्रमाणान्तरे तस्याप्योदलकं भवति । नचात्र प्रमाणान्तरं पश्यामः । अतएव मध्याह्नः कर्मकालः । तथा सति “दैवे ह्यौदयिकौ ग्राह्या”—इति वचनेन युग्मशास्त्रादिभिर्यौदय-व्यापिनौ ग्राह्या । सा च तिथ्यन्तरवत्तिमुहूर्त्तति मुख्यः कल्पः, द्विमुहूर्त्त-

र्त्तयनुकल्पः । एवं च सति शिष्टाचारोऽप्यनुगृहीतोभवति । चैत्र-
श्रावण-चतुर्दश्यौ शुक्लपक्षे अपि रात्रि-योगिन्यौ ग्राह्ये । तथाच
बौधायनः,—

“मधोः श्रावणमासस्य शुक्ला या तु चतुर्दशी ।

सा रात्रि-व्यापिनी ग्राह्या परा पूर्वाह्न-गामिनी”—इति ॥

परा मामान्तर-वर्त्तिनी शुक्लचतुर्दशी । कृष्णचतुर्दशी तु पूर्व-विद्धैव
ग्राह्या । तथा चापस्तम्बः,— :

“कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्व-विद्धा तु कर्त्तव्या पर-विद्धा न कर्हिचित्”—इति ॥

अपराह्न-व्यापित्वं तु शुक्लचतुर्दश्यपि पूर्व-विद्धा ग्राह्या । तथा स्कन्द
पुराणे,—

“चतुर्दशी च कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता विभो ।

मम भक्तैर्महाबाहो, भवेदा चापराह्निकी ॥

दर्श-विद्धा न कर्त्तव्या राका-विद्धा कदाचन”—इति ।

अत्र, मम भक्तैरितीश्वरोक्ति-लिङ्गाच्छिव-चतुर्दशी-विषयत्वं द्रष्टव्यम् ।
तदेवं प्रतान्तरेषु चतुर्दशी निर्णीता ॥

॥ अथ शिवरात्रि-व्रतं निर्णीयते ॥

तत्रेदं चिन्त्यते । किमयं शिवरात्रिशब्दोरूढः, किं वा यौगिकः,
उत लाक्षणिकः, अथ वा योगरूढः ? इति । किं तावत् प्राप्तम् ? रूढः,—
इति । कुतः ? तिथि-विशेषे शिवरात्रिशब्दस्य संज्ञारूपेण स्मरणात् ।
तथा च नागरखण्डे,—

“माघमासस्य शेषे या प्रथमा फाल्गुनस्य च ।

कृष्णे चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्त्तिता”—इति ॥

कामिके,—

“माघमासेऽसिते पक्षे विद्यते या चतुर्दशी ।

तद्रात्रिः शिवरात्रिः स्यात्सर्व-पुण्य-शुभावहा”—इति ॥

यद्यप्यत्र, शिवस्य रात्रिः शिवरात्रिरित्यवयवार्थः प्रतीयते, तथापि योगात् रूढेर्बलवत्त्वाद्योगोऽत्र न यात्यः । प्राबल्यञ्चाश्वकर्णादिशब्देष्वव-
गम्यते । अश्वस्य कर्णः,—इत्यवयवार्थ-प्रतीतावपि तमुपेक्ष्य रूढ्या
वृत्तविशेष-वाचित्व-स्वीकारात् ।

ननु, काकदन्त-परीक्षा-समानोऽयं विचारः; यद्ययं शिवरात्रि-
शब्दोरूढः यद्वा यौगिकः, उभयथाऽप्यनुष्ठाने विशेषाभावात् ।
मैवम् । अस्यैव महान्विशेषः, यौगिकत्वे शिव-संवन्धि-व्रत-जातं सर्वं यस्यां
यस्यां रात्रावनुष्ठेयते, सा सर्वा शिवरात्रिः स्यात् । माघमामादि-पदञ्च
तदानीमुपलक्षणं भवेत् । रूढि-पक्षे तु माघमामादेर्विशिष्टत्वात् तद्वि-
शिष्टाया एकस्याएव तिथेः शिवरात्रित्वम् । अतः कर्त्तव्य एव विचारः ।

तत्र, अहीन-न्यायेन रूढिमेवाद्वियामहे । तस्य च न्यायस्य सङ्ग्राह-
कावेतौ श्लोको भवतः,—

“अहीनस्य द्वादशति प्रकृतौ विहृतावृत ।

न हीनइति योगेन प्रकृतौ तद्वि कल्प्यताम् ॥

शीघ्र-धी-हेतुतोरूढरहीने विहृताविदम् ।

उत्कृष्यतां द्वादशत्वं साङ्गत् प्राकृत-कर्मणः”—इति ॥

अयमर्थः । ओतिष्ठोमे श्रूयते । “तिस्र एव साङ्गस्थोपसदोद्वादशा-

हीनस्य यज्ञस्य सर्वीर्यत्वाय”—इति । अङ्गा सह वर्तते,—इति साङ्ग-
एक-दिन-निष्पाद्योज्योतिष्टोमः । तस्य प्राचीनेषु दिनेष्वङ्गत्वेनानुष्ठेया-
होमाउपसच्छब्द-वाच्याः । तास्मिन् उपसदोविधाय पुनरहीन-शब्द-वा-
च्यस्य कर्मणोद्वादशोपसदोविधीयन्ते ।

तत्र संशयः । किमिदं द्वादशोपसत्त्वाद्द्विरात्राद्यहीन-प्रकृति-भूते साङ्ग-
शब्द-वाच्ये प्रकृते ज्योतिष्टोमे निविशते, आहोस्विदहीन-शब्द-वाच्ये
विकृतिरूपे द्विरात्रादावुत्कृष्यते ? इति । तदर्थमिदं चिन्त्यते,—अहीन-
शब्दोयौगिकोरूढोवा ? इति । तत्र, न हीनः,—इति व्युत्पत्तेर्विस्पष्टं
प्रतिभासाद्यौगिक एवायम् । तदर्थश्च प्रकृतावुपपन्नः । साङ्ग-प्रधानस्य
सर्वस्य साक्षादाचक-शब्दैरेवोपदिष्टत्वेन हीनत्वाभावात्, विकृतौ तु
विशेष एव वाचक-शब्दैरुपदिश्यते, इतरत्सर्वमतिदेशात्प्राप्यते । अतः,
उक्ति-सङ्कोचात् विकृतेर्हीनत्वम् । एवञ्च मतिः, अहीनशब्दस्य ज्योतिष्टोमे
प्रवृत्ति-सम्भवात् प्रकरणानुग्रहाच्च तत्रैव द्वादशत्वं निविशते । न च
पूर्ववाक्य-विहितेन त्रित्वेन बाधः शङ्कनीयः, वाक्ययोः समान-बलत्वेन
ब्रीहि-धववद्विकल्पोपपत्तेः । तस्मात्, ज्योतिष्टोम एव द्वादशत्व-विधिरिति
प्राप्ते ब्रूमः,—

विकृतिरूपे द्विरात्रादाविदं द्वादशत्वं विधीयते । कुतः ? अहीन-
शब्दस्य श्रौत-प्रयोग-वाङ्मन्येन तत्रैव रूढत्वात् । रूढिश्च शीघ्रबुद्धि-हेतु-
त्वेन योगाद्वलीयसी । योगे त्ववयवार्थं प्रथमतो निश्चित्य पश्चात्समुदा-
यार्थो निश्चेतव्यः,—इति विलम्बः । न चात्र प्रकरण-विरोधः शङ्कनीयः,
बलीयसा वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वात् । तस्मात्, इदं द्वादशत्वं प्रकृत-
ज्योतिष्टोमादुत्कृष्य विकृतिषु द्विरात्रादिषु निवेशनीयम्—इति ।

अत्र यथा रूढोऽहीन-शब्दस्तथा शिवरात्रि-शब्दोऽपि रूढः,—इति प्रथमः पक्षः । अपरआह । यौगिकएवायं शिवरात्रि-शब्दः । कुतः ? शिव-संबन्धमुपजीव्य तच्छब्दस्य प्रवृत्तत्वात् । तथा च स्कन्दपुराणे,—

“माघस्य कृष्णपक्षे या तिथिश्चैव चतुर्दशी ।
शिवरात्रिस्तु सा ख्याता सर्व-पाप-निसृदनौ ॥
तस्य रात्रिः समाख्याता शिवरात्रिः शिव-प्रिया ।
तस्यां सर्वेषु लिङ्गेषु सदा संक्रमते हरः ॥
यानि कानि च लिङ्गानि चराणि स्यावणाणि च ।
तेषु संक्रमते देवि, तस्यां रात्रौ यतोहरः ।
शिवरात्रिस्ततः प्रोक्ता तेन सा हर-वल्लभा”—इति ॥

शिवरहस्ये,—

“तत्प्रभृत्येव देवर्षे, माघ-कृष्ण-चतुर्दशी ।
शिवरात्रिः समाख्याता प्रियेयं त्रिपुर-द्विषः”—इति ॥

अवन्तिखण्डे,—

“माघ-फाल्गुनयोर्मध्ये असिता या चतुर्दशी ।
शिवरात्रिस्तु सा ख्याता सर्व-पाप-निसृदनौ”—इति ॥

तस्मात्, शिव-संबन्धिनी रात्रिः शिवरात्रिः,—इति यौगिकोऽर्थः—
प्रोक्षणी-न्यायेन ग्रहीतव्यः । तस्य च न्यायस्य संग्राहकावेतौ श्लोकौ —

“संस्कार-जाति-योगेषु कं ब्रूते प्रोक्षणीरिति ।
संस्कारं सार्वभौमत्वाज्जातिमुद्वेजनेनोक्तिः ॥
अन्योन्याश्रयतेनानाद्येन जातिः कल्प्य-शक्तिः ।
यौगिकः कृत्र-शक्तित्वात् कृत्रिर्थाकरणे स्थिता” ॥

अयमर्थः। दर्शपूर्णमासांगतया श्रूयते,—“प्रोक्षणीरासादयति”—इति। तत्र संशयः,—किमयं प्रोक्षणी-शब्दोऽभिमन्त्रणासादनाद्युदक-संस्कारं ब्रूते, किं वा जलावान्तर-जाति-विशेषम्, आहोस्वित् प्रोक्ष्यन्ते पात्रा-ण्याभिः,—इति योगम्? तत्र, संस्कारं ब्रूते,—इति तावत्प्राप्तम्। कुतः? सार्वभौमत्वात्। सर्वेषु हि संस्कार-विधि-वाक्यादि-प्रदेशेषु प्रोक्षणी-शब्दः श्रूयते,—“प्रोक्षणीरासादयेध्मावर्हिरूपसादय”,—इति प्रैष-वाक्ये प्रयोगः। “प्रोक्षणीरासादयति”—इति विधि-वाक्ये। एवमभिमन्त्र-णादि-वाक्यान्यप्युदाहरणीयानि। तस्मात्, संस्कारं ब्रूते,—इत्येकः पक्षः। जातिं ब्रूते,—इति पक्षान्तरम्। लोके हि जल-क्रोडासु, “प्रोक्षणी-भिरुद्धेजिताः स्मः”—इत्युदक-जातौ प्रयोगोदृश्यते।

तत्र, न तावत्संस्कारं ब्रूते,—इत्याद्यः पक्ष उपपद्यते। कुतः? अन्यो-न्याश्रयत्वात्। नापि जातिं ब्रूते,—इति द्वितीयः पक्षोयुक्तः। उदक-जातौ प्रोक्षणी-शब्द-शक्तेर्व्यवहारे पूर्वमकृप्तत्वेनातः परं शक्तेः कल्पनीयत्व-प्रसङ्गात्। न च योगेऽपि शक्तिः कल्पनीया, व्याकरणेनैव कृप्तत्वात्। व्याकरणे हि “उत्त सेचने”—इत्यस्माद्धातोः करणे ल्युट्-प्रत्ययेन शब्दो व्युत्पादितः। तथा सति, प्रकर्षेणोक्त्यते अनेन,—इति योगेन सेचन-साधनमुदकादिकं सर्वं प्रोक्षण-शब्द-वाच्यं सम्पद्यते। प्रकृते तु स्त्री-शब्द-वाच्यानामपां सेचन-साधनत्वान्तदचनस्य प्रोक्षण-शब्दस्य ङीप्-प्रत्ययान्तत्वेन प्रोक्षणीरिति द्वितीया-बहुवचनान्तः शब्दो निष्पद्यते।

ननु, अहीनाधिकरणे रूढेः प्राबल्यमुक्तम्, प्रोक्षणधिकरणे च यो-गस्य प्राबल्यमुच्यते, अतः परस्पर-विरोधः। मैवम्। लभ्यात्मिका हि रूढिर्योगमपहरति,—इति। न च प्रोक्षणी-शब्दे रूढिर्लभ्यते,

वृद्ध-व्यवहारेण जाताव्युत्पादितत्वात् । अहीन-शब्दोऽपि द्विरात्रादिषु न वृद्धैर्युत्पादितः,—इति चेत् । न, व्याकरणे व्युत्पादितत्वात् । “अन्धः खः क्रतौ”—इत्यनेन वाररुचेन वार्तिकेनाहन्-शब्दात् ख-प्रत्ययमुत्पाद्य तस्येनादेशं कृत्वा क्रतु-विषयतया व्युत्पादितोऽहीन-शब्दः ।

ननु, एवं सति घट्ट-कुटी-प्रभात-न्यायस्तव प्रसज्येत, यतोऽहीन-शब्दे योगं परिहर्तुकामेन भवता व्याकरणमुपजोष्य योगे पर्यवसानं कृतम् । नायं दोषः । पूर्वपक्षिणेऽभिमतं ममाम-लक्षणे योगे पर्यवसान-स्यानभिधानात् । न च, नञ्-ममासोऽपि व्याकरणेषु व्युत्पादितः,—इति शङ्कनीयम्, नञ्-ममाम-स्वीकारे सति “अयञ्जोवाएषः”—इत्यादा-विवाहीन-शब्दस्याद्युदात्तत्व-प्रसङ्गात् । मध्योदात्तोच्चयं शब्दश्राम्नायते । तस्मात्, पक्ष-द्वये योग-मास्येऽपि ममामरूप-योगं पूर्वपक्ष्यभिमतं निरा-कृत्य श्रौत-रूढिः सिद्धान्तिना समाश्रिता । तामेव रूढिं प्रकटयितुं वाररुचिना वार्त्तिकं कृतम् । अतः सत्यपि प्रकृति-प्रत्यय-विभागे यौगिकत्वं न शङ्कितुं शक्यते । यथा गोत्व-जातौ रूढस्यापि गा-ब्दस्यौणादिक-सूत्रेषु “गमेर्डा”—इति प्रकृति-प्रत्यय-विभागं कृत्वा गच्छतीति गौ-रिति व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता, तद्वदत्राप्यवगन्तव्यम् । प्रोक्षणी-शब्दे तु न रूढिज्ञापनाय किञ्चित् सूत्रं स्वतन्त्रं विहितमस्ति । किं तर्हि, सर्व-धातु-साधारणेनावयवार्थ-व्युत्पादकेन ल्युट्-प्रत्ययेन व्युत्पातितत्वात् यौगिक-एवायं प्रोक्षणी-शब्दः । तस्मात्, प्रोक्षणी-शब्दवच्छिवगात्रि-शब्दोयौ-गिकः,—इति द्वितीयः पक्षः ।

अन्यं तु पुनर्मन्यन्ते । लाक्षणिकोऽयं शिवगात्रि-शब्दः, तिथि-वाचकेन तेन शब्देन तत्तिथौ क्रियमाणस्य व्रतविशेषस्य लक्ष्यमाणत्वात् । अत-एवेशानसंहितायामुक्तम्,—

“शिवरात्रि-व्रतं नाम सर्व-पाप-प्रणाशनम् ।
 आ-चाण्डाल-मनुष्याणां भुक्ति-मुक्ति-प्रदायकम् ॥
 अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी ।
 तत्तिथावेव कुर्वीत शिवरात्रि-व्रतं व्रती ॥
 शिवरात्रि-व्रतं कार्यं भूतान्वित-महानिधि ।
 शिवरात्रि व्रतं देव, करिष्ये शिव-सन्निधौ ॥
 निर्विघ्नं कुरु मे देव, मत्त-ग्राह्यमहेश्वर” —इति ।

नारदीयसंहितायाम्,—

“अर्द्धरात्र-युता यत्र माघ-कृष्ण-चतुर्दशी ।
 शिवरात्रि-व्रतं तत्र कुर्याज्जागरणं तथा” —इति ।

पद्मपुराणेऽपि,—

“अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वं यदि युक्ता चतुर्दशी ।
 तत्तिथावेव कुर्वीत शिवरात्रि-व्रतं व्रती” —इति ॥

स्कन्दपुराणे,—

“शिवरात्रि-व्रतं देव, कथयस्व महेश्वर” —इति ।

न च, काल-वाचकस्य शब्दस्य लक्षकत्वमदृष्टचरमिति शङ्कनीयम्,
 काल-वाचकाभ्याममावास्या-पौर्णमासी-शब्दाभ्यां याग-त्रयरूपयोरि-
 ष्यो-स्तत्काल-संवन्धिन्योरुपलक्षितत्वात् । अतएव श्रूयते,—“यएवं विद्वान्
 पौर्णमासीं यजते यएवं विद्वानमावास्यां यजते” —इति । स्मृतिष्वपि
 सर्वत्र तिथि-वाचकैः शब्दैस्तत्संवन्धिनोव्रत-विशेषालक्ष्यन्ते । स्कन्दपुराणे,

“जन्माष्टमी नैव कृता कदाचित्
 कल्पायुतं पच्यते रौरवेषु” —इति ।

अथष्टकोऽपि,—

“एकादशीं तु कुर्वीत क्षीयते द्वादशी यदा”—इति ।

एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् । तस्मात्, लक्षणिकोऽयं शिवरात्रि-शब्दः,—
इति तृतीयः पक्षः ।

अथ सिद्धान्तं ब्रूमः । योगरूढएवायं शिवरात्रि-शब्दः । योगो-
द्वितीय-पक्षोपन्यासेन दर्शितः, रूढिश्च प्रथमोपन्यासेन । तत्रैकस्य
स्त्रीकारे सत्यन्य-विषयं शास्त्रं, तदनुयाचकउदाहृतो न्यायश्च बाध्येत । न
च, यौगिकत्वे सति शिव-व्रतोपेतेषु चयोदश्यादि-तिथ्यन्तरेषु शिवरात्रित्वं
प्रसज्येत,—इति वाच्यम्, तस्यातिप्रसङ्गस्य रूढ्या निवारणात् । यथा,
पङ्कज-शब्दे ‘पङ्काज्जायते’—इति योगं स्वीकृत्य भेकादिष्वतिप्रसङ्गो-
रूढि-स्त्रीकारेण निवार्यते, तद्वदत्रापि योगरूढतायां न कोऽप्यति
प्रसङ्गः । न च मुख्ये सम्भवति लक्षणाऽऽश्रयणमुचितम् ।

अथोच्येत, लक्षणायाअभावे व्रत-विषयत्वं न स्यात्,—इति । तन्न,
बहुव्रीहि-स्त्रीकारे योगेनैव तत्सिद्धेः । शिवस्य प्रिया रात्रिर्यस्मिन्
व्रतेऽङ्गत्वेन विहिता, तद्व्रतं शिवरात्र्याख्यम् । तस्मात्, निर्मग्न्य-न्यायं-
नात्र योगरूढः शिवरात्रि-शब्दः । तस्य च न्यायस्य संग्राहकः श्लोकः,—

“निर्मग्न्योयौगिकोयोगरूढोवा योग-भामनात्—

यौगिकोऽचिर-जातेऽग्नौ नियतोर्यागरूढि-भाक्” ॥

अस्यायमर्थः । दृष्टका-चयने श्रूयते,—“निर्मग्न्येनेष्टकाः पचन्ति”—
इति । तत्र संशयः । किमयं निर्मग्न्य-नशब्दोयौगिकः, किं वा योगरूढः ?
इति । निःशेषेण मथ्यते,—इति योगस्य प्रतीयमानत्वात् पोक्षणी-न्यायेन
यौगिकः,—इति पूर्वः पक्षः । अत्र दावग्री विद्येते चिर-निर्मथितोऽचिर-

निर्मथितश्च । चयनं प्रक्रम्योखां निर्माय तस्यामुखायां कञ्चित्कालं धारणाय योऽग्निर्निर्मथ्यते, सोऽचिर-निर्मथितः । तेनेष्टकाः पच्यन्ते, तस्यैव प्रत्यासन्नत्वात् । तथा च, मथनस्याग्नि-द्वितय-साधारण्येऽप्यचिर-निर्मथित-मग्निं नियन्तुं रूढिराश्रयणीया । यथा वा, “नावनीतं घृतम्”—इत्यत्र नवनीत-जन्यत्व-योगस्य चिराचिरयोरुभयोः साधारण्येऽपि नूतनएव घृते नावनीत-शब्दालोके प्रसिद्धेर्नियम्यते । तद्वदत्राप्यवगन्तव्यम् । तथा च सति, प्रतीयमान-योगस्यापरिहृतत्वात् नियत्यै रूढिस्वीकाराच्च योगरूढेऽयं निर्मग्न्यः,—इति राद्धान्तः ।

अनेनैव न्यायेन शिवरात्रि-शब्देऽपि योगरूढिराश्रीयते । तत्र, शिवस्य रात्रिः शिवरात्रिः,—इति तत्पुरुष-समासेन योगेन प्रवर्त्तमानः शब्दोरूढ्या माघ-कृष्ण-चतुर्दशीरूपे काल-विशेषे नियम्यते । शिवस्य रात्रिर्यस्मिन् व्रते,—इति ब्रह्मव्रीहि-समासेन प्रवृत्तः शब्दोरूढ्या-व्रत-विशेषे नियम्यते ।

तच्च शिवरात्रि-व्रतमेकादशी-जयन्ती-व्रतवत् संयोग-पृथक्त्व-न्यायेन नित्यं काम्यं चेत्युभयविधम् । तत्र, नित्यत्वमकरणप्रत्यवाय-वीप्सा-नित्य-निश्चल-शब्दैरवगन्तव्यम् । तत्राकरणे प्रत्यवायः स्कन्दपुराणे पद्यते,—

“परात्परतरं नास्ति शिवरात्रिः परात्परम् ।

न पूजयति भक्त्येवं रुद्रं त्रिभुवनेश्वरम् ॥

जन्तुर्जन्म-महस्तेषु भ्रमते नात्र संशयः”—इति ।

वीप्साऽपि तत्र पठिता,—

“वर्षे वर्षे महादेवि, नरोनागी पतिव्रता ।

शिवरात्रौ महादेवं कामं भक्त्या पूजयेत्”—इति ।

नित्य-निश्चल-व्रतद्वौ च तत्रैव,—

“माघ-कृष्ण-चतुर्दश्यां यः शिवं शंसित-व्रतः* ।

सुमुक्तः पूजयेन्नित्यं स लभेदौषितं फलम्”—इति ॥

“अर्णवो यदि वा शुष्येत् क्षीयते हिमवानपि ।

मेरु-मन्दर-लङ्काश्च श्रीशैलो विन्यथैव च ॥

चलन्त्येते कदाचिद्वै निश्चलं हि शिव-व्रतम्”—इति च ॥

काम्यत्वञ्च फल-श्रवणादवगन्तव्यम् । तच्च स्कन्दपुराणे,—

“शिवञ्च पूजयित्वा योजागर्त्ति च चतुर्दशीम् ।

मातुः पयोधर-रसं न पिबेत् स कदाचन ॥

यदीच्छेद्वाञ्छितान् भोगान् दिवि देव-मनोरमान्† ।

आगमोक्त-विधिं कृत्वा प्राप्नोति परमं पदम् ॥

मम भक्तस्ततो देवि, शिवरात्रिमुपोषकः ।

गणत्वमक्षयं दिव्यं श्रुत्वा शिव-शामनम् ॥

सर्वान्भुक्त्वा महाभोगान् मृतोभूयो न जायते‡”—इति ॥

काम्य-व्रतस्येशानसंहितायां वर्ष-सङ्ख्या पठ्यते,—

“एवमेतद्भूतं कुर्यात् प्रतिमं बत्सरं व्रतौ ।

• द्वादशाब्दिकमेतस्याश्चतुर्विंशाब्दिकन्तु वा ॥

सर्वान् कामानवाप्नोति प्रत्ये चंद्र च मानवः”—इति ॥

* संयतेन्द्रियः,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† यदीच्छेद तथान् भोगान् दिवि देवि मनोरथान्,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

‡ अक्षय्यं,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

§ मृतोभूत्ये प्रजायते,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

नित्य-काम्य-रूपस्यास्य व्रतस्य सर्वाधिकारिकत्वमीशानसंहिताया-
मुक्तम्,—

“शिवरात्रि-व्रतं नाम सर्व-पाप-प्रणाशनम् ।

आचण्डाल-मनुष्याणां भुक्ति-मुक्ति-प्रदायकम्”—इति ।

अधिकारि-नियमाः स्कन्दपुराणे दर्शिताः,—

“माघमासे तु कृष्णा या फाल्गुनादौ चतुर्दशी ।

सा च पुण्या तिथिर्ज्ञेया सर्व-पातक-नाशिनी ॥

अहिंसा मत्यमक्रोधो ब्रह्मचर्यं दया क्षमा ।

शान्तात्मा क्रोध-हीनश्च तपस्वी ह्यनसूयकः ॥

तस्मै देयमिदं देवि, गुरु-पादानुगोयदि ॥

अन्यथा यो ददातीदं स तदा नरकं व्रजेत्”—इति ॥

उक्ताधिकारिणोऽनुष्ठेयं व्रत-स्वरूपं त्रिविधम्; उपवासो जागरणं
पूजा च । तद्रूपं नागरखण्डे,—

“उपवास-प्रभावेन वलादपि च जागरात् ।

शिवरात्रेस्तथा तस्य लिङ्गस्यापि च पूजया ॥

अक्षयान् लभते भोगान् शिव-सायुज्यमाप्नुयात्”—इति ॥

सत्यखण्डे,*—

“स्वयञ्च लिङ्गमभ्यर्च्य सोपवासः सजागरः ।

अजानन्नपि निष्पापो निषादोगणताङ्गतः”—इति ॥

अत्रेदं चिन्तयते । किमेता उपवास-जागर-पूजाः व्रतस्य स्वरूपे

* सत्यखण्डे,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

ख्या* विकल्प्यन्ते, उत समुच्चयन्ते†,—इति । तत्र, विकल्प्यन्ते,—
ते तावत्प्राप्तम् । कुतः ? एकैकस्यैवेतर-निरपेक्षतया विधानात् । तथा
, स्कन्दपुराणे केवलोपवास-विधिः पठ्यते,—

“अखण्डित-व्रतो यो हि शिवरात्रिमुपोषयेत् ।

सर्वान् कामानवाप्नोति शिवेन सह मोदते”—इति ॥

तथा, केवल-जागरणं पठ्यते,—

“कस्मिन्पुण्य-विशेषेण व्रत-हीनोऽपि यः पुमान् ।

जागरं कुरुते तत्र स रुद्र-समतां व्रजेत्”—इति ॥

तथा, केवल-पूजा पठ्यते,—

“यः पूजयति भक्त्येवमनेक-फलतां व्रजेत्”—इति ।

तस्मात्, उपवासादयस्तथोऽपि विकल्प्यन्ते । यदि, नागरखण्ड-सङ्घा-
खण्डयोः समुच्चय-विधिरस्तीत्युच्यते ; तर्हि, प्रत्येकं वा समुदायोवा
यथेष्टमनुष्ठीयताम्,—इति प्राप्ते ब्रूमः । वैश्वानरविद्योपासन-न्यायेन
समुदायएवानुष्ठेयः । तस्य च न्यायस्य मंग्राहकावेतौ श्लोकौ भवतः,—

“वैश्वानरमुपास्तेऽत्र प्रत्येक-समुदायतः ।

विकल्पः, समुदायोवा नियतोऽद्विविधाद्विधः ॥

विकल्पः,—इति चेन्नैवं समुदाय-प्रशस्तितः ।

अवयव्यानुवादेन प्रत्येकोक्त्युपपत्तितः”—इति ॥

अयमर्थः । कन्दोगैरास्मायते, “वैश्वानरमुपास्ते”—इति । विद्युज्जोका-

* खेख्या,—इति नास्ति वि० क० पुस्तकयोः ।

† समुच्चिताएव,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ सख,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

दित्यवाख्याकाशोदकपृथिवी-रूपैः षड्भिरवयवैरूपेतोऽवयवी सर्वात्मको-
बिराट्पुरुषोवैश्वानर-शब्द-वाच्यः । तत्र संशयः; किं विद्युल्लोका-
द्यवयवा अवयवी च प्रत्येकं विकल्पेनोपास्यः, उतावयव्येव नियमे-
नोपास्यः,—इति ।

विकल्पः,—इति तावत्प्राप्तम् । कुतः? द्विविधस्य विधेः श्रूयमाण-
त्वात् । प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रद्युम्नजनवुडिलोद्दालक-नामभिः षड्भि-
र्महर्षिभिः क्रमेण विद्युल्लोकादयः षडवयवाः प्रत्येकमुपासिताः । तद्वृ-
त्तान्त-कथन-परेषु वाक्येषु षण्णामवयवानां प्रत्येकमुपास्ति-विधयोनिय-
मास्तु, फलसहिता उपलभ्यन्ते । पुनश्चान्ते षड्भ्यस्तेभ्यो महर्षिभ्योऽश्वपती-
राजा समुदायोपास्तिमवाचत । अतोद्विविध-विधि-बलेन यथेच्छं
विकल्पः,—इति प्राप्ते ब्रूमः,—

समुदायएवात्र नियमेनोपासितव्यः । कुतः? प्रशस्तत्वात्* । अवयवो-
पास्ति-वाक्यान्यवयुत्यानुवाद-रूपत्वेनाप्युपपद्यन्ते । तस्मात्, समुदाय-
एवोपास्यः,—इति राड्डान्तः ।

अनेन न्यायेन प्रकृतेऽप्युपवासादीनां त्रयाणां समुदायस्यैव व्रत-
रूपत्वम् । ननु, कचिदुपवासादि-त्रयं विधाय पुनः पक्षान्तर-रूपे-
णापवास-व्यतिरिक्तं द्वयं पद्यते,

“अथवा शिवरात्रिं च पूजा-जागरणैर्मयेत्”—इति ।

नायं दोषः । अथवेत्यनुकल्पोपक्रमेणाश्रय-विषयत्वोपपत्तेः । अत्र
व्रते विहितानां त्रयाणां परस्परमङ्गाङ्गिभाव-बोधक-प्रमाणाभावादाग्ने-

* प्रशस्तत्वात्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

यादि-षड्यागवत्प्रत्येकं काल-संवन्ध-विधानात् फल-संवन्धाच्च* सम-
प्राधान्यं द्रष्टव्यम् । अस्यैवोपोदलकं लिङ्गमभिधीयते । सुम्भकस्य
भद्राश्व-जन्म प्राप्तवतोदुर्वाससा सह संवादे पश्यते,—

“कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां न किञ्चिन्मृगमाप्तवान् ।

अण्वपि प्राण्याचार्यं† रुधा सम्पीडितोऽवसत्”॥

इत्युपक्रम्य,—

“धनुः कोट्या हतान्येव बिल्व-पत्राणि मामद ।

पतितानि महाराज, शम्भोः शिरसि भूतले ॥

तत्रैव तस्थौ राजेन्द्र, सर्वरात्रमतन्द्रितः ।

रात्रिघ्नेषं स्थितोऽद्याधः स्रग्भट्टिरधोमुखः‡ ॥

प्रभाते विमले जाते दृष्ट्वा तत्रैव शङ्करम् ।

बिल्व-पत्रैर्मरश्रेष्ठ, कन्द-मूलैश्च पारितः” —इति ॥

एतस्मिन् यथोक्त-तिथिं तिर्णेतुं इदं विचार्यते । किं व्रतान्तरेष्वि-
वात्राण्युदयास्तमय-वेधश्चादर्शयः, किं वा प्रदोष-वेधः, आहोस्वित्
निशीथः वेधः,—इति । तत्र, पूर्वोदयस्य त्रयोदशी-वेधः परेद्युरस्तमये
दर्श-वेधः,—इत्युदयास्तमय-वेधोयुक्तः, तस्य व्रतान्तरेषु कृत्वात्, कृत्वा
• च कलयादलीयस्वात् । मेवम् । सामान्यादिशेषस्य बलीयस्वात्—
सामान्यरूपोद्भूतदयास्तमय-वेधः, सर्व-तिथिषु सर्व-व्रतेषु समानप्रवृत्त-
मानत्वात्, विशेषरूपौ प्रदोष-निशीथ-वेधौ, कृष्णचतुर्दशी-लक्षणे

* फलविधानाच्च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† प्राण्यार्यं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ स्रग्भट्टिरनामिषः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ समानत्वात्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

तिथि-विशेषे शिवरात्र्याख्यं व्रत-विशेषमुपजीव्य प्रप्रवृत्तात् । एतदेवा-
भिप्रेत्य ईशानसंहितायामुक्तम्,—

“उदयेऽन्विताः कचिद्ग्राह्याः कचिदस्तमयेऽन्विताः ।

व्रतिभिस्तिथयोयस्मात् वर्जयित्वा व्रतन्विदम्”—इति ॥

अस्मिंस्तु व्रते प्रदोष-वेधोवायुपुराणे दर्शितः,—

“त्रयोदशस्तगे सूर्ये च तस्यैव नाडिषु ।

भूत-विद्धा तु या तत्र शिवरात्रि-व्रतं चरेत्”—इति ॥

स्त्यन्तरेऽपि,—

“प्रदोष-व्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रि-चतुर्दशी ।

रात्रौ जागरणं यस्मान्नस्मात्तां समुपोषयेत्”—इति ॥

कामिके,—

“आदित्यास्तमये काले अस्ति चेद्या चतुर्दशी ।

तद्रात्रिः शिवरात्रिः स्यात् सा भवेदुत्तमोत्तमा”—इति ॥

निशीथ-वेधोनारदीयसंहितायां दर्शितः,—

“अर्द्ध-रात्रयुता यत्र माघ-कृष्णचतुर्दशी ।

शिवरात्रि-व्रतं तत्र सोऽश्वमेध-फलं लभेत्”—इति ॥

स्त्यन्तरेऽपि,—

“भवेद्यत्र त्रयोदश्यां भूत-व्याघ्रा महाविशा ।

शिवरात्रि-व्रतं तत्र कुर्याज्जागरणं तथा”—इति ॥

ईशानसंहितायाम्,—

“माघ-कृष्णचतुर्दश्यामादिदेवोमहानिशि ।

शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटि-सूर्य-सम-प्रभः ॥

तत्काल-व्यापिनी याद्या शिवरात्रि-व्रते तिथिः ।

अर्द्धरात्रादधस्योर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी ॥

तन्निधावेव कुर्वीत शिवरात्रि-व्रतं व्रती ।

अर्द्धरात्रादधस्योर्ध्वं* नास्ति† यत्र चतुर्दशी ॥

नैः‡ तत्र व्रतं कुर्यादायुरैश्वर्य-हानिदम् ।

व्याप्यार्द्धरात्रं यस्यान्तु लभ्यते सा‡ चतुर्दशी ।

तस्यामेव व्रतं कार्यं मत्प्रसादार्थिभिर्नरैः ॥

पूर्वेद्युर्वा परेद्युर्वा महानिशि चतुर्दशी ।

व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्याद्व्रतं नरः ॥

लिङ्गाविर्भाव-काले तु व्याप्ता याद्या चतुर्दशी ।

तदूर्ध्वाधोऽम्बिता भृता सा कार्या व्रतिभिः सदा ॥

मम प्रियकरी क्षेपा माघ-कृष्णचतुर्दशी ।

महानिशाऽम्बिता या तु तत्र कुर्यादिदं व्रतम्”—इति ॥

एवं सति, पूर्वेद्युरेव वा परेद्युरेव वा यत्र प्रदोष-निशीथोभय-व्याप्ति-
स्तत्र व्रतमाचरणीयम् । पूर्वेद्युरेवोभय-व्याप्तौ स्कन्दपुराणे पद्यते,—

“त्रयोदशी यदा देवि, दिनभुक्ति-प्रमाणतः ।

आगरे शिवरात्रिस्थाननिशि पूर्णं चतुर्दशी”—इति ॥

दिनभुक्तिरस्तमयः । परेद्युरेवोभय-व्याप्तौ कामिके पद्यते,—

“निशा-द्वये चतुर्दश्यां पूर्वा त्याज्या परा शुभा”—इति ।

* नार्द्धरात्रादधस्योर्ध्वं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† युक्ता,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ या,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

दिन-द्वयेऽप्युभय-व्याप्तिस्तु न सभाव्यते, याम-द्वय-वृद्धेरभावात् ।
 दिन-द्वयेऽप्युभय-व्याप्त्यभावेऽपि न सभाव्यते, याम-द्वय-क्षयस्याभा-
 वात् । एकैकस्मिन् दिने एकैक-व्याप्तौ तु कथमिति चेत् । उच्यते ।
 सा ह्येवं प्रसज्यते ; पूर्वोद्युर्निशोथ-व्याप्तिः परेद्युः प्रदोष-व्याप्तिः,—इति ।
 तत्रैक-व्याप्तेर्दिन-द्वये समानत्वेऽपि जया-योगस्य प्रशस्तत्वाद् दर्श-योगस्य
 निन्दितत्वाच्च पूर्वोद्युरेवोपवामः । जया-योग-प्राशस्त्यं चानेक-वचनैरा-
 दृतत्वादवगम्यते । तथाच स्कन्दपुराणे पठ्यते,—

“कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रि-चतुर्दशी ।

एताः पूर्व-यताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥

जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।

पूर्व-विद्वैव कर्त्तव्या तिथि-भान्ते च पारणम् ॥

श्रावणी दुर्गमवती तथा दुर्वाष्टमी च या ।

पूर्व-विद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम्”—इति ॥

“जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्रा-जयाऽन्विते”—इति च ।

नामखण्डे,—

“माघ-फाल्गुनयोर्मध्ये अमिता या चतुर्दशी ।

अनङ्गेन समायुक्ता कर्त्तव्या सा सदा तिथिः”—इति ॥

पद्मपुराणे,—

“अर्द्धमात्रात् पुरस्ताच्चेज्जया-योगोयदा भवेत् ।

पूर्व-विद्वैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिव-प्रियैः”—इति ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते,—

“रुद्र-घृतेषु सर्वेषु कर्त्तव्या सम्पत्नी तिथिः ।

अन्येषु व्रत-कल्पेषु पर-युक्तामुपावसेत्”—इति ॥

दश-योग-निन्दा च स्कन्दपुराणे दर्शिता,—

“महतामपि पापानां दृष्टा वै निःकृतिः पुरा ।

न दृष्टा कुर्वतां पुंसां कुह-युक्तां तिथिं शिवाम्”—इति ॥

अन्यान्यपि यानि कानिचिद्दर्श-योग-निन्दा-वचनानि तत्र तत्र स्मर्यन्ते, तानि सर्वाण्यस्मिन्निषेधे योजनीयानि । यदा पूर्वद्युर्निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्ता चतुर्दशी परेद्युः क्षय-वशान्निशीथादर्वागेव समाप्ता, तदा पूर्वद्युः प्रदोष-निशीथ-व्याप्त्योरुभयोरप्यसम्भवात्परेद्युः प्रदोष-व्याप्तेरेकस्याः सद्भावाच्च पर-विद्धैव ग्राह्या । एतदेवाभिप्रेत्य स्मर्यते,—

“माघामिते भृत-दिनं कदाचि—

दुपैति योगं यदि पञ्चदश्या ।

जया-प्रयुक्तां न तु जातु कुर्या—

च्छिदस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्य”—इति ।

यदा पूर्वद्युः प्रदोषादूर्ध्वं प्रवृत्ता चतुर्दशी परेद्युः क्षय-वशात् प्रदोषादर्वागेव समाप्ता, तदा परेद्युर्व्याप्ति-द्वयाभावात् पूर्वद्युर्निशीथ-व्याप्तेः सद्भावाज्जया-योगाच्च पूर्वद्युरेवोपवासः ।

अत्रायै विवेकः सम्पन्नः । दिन-द्वये निशीथ-व्याप्तौ तदव्याप्तौ च प्र-दोषव्याप्तिर्नियामिका । तथा, दिन-द्वयेऽपि प्रदोष-व्याप्तौ तदव्याप्तौ च निशीथ-व्याप्तिर्नियामिका । एकैकस्मिन् दिने एकैक-व्याप्तौ जया-योगोऽनियामकः,—इति ।

अस्य शिवरात्रि-व्रतस्याहोरात्र-माध्यन्तनाहनि रात्रौ च मन्त्रे साधारणे सति अहर्वेधमुपेक्ष्य प्रदोष-निशीथयोरेव कुतः शास्त्राणां पक्ष-

पातः,— इति चेत् । रात्रेरत्र प्रधानत्वादिति ब्रूमः । तत्-प्राधान्ये
चोपपत्तिः स्कन्दपुराणे पथ्यते,—

“निशि भ्रमन्ति भूतानि शक्तयः शूलभृद्यतः ।

अतस्तस्यां त्रयोदश्यां सत्यान्तत्-पूजनं भवेत्”—इति ॥

तस्यां त्रयोदश्यामिति व्यधिकरणे सप्तम्यौ । तथाचायमर्थः सम्पद्यते,
त्रयोदशी-निशीथे तस्यां चतुर्दश्यां विद्यमानायां शिव-पूजनं भवेत्,—
इति ।

नागरखण्डेऽपि,—

“माघमासस्य कृष्णायां चतुर्दश्यां सुरेश्वर ।

अहं यास्यामि भृष्टे रात्रौ नैव दिवा कलौ ॥

लिङ्गेषु च समस्तेषु चरेषु स्थावरेषु च ।

संक्रमिष्याम्यसन्दिग्धं वर्षपाप-विशुद्धये ॥

रात्रौ तस्यां हि मे पूजां यः करिष्यति मानवः ।

मन्त्रैरेतैः सुरश्रेष्ठ, विपापः स भविष्यति”—इति ॥

सा च शिवरात्रि-चतुर्दशी त्रिधा भवति ; एकतिथ्यात्मिका, तिथि-
द्वयात्मिका, तिथि-त्रयात्मिका च,—इति । तत्र सूर्यादयमारभ्य प्रवृत्ता
परिदोदयपर्यन्तैकतिथ्यात्मिका । सा वेध-दोषाभावात् प्रशस्ता ।
तिथि-द्वयात्मकत्वञ्च द्वेधा भवति ; जया-योगेन, दर्श-योगेन च ।
तत्र* योग-द्वयमेकैकस्मिन् विषये प्रशस्तम् । स च विषय-विशेषः
पूर्वमेवादातः । तिथि-त्रयात्मकत्वन्वतिप्रशस्तम् । एतदेवाभिप्रेत्य
पुराणे पथ्यते,—

* तच्च,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“त्रयोदशी-कलाऽथेका मध्ये चैव चतुर्दशी ।

अन्ते चैव सिनीवाली त्रिस्पृश्यां शिवमर्चयेत्”—इति ॥

यथा त्रिस्पृशी प्रशस्ता, तथा वार-विशेषेण योग-विशेषेण च प्रशस्ता भवति । तथा च स्कन्दपुराणे पद्यते,—

“माघ-कृष्ण-चतुर्दश्यां रवि-वारोयदा भवेत् ।

भौमोवाऽथ भवेद्देवि, कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥

शिव-योगस्य योगे वै तद्भवेदुत्तमोत्तमम् ।

शिवरात्रि-व्रतन्वेतत्तद्भवेदुत्तमोत्तमम्”—इति ॥

ननु, यदा पूर्व-विद्धायामुपवासस्तदा परेद्युः किन्तिथ्यन्ते पारणं भवति किं वा तिथि-मध्ये? शास्त्रन्तु पक्ष-द्वयेऽपि समानम् । तत्र, तिथ्यन्त-पारण-वचनानि पूर्वमुदाहृतानि । तिथि-मध्य-पारण-वचनन्तु स्कन्दपुराणे पद्यते,—

“उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यान्तु पारणम् ।

कृतैः सुकृत-लक्षैश्च लभ्यते वाऽथवा न वा ॥

ब्रह्मा स्वयं चतुर्वक्त्रैः पञ्चवक्त्रैस्तथाऽप्यहम् ।

सिक्थे सिक्थे फलं तस्य शक्नोवक्तुं न पार्वति ॥

• ब्रह्माण्डोदर-मध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।

संस्थितानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते ॥

तिथीनामेव सर्वामामुपवास-व्रतादिषु ।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद्विना शिव-चतुर्दशीम्”—इति ॥

वाढम् । अस्ति हि द्विविधं शास्त्रम्, तस्य च द्विविधस्य शास्त्रस्य प्रतिपत्नकरणोक्त-न्यायेन व्यवस्था द्रष्टव्या । यदा याम-त्रयाद्वर्गागेव

चतुर्दशी परिसमाप्यते, तदा तिथ्यन्ते पारणम् । यदा तु चतुर्दशी
याम-त्रयमतिक्रामति, तदा चतुर्दशी-मध्ये पूर्वाह्णे पारणं कुर्यात् ।

इति चतुर्दशी-निर्णयः ।

अथ पञ्चदशी निर्णीयते ॥

सा द्विविधा ; पौर्णमास्यमावास्या च । तत्र, पौर्णमास्यां परस्पर-
विरुद्धानि वाक्यानुपलभ्यन्ते । तत्र, पर-विद्धायाग्राह्यत्वं पुराणे पश्यते,—

“भूत-विद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या प्रतिपद्युता ।

पौर्णमासी व्रतारम्भे मनुजैः फलकाङ्क्षिभिः”—इति* ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च उपोष्याः स्युः पराऽन्विताः”—इति ।

पद्मपुराणे,—

पूर्व-विद्धा तु कर्त्तव्या सप्तमी व्रतिभिर्नरैः ।

पौर्णमास्यामह्नीपाल, परायानियमाङ्गता†”—इति ॥

पर-विद्धा-निषेधः पूर्व-विद्धा-विधिश्च ब्रह्मपुराणे,—

* ‘पुराणे पश्यते’—इत्यादि, ‘इति’—इत्यन्तं नास्ति मु० पुस्तके ।

† मुद्रितपुस्तके वचनमिदं, नोपोष्यं तिथिपञ्चकमित्यनन्तरं पठि-
तम् । तत्र च, ‘पौर्णमासी महीपाल’—इति तृतीयचरणे पाठः ।

“षष्ठ्येकादशमावास्या पूर्व-विद्धा तथाऽष्टमी ।

पूर्णमा पर-विद्धा च नोपोष्यन्तिथि-पञ्चकम्”—इति ।

पूर्व-विद्धा-ग्राह्यत्वञ्च युग्मवाक्ये “चतुर्दश्या च पूर्णमा”—इति ।

एवं परस्पर-विरोधे सति या व्यवस्था, सा ब्रह्मवैवर्त्ते दर्शिता,—

“पूर्व-विद्धा न कर्त्तव्या अमावास्या च पूर्णमा ।

वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ, सावित्री-व्रतमुत्तमम्”—इति ॥

सावित्री राज-कन्या, तथा चीर्णं व्रतं सावित्री-व्रतम् । तच्च भवि-
थोत्तरपुराणे दर्शितम्,—

“कथयामि कुल-स्त्रीणां महिम्नावर्द्धनं परम् ।

यथा चीर्णं व्रतं पूर्वं सावित्र्या राज-कन्यया”—इति ॥

एतच्च पौर्णमास्याममावास्यायां च विहितम् । तस्मिन् व्रते पूर्वविद्धा
ग्राह्या, व्रतान्तरे पूर्व-विद्धा न कर्त्तव्या, किं तु पर-विद्धैव कर्त्तव्येति
परस्पर-विरुद्धस्य शास्त्र-द्वयस्य व्यवस्था । यदा तु चतुर्दश्यष्टादश-
नाड़िका भवति, तदा सावित्रीव्रतमपि तत्र परित्याज्यम् ।

“भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरान्तिथिम्”—इति स्मृतेः ।

योऽयं पौर्णमासी-निर्णयः, स एवामावास्यायामप्यवगन्तव्यः । तत्रापि
सावित्री-व्रतं पूर्व-दिने कर्त्तव्यं व्रतान्तराण्युत्तरदिने । अस्याञ्च व्यवस्थाम्नां
ब्रह्मवैवर्त्त-वचनं पूर्वमुदाहृतम् । स्कन्दपुराणेऽपि,—

“भूत-विद्धा मिनौवाली न तु तत्र व्रतञ्चरेत् ।

वर्जयित्वा तु सावित्री-व्रतं तु शिखिवाहन”—इति ॥

एवं च सति, युग्म-शास्त्रं सावित्रीव्रत-व्यतिरिक्तं पु व्रतेषु द्रष्टव्यम् ।

प्रचेताअपि,—

“नाग-विद्धा तु या षष्ठी सप्तम्या च युताऽष्टमी ।

दशम्येकादशी विद्धा त्रयोदश्या चतुर्दशी ॥

भूत-विद्धाऽप्यमावास्या न ग्राह्या मुनि-पुङ्गवैः ।

उत्तरोत्तर-विद्धास्ताः कर्त्तव्याः काठकी श्रुतिः—इति ॥

पद्मपुराणेऽपि,—

“षष्ठ्यष्टमी तथा दर्शः कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।

एताः पर-युताः कार्याः पराः पूर्वेण संयुताः”—इति ॥

यत्तु नारदीयपुराणे,—

“दर्शं च पौर्णमासश्च पितुः सांवत्सरं दिनम् ।

पूर्व-विद्धमकुर्वाणेनरकं प्रतिपद्यते”—इति ॥

तत्सावित्रीव्रत-विषयं श्राद्ध-विषयं वा । अमावास्यायामिव पौर्ण-
मास्यामपि श्राद्धं विहितम् । तथा च पितामहः,—

“अमावास्या-व्यतीपात-पौर्णमास्यष्टकासु च ।

विद्वान् श्राद्धमकुर्वाणः प्रायश्चित्तीयते हि सः”—इति ॥

अमावास्या-श्राद्धस्य च पार्वणरूपत्वमपराहस्य तत्कर्म-कालत्वं कुत-
पस्य प्रारम्भ-कालत्वमित्येतत्तितयं प्रतिपत्करणे प्रत्याब्धिक-निर्णये प्रप-
ञ्चितम् । तथा सति, अपराहस्य कर्म-कालत्वात् पूर्वोदुरेव वा परेदुरेव
वाऽपराह-व्यापिन्यमावास्या ग्रहीतव्या । तत्रापराहव्यापिन्याः पूर्व-तिथे-
र्ग्राह्यतामाह हारीतः,—

“यस्यां सन्ध्या-गतः सोमोमृणालमिव दृश्यते ।

अपराह्णे तु या तस्यां पिण्डानां करणं भुवम्”—इति ॥

यत्तु कार्ष्णाजिनिनोक्तम्,—

“भूत-विद्वाममावास्यां मोहादज्ञानतोऽपिवा ।

आद्ध-कर्मणि ये कुर्युस्तेषामायुः प्रहीयते”—इति ॥

तदपराह-व्याप्यभाव-विषयं द्रष्टव्यम् । अपराह-व्यापिन्याउत्तर-
तिथेर्ग्राह्यतामाह हारीतः,—

“अपराहः पितृणान्तु या ऽपराहानुयायिनी ।

सा ग्राह्या पितृ-कार्ये तु न पूर्वाऽस्तानुयायिनी”—इति ॥

उभयत्रापराह-व्यापित्वं द्वेधा भिद्यते ; एकदेशेन, कात्स्न्येन चेति ।
एकदेश-व्याप्तिश्च द्वेधा भिद्यते ; वैषम्येण, साम्येन चेति । तत्र, वैषम्येणै-
कदेशव्याप्तौ महत्त्वेन निर्णेतव्यम् । तथा च स्मृतिः,—

“अपराह-द्वय-व्यापिन्यमावास्या यदा भवेत् ।

तत्रान्यत्व-महत्त्वाभ्यां निर्णयः पितृ-कर्मणि”—इति ॥

महत्येव ग्राह्येत्यभिप्रायः । स च शिवराघव-संवादे स्पष्टमभिहितः,—

“अन्याऽपराहे त्याज्याऽमा*ग्राह्या स्याद्याऽधिका भवेत्”—इति ॥

साम्येनैकदेश-व्याप्तौ खर्वादि-शास्त्रेण निर्णयः । साम्येनोभयत्रैकदेश-
व्याप्तिश्च तत्तिथि-गतैर्वृद्धि-क्षय-साम्यैस्त्वेधा भिद्यते । तथा हि । पूर्वद्युर-
पराहस्य द्वितीय-घटिकामारभ्य परेद्युरपराहस्य पञ्च-घटिका-पर्यन्तं
• यदा तिथिर्वर्तते, तदा पूर्वापराहस्य प्रथम-घटिकां द्वितीयापराहस्य
चरम-घटिकां विहाय शिष्टासु पञ्चसु वर्तमानत्वात्साम्येनैकदेश-व्याप्ति-
र्भवति । तिथिश्च तदा, घटिका-चतुष्टयेन वर्द्धते । यदा च पूर्वापराहस्य
चरमघटिकायामुत्तरापराहस्य च प्रथम-घटिकायान्तिथिर्वर्तते, तदा-

* त्याज्या सा,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

ऽपि साम्येनैकदेश-व्याप्तिर्भवति । घटिका-चतुष्टयेन तदा तिथिः क्षीयते ।
यदा पूर्वापराह्णस्य चरम-घटिका-त्रये द्वितीयापराह्णस्य च प्रथम-घटिका-
त्रये तिथिर्वर्तते, तदा साम्येनैकदेश-व्याप्तिस्तदवस्था । तिथिस्तु न वर्द्धते
नापि क्षीयते किन्तु समैव । ईदृशे विषये खर्व-दर्प-वाक्यान्निर्णयः । तच्च
खर्वादिकां सर्व-तिथि-साधारण्येन प्रवृत्तत्वादमावास्यायामपि प्रवर्तते ।
तथा, अमावास्यायामेव* विशेषेण शिवराघव-संवादे सएवार्थोदर्शितः,—

“अमावास्या तु या हि स्यादपराह्ण-द्वयेऽपि सा ।

क्षये पूर्वा, परा वृद्धौ, साम्येऽपि च परा स्मृता”—इति ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि,—

“तिथि-क्षये सिनीवाली तिथि-वृद्धौ कुहर्मता ।

साम्येऽपि च कुरूर्ज्ञेया वेद-वेदाङ्ग-वेदिभिः”—इति ॥

चतुर्दशी-मिश्रा सिनीवाली, प्रतिपन्मिश्रा कुरूः । तथा च व्यासः,—

“दृष्ट-चन्द्रा सिनीवाली नष्ट-चन्द्रा कुरूर्मता”—इति ।

कात्स्न्येनाभयचापराह्ण-व्याप्तावपि तिथि-वृद्धित्वात् कुरूरेव ग्राह्या ।
यदा दिन-द्वयेऽप्यपराह्णं न स्पृशति, तदा साम्यनग्निक-भेदेन व्यवस्था
द्रष्टव्या ।

तदाह जावालिः,—

“अपराह्ण-द्वयाव्यापी यदि दर्शस्तिथि-क्षये ।

आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुरूर्मता”—इति ॥

आदि-शब्दात् स्त्री-गुह्येऽपि ग्रहणम् । तदाह लौगालिः,—

* अमावास्यायामपि,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृ-कर्मणि ।

स्त्रीभिः पूरैः कुलैः कार्या तथाचानग्निकैर्द्विजैः”—इति ॥

एवं शास्त्रार्थे व्यवस्थिते सति, यानि ब्रह्मविधानि वाक्यानि, तानि सर्वाणि प्रोक्तेष्वमावास्या-भेदेष्वन्यतम-विषयत्वेन यथायोगं योजनीयानि । तथाहि । तत्र, तावद्वैधायनवाच्यं,—

“मध्याह्नात्परतोयत्र चतुर्दश्यनुवर्त्तते ।

सिनीवाली तु सा ज्ञेया पितृ-कार्ये तु निष्फला”—इति ॥

वृहस्पतिरपि,—

“मध्याह्नाद् या त्वमावास्या परस्तात् संप्रवर्त्तते ।

भूत-विद्धा तु सा ज्ञेया न सा पञ्चदशी भवेत्”—इति ।

अत्र, मध्याह्नादूर्ध्वमपराह्णमतिक्रम्य परस्तादमावास्या प्रवर्त्तते,— इति व्याख्येयम् । तदेतद्वचन-द्वयं परेद्युरेवापराह्ण-व्याप्तौ योजनीयम् । यत्तु कात्यायनवचनम्,—

“पिण्डान्वाहार्यकं आहुं क्षीणे राजनि ब्रस्यते ।

वासरस्य तृतीयेऽंशे नातिसन्ध्या-समीपतः”—इति ॥

पिण्डानां पिण्डपितृयज्ञाद्भूतानामनु पश्चादाह्रियते क्रियते,—इति ‘पिण्डान्वाहार्यकं आहुं सामावास्यं, तत् क्षीणे राजनीदौ कर्त्तव्यम्’ ‘वासरस्य तृतीयेऽंशे’ इत्यनेनेष्वमृतोऽपराह्णः सायाह्ण-महितोऽभिधीयते । ‘नातिसन्ध्यासमीपतः’—इति सायाह्णस्य प्रतिषेधे मध्यपराह्णः कर्मकाल-त्वेन परिगृह्यते । तथा च, कर्म-काल-व्यापिनौ तिथिर्याज्ञेत्युक्तम् । तच्च-न्दुक्षयस्य चतुर्दश्यष्टमे प्रहरे प्रारम्भः, अमावास्यायाः सप्तमे प्रहरे समाप्तिः । तदेतदुभयं कात्यायनवाच्यं,—

“अष्टमेश्चे चतुर्दश्याः क्षीणोभवति चन्द्रमाः ।

, अमावास्याऽष्टमांशे च पुनः किल भवेदणुः”—इति ।

यत्तु जावालिनोक्तम्,—

“प्रतिपत्स्वयमावास्या पूर्वाह्न-व्यापिनी यदि ।

भूत-विद्वैव सा कार्या पित्र्ये कर्मणि सर्वदा”—इति ॥

अत्र, ‘पूर्वाह्न-व्यापिनी’—इति विशेष-कथनादपराह्न-व्यापित्वं नास्तीत्यवगम्यते । तादृशी च द्विविधा; पूर्वद्युरपराह्न-व्यापिनी, तद्रहिता च । आद्यपक्षे सर्वैरपि भूतविद्वैव कार्या । द्वितीयपक्षे साग्निकैरेव भूत-विद्वद्वा कार्या । यत्तु हारीतेनोक्तम्,—

“पूर्वाह्ने चेदमावास्या अपराह्ने न चेत्तु सा ।

प्रतिपद्यपि कर्त्तव्यं श्राद्धं श्राद्धविदोविदुः”—इति ॥

तद्विवस-द्वयेऽप्यराह्न-व्यापित्वाभावे सति निरग्नि-विषयम् । यदपि . हारीतेनोक्तम्,—

“भूत-विद्वद्वाऽप्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रिताऽपि वा ।

पित्र्ये कर्मणि विद्वद्भिर्ग्राह्या कुतपकालिकी”—इति ।

तदेकोद्दिष्ट-विषयम् । एकोद्दिष्टस्य कुतप-प्राधान्यं प्रतिपत्प्रकरणे प्रपञ्चितम् । यदा । प्रतिपन्मिश्रायाऽप्यपराह्न-व्यापित्वाभावे निरग्नि-कैरपि हेयत्वाशङ्कायां ग्राह्यत्वे कुतप-व्याप्तिरनुकल्पत्वेनाभिधीयते । अपराह्न-व्याप्तिः पार्वणे मुख्यकल्पः, कुतप-व्याप्तिरनुकल्पः । तथा च, मुख्यासम्भवेऽनुकल्पस्योपादेयत्वान्निरग्नि-प्रतिपन्मिश्रिता गृहीतुं शक्यते । भूत-विद्वद्यान्तु, कुतप-कालिकत्वे सत्यापराह्निकत्वमर्थ-सिद्धम् । तथा सति, मुख्यानुकल्पयोरुभयोरपि सद्भावात्कुतपस्य प्रारम्भ-

कालत्वाच्च प्रात्याब्धिक-प्रकणोदाहृत-देवतादि* वचनानुसारेण कर्मो-
पक्रमोपसंहार† व्याप्तिर्दर्शिता भवति । तच्चात्र दृष्टान्तोपन्यस्यते ।
यथा, कुतप-व्यापिनौ भूत-विद्धोपादेया; तथा, प्रतिपदिद्धाऽपि
कुतप-व्याप्त्योपादेया भवति । तच्च बोधायनब्राह्मणम्,—

“घटिकैकाऽप्यमावास्या प्रतिपत्सु न चेत्तदा ।

भूत-विद्धैव सा याज्ञा दैवे पित्र्ये च कर्मणि”—इति ॥

प्रतिपत्सु घटिकैकाऽपि कर्म-काष्ठ-संवन्धिनौ यदि न स्यादित्यर्थः ।
तदेतद्वचनं पूर्वद्युरेवापराह्ण-व्याप्तौ द्रष्टव्यम् । अस्मिन्नैव विषये जाबालि-
राह,—

“प्रतिपत्स्त्वप्यमावास्या पूर्वाह्ण-व्यापिनौ यदि ।

भूत-विद्धैव सा याज्ञा पित्र्ये कर्मणि सर्वदा”—इति ॥

यत्तु हारीतवचनम्,—

“कन्या-मकर-मीनेषु तुलायां मिथुने तथा ।

भूत-विद्धैव सर्वेषां पूज्या भवति यत्नतः”—इति ॥

तद्व्रत-विषयम् । तथा च जाबालिः,—

“तुलायां मिथुने मीने कन्यायां मकरेऽप्यमा ।

भूत-विद्धा व्रते याज्ञा शेषेषु प्रतिपद्युता”—इति ॥

इति पञ्चदशीनिर्णयः ।

* देवतामि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† उपक्रमोपसंहारकान्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

अथेष्टिकालो निर्णयिते ।

नचेष्टेः प्रतिपदि कर्त्तव्यतया पूर्व-प्रकरणेन कुतोऽयं नाभिहितः,—
इति शङ्कनीयम् । पर्व-चतुर्थांशस्यापि प्रतिपददेष्टि-कालत्वात् । पर्व-
प्रतिपत्सन्धि-सापेक्षत्वाच्च । अतः, पर्व-निर्णयानन्तरमस्य निर्णयस्याव-
सरः,—इतीदानीं निर्णयिते । अत्रेदं स्मिन्व्यते । किं पर्व-प्रतिपदोः सन्धि-
रिष्टिकालः, किं वा, सन्धेरुभौ पार्थ्वौ ? इति । तदर्थं प्रथमं सन्धि-स्वरूपं
निरूपणीयम् । तन्निरूपणञ्च पर्व-भेदाधीनम् । अतः, पर्व-भेदो नि-
रूप्यते । पर्व च द्विविधः, पौर्णमास्यमावास्या चेति ।

ननु, प्रतिपदमारभ्य चतुर्दश्यन्तानान्तिथीनां शुक्ल-कृष्ण-पक्षयो-
र्नास्ति नाम-भेदः, पञ्चदश्यान्तु किमर्थोऽयं नाम-भेदः,—इति चेत् ।
तयोर्विशेष-स्वभाव-ज्ञापनयेति ब्रूमः । प्रथम-द्वितीयादिनां चन्द्रकलानां
मध्ये यत्सङ्ख्याका कला वर्द्धते, तत्सङ्ख्याका शुक्लपक्षे तिथिः व्यवह्रियते ।
कृष्ण-पक्षेऽपि क्षीयमाणायास्तस्याः कलायानाम्ना तन्तिथि-व्यवहारः ।
तेन न्यायेनाक्य-तिथेरपि पक्ष-द्वये पञ्चदशीत्येव व्यवहारः । तच्च,
शुक्लाद्यां पञ्चदश्यां चन्द्र-मण्डलं स्व-कलाभिः सर्वात्मना पूर्यते । सेयं
मण्डल-परिपूर्तिः पूर्णिमेत्यनेन नाम्ना ज्ञायते । तदुक्तं ब्रह्माण्ड-
संहितापुराणयोः,—

“कला-क्षये व्यतिक्रान्ते दिवा पूर्णौ परस्परम् ।

चन्द्रादित्यौ पराक्षे तु पूर्णत्वात्पूर्णमा स्रता”—इति ॥

अत्रः परोभागः पराक्षः, सूर्यास्तमयकालः,—इत्यर्थः । तच्च, यथा

इति सवर्ण-मण्डलः सप्तमेति, तथोत्तरक्षणे चन्द्रः सवर्ण-मण्डलः
 नुदेतीति दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिक-भावं विवक्षित्वा उभयोरादित्य-चन्द्रयो-
 रन्यासः । यथा, मण्डल-पूर्णत्व-विवक्षया पूर्णिमाशब्दः प्रयुज्यते, तथा,
 मास-पूर्णत्व-विवक्षया-पौर्णमासीशब्दः प्रयुज्यते । तदुक्तं भविष्योक्ते,—

“पौर्णमासी महाराज, सोमस्य दयिता तिथिः ।

पूर्णिमासोभवेद्यस्मात्पौर्णमासी ततः स्मृता”—इति ॥

पूर्णिमाऽमावास्यायोर्विकल्पन मासान्तत्वं मास-प्रस्तावे दर्शितम् ।
 अमावास्यात्यनेन मासो बहुवोऽर्थाः कथ्यन्ते । तच्चाभाशब्दस्य चत्वारो-
 ऽर्थाः; सहभावः, कन्या, सूर्य-रश्मिः, चन्द्र-कला चेति । वसुशब्दस्य च
 चत्वारोऽर्थाः । इन्द्रसुन्द्रः पितृविशेषः निवासश्चेति । तत्र, सहभाव-
 वाचिनमभाशब्दमिन्द्र-वाचिनं वसुशब्दश्चोररौकृत्य निर्वचनमेवं प्रव-
 र्त्तते । अमा वसुरस्यामित्यमावास्याति ।

अयमर्थः । वृत्र-वधानान्तरं प्रेषितेन्द्र-समागमे सन्तुष्टा देवाः परस्पर-
 मवोचन्त । अमाऽस्माभिः सहायमिन्द्रो निवसतीति । अतस्तस्य दिनस्या-
 मावास्यात्वमिति । सोऽयमर्थः शतपथ-ब्राह्मणे दर्शपूर्णमास-प्रकरणे श्रूयते ।
 “ते देवा अभवन् अमा वै नोऽद्य वसुर्वसति योनः प्रावाप्सीत्”—इति ।
 तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि विस्पष्टमयमेवार्थः श्रूयते । “इन्द्रो वृत्रं हत्वा परं
 परावतमगच्छदपराधमिति मन्यमानस्तन्देवाः प्रेषमैच्छन्”—इत्या-
 रभ्य पद्यते । “सोऽमावास्यां प्रत्यागच्छन्तं देवा अभिसमगच्छन्तामा वै
 नोऽद्य वसुर्वसतीतीन्द्रो हि देवानां वसु तदमावास्याया अमावास्या-
 त्वम्”—इति । परं पगावतम् अत्यन्तदूरदेशमित्यर्थः । अपराधन्द्रो-
 ऽमकावम् ।

यदा, वसुशब्दश्चन्द्रवाची, तदाऽप्यमाशब्दस्य वाच्यं सहभावमेवो-
ररीकृत्यैवं निर्वक्तव्यम् । पश्वौषधीभिः सह चन्द्रोवसत्यस्यां रात्रावित्य-
मावास्या । अयमर्थः शतपथ-ब्राह्मणे श्रूयते । “एष वै सोमोराजा-
देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः, सयत्रैष एतां रात्रिं न पुरस्तात् पश्चाद्बुधे
तदिमं लोकमागच्छति । स इह पश्वौषधीरनुप्रविशति स वै देवानां
वस्त्रं ह्येषां तद्यदेष एतां रात्रिमिहामा वसति तस्मादमावास्या
नाम”—इति । तथा, बृहदारण्यकेऽपि, चन्द्रं प्रकृत्य पठ्यते । “सोऽमा-
वास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः
प्रातर्ज्जायते”—इति ।

अमा-वसु-शब्दौ यदा कन्या-पितृ-वाचिनौ, तदानीमेवं निर्वक्तव्यम् ।
अमां वसुर्नैच्छदस्यां रात्रावित्यमावास्या । अमाशब्दाभिधेया काचि-
त्कन्या तस्यां रात्रौ वसुनामानं पितरं वब्रे । स च पिता धर्म-लोपा-
ह्नीतः सन् तां कन्यां नैच्छत् । सोऽयमितिहासः पद्मपुराणेऽवगम्यः ।

अमा-वसु-शब्दौ यदा सूर्यरश्मि-निवासवाचिनौ, तदा तदनुसारेण
निर्वचनं स्कान्दे नागरखण्डे पठ्यते,—

“अमा नाम रवेरश्मिः सहस्र-प्रमुखः स्मृतः ।

यस्य वै* तेजसा सूर्यः प्रोक्तस्त्रैलोक्य-दीपकः ॥

तस्मिन् वसति येनेन्दुरमावास्या ततः स्मृता”—इति ॥

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि,—

“अमा नाम रवेरश्मिश्चन्द्र-लोके प्रतिष्ठिता ।

* यस्यायै,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

यस्मात्सोमोवसेत्तस्याममावास्या ततः स्रता"—इति ॥

अमा-वसु-शब्दयोः सहभाव-निवास-वाचित्वमाश्रित्य मत्स्य-वायु-
ब्रह्माण्डपुराणेषु निर्वचनं कृतम्,—

“अमा वसेतामृचे तु यदा चन्द्र-दिवाकरौ ।

एषा पञ्चदशी रात्रिरमावास्या ततः स्रता"—इति ॥

अमाशब्दस्य चन्द्र-कला-वाचित्वं स्कान्दे दर्शितम्,—

“अमा षोडश-भागेन देवि-प्रोक्ता महाकला"—इति ॥

तां कलामुपजीव्य निर्वचनं भगवतौपुराणे दर्शितम्,—

“कलाऽवशेषोमिःक्रान्तः प्रविष्टः सूर्य-मण्डलम् ।

अमायां विद्यते यस्मादमावास्या ततः स्रता"—इति ॥

अमावास्या-शब्द-पर्यायोदर्श-शब्दोऽपि द्विधा निरुच्यते । सूर्याचन्द्र-
मयौ परस्परं पश्यतोऽत्रेति दर्शः । तदुक्तं मत्स्यपुराणे*,—

“आश्रित्य ताममावास्यां पश्यतः सममागतौ ।

अन्योन्यं चन्द्र-सूर्या तौ यदा तद्दर्शयन्त्यते"—इति ॥

न दृश्यते चन्द्रोऽत्रेति द्वितीयं निर्वचनम् । यद्यपि तदानीमदर्शइति
वक्तव्यं, तथापि विपरीत-लक्षणया दर्शः,—इत्युच्यते । तदेतद्गृहाचार्यै-
रुक्तम् । “शूरे कातरशब्दवत्"—इति । चन्द्रादर्शनस्य शतपथ-वाक्येन
पूर्वमुदहृतम् । “स यत्रैष एतां रात्रिं न पुरस्तात् पश्चाद् ददृशे"—
इति । अदर्शने च कारणं सूर्याचन्द्रममोर्गत्यन्त-सृष्टिकर्षः । सति च
तस्मिन् सृष्टिकर्षे, महता मौरेण तेजसा चान्द्रतेजोऽभिभूयते । अतएव,

* मत्स्यवायुपुराणयोः—इति वि० पुस्तके पाठः ।

लक्षणा,—इति ब्रूमः । यथा गङ्गायां घोषः,—इत्यत्र गङ्गाशब्दः प्रवाहेऽ-
मुपपन्नस्तत्समीपं तीरं लक्षयति, तथा सन्धिशब्दोऽपि पार्श्व-द्वयं लक्षयतु ।
अतएव श्रुत्यन्तरम् । “सन्धिमभितोयजेत”—इति । बौधायनोऽपि,—

“सूक्ष्मात् सन्धि-कालस्य सन्धेर्विषयउच्यते ।

सामीप्यं विषयं प्राहुः पूर्वेणाप्यपरेण वा”—इति ॥

अत्र, पूर्वापर-शब्दाभ्यां सन्धेः प्राचीनं पर्व-दिनं पराचीनं प्रतिपदि-
मज्ञाभिधीयते । तत्र, पूर्वस्मिन् पर्व-दिने याग-प्रारम्भः, उत्तरस्मिन् प्रति-
पदिने याग-समाप्तिः । अन्वाधानमिधाबर्हिः-सम्पादनमग्नि-परिग्रहउप-
सृष्टरणश्चेत्येवमादिः प्रयोगः प्रारम्भः । स पूर्वधुरनुष्ठेयः । तथा च तैत्ति-
रीय-ब्राह्मणे श्रूयते । “पूर्वधुरिधाबर्हिः करोति, यज्ञमेवारभ्य गृही-
त्वोपवसति”—इति । शतपथ-ब्राह्मणेऽपि । “पूर्वधुरग्निं गृह्णाति उत्तर-
महयजति”—इति ।

तत्राग्नि-ग्रहणं नामाध्वर्युणा आहवनीय-गार्हपत्य-दक्षिणाग्निषु,
‘ममाग्ने वर्चः’—इत्यादिभिर्ध्वग्निः समिदाधान-लक्षणेऽन्वाधाने क्रिय-
माणे पार्श्ववर्त्तिना यजमानेन “अग्निं गृह्णामि,—इत्यादीनां मन्त्राणां
पठनम् । तदिदं पर्वदिनं क्रियते । प्रतिपदिने तु “कर्मणोवान्देवेभ्यः”—
इत्यादिभिरध्वर्युर्हस्तप्रक्षालन-तण्डुलनिर्वाप-पुरोडाशप्रदानादिलक्षणं
प्रयोगं करोति । तदिदं यजनम् । एतदेवाभिप्रेत्य गोभिलश्चाह,—
“पक्षान्ताउपवसत्याः पक्षादयोऽभियष्टव्याः”—इति ॥ अत्रोपवासशब्दे-
नान्युपसृष्टणादर्विवक्षितः । तस्मिन् क्रियमाणे यजमानसमीपे देव-
ताणां निवासात् । तदेतत्तैत्तिरीय-ब्राह्मणे दर्शितम् । “उपास्मिन्
शोचक्ष्यमाणे देवतावसन्ति य एवं विद्वानग्निमुपसृणाति”—इति ।

उपवासशब्दाभिधेयस्य पर्वदिने कर्त्तव्यस्यान्वाधानादेः पर्वणि चतुरंशवति आद्यास्तयोऽन्नाविहितः कालः । न तु चतुर्थांशः । यागस्य तु पर्व-चतुर्थांशः प्रतिपदंशास्तयश्च विहितः कालः । न तु प्रतिपदश्चतुर्थांशः । तदेतदाह सौगातिः,—

“चीनंशानौपवस्यस्य यागस्य चतुरोविदुः ।

द्वावंशावुत्सृजेदन्धौ यागे च व्रत-कर्मणि”—इति ॥

तमेतं दशकालं यज्ञपार्ष्णोऽप्याह,—

“पञ्चदशाः परः पादः पञ्चादेः प्रथमास्तयः ।

कालः पार्वण-यागे स्यादयाम्ये तु न विद्यते”—इति ॥

सङ्ग्रहतातपोऽपि,—

“पर्वण्यश्चतुर्थांशश्चाद्याः प्रतिपदस्तयः ।

यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मनीषिभिः”—इति ॥

अत्र, “प्रातर्”—इति विशेषणात् सूर्योदयस्योपरि मुख्य-कर्त्तव्यं.

याग-कालइत्युक्तं भवति । प्रतिपदश्चतुर्थांशं निषेधति कात्यायनः,—

“न यष्टव्यं चतुर्थांशे यागैः प्रतिपदः कश्चित् ।

रक्षांसि तद्विलुप्यन्ति श्रुतिरेवा समान्तरा”—इति ॥

तदेवं पर्वण्यन्वाधानादिकं प्रतिपदि चेष्टिरिति सन्धि-पार्ष्णयोः प्रारम्भ-परिसमाप्ती व्यवस्थिते । यदा पर्व-प्रतिपदावुदयमारभ्य पूर्ण-तिथी भवतः, तदा न सन्देहएव । यदा तु खण्ड-तिथी, तदा तु निर्णयोऽभिधीयते । तत्र गोभिलः,—

“आवर्त्तने यदा सन्धिः पर्व-प्रतिपदोर्भवेत् ।

तदहर्यागइत्येत परतस्तेत् परेऽहनि ॥

पर्व-प्रतिपदोः सन्धिरवागावर्त्तनाद्यदि ॥

तस्मिन्नहनि यष्ट्यं पूर्वद्युस्तदुपक्रमः ।

आवर्त्तनात्परः सन्धिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः ।

परेद्युरिष्टिरित्येष पर्व-द्वय-विनिश्चयः”—इति ॥

आवर्त्तनमङ्गोमध्य-भागः । लौगाक्षिरपि,—

“पूर्वाङ्गे वाऽथ मध्याङ्गे यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तत्र पूर्वद्युस्तदहर्यागद्व्यते ॥

अपराङ्गऽथवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्य तस्मिन्नहनि स्रोभूते यागद्व्यते”—इति ॥

एषु वचनेषु मध्याङ्गादि-शब्दायौगिकाः, न तु पञ्चधा विभागमाश्रित्य प्रवृत्ताः । तथा सति “अङ्गोमध्यं मध्याङ्गः”—इति व्युत्पत्तेरावर्त्तनं मध्याङ्ग-शब्देनाभिधीयते । अतएव, गोभिलेनावर्त्तनशब्दः प्रयुक्तः ।

ज्ञातातपेनापि मध्यमशब्दः प्रयुक्तः,—

“पूर्वाङ्गे मध्यमे वाऽपि यदि पर्व समाप्यते ।

तदोपवासः पूर्वद्युस्तदहर्यागद्व्यते”—इति ॥

अङ्गः पूर्वाभागः पूर्वाङ्गः । अङ्गोऽपरोभागोऽपराङ्गः । अतस्ताभ्यां शब्दाभ्यामावर्त्तनात् पूर्वोत्तर-भागावभिधीयेते । वाजसनेयिनान्तु विशेष-माह भाष्यार्थ-संग्रहकारः,—

“मध्यन्दिनात् स्यादहनौह यस्मिन्

प्राक् पर्वणः सन्धिरियं हतौया ।

सा खर्विका वाजसनेयिमत्या

तस्यामुपोष्याऽथ परेद्युरिष्टिः”—इति ॥

आवर्तनादूर्ध्वमस्तमयादर्वाग्यदा सन्धिर्भवति, तदाऽहःसन्धिमती तिथिः प्रथमा । रात्रौ सन्धिस्तेत् सा तिथिर्द्वितीया । ते उभे अपेक्ष्य पूर्वार्द्धे सन्धिमती पर्वतिथिस्तृतीया भवति । तस्यां तृतीयार्था तिथौ पर्वकालस्याल्पत्वात् सा खर्विकेत्युच्यते । शाखान्तराध्यायिनामी-
दृशे विषये पूर्वद्युरन्वाधानादिकिं सन्धितिथाविष्टिः । वाजसनेयिनां तु सन्धितिथावन्वाधानमुत्तरतिथाविष्टिः । एवं सति, वाजसनेयिनां न कापि सन्धिदिनात् पूर्वद्युरन्वाधानादिकमस्ति । सोऽयं विशेषः ।

आवर्त्तने ततः पुरा वा यदि सन्धिर्भवति, तदा वाजसनेयि-व्यति रिक्तानां पर्वचतुर्थ्यांशे दृष्टिः प्राप्नोति । तत्र विशेषमाह गार्ग्यः,

“प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यते ।

पुनः प्रणीय कृत्स्नेष्टिः कर्त्तव्या यागवित्तमैः” इति ॥

पर्वणश्चतुर्थ्यांशः प्रतिपदस्त्वयोऽंशाश्च याग-कालत्वेन विहिताः । तच्च, पर्व-चतुर्थ्यांशस्य विषयउदाहृतः । प्रतिपदंशानां विषयउदाह्रियते । उषःकाले सन्धौ, प्रतिपदः प्रथमांशोयाग-कालः । निशीथे सन्धौ, द्वितीयोऽंशः । रात्रि-प्रारम्भे सन्धौ, तृतीयांशः ।

ननु, अनेन न्यायेनापराद्धे सन्धौ प्रतिपदचतुर्थ्यांशस्य प्रयोग-कालत्वं प्राप्नोति । तच्च प्रतिषिद्धं, “न यष्ट्यं चतुर्थ्येऽंशे”—इति श्रुतेः । अत-
स्तादृशे विषये यागएव लुप्येत,—इति चेत् । मैवम् । वृद्धशातातपेन, प्रतिप्रसवाभिधानात्,—

“सन्धिर्यद्यपराद्धे स्याद्यागं प्रातः परेऽहान ।

कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थ्यपि न दुष्यति”—इति ॥

एवं तर्हि, प्रतिषेधोनिर्षिषयः स्यादिति चेत् । मैवम् । सद्यस्काश-

विषये चरितार्थत्वात् । तच्च विषयं दर्शयति कात्यायनः,—

“सन्धिश्चेत् संगवादूर्ध्वं प्राक् चेदावर्त्तनाद्रवेः ।

सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्काल-विधौ तिथिः—इति ॥

भाष्यार्थसंग्रहकारोऽपि,—

“अम्बाहितिश्चास्तरणोपवासाः

पूर्वेद्युरेते खलु पौर्णमास्याम् ।

आवर्त्तनात् प्राग्यदि पर्व-सन्धिः

सद्यस्तु* यागः क्रियते समस्तः”—इति ॥

आर्पणम्बोऽपि । “पौर्णमास्यामम्बाधानपरिस्तरणोपवासाः सद्योवा सद्यस्कालायां सर्वं क्रियते”—इति । सङ्गवावर्त्तनयोर्मध्ये पौर्णमासी-प्रतिपदोः सन्धौ सति, पूर्वोदाहृतैर्वचनैः सन्धि-दिनात् पूर्वद्युरम्बाधाना-दिकं प्राप्तम् । तच्च सद्यस्काल-वाक्यैः सन्धि-दिने उल्लिख्यते ।

ननु, ईदृशे विषये सन्धि-दिनात्परदिने यागउल्लिख्यताम् । तथा सत्य-पराङ्मादि-सन्धिष्विवाम्बाधान यागयोर्दिनभेदोभविष्यति । अस्ति चात्र दृष्टान्तः, वाजसनेयिनामीदृशे विषयेऽम्बाधानोत्कर्षे सति यागस्या-प्युल्लिख्यताम् । मैवम् । अन्वय-व्यतिरेक-रूपाभ्यां विधि-निषेधाभ्यामस्याः शङ्कानिवारितत्वात् । तत्र, सद्यस्काल-विधयोऽन्वयरूपाः । प्रति-पञ्चतुर्यांश-प्रतिषेधाव्यतिरेकरूपाः । एवञ्च सति, प्रतिषेध-वाक्यं साव-काशं भवति ।

अभावास्यायां विशेषमाह वृद्धशातातपः,—

“द्वितीया चिमुल्लर्त्ता चेत् प्रतिपद्याऽऽ पराङ्गिकी ।

* तदैव,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

अन्वाधानं चतुर्दशां परतः सोम-दर्शनात्”—इति ॥

सोऽयं विशेषोनाश्वत्थानापस्तम्ब-विषयः । किं तु बौधायन-मता-
मुष्ठादि-विषयः । अतएव बौधायनः,—

“द्वितीया चि-मुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्याऽऽ पराङ्गिकी ।

अन्वाधानं चतुर्दशां परतः सोम-दर्शनात् ॥

चतुर्दशी चतुर्यामा अमावास्या न दृश्यते ।

शोभूते प्रतिपद्येत्यात् पूर्वां तत्रैव कारयेत् ॥

चतुर्दशी च सम्पूर्णा द्वितीया सय-कारिणी ।

चरुष्टिरमायां स्याद्भूते कथ्यादिकी क्रिया”—इति ।

एतेषां वचनानामयमर्थः । अङ्गि चतुर्दशी सम्पूर्णा, अस्तमयादर्वाग-
मावास्या स्वल्पा । ततएवापराङ्ग-व्याप्तभावाच्छ्राद्धायान्वाधानाय वा
पूर्वाङ्करीत्या यद्यपि निमित्तभावं न भजते, तथापि प्रतिपदि द्विती-
यायां सत्यां चन्द्रस्य दृश्यमानत्वान्तर्दशने चेष्टेर्निषिद्धत्वात् प्रतिपद्-
युतायाममावास्यायामिष्टिः, स्वल्पामावास्यापेतायां चतुर्दशां श्राद्धा-
न्वाधानादिकं कर्त्तव्यम्,—इति । एतदेवाभिप्रेत्य स्मृत्यन्तरे,—

“आदित्येऽस्तमिते चन्द्रः प्रतीच्यामुद्दिद्याद्यदि* ।

प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात् पञ्चदशां यजेत्तदा”—इति ॥

बृहवसिष्ठोऽपि,—

“इन्द्रौ निरुप्ते पयसि पुरस्तादुदिते विधेः ।

यद्वैगुण्यं ऋते तस्मिन् पश्चादपि हि तद्भवेत्”—इति ॥

* यदा,—इति मु० पुनर्न के पाठः ।

अस्यायमर्थः । यदा सम्पूर्ण-चतुर्दश्यामविचारेणामावास्था-बुद्धिं कृत्वा
ऽन्वाधानादिकं कृत्वा हविर्निर्वापं करोति, कृते तस्मिन्नुषःकाले पूर्व-
स्थान्दिशि चन्द्रमाउदेति, तदा न.दर्श-कर्म भवितुमर्हति । दर्शकालस्या
प्राप्तत्वात् । किन्तु कालापराधं निमित्तीकृत्य दर्श-देवताअपनीय
दात्रादिगुण-विशिष्टान्यन्यादि-देवतान्तराण्युद्दिश्य हविः-प्रक्षेपोविहितः ।
तदेतत्तैतिरीय-ब्राह्मणे श्रूयते । “यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा-
अभ्युदेति तण्डुलान् विभजेद् ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाश-
मष्टाकपालं कुर्याद्ये स्यविष्टास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं ये क्षोदिष्टा-
स्तान् ऋषावे शिविपिष्ठाय शृते चरुं”—इति । सोऽयं दृष्टान्तः ।
हविषि निरुप्ते सति तत ऊर्ध्वं पूर्वस्थान्दिशीन्दाबुद्धिते सति दर्श-कर्म-
विधेर्यद्वैगुण्यमुक्करीत्या व्यवस्थितम्, तदेव वैगुण्यं होमदिने पश्चिमदिशि
चन्द्रेदये भवति—इति । एतदेव बौधायन-मतमुपोद्वलयति श्रुतिः ।
“यस्मिन्नहनि पुरस्तात्पश्चात् सोमेन दृश्यते तदह्यजेत”—इति ।
अयमर्थः । सिनीवाल्यां पुरस्ताच्चन्द्र-दर्शनं भवति, द्वितीया-युक्तायां
प्रतिपदि पश्चाच्चन्द्रोदृश्यते, तयोर्भयोर्मध्य-वर्त्तिन्यां कुक्कां द्विविधमपि
चन्द्र-दर्शनं नास्ति, अतस्तस्मिन्दिने यष्टव्यम्,—इति । चन्द्र-दर्शनापे-
क्षायां शुक्ल-प्रतिपदि यागानुष्ठाने प्रायश्चित्तमाह कात्यायनः,—

“यजनीयेऽहि सोमस्येदारुण्यां दिशि दृश्यते ।

तत्र व्याहृतिभिर्ज्जत्वा दण्डं दद्याद्विजातये”—इति ॥

चन्द्र-दर्शन-राहित्यमेवाभिप्रेत्य बौधायन-कारिकासु पश्यते,—

“इष्टेरलं प्रतिपदादिभवास्तु नाशः

सप्ताष्ट वा यत्र भवन्ति तस्यात् ।

क्षीणासु नाडीषु दिनस्य पूर्वः

कल्पोऽथ वृद्धौ च भवेद्वितीयः”—इति ।

अयमर्थः । अमावास्या-तिथेः संवन्धिनीषु नाडीषु क्षीणासु सतीषु तस्मिन्दिने अस्तमयात् पूर्वं प्रतिपत्-संवन्धिन्योनाथः सप्ताष्ट वा यदि भवन्ति, तदा तद्दिनमिष्टेरलं योग्यम् । सोऽयमेकः पक्षः । अमावास्या प्रतिपदौ यदा वर्द्धते, तदा द्वितीयः कल्पोभवेत् ; अमावास्यायामन्वा-धाय सोम-दर्शन-रहिते प्रतिपदिने यागः कर्त्तव्यः,—इति । सत्य-क्षरेऽपि,—

“अर्वागस्तमयाद् यत्र द्वितीया तु प्रदृश्यते ।

तत्र यागं न कुर्वीत श्वादेवास्तु पराङ्मुखाः”—इति ॥

बौधायन-मतानुसारिणामन्वाधामवर्द्ध-आद्धमपि स्वल्पामावास्यो-पेतायां चतुर्दश्यां कर्त्तव्यम् । तथा च बौधायनेनोक्तम्,—

“यदा चतुर्दशीयामन्तुर्गीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या क्षीयमाणा तदैव आद्धमाचरेत् ॥

चतुर्दश्यां चतुर्थ्यामे अमा यत्र न दृश्यते ।

श्वाभृतं प्रतिपद् यत्र भृतं कव्यादिकौ क्रिया”—इति ॥

चतुर्थ्यामे अमावास्या सम्पूर्णा न दृश्यते, किन्त्ववमाने स्वल्पाः सा च परदिने क्षीयते, तदानीं चतुर्दश्यां आद्धमाचरेत् ।

ननु, चन्द्र-दर्शनेपेतायां प्रतिपदि इष्टिः समाम्नाता । तथा च शतपथ-ब्राह्मणम् । “यदहः पश्चाच्चन्द्रमाभ्युदेति तदह्यजन्निमौ-ल्लोकानभ्युदेति”—इति । तैत्तिरीयब्राह्मणमपि । “एषा वै सुमना-नामेष्टिर्यमभि यजमानं पश्चाच्चन्द्रमाभ्युदेत्यस्मिन्नेवासं लोकं समृद्धि-

भवति”—इति । अयमर्थः । येयमिष्टिश्चन्द्र-दर्शनेपेते दिने क्रियते, सेयमिष्टिः सुमनःशब्द-वाच्या, तादृशीमिष्टिं कृतवन्तं यं यजमान-मभिलक्ष्य तस्मिन्नेव दिने पश्चाच्चन्द्रमाउदेति, तस्मै यजमानायास्मिन् लोके समृद्धिर्भवतीति । बाढम् । तदेतच्छ्रुति-द्वयं बौधायन-मतानुसारि-व्यतिरिक्त-विषयम् । एतदेवाभिप्रेत्य प्रतिपञ्चतुर्थांशे यागउदाहृतः ।

ननु, बौधायन-व्यतिरिक्तानामपि चन्द्र-दर्शन-योग्यं द्वितीया-युतं प्रतिपद्दिनमिष्टौ निषिद्धम् । तथा च स्मृतिः,—

“पर्वणोऽंशे चतुर्थे तु कार्या नेष्टिर्दिजेत्तमैः* ।

‡ द्वितीया-सहितं यस्मात् दूषयन्त्याश्वलायनाः”—इति ॥

तदेतदावर्त्तन-तत्पूर्वकालयोः सन्धौ सति द्रष्टव्यम् । अपराह्णादि-सन्धिषु पर्वचतुर्थस्येष्टावप्राप्तत्वात् । तदेवं प्रकृतिरूपायादृष्टेः कालो-निरूपितः । विहृतेस्तु कालोनिरूप्यते । तत्र कात्यायनः,—

“आवर्त्तनात् प्राग्यदि पर्वसन्धिः

कृत्वा तु तस्मिन् प्रकृतिं विहृत्याः ।

तत्रैव यागः परतोयदि स्यात्

तस्मिन् विहृत्याः प्रकृतेः परेषुः”—इति ॥

आवर्त्तने ततः पुरा वा पर्वसन्धौ तस्मिन् सन्धि-दिने प्रथमं† प्रकृति-यागं कृत्वा पश्चाद्विहृतिसंवन्यौ यागः कर्त्तव्यः । यथावर्त्तनात्परतः सन्धिः, तदा केवल-विहृति-यागः सन्धिदिने कर्त्तव्यः, प्रकृतियागस्तु सन्धिदि-

* कर्त्तव्येष्टिर्दिजेत्तमैः,—इति सु० पुस्तके वाठः ।

† प्रथमं,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

नात्परेद्युरनुष्ठेयइत्यर्थः । आवर्त्तने, ततः पूर्वकासे, परकासे वा सन्धि-
रित्येतेषु चिष्वपि पक्षेषु सन्धिदिनएव विकृतेरनुष्ठानम् । प्रकृतेस्तु
पूर्वोक्तरीत्या सन्धिदिने परेद्युस्तानुष्ठानं व्यवतिष्ठते । इष्टीनां सर्वाणां
दर्शपूर्णमासौ प्रकृतिः । “ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः”—
इत्यादयः काण्डान्तर-पठिताः काम्येष्टयोर्विकृतयः । तच्च, “प्रकृतिवदि-
कृतिः कर्त्तव्या”—इति न्यायेन विकृतीनामपि सन्धिदिनात् परेद्युः
कदाचिदनुष्ठानं प्राप्तं, तदेतदुदाहृतेन वचनेन निवार्यते ।

इष्टि-विकृति-न्यायः पशुविकृति-सोमविकृतयोरपि द्रष्टव्यः । पशूनां
सर्वेषामग्नीषोमीयः पशुः प्रकृतिः । “वायव्यं श्वेतमासभेत* भूति
कामः”—इत्यादयः काण्डान्तर-पठिताः काम्यपशवोर्विकृतयः । सोम-
यागानां सर्वेषामग्निष्टोमः प्रकृतिः । उक्थषोऽग्नितिराचादयः विकृतयः ।
त्रिविधानामिष्टि-पशु-सोम-विकृतीनां पर्येव कालः । तदेतदापस्तम्ब-
ब्राह्मणम् । “यदीक्षा यदि पशुना यदि सोमेन यजेत, सोऽमावास्यायां*
पौर्णमास्यां वा यजेत”—इति ॥ अत्रापि पूर्ववत् प्रतिपदि कदाचि-
दिष्टि-प्राप्तौ तद्वाच्यत्वे पुनः कालोविधीयते । तस्माद्विकृतीनां पर्येव
कालः,—इति स्थितम् ।

ननु, प्रकृतेर्यथोक्त-कालात्कालान्तरं कश्चित् स्मर्यते,—

“षोडशेऽह्न्यभीष्टेष्टिर्मध्या पञ्चदशेऽहनि ।

चतुर्दशे जघन्येष्टिः पापा सप्तदशेऽहनि”—इति ॥

अयमर्थः । पूर्वं प्रतिपदिमारभ्य गणनायामागामि प्रतिपदिनं षोडशं

* अमावास्यायां,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

भवति । तत्रेष्टिरभीष्टोत्तमा । ततः पूर्वस्मिन् पञ्चदशे दिने मध्यमा । ततः पूर्वस्मिन् चतुर्दशेऽहनि जघन्या । तदेवं काल-त्रयं विहितम् । उत्तम-कालात् षोडशदिनादूर्ध्ववर्त्तिनि सप्तदशे दिने प्रतिषिद्धा । वाढम् । तत्रोत्तम-मध्यम-पक्षौ शास्त्रीयौ । तिथीनां वृद्धिचयाभावे सत्युत्तमः पक्षः प्राप्नोति । एकस्मिन् दिने क्षीणे सति मध्यमः पक्षः प्राप्नोति । जघन्य-पक्षस्तु न शास्त्रीयः । दिन-द्वय-चयाभावात् । अतो जघन्य-शब्दे निषेध-विवक्षया प्रयुक्तः, न तु पक्षान्तर-विवक्षया* ।

ननु, तिथि-वृद्धाविष्टेः सप्तदशी तिथिः कदाचिद्भवति, तत्कथं, “पापं सप्तदशेऽहनि”—इति प्रतिषेधः । नायं दोषः । अन्य-तिथि-वृद्धौ यदा षोडशदिने अमावास्या दशघटिका सप्तदशदिने प्रतिपदवृद्धते, तदानीं प्रतिपदतुर्थांशस्येष्टि-कालत्व-भ्रान्त्याऽनुष्ठानं प्रसक्तं वचनेन निवार्यते† । तच्च न्याय्यं, पूर्वाह्न-सन्ध्युपेत-दिने एव दृष्टेः कर्त्तव्यत्वेन निर्णीतत्वात् । यदा तु, महत्या वृद्ध्या षोडशदिने अमावास्या सम्पूर्णा सप्तदशे दिने प्रतिपत् सम्पूर्णा, तदा न प्रतिषिध्यते ।

ननु, बौधायनेन त्रयोदश-सप्तदश-दिनयोरन्वाधानं प्रतिषिध्यते ;

“यत्रौपवसथं कर्म यजनीयात् त्रयोदशम् ।

भवेत् सप्तदशं वाऽपि तत्प्रयत्नेन वर्जयेत्”—इति ॥

अत्र, यजनीयं प्रतिपदिनमारभ्य पञ्चदशदिनमौपवसथस्य मुख्यः कालः, तिथि-क्षये चतुर्दशन्दिनम्, तिथि-वृद्धौ षोडशदिनम् । तथा

* नत्वन्तीकार्यपक्षान्तरविवक्षया,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† भ्रान्त्याऽनुष्ठानप्रसक्तावनेन वचनेन निवार्यते,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

इति, अथोदश-सप्तदशयोः प्रसक्तिरेव नास्ति, तत्कथं प्रतिषिध्यते,—
इति चेत् । एवं तर्ह्ययमप्रसक्त-प्रतिषेधो नित्यानुवादोऽस्तु । अस्ति
चाप्रसक्त-प्रतिषेधरूपो नित्यानुवादो वेदे, “न पृथिव्यां नाम्नीरीक्षे न
दिष्यमिसेतव्यः”—इति । पूर्वत्र पर्वप्रतिपदोः सन्धिमुपजीव्यान्वाधानेष्टि-
कालौ व्यवस्थापितौ । तत्र, तिथि-त्रय-वृद्धोः सन्धि-विषये किञ्चि-
द्विशेषमाह कात्यायनः—

“परेऽङ्गि घटिका-न्यूनास्तथैवाभ्यधिकास्तथाः ।

तदर्द्धकृष्या पूर्वस्मिन् द्वासे-वृद्धौ प्रकल्पयेत्”—इति ॥

लौगाक्षिर्गपि,—

“तिथेः परस्याघटिकाम्नु याः स्यु-

न्यूनास्तथा चाभ्यधिकास्तु तासाम्” ।

अर्द्धं वियोज्यञ्च तथा प्रयोज्यं

द्वासे च वृद्धौ प्रथमे दिने तत्”—इति ॥

पूर्वेद्युरमावास्या पञ्चदशघटिका परेद्युः प्रतिपदपि तावती, तदा यथा-
स्थितत्वमेवोपजीव्य सन्धिर्विश्लेष्यः । यदा प्रतिपदः षट् घटिकाः क्षीयन्ते,
तदा घटिका-त्रय-द्वासेऽमावास्यायां योजनीयः । तस्मिन् योजिते
द्वादशघटिकाऽमावास्या भवति । तदाऽऽवर्त्तनात् पूर्वं सन्धिः संस्पृश्यते ।
अनेनैव न्यायेन घटिका-त्रय-वृद्धौ योजितायामष्टादशघटिकाऽमावास्या
भवति । तथा सत्यावर्त्तनादूर्ध्वं सन्धिर्मवति । इत्येवं सन्धिं विज्ञाय
तदनुसारेणान्वाधानेष्टी अनुष्ठायते ।

* यासाम्,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† तदेवं,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

इतौष्टि-निर्णयः ।

मनु, इष्टि-कालबद्धहण-कालोऽप्यत्र निर्णेतव्यः । पर्व-प्रतिपत्-सन्ध्युपजीवनेन प्रवृत्तत्वात् । तथा च वृद्धगार्ग्यः,—

“पूर्णिमा-प्रतिपत्-सन्धौ राज्ञः सम्पूर्ण-मण्डलम् ।
यसते चन्द्रमर्कश्च दर्शप्रतिपदन्तरे”—इति॥

अश्वसिद्धान्ते,—

“यावान् कालः पर्वणः साप्तावान्* प्रतिपदादिमः ।

रवौन्दु-ग्रहणेऽनेहा स पुण्योमिश्रणाद्भवेत्”—इति ॥

अनेहा कालः । बाढम् । यद्यप्यस्ति सन्ध्युपजीवनं, तथापि निर्णेतव्यांशस्य तिथि-विषयस्याभावादस्मिन् प्रकरणे न तद्योग्यम् । कर्त्तव्य-विशेषस्तुपरितम-प्रकरणे निरूपयिष्यते ।

॥०॥ इति माधवीये काल-निर्णये द्वितीयादि-तिथि-

निर्णयाख्यं चतुर्थं प्रकरणम् ॥०॥

अथ प्रकीर्णकाख्यं पञ्चमं प्रकरणम् ।

द्वितीय-चतुर्थाभ्यां प्रकरणाभ्यां प्रतिपदाद्याः पञ्चदशमन्ताः सर्वा-
स्तिथ्योनिर्णिताः । अथ प्रकीर्णकरूपे पञ्चमप्रकरणे नक्षत्र-योगादयः†
काल-विशेषेषु कर्त्तव्य-विशेषास्तु संक्षेपेण निरूप्यन्ते । अत्रापि तिथिवत्

* तावत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† नक्षत्रविशेषादयः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

सम्पूर्ण-नक्षत्रे सन्देहाभावात् खण्ड-नक्षत्रे निर्णयोवक्ष्यते । स च निर्णयोदर्शितोविष्णुधर्मोत्तरे,—

“उपोषितयं नक्षत्रं यस्मिन्नस्मिन्निशाद्विः ।

युज्यते यत्र वा राम, निशीथे शशिना सह”—इति ॥

अत्रास्तमययोगोनिशीथयोगश्चेति योग-द्वयं प्रयोजकम् । अस्तमय-योगोमुख्यः, कल्पः, निशीथयोगोऽनुकल्पः । योग-द्वये लभ्ये सत्यनुष्ठान-मतिप्रशस्तम् । यदा तु पूर्वद्युः केवलेरनिशीथ-योगः परेद्युः केवलोऽस्त-मययोगः, तदा मुख्यकल्पानुसारेण परेद्युरेवोपवासः । तथा सति, प्रातः सङ्कल्प-काले नक्षत्र-सङ्गावोऽपि लभ्यते । निशीथे शशिना युज्यते,—इति ज्योतिःशास्त्र-सिद्धस्य शशि-योगस्य विवक्षितत्वात् नक्षत्र-सङ्गावमात्रमभिधीयते,—इत्यवगन्तव्यम् । दिनद्वयेऽप्यस्तमय-योगाभावे निशीथ-योगेन पूर्वद्युरेवोपवासः । तदाह सुमन्तुः,—

“यच्चाङ्कुरात्रादवाक् तु नक्षत्रं प्राप्यते तिथौ ।

तन्नक्षत्र-व्रतं कुर्यादतीते पारणं भवेत्”—इति ॥

मात्र तिथिष्वैकभक्त-नक्तयोर्मध्याह्न-प्रदोष-व्याप्तिभ्यां निर्णयः । किंनर्तुपवास-नक्षत्रएव तदुभयोः कर्त्तव्यता । तदुक्तं स्कन्दपुराणे,—

“तत्र उपवसेदृच्छे यन्निशीथादधोभवेत् ।

उपवासे यदृच्छं स्यात्तद्धि नक्तैकभक्तयोः”—इति ॥

यस्तु विष्णुधर्मोत्तरे,—

“सा तिथिस्तत्र नक्षत्रं यस्यामभ्युदितोरविः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत द्वास-वृद्धौ न कारणम्”—इति ॥

तदुपवास-व्यतिरिक्त-व्रतादि-विषयम् । यदपि बोधायन-वचनम्,—

“सा तिथिस्तत्र नक्षत्रं यस्यामभ्युदितारविः ।

वर्द्धमानस्य पक्षस्य हीने त्वस्तमयं प्रति”—इति ।

तत्पिह-कार्य-विषयम् ॥ यद्यपि मार्कण्डेयेनोक्तम्,—

“तन्नक्षत्रमहोरात्रं यस्मिन्नस्तमितारविः ।

यस्मिन्नुदेति सविता तन्नक्षत्रं भवेद्दिनम्”—इति ॥

तस्यायमर्थः । द्विविधो नक्षत्र-संबन्धी काल-विशेषः, अहोरात्रो दिनश्च । तत्रोदितं कर्मापि द्विविधम्, अहोरात्र-साध्यन्दिन-साध्यञ्च । उप-वासैकभक्तादिकमहोरात्र-साध्यम् । यद्यपि, विशिष्ट-काल-निष्पाद्यं भोजनमेकभक्तादेः स्वरूपं, तथापि तस्मिन्नहोरात्रे भोजनान्तरस्यैकभक्तादि-नियम-पातितया भोजनान्तर-परित्याग-सहितस्यैव भोजनस्यैकभक्तादि-स्वरूपत्वादहोरात्र-साध्यत्वमप्यविरुद्धम् । दिनमात्र-साध्यानि तु दान-व्रत-श्राद्धानि, तेषामन्येव विधानात् । तत्रोपवासादौ नाक्षत्रोऽहोरात्रोऽप्यहीतव्यः । व्रतादौ तु नाक्षत्रं दिनङ्गहीतव्यम् । अहोरात्रस्य नाक्षत्रत्वं, सूर्यास्तमयकाले नक्षत्र-व्याप्त्या सम्पद्यते । दिनस्य तु नाक्षत्रत्वं, सूर्योदये नक्षत्र-व्याप्त्या सम्भवति,—इति । यद्यपि, ‘यस्मिन्नुदेति सविता’,—इत्यत्र सूर्योदय-काले नक्षत्र-सङ्भावमात्रं प्रतीयते, न तु परिमाण-विशेषः ; तथापि, त्रि-मुहूर्त-परिमाणस्य तिथौ * कृप्त-त्वात्तदेवात्रानुसन्धेयम् ।

ननु, दान-व्रतवच्छ्राद्धेऽपि नाक्षत्र-दिन-स्वीकारे प्रातःकालमात्र-व्यापि-नक्षत्रेऽपि श्राद्धं प्रसज्येत । मैवम् । अपराहस्य श्राद्ध-काल-त्वेन तद्वाप्तेरपेक्षितत्वात् । तथा च स्मृतिः,—

* तिथिषु,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“नक्षत्रे स्फुटिते येन प्राप्तः कालस्तु कर्मणः ।

नक्षत्र-कार्याण्यत्रैव तिथि-कर्म तथैव च”—इति ॥

नक्षत्रेणैव न्यायेनैकभक्ते मध्याह्न-व्यापि-नक्षत्रं यावन्मिति शङ्क-
नीयम् । उपवास-नक्षत्रस्यैकभक्ते प्रतिपदोक्तत्वात् । यदपि सति
वचनम्,—

“तिथीनामन्तिमोभागस्तिथि-कर्मसु पूजितः ।

चक्षुषां पूर्व-भागस्तु नक्षत्र-कर्मसु पूजितः”—इति ॥

तत्र, तिथ्यन्तस्य पूज्यत्वं दान-व्रत-विषयम् । नक्षत्र-पूर्वभाग-पूज्यत्वं
उपवासादि-विषयम् । उपवासादि-व्यतिरिक्ते तु दैवे कर्मणि, नक्ष-
त्रस्याप्यन्त्यभाग-पूज्यत्वं द्रष्टव्यम् । नक्षत्र-विशेषेषु पूर्वरूपस्य लिङ्गस्य,

“श्रवणेन तु यत्कर्म उत्तराषाढ-संयुतम् ।

संवत्सर-कृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥

धनिष्ठा-संयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्भवेत् ।

तत्कर्म सफलं विशादुपाकरण-संशकम्”—

इति निषिद्धत्वात् ।

योगेषु तु कस्य चिन्निष्ठस्य पूर्वद्युर्निर्णीयमात्रं-व्याप्तिं प्रत्यसूचकत्वा-
त्सायङ्कालादि-व्याप्तिर्ग्राह्या । यदि योगः पूर्वद्युर्निर्णीयमात्रं व्याप्नुयात्*
तदा परेद्युरहनि पारणं प्राप्नुयात्, रात्रौ पारणस्य निषिद्धत्वात् ।
अतोऽह्नयेव व्यतीपान-पारणं ब्रुवच्छास्त्रं पूर्वद्युर्दित्रसे सायङ्कालादि-
योगं प्रयोजकं सूचयति । तस्माद्विष्कम्भादि-योगरूपवासादौ पूर्व-

* प्राप्नुयात्,—इति सु०.क० पुस्तकयोः पाठः ।

विद्वोयहीतव्यः, दान-व्रतयोर्द्वय-व्यापी याज्ञः, आहुत्य तु कर्म-
काल-व्यापी,—इति निर्णेतव्यम् ।

भव-बालवादि-करणानान्तिथ्यर्द्ध-परिमितत्वेन दिनद्वयाव्यापित्वात्स-
न्देहो नास्ति । तस्माद्द्वयेऽस्तमये वा यस्मिन्दिने करण-सङ्गावः, तस्मि-
न्नेव दिने तत्कर्मनुष्ठेयम् । यदा तु सायंसन्ध्यामारभ्य परेद्युर्द्वयात्प्रागेव
करणं समाप्यते, तत्र कथमिति चेत् । तदा, भद्रा-करणोक्त-न्यायेन
सर्वेषु करणेषु निर्णयः,—इति ब्रूमः । भद्रा-करणे च निर्णयो भविष्यो-
त्तरे भद्रा-व्रते पद्यते,—

“यस्मिन्दिने भवेद्भद्रा तस्मिन्नहनि भारत ।

उपवासस्य नियमकुर्यान्नारी नरोऽपि वा ॥

यदि रात्रौ भवेद्विष्टिरेकभक्तं दिन-द्वये ।

कार्यं, तेनोपवासः स्यादिति पौराणिको विधिः ॥

प्रहरस्योपरि यदा स्याद्विष्टिः प्रहर-त्रयम् ।

उपवासस्तदा कार्य एकभक्तस्ततोऽन्यथा”—इति ॥

उदयादारभ्य यावदस्तमयं विष्टि-सत्तायां नास्त्युपवासे सन्देहः ।
यदा तु प्रहरमात्रे विष्टिर्नास्ति तस्योपरि प्रहर-त्रयं विष्टिर्भवति, तदा
कृत्स्न-दिन-व्याप्तेर्भद्राया अभवादेऽपि एकदेश-व्याप्तेः सङ्गावाद् उपवासे-
ऽनुष्ठेयः । ‘अन्यथा’—इत्यनेनैकदेश-व्याप्त्यभावादेऽपि विवक्षितः । तस्मिन्
पक्षे समनन्तरातीत-वचनादिनद्वयेऽप्येकभक्तं कार्यम् । यस्तु भद्राव्रतं
सङ्कल्प्य गहोरात्रमुपोषितुं न शक्नुयात्, असौ भद्रा-युक्त-चटिकासु
भोजनमपरित्यजेत् । भद्रा-रहित-काले भुक्त्वाऽपि उपवासोक्तो हीयते ।
तथा च भविष्योत्तरे पद्यते,—

“ज्ञातः सम्पूज्य तामेव ब्राह्मणं च स्वशक्तिः ।

५तोभुञ्जीत राजेन्द्र, यावद्भद्रा न जायते ॥

अथवाऽन्तेऽपि भद्रायाः कामतोवाग्यतः शुचिः ।

न किञ्चिद्भक्षयेत् प्राज्ञोयावद्भद्रा प्रवर्त्तते—इति ॥

अक्षरमभागे यदा भद्रा-प्रवेशस्तदानौमेकदेशे भद्रा-योगिनो-
दिनस्य तद्गताईत्वादशकस्य भद्रा-प्रवेशात् प्रागेव भोजने प्राप्ते सत्यभुक्तेन
पूजादेरनुष्ठेयत्वाद्भद्रा-रहितेऽपि काले पूजादिकं न विरुध्यते । यदा
तु भद्रायाग्रन्ते भुङ्क्ते, तदा-कर्म-काल-व्याप्ति-शास्त्राद्भद्रोपेतकालएव
पूजादिकं कर्त्तव्यम् । पक्षद्वयेऽपि भद्रा-युक्त-घटिकासु न किञ्चिद्भक्ष-
येत्, तावतैव भद्रोपवासः पूर्यते ।

ववादि-करणेषु कस्यापि विशेषस्य शास्त्रेणानुक्तत्वात् भद्रायां कृत्तस्य
न्यायस्यातिक्रमे कारणाभावाच्चायमेव निर्णय-प्रकारः सर्वोऽपि योज-
नीयः । न च, तिथि-नक्षत्र-योग-करणानां पञ्चाङ्गान्तःपातिनां
निर्णयं कृत्वा तदन्तःपाती शास्त्रीय-कर्मापयोगौ वारः कुत उपेक्षितः,—
इति शङ्कनीयम् । अहोरात्र-परिमितत्वेन वासरे सन्देहाभावात् ॥

तदेवं नक्षत्र-योग-करणानि निर्णीतानि ॥

अथ संक्रान्तिर्निर्णीयते ॥

मेघादिषु द्वादशराशिषु क्रमेण सञ्चरतः सूर्यस्य पूर्वस्माद्राशेरुत्तरराशौ,
संक्रमणं प्रवेशः संक्रान्तिः । अतस्तत्तद्राशि-नाम-पुरःसरं सा संक्रान्तिर्य-
पदिष्यते । राशयश्चामी, मेघ-वृष-मिथुन-कर्कट-मिह-कन्या-तुला-
वृश्चिक-धनुर्-मकर-कुम्भ-मीन-नामकाः । तेषु द्वादशसु चत्वारि त्रिकानि
भवन्ति । तत्रैकैकस्मिंस्त्रिके क्रमेण चर-स्थिर-द्विसमावास्तयोराशयः ।

तथाच, चतुर्षु चिकेषु मध्ये ये मध्यमावृषभ-सिंह-वृश्चिक-कुम्भ-नामकाः
स्थिरराशयश्चत्वारः, तेषां विष्णुपदमिति* नाम स्मृतिषु प्रसिद्धम् ।
ये त्वन्तिमामिथुन-कन्या-धनुर्-मीन-नामकादिस्वभावाराशयस्ते षड्-
शीतिमुख-संज्ञकाः । ये पुनः प्रथमे मेष-कर्कट-तुला-मकररूपाश्च-
त्वारश्चलराशयः, तेषु मेष-तुले विषुव-संज्ञके । कर्कट-मकरावयन-
संज्ञकौ । तदेतत् सर्वं वृद्धवसिष्ठः आह,—

“अयने द्वे विषुवे द्वे चतस्रः षड्शीतयः ।

चतुस्त्रोविष्णुपद्यश्च संक्रान्त्योद्वादश स्मृताः ॥

भूषा† कर्कट-संक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने ।

विषुवे तु तुला-मेषौ गोल-मध्ये ततोऽपराः ॥

कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः ।

षड्शीतिमुखाः प्रोक्ताः षड्शीतिगुणाः फलैः ॥

वृष-वृश्चिक-सिंहेषु कुम्भे चैव रवेर्गतिः ।

एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फलैः—इति ॥

विषुवाभ्यामयनाभ्यां च युक्तं राशि-चतुष्कं‡ गोलइत्यभिधीयते ।
तत्र, मेषाख्य-विषुवस्य कर्कटाख्यायनस्य च मध्ये विष्णुपद-संज्ञकोवृषभः
षड्शीति-संज्ञकं मिथुनश्च तिष्ठति । तथा, कर्कटाख्यायनस्य तुलाख्य-
विषुवस्य च मध्ये सिंह-कन्यके । तुला-मकरयोर्मध्ये वृश्चिक-धनुषौ ।
एवमन्यदप्युदाहार्यम् । गालवोऽप्याह,—

* विष्णुपदी,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† भूषा,—इत्यन्यत्र पाठः ।

‡ राशिचक्रं,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“स्थिरभे विष्णुपदं षडशीतियुगं दितुभे तुला-मेघौ ।

विषुवन्तुर्ये दक्षिणमयनं सौम्यं मृगे सूर्ये”—इति ।

भगवद्वाच्योराशिः । स्थिरराशौ स्थिते सूर्ये सति विष्णुपदं भवति ।
द्विष्यभावराशौ सूर्ये स्थिते सति षडशीतिमुखं भवति । तुला-मेघ-इषे
सूर्ये स्थिते सति विषुवं भवति । तुर्ये कर्कटके दक्षिणायनम् । मृगे मकरे
सौम्यं सोमदिङ्नामकमुत्तरायणम् । तैरेतैः संज्ञाभेदैः राशयोव्यवह्रिय-
ते । तद्राशि-संवन्धात्तद्राशि-संक्रान्तीनामपि तान्येव नामानि । तासु च
संक्रान्तिषु होमस्नानादिकमन्त्रय-व्यतिरेकाभ्यां ज्ञातातपश्चाह,—

“संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्य-कव्यानि दातृभिः ।

तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि ॥

रवि-संक्रमणे पुण्ये न स्नायाद्यदि मानवः ।

सप्तजन्मसु रोगौ स्याद् दुःख-भागौह जायते”—इति ॥

स्नानदानादिविध्यङ्गभूते संक्रान्तिकाले मुख्यकल्पस्यासम्भवादनु-
कल्पएवादर्शयः । तदाह देवलः,—

“संक्रान्ति-समयः सूक्ष्मोदर्शयः पिणितेक्ष्णैः ।

तद्योगादप्यधसोर्ध्वं त्रिंशन्नाद्यः पवित्रिताः”—इति ॥

देशाव्यवधानादत्यन्तसंक्षिप्तयोः पूर्वोत्तर-राशयोर्मध्ये सूर्यः पूर्वराशिं
परित्यज्य यावता कालखेगेनोत्तरराशिं प्रविशति, स लेशोयोग-दृष्टिं
विना मांस-दृष्ट्या दुर्लभ्यः । अतोऽतुष्ठाने मुख्य-संक्रान्तिकालासम्भवात्
संक्रान्ति-संवन्धिनौ पूर्वोत्तरकालौ ग्रहीतव्यौ । संक्रान्तेः पूर्वोत्तरयोः
कालयोरेकैकस्मिन्निर्गटिकाः पुण्याः,—इति सामान्येनोक्तम् । तत्र
विशेषमाह वृद्धवशिष्ठः,—

“अतीतानागते पुण्ये द्वे उदग्दक्षिणायने ।

त्रिंशत्कर्कटके नाक्षोमकरे विंशतिः स्मृता”—इति ॥

उदगयनमतीतं सत्पुण्यं भवति, दक्षिणायनमनागतं पुण्यम् । त्रिंश-
दित्यादिना तदेव स्पष्टीक्रियते । कर्कटाख्याद् दक्षिणायनात् प्राचीना-
स्त्रिंशद्घटिकाः पुण्याः । मकराख्यादुत्तरायणादूर्ध्वकालीनाविंशति-
घटिकाः पुण्याः । वृहस्पतिरपि,—

“अयने त्रिंशतिः* पूर्वा मकरे विंशतिः परा ।

वर्त्तमाने तुलामेषे नाक्षस्त्रभयतोदश”—इति ॥

नचात्र त्रिंशद्घटिका-वादिना सामान्यवचनेन विरोधः शङ्कनीयः ।
सामान्यवचनस्याभ्यनुज्ञा-परत्वात् । विशेषवचनोक्तो घटिका-सङ्कोचएव
प्रशस्तः,

“यायाः सन्निहितानाक्षस्तासाः पुण्यतमाः स्मृताः”—

इति देवलेनोक्तत्वात् । केनापि निमित्तेन सन्निहित-घटिकास्त्रनुष्ठा-
नासम्भवे त्रिंशद्घटिकाः परमावधित्वेनाभ्यनुज्ञायन्ते । षडशीतिषु ततो-
ऽपि दीर्घमवधिमाह वृद्धवसिष्ठः,—

“षडशीत्यामन्तौतायां षष्टिरुक्तास्तु नाडिकाः”—इति ।

विष्णुपद्यां प्रशस्तकालं स एवाह,—

“पुण्यायां विष्णुपद्याञ्च प्राक् पञ्चादपि षोडश”—इति ।

सङ्क्रान्तीनां पूर्वोत्तरौ पुण्यकालौ निर्णीतौ । ताञ्च संक्रान्तयः
कदाचिदग्नि भवन्ति कदाचिद्रात्रौ भवन्ति । तद्भेदादनुष्ठान-भेदमाह
वृद्धवसिष्ठः,—

* विंशतिः,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“अङ्गि संक्रमणे पुष्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्तितम् ।

रात्रौ संक्रमणे भागोर्दिनार्द्धं क्षान-दानयोः ॥

अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया ।

ऊर्द्धं संक्रमणे चोर्द्धमुदयात्पहर-द्वयम् ॥

पूर्णे चेदर्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः ॥

प्राङ्गर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्ता मकर-कर्कटौ”—इति ।

अङ्गि यदा संक्रान्तिर्भवति, तदा कृत्स्नस्याहः पुण्यत्वं, रात्रौ संक्रमणे पूर्वोत्तर-दिनार्धयोः पुण्यत्वं विदधता वचनेनार्थाद्रात्रौ क्षान-दानादिकं प्रतिषिध्यते । एवं सत्युदयानन्तरभाविनि दक्षिणायने पूर्वभागे प्राशस्त्यं बाधित्वोत्तरभागेऽनुष्ठानं भवति । अस्तमय-प्राचीन-क्षण-भाविन्युत्तरायणे चोत्तर-भाग-प्राशस्त्यं परित्यज्य पूर्वभागेऽनुष्ठा-तव्यम् । उत्तर-भाग-प्राशस्त्यन्तु मध्याह्नादि-संक्रमण-विषयम् । तत्राह-न्येव हेयोपादेययोः पूर्वोत्तरभागयोः सम्भवात् । अनेनैव न्यायेन कर्कटेऽपि मध्याह्नभाविनि पूर्वभाग-प्राशस्त्यं भवति । अस्तमय-प्राचीन-भाविषु षडंशोतिमुखेऽप्युत्तरभाग-प्राशस्त्यं परित्यज्य मकर-न्यायेन पूर्वभाग-प्राशस्त्यं विधातव्यम् । उदयानन्तरभाविषु तेषु वचनान्तराविरोधेनोत्तरभागएवानुष्ठान-सम्भवात्तद्विरुद्धं पूर्वभाग-प्रा-शस्त्यं न विधीयते । उभयभागप्राशस्त्योपेतेषु विपुवद्विष्णुपदेषु मध्याह्न-भाविषु पूर्वोत्तरक वा स्वेच्छयाऽनुष्ठातव्यम् । उदयानन्तरभाविषु तेषु पूर्वभाग-प्राशस्त्यं बाध्यते । अस्तमयप्राप्तिषु तेषु उत्तरभाग-प्राशस्त्यं बाध्यते,—इति विवेकः । एतद्वचनानुसारेण यस्य संक्र-मणस्य यस्मिन् भागेऽनुष्ठानं तस्मिन्नेव भागे व्यवहिता नाशः पुण्याः,

दृषत्सन्निहिताः पुण्यतराः, अत्यन्तसन्निहिताः पुण्यतमाद्रष्टव्याः ।

यदा रात्रौ भानोः संक्रमणं भवति, तदा तस्यारात्रेः पूर्वस्य चोत्तरस्य वा दिनस्यार्द्धं प्रहरद्वयं स्नान-दानयोः पुण्यम् । कुत्र पूर्वदिनं कुत्र परदिनमिति विवक्षायां तदुभयम् अर्द्धरात्रादिति वचनेन व्यवस्थाप्यते । रात्रेरर्द्धमर्द्धरात्रः, द्वितीयप्रहरस्य चरमघटिका तृतीयप्रहरस्य प्रथमघटिकेत्येवं घटिकाद्वय-युक्तः कालः । तस्मादर्द्धरात्रादधः संक्रमणे सति पूर्वदिनमध्याह्नस्योपरितने प्रहरद्वये क्रिया कार्या । अर्द्धरात्रादूर्ध्वं संक्रमणे सति उत्तरकालीनादुदयादूर्ध्वं प्रहरद्वयं पुण्यम् । पूर्णेऽर्द्धरात्रे घटिकाद्वये संक्रान्तौ पूर्वोत्तरदिनद्वयं कृत्स्नं पुण्यम् । तदुक्तं भविष्योत्तरेऽपि,—

“संक्रमस्तु निशीथे स्यात् षड्यामाः* पूर्वपश्चिमाः ।

संक्रान्ति-कालोविज्ञेयस्तत्र स्नानादिकश्चरेत्”—इति ।

अत्रेयं व्यवस्था । अर्द्धरात्रे यदा षडशीतिः स्यात्, तदानीमेतद्वचनानुसारेण पूर्वोत्तरदिनद्वयस्य पुण्यत्वाद् यद्यप्येच्छिकोविकल्पः प्राप्नोति, तथाप्युत्तरदिने षष्टिघटिका-प्रतिपादक-प्रातिस्विक-वचनानुग्रह-लाभात्तत्रैवानुष्ठातव्यम् । विषुवयोर्विष्णुपदेषु च प्रातिस्विकवचनं न नियामकम्, तस्य वचनस्य पूर्वोत्तरभागयोः सामान्येन प्रागस्त्य-प्रतिपादकत्वात् । प्रकृतवचनं पूर्वोत्तरदिने साम्येन विधत्ते । तस्मात् पूर्वपश्चिमात्तरस्मिन्वा स्वेच्छयाऽनुष्ठानमिति विकल्प्यते । अयमयोस्तु प्रकारान्तरं वक्ष्यते ।

अयमव्यतिरिक्तासु दशसु संक्रान्तिषु मध्यरात्रादूर्ध्वं प्रहृत्तासु

* षड्यामाः,—इति पाठान्तरम् ।

परेद्युरनुष्ठानमित्यत्र न कोऽपि सन्देहः । अर्द्धरात्रात् पूर्वं प्रवृत्तासु तासु दशसु मध्ये षडशीति-व्यतिरिक्तानां षष्ठां पूर्वदिनेऽनुष्ठान-मित्यत्रापि नास्ति सन्देहः । षडशीत्यां तु प्रकृतवचनेन पूर्वद्युरनुष्ठानं प्राप्तम्, षष्टिघटिका-प्राशस्त्य-प्रतिपादक-प्रातिस्विकवचनेन परेद्युः प्राप्नोति । अतः सन्देहे सति पूर्वद्युरनुष्ठानमिति निर्णयोद्भूतः । कुतः ?

“विष्णुपद्यां धनुर्मीननृयुक्कन्यासु* वै यदा ।

पूर्वोत्तरगतं रात्रौ भानोः संक्रमणं भवेत् ॥

पूर्वाह्णे पञ्च नाड्यस्तु पुण्याः प्रोक्तामनीषिभिः ।

अपराह्णे तु पञ्चैव श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि”—इति—

स्मृतेः । यदा रात्रौ पूर्वभाग-गतं विष्णुपदी-षडशीति-संक्रमणं भवेत्, तदा पूर्वद्युरपराह्णे पञ्च नाड्यः पुण्याः । उत्तरभाग-गते तत्संक्रमणे परेद्युः पूर्वाह्णे पञ्च नाड्यः पुण्याः । न चैवं सति प्रहरद्वय-पुण्यत्व-विरोधः,—इति वाच्यम् । पञ्चनाडिका-वचनेषु पुण्याधिक्यस्य विवक्षितत्वात् । अतः प्रहर-द्वय-वाक्यं पुण्यमात्राभिप्रायम् । एतस्मिन्नेव विषये देवीपुराणे पठ्यते,—

“असम्पूर्णेऽर्द्धरात्रे तु उदयेऽस्तमयेऽपि च ।

मानार्द्धं भास्करे पुण्यमपूर्णे शर्वरीदले ॥

अर्द्धरात्रे त्वसम्पूर्णे दिवा पुण्यमनागतम् ।

सम्पूर्णे उभयोर्भयमतिरिक्ते परेऽहनि”—इति ॥

अत्र भास्करशब्देन सूर्ययुक्तं दिनमुपलक्ष्यते । यदा, भास्करशब्दो न सूर्ये रूढः किं तु यौगिकः, भासं करोतीति व्युत्पत्ति-सम्भवात् ।

* भृगुः कन्यासु,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

तथाच, सूर्यदेव दिनेऽपि भास्करशब्दोमुख्यः । तस्यापि भासं प्रत्यधि-
 करणकारकत्वात् । भास्करे दिवसे विद्यमानं* प्रहरचतुष्टयं, तस्यार्द्धं
 प्रहरद्वयम् । आदित्यास्तमयस्योपरितनन्नागामिसूर्योदयात्प्राचीनः
 कालोरात्रिः । उदयोपरि अस्तमयात्प्राचीनः कालोदिनम् । उदयास्त-
 मयकालौ सन्निरूपतया प्रोक्ताभ्यां रात्रि-दिवसाभ्यां पृथक्,—इत्येके ।
 रेखामात्रस्यापि सूर्यमण्डलांशस्य दृश्यमानतया दिवसान्तःपातिनौ,—
 इत्यपरे । सर्वथाऽपि न रात्रौ तयोरन्तर्भावः । सा च रात्रिस्तेषां भि-
 द्यते; मध्यवर्त्तिघटिकाद्वयात्मकएकोभागस्तस्मात्पूर्वोत्तरौ द्वौ भागौ ।
 तत्र, पूर्वभागः, असम्पूर्णऽर्द्धरात्रे,—इत्यनेन विवक्ष्यते । तस्मिन् यदा
 संक्रान्तिस्तदानीं सूर्यास्तमये प्रत्यासन्नं यत्पूर्वदिनस्योत्तरार्द्धं तत्पुण्यम् ।
 अपूर्णं शर्वरीदले,—इत्यनेनार्द्धरात्रादनन्तरभावी रात्रिभागोविव-
 क्षितः । पूर्वोत्तरयोर्निशादलयोरेकैकस्याः घटिकायाअर्द्धरात्रिकालार्द्धस्य
 पृथक्कृतत्वादसम्पूर्णैरवगन्तव्या । तस्मिन् घटिकान्यने परभागे यदा
 संक्रान्तिस्तदानीं भाविसूर्योदये प्रत्यासन्नं दिनार्द्धं पुण्यम् । अथमे-
 वार्थोद्वितीयश्लोके प्रपञ्च्यते । घटिकान्यूनत्वेनासम्पूर्णार्द्धरात्रे पूर्वभागे
 यदा संक्रमणं भवति, तदा यद्यपि दिवा संक्रमणमनागतं, तथापि तस्य
 दिवसस्य उत्तरार्द्धं पुण्यं, यदा सम्पूर्णऽर्द्धरात्रे घटिकाद्वयात्मकै निशीथे
 संक्रमणं भवेत्तदानीं पूर्वोत्तरयोर्दिनयोः पुण्यं ज्ञेयम् । अतिरिक्ते
 पुरभागे संक्रान्तौ परेऽहनि पूर्वार्द्धं पुण्यम् । देवलोऽपि,—

“आसन्नसंक्रमं पुण्यं दिनार्द्धं स्नानदानयोः ।

रात्रौ संक्रमणे भानोर्विषुवत्ययने दिने”—इति ॥

* मानं प्रमाणं,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

अथमर्थः । रात्रौ भागोः संक्रमणे विषुवन्नामके जाते सति संक्रमण-
प्रत्यासन्न-दिनार्द्धं पुण्यम् । तत्र, पूर्वरत्र-संक्रमणे पूर्वदिनस्योत्तरार्द्धं
पुण्यम्, अपररत्र-संक्रमणे परदिनस्य पूर्वार्द्धमित्यवगन्तव्यम् । अयमे
अयननामके भागोः संक्रमणे दिवा जाते सति यथायोगं तद्दिनार्द्धं पुण्यं
द्रष्टव्यम् । कर्कटे पूर्वार्द्धं मकरे उत्तरार्द्धम् । एतच्च मध्यदिनायन-
विषयम् । उदयास्तमय-प्रत्यासन्न त्वयने पूर्वोत्तरभाग--प्राशस्त्य-
बाधया कृत्स्न-दिवस-पुण्यत्व-निर्णयः पूर्वमेवोक्तः । अयन-व्यतिरिक्तेषु
दशसु संक्रमणेषु रात्रिगतेषु योनिर्णयस्तं सर्वं पर्युदसितुं तद्वचः-शेषः,
“सुत्का मकर-कर्कटौ” इति वर्णितम् ।

यायाः सन्निहितानाद्यस्तास्ताः पुण्यतमाः,—इत्युक्तेन सामान्य-वचनेन
सर्वेषु रात्रि-संक्रमणेषु रात्रावेवानुष्ठानं प्रसक्तं, तदपोह्य दशसु संक्रान्तिषु
दिवाऽनुष्ठानं विधाय, मकर-कर्कटयोस्तत्पर्युदासे सति पूर्वप्रसक्तं रात्रा-
वनुष्ठानमेव पर्यवस्यति । एवं सति रात्रौ संक्रान्ति-स्नानमभ्युपगच्छतो-
याज्ञवल्क्यवचनस्यापि कश्चिद्विषयः सम्पद्यते । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“राहुदर्शन-संक्रान्ति-विवाहात्यय-वृद्धिषु ।

स्नानदानादिकं कार्यं निशि काम्यव्रतेषु च”—इति ॥

सुमन्तुरपि,—

“रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः ।

नैमित्तिकञ्च कुर्वीत स्नानं दानञ्च रात्रिषु ॥

यज्ञे विवाहे यात्रायां तथा पुस्तक-वाचने ।

दानान्येतानि शस्तानि रात्रौ देवाख्ये तथा ॥

ग्रहणोद्वाह-संक्रान्ति-यात्रा-ऽऽर्ति-प्रसवेषु च ।

अवणे चेतिहासस्य रात्रौ दानं प्रशस्यते”—इति ॥

ननु, यथोक्तपर्युदासानुगृहीतैः पुण्यतमत्ववादि-देवल-याज्ञवल्क्य-
सुमन्तु-वचनैर्मकर-कर्कटयोर्निश्चयानुष्ठान-प्रापणं शास्त्रान्तरेण विरुद्धम् ।
तथाच भविष्योत्तरे,—

“मिथुनात्कर्क-संक्रान्तिर्यदि स्यादंशुमालिनः ।

प्रभाते वा निशीथे वा कुर्यादहनि पूर्वतः ॥

कार्मुकन्तु परित्यज्य झषं संक्रमते रविः ।

प्रदोषे वाऽर्द्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि”—इति ॥

वृद्धगार्ग्योऽपि,—

“यदाऽस्तमयवेलायां मकरं याति भास्करः ॥

प्रदोषे वाऽर्द्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि ॥

अर्द्धरात्रे तदूर्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने ।

पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः”—इति ॥

मैवम् । भविष्योत्तर-वृद्धगार्ग्य-वचनेषु रात्र्यनुष्ठान-प्रतिषेधस्या-
प्रतीतिः । दिवसानुष्ठानविधानेनैवार्थात् रात्र्यनुष्ठान-प्रतिषेध-कल्पने
च पर्युदासानुगृहीत-वचनानामानर्थक्यं प्राप्नोति । तस्माच्छास्त्र-द्वयेन
विकल्प-प्राप्तौ तत्तद्देश-प्रसिद्ध-शिष्टाचारेण व्यवस्था द्रष्टव्या । यथो-
क्तामां द्वादश-संक्रान्तीनां यथोक्तेषु पुण्य-कालेषु मन्दादिसंज्ञोपजी-
वनेन कश्चिद्विशेषः देवीपुराणे दर्शितः,—

“द्वादशैव समाख्याताः समा-संक्रान्ति-कल्पनाः ।

सप्तधा तु प्रबोद्धव्या एकैकैव यथा शृणु ॥

मन्दा मन्दाकिनौ ध्वाञ्ची घोरा चैव महोदरी ।

राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा ध्रुवम्* ॥

मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा ।

क्षिप्रे ध्वाङ्गीं विजानीयादुग्रं घोरा प्रकीर्तिता ॥

चरे महोदरी ज्ञेया क्रूरैर्धैस्तु राक्षसी ।

मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रच्छैस्तु संक्रमे ॥

द्भि-चतुः-पञ्च-सप्ताष्ट-नव-द्वादशएवच ।

क्रमेण घटिकाश्चेतास्तत्पुण्यं पारमार्थिकम्"—इति ॥

अत्र समा-शब्दः संवत्सरवाची । समा-संवन्धिन्यः संक्रान्ति-कल्पनाः
मेषादीनां द्वादशैव समाख्याताः । तासु द्वादश-संक्रान्तिष्वैकैका मन्दा-
दिभिर्नामभिर्यवहार्या । तानि च नामानि नक्षत्र-विशेषोपजीवनेन
प्रवृत्तानि । तद्यथा । ध्रुवेषु नक्षत्रेषु प्रारम्भा संक्रान्तिर्मन्दा । एवं मृदु-
क्षिप्रादिनक्षत्रेषु प्रारम्भा संक्रान्तिः क्रमेण मन्दाकिनी-ध्वाङ्ग्यादि-
नामभाग्नवति । रोहिण्युत्तराचयं चेति चत्वार्येतानि नक्षत्राणि ध्रुवाणि ।
रेवती-चित्रा-ऽनुराधा-मृगशीर्षाणि चत्वारि मृदूनि । हस्ताश्विनी-
पुष्याभिजिन्नक्षत्राणि चत्वारि क्षिप्राणि । भरणी पूर्वा-चयं मघा
चेत्येतानि पञ्चोद्याणि । श्रवण-पुनर्वसु-शतभिषक्-धनिष्ठा-स्वात्याख्यानि
पञ्च चराणि । अश्लेषा-मूलार्द्रा-ज्येष्ठानि चत्वारि क्रूराणि । क्षत्तिका-
विशाखा-ऽश्विन्याख्यानि मिश्राणि । सेयं सप्तधा नक्षत्र-व्यवस्था ज्योति-
र्यन्ये मुहूर्त्तविधानसारे पठिता,—

“क्षिप्रश्च स्थिरमुग्रश्च दारुणं चरमेवच ।

मृदु साधारणं चक्षुः सप्त भेदाः प्रकीर्तिताः ॥

* वेदवादिभिः,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

कराश्विनी वाक्पतिभं तथाऽभिजि-

लघूनि पुण्ये गमने विभूषणे ।

हिरण्यगर्भाधिपमुत्तरात्रयं

ध्रुवाख्यमेतद्धि तथाऽनुनामतः* ॥

युतम्भरण्या सह पूर्विका-त्रयं

मघा तथोग्राख्यमिदं भ-पञ्चकम् ।

भुजङ्गमं नैर्ऋतमैन्द्रमार्द्रा-

भवन्ति तीक्ष्णानि हि तानि सर्वदा ॥

चराणि पञ्च श्रवणं पुनर्वसु

जलेशभं वासवमानिलं तथा ।

मृदूनि पौष्णं सुरवर्द्धकीश्वरं

तथाऽनुराधाऽमृतरश्मि-दैवतम् ॥

ऊताशनर्क्षेण सह द्विदैव-

मुशन्ति साधारण-संज्ञमस्मिन्"—इति ॥

यथोक्तमक्षत्रविशेषोपजीवनेन प्रवृत्तैर्मन्दादिभिः सप्त-नामभिर्युत-
मेषादिसंक्रान्तौ क्रमेण द्विचतुरित्यादि-सप्तविध-सङ्ख्यानाम् पुण्याः,—
इति यदुक्तं, तत्र नास्ति सन्देहः,—इत्यस्मिन्नर्थे पारमार्थिक-शब्दः
प्रयुक्तः । मन्दायां प्रत्यासन्नं घटिकाद्वयं पुण्यं, मन्दाकिन्यां घटिका-
चतुष्टयम्, ध्वाङ्गमं पञ्चकम्, घोरायां सप्तकम्, महोदर्यामष्टकम्,
राक्षस्यां नवकम्, मिश्रितायां द्वादशकम् । मेषसंक्रान्तावुदाहृतः सोऽयं

* गवामुनामृतम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

प्रकारोत्पत्तिर्भादिष्वेकादशसु संक्रान्तिष्वनुसन्धेयः । देवीपुराणोदाहर-
णात् प्राचीनग्रन्थे तत्तत्-संक्रान्तिषु यः पुण्यः कालो निर्णीतस्तस्मिन्काले
देवीपुराणोक्तो द्विचतुरित्यादिकः पुण्यातिशय-प्रतिपादको विशेषो द्रष्टव्यः ।
निर्णीतेषु संक्रान्त्यादीनां पुण्यकालेषु यत्कर्त्तव्यं स्नानदानादिकं, तत्
सर्वमेव शातातप-वचन-द्वयेनोदाहृतम् । ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“नित्यं दयोरयनयोस्तथा विषुवतोर्द्वयोः ।

चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्यती प्रातेषु पर्वसु ॥

अहोरात्रोषितः स्नानमर्घ्यं दानं तथा जपम् ।

यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयञ्च तत् ॥

अयने विषुवे चैव चन्द्र-सूर्य-ग्रहे तथा ।

हृतोपवासः सुस्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“उपोष्यैव तु संक्रान्तौ स्नातियोऽभ्यर्चयेत् रविम् ।

प्रातः पञ्चापचारेण स काम्यं फलमश्नुते ॥

अयने विषुवे चैव चन्द्र-सूर्य-ग्रहे तथा ।

त्रिगन्धोषित-नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

स्नात्वा यः पूजयेद्दौ शं सर्वान् कामाप्स्यते ।

सप्तोपोष्य रवेर्वागनादौ स्नात्वा तु संक्रमे ॥

अर्कमभ्यर्चयेद्यस्तु सोऽदुःखी सुखमश्नुते”—इति ॥

शातातपः,—

“अयनादौ सदा देयं द्रव्यं नित्यं गृहे च यत् ।

षड्विंशतिमुखे चैव मोक्षं वै चन्द्र-सूर्ययोः”—इति ॥

उक्तस्य स्नानदानादि-कर्त्तव्यस्य संक्रान्ति-विशेषमुपजीव्य काल-वि-
शेषमाह शातातपः,—

“कुर्यात् सदाऽयने मध्ये विष्णुपद्यां विषुवति ।

षडशीत्यामन्तभागे स्नानादि-विधिमादृतः”—इति ॥

गालवोऽपि,—

“मध्ये विषुवति दानं विष्णुपदे दक्षिणायने चादौ ।

षडशीतिमुखेऽतीते तथोदगयने च भूरिफलम्”—इति ॥

अयनादिषु यत्र यावान्पुण्यः कालः पूर्वं निर्णीतस्तत्र तावन्तं कालं
त्रेधा विभज्य मध्ये विषुवतीत्याद्यवगन्तव्यम् । तस्मिन्नपि मध्यादिभागे
सन्निहितानां नाडीनां पूर्वोदाहृत-वचनेन पुण्यतमत्वं द्रष्टव्यम् । संक्रा-
न्तिषु फलमाह भरद्वाजः,—

“षडशीत्यां तु यद्दानं यद्दानं विषुव-द्वये ।

दृश्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तेनैव दृश्यते”—इति ॥

वृद्धवसिष्ठः,—

“अयने कोटिपुण्यं च सहस्रं विषुवे फलम् ।

षडशीत्यां सहस्रं तु फलं विष्णुपदेषु च”—इति ॥

मेषादि-संक्रान्तयोयस्मिन्दिने भवन्ति तस्माद्दिनात्पूर्वेभ्यः एकादश-
दिनेभ्यः प्राचीने दिने मेषायनं वृषायनमित्येवं तत्तन्नामाङ्कितमयनं
भवति । तस्मिन्नयने स्नानादिषु पुण्यकालमाह जाबालिः,—

“संक्रान्तिषु यथाकालस्तदीयेऽप्ययने तथा ।

अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परा”—इति ॥

मकर-व्यतिरिक्तैकादश-संक्रान्ति-संवन्धिषु अयनेषु तत्तत्-संक्रान्ति-

वत् पुण्यकालोऽवगन्तव्यः । मकरसंक्रान्ति-संवन्धिनि त्वयने संक्रान्ति-
वैशद्यम् । तथा । मकरायने प्राचीनाविंशतिघटिकाः पुण्याः,
मकर-संक्रान्तौ तु पाश्चात्याविंशतिघटिकाः पुण्याः । न केवलमादि-
त्यस्यैव संक्रमायने पुण्यकालः, किं तु सर्वेषामपि ग्रहाणां नक्षत्र-राशि-
संक्रमे पुण्यकालोभवति । तदुक्तं ज्योतिः शास्त्रे,—

“नक्षत्र-राशोरवि-संक्रमे स्यु-
रर्वाक् परस्ताद्रस-चन्द्र-नाशः ।
पुण्यास्तथेन्दोस्तिधरापलैर्यु-
गेकैव नाडी मुनिभिः शुभोक्ता ।

नाशस्तस्रः सपलाः कुजस्य
बुधस्य तिस्रः पल-विश्व-युक्ताः ॥
*साङ्ख्यस्तस्रोघटिकाः पलानि
गुरोस्तु सप्तैव भृगोस्तस्रः ।
नाशः पलैकं, घटिका द्वाशीतिः
पलानि सप्तैव शनैस्वरस्य* ॥
आद्यन्त-मध्ये जप-होम-दानं
कुर्वन्वाप्नोति सुरेन्द्रधाम”—इति ॥

अयमर्थः । आदित्यस्य राशि-नक्षत्र-गमने अर्वाक् परतस्त षोडश-
घटिकाः पुण्यकालः । तथा, चन्द्रस्यापि घटिकैका पलानि त्रयोदश-

* अर्धर्दनाशः पलसप्तयुक्ता गुरोस्तस्रः सपलाश्च शुके ।

द्विनागनाशः पलसप्तयुक्ताः शनैस्वरस्याभिहितानि पुण्याः,—इति
वि० पुस्तके पाठः ।

वाक् परतश्च पुण्यकालः । एवं, मङ्गलस्य घटिकाश्चतस्रः पलमेकश्च पुण्यकालः । तथा, बुधस्य तिस्रोघटिकाश्चतुर्दश पलानि पुण्यकालः । बृहस्पतेरपि सार्द्धचतस्रोघटिकाः सप्त पलानि पुण्यकालः । शुकस्य चतस्रोघटिकाः पलमेकश्च पुण्यकालः । शनैश्चरस्य द्वात्रिंशतिघटिकाः पलानि सप्त पुण्यकालः । स्कान्दे नागरखण्डे,—

“एकान्ते ते मया प्रोक्ताः कालाः संक्रान्तिपूर्वकाः ।

नैतेषु विद्यते विघ्नो* यत्तश्चाक्षय-संज्ञिताः ॥

अश्रद्धयाऽपि यद्वत्तं कुपात्रेभ्योऽपि मानवैः ।

अकालेऽपि हि तत् सर्वं सत्यमच्युतां व्रजेत्”—इति ॥

इति संक्रान्ति-निर्णयः ।

अथ ग्रहणं निर्णीयते ।

तत्र वृद्धगार्ग्यः,—

“पूर्णिमा-प्रतिपत्-सन्धौ राहुः सम्पूर्ण-मण्डलम् ।

ग्रसते चन्द्रमर्कश्च दर्शप्रतिपदन्तरे”—इति ॥

तत्र पर्वणोऽन्तभागः स्पर्श-कालः प्रतिपदप्रायोभागोमोक्ष-कालः ।

तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते,—

“थावान् कालः पर्वणोऽन्ते तावान् प्रतिपदादिमः ।

रवौन्दुग्रहणानेहा स पुण्योमिश्रणाद्भवेत्”—इति ॥

ग्रहणानेहा राहु-ग्रहण-कालः । तत्र कर्त्तव्यमाह वृद्धवसिष्ठः,—

* विद्यतेऽनिष्टं,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“गङ्गातोये* तु सम्प्राप्ते इन्दोः कोटीरवेर्दश ।

गवां कोटि-प्रदानेन सम्यग्दत्तेन यत्फलम् ॥

गङ्गास्नाने तत्फलं स्वाद्राज्य-यस्ते निशाकरे ।

दिवाकरे पुनस्तत्र दशसङ्ख्यमुदाहृतम्”—इति ॥

अस्य श्लोकद्वयस्य प्रथमार्द्धमपेक्षित-पदाध्याहारेण योजनीयम् ।
तद्यथा । इन्दोर्यज्ञे सम्प्राप्ते सति गङ्गातोयेऽवगाहनं कोटिगोदान-
समं भवति, रवेर्यज्ञे ततोदशगुणं फलम् । अयमेवार्थउपरितनेनार्द्ध-
त्रयेण स्पष्टीकृतः । व्यासोऽपि,—

“इन्दोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं ततः ।

गङ्गातोये तु सम्प्राप्ते इन्दोः कोटीवरेर्दश ॥

गवां कोटि-प्रदानस्य† यत्फलं लभते नरः ।

तत्फलं जाङ्गवी-स्नाने राज्ञ-यस्ते निशाकरे ॥

दिवाकरे तु स्नातस्य दशसङ्ख्यमुदाहृतम् ।

चन्द्र-सूर्य-यज्ञे चैव योऽवगाहेत जाङ्गवीम् ॥

स स्नातः सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीम्”—इति ॥

गङ्गा-व्यतिरिक्त-महानदी-तोये लक्षगुण-दशलक्षगुणत्वम् । गङ्गातोये
तु कोटिगुण-दशकोटिगुणत्वम् । ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“तिस्रोऽनद्योमहापुण्याः वेणी गोदा च जाङ्गवी ।

गां हरिश्चन्द्रिकात्प्राप्ता गङ्गा इतिह‡ कीर्त्तिताः”—इति ॥

* गङ्गातोरे,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

† कोटिसहस्रस्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ गङ्गाइतीह,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

हरिश्चन्द्रश्च हरीशौ । अग्निः पादः, कंशिरः । अग्निश्च कश्च अग्नि-
कम् । हरीशयोरग्निकम्, तस्मात्; हरेः पादादीश्वरस्य शिरसश्च गां
भूमिम्प्राप्ता गङ्गा । यद्यपि जाळ्व्येव तादृशी, न तु वेणी-गोदे,
तथापि कृत्रिणोगच्छन्तीति न्यायेन जाळ्व्या सह निर्दिष्टयोस्तयोरपि
गङ्गात्वमविरुद्धम् । यद्वा, जाळ्वी-जलमेव केनचिन्निमित्तेन ब्रह्म-
गिरि-वायुगिर्योरुद्भूतमिति कृत्वा तयोरपि मुख्यमेव गङ्गात्वम् ।
तासु गङ्गासु स्नानं मुख्यम् । तदसम्भवे नद्यन्तरेषु स्नायात् । तदुक्तं
महाभारते,—

“गङ्गास्नानं प्रकुर्वीत ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

महानदीषु वाऽन्यासु स्नानं कुर्याद्यथाविधि”—इति ॥

महानद्योब्रह्मपुराणे दर्शिताः,—

“गोदावरी भीमरथी तुङ्गभद्रा च वेणिका ।

तापी पयोष्णी विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्तिताः ॥

भागौरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती ।

विशोका च वितस्ता च विन्ध्यस्योत्तरतस्तथा”—इति ॥

महानद्यसम्भवे जलान्तराण्याह शङ्खः,—

“वापी-कूप-तडागेषु गिरि-प्रस्रवणेषु च ।

नद्यां नदे देव-खाते सरसीषूद्धताम्बुनि ॥

उष्णोदकेन वा स्नायाद्ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः”—इति ॥

एतत्सर्वमभिप्रेत्याह व्यासः,—

“सर्वं गङ्गा-समं तोयं सर्वं व्यास-समादिजाः* ।

* सर्वोब्रह्मसमोदिजः,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

सर्वं भूमि-समं दानं ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः”—इति ॥

उष्णोदकस्यातुर-विषयत्वं व्याघ्रआह,—

“आदित्य-किरणैः पूतं पुनः पूतञ्च वक्त्रिणा ।

अतोव्याधातुरः स्नायाद् ग्रहणेऽप्युष्णवारिणा”—इति ॥

गङ्गा-तोयमारभ्योष्णोदकान्तेषु उत्तरोत्तरस्यानुकल्पत्वमुक्तम् ।
एतदेवाभिप्रेत्योष्णोदकादिषु समुद्र-जलान्तेषु उत्तरोत्तरस्य प्राशस्त्य-
माह मार्कण्डेयः,—

“शीतमुष्णोदकात्पुण्यमपारक्यं परोदकात् ।

भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यं ततः प्रसवणेदकम् ॥

ततोऽपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदी-जलम् ।

तीर्थ-तोयं ततः पुण्यं महानद्यम्बु पावनम् ॥

ततस्ततोऽपि गङ्गाम्बु पुण्यं पुण्यस्ततोऽम्बुधिः”—इति ॥

मास-विशेषेण नदी-विशेषोदेवीपुराणेऽभिहितः,—

“कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गा-यमुन-मङ्गमे ।

मार्गे तु ग्रहणं प्रोक्तं देविकायां महामुने ॥

पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे सन्निहिताशुभा* ।

फाल्गुने वरणापुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वती ॥

वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रभागा मरिद्वरा ।

ज्यैष्ठे तु कौशिकी पुण्या आषाढं तापिकी नदी ॥

श्रावणे सिन्धुनामा तु तथा भाद्रं तु गण्डकी† ।

* सन्निहिताश्रुता,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† चन्द्रिका,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

आश्विने सरयूः श्रेष्ठा तथा पुण्या तु नर्मदा"—इति ॥

ग्रहण-विशेषे नदी-विशेषस्तत्रैवाभिहितः,—

“गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राज्ञ-समन्विते ।

सूर्ये च राज्ञा यस्ते तमोभूते महामुने ॥

नर्मदा-तोय-संस्पर्शे कृतकृत्याभवन्ति हि"—इति ॥

स्नानवत्स्मरणादिष्वपि पुण्यमाह,—

“स्नत्वा शतक्रतुफलं दृष्ट्वाऽग्निष्टोमजं फलम्* ।

स्नृष्ट्वा गोमेध-पुण्यं तु पीत्वा सौचामणेरुभेत्† ॥

‘स्नात्वा वाजिमखं पुण्यं प्राप्नुयादविचारतः ।

रवि-चन्द्रोपरागे च अयने चोत्तरे तथा"—इति ॥

क्षेत्र-विशेषमाह,—

“गङ्गा कनखलं पुण्यं प्रयागः पुष्करं तथा ।

कुरुक्षेत्रं महापुण्यं राज्ञयस्ते दिवाकरे"—इति ॥

ग्रहणे आहुं विहितं लिङ्गपुराणे,—

“व्यतीपात-क्षणेयावान् चन्द्र-सूर्य-ग्रह-क्षणः ।

गजकाया तु सा प्रोक्ता पितृणां दत्तमक्षयम्"—इति ॥

महाभारतेऽपि,—

“सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आहुं वै राज्ञ-दर्शने ।

अकुर्वाणस्तु नास्तिक्यात् पङ्के गौरिव सीदति"—इति ॥

अथ शृङ्गेऽपि,—

† सर्वाधनाशनम्,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ सौचामणौ कर्त्तव्यम्,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“चन्द्र-सूर्य-ग्रहे यस्तु आहुं विधिवदाचरेत् ।
तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे”—इति ॥

विष्णुरपि,—

“राहु-दर्शन-दत्तं हि आहुमाचन्द्र-तारकम् ।
गुणवत्सर्वकामीयं पिष्टृणामुपतिष्ठते”—इति ॥

ग्रहणे रात्रावपि स्नानादेर्न निषेधः । तथा च शातातपः,—

“स्नानं दानं तपः आहुमनस्तं राहु-दर्शने ।
आसुरी रात्रिरन्वत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत्”—इति ॥

देवलः,—

“यथा स्नानञ्च दानञ्च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा ।
सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते”—इति ॥

आहुं प्रकृत्य कूर्मपुराणे,—

“नैमित्तिकन्तु कर्त्तव्यं ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।
बान्धवानाञ्च मरणे नारकी स्यादतोऽन्यथा ॥
काम्यानि चैव आहुनि शस्यन्ते ग्रहणादिषु”—इति

वार-विशेष-योगे फलातिशयमाह व्यासः,—

“रवि-ग्रहः सूर्यवारे सोमे सोम-ग्रहस्तथा ।
चूडामणिरिति ख्यातस्तदाऽग्नौ फलं भवेत्* ॥
वारेष्वन्येषु यत्पुण्यं ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।
तत्पुण्यं कोटिगुणितं ग्राम चूडामणौ स्मृतम्”—इति ॥

अतिथिप्राप्त्यादिवद्ग्रहणस्यापि आहुकालत्वमाह मार्कण्डेयः,—

* तत्र दत्तमनस्तकम्—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“विशिष्ट-ब्राह्मणे प्राप्ते सूर्येन्दु-ग्रहणे दिने ।

अजर्घ-ग्रह-पीडासु आहुं कुर्यात्तथोच्छ्रये” —इति ॥

अत्र आहुं नान्नेन, किं तु हेमादिना । तदाह बौधायनः,—

“अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्र-जन्मनि ।

हेम-आहुं सग्रहे च कुर्याच्छूद्रः सदैव हि” —इति ॥

तथा,—

“दर्शे रविग्रहे पित्रोः प्रत्याब्धिकउपस्थिते ।

अन्नेनासम्भवे कुर्याद्धेन्ना वाऽऽमेन वा पुनः” —इति* ॥

शातातप्तोऽपि,—

“आपद्यन्मौ तीर्थे च चन्द्र-सूर्य-ग्रहे तथा ।

आमआहुं द्विजेदद्याच्छूद्रोदद्यात्सदैव हि†” —इति ॥

आशौचिनोऽपि ग्रहणे स्नानादि न निषिद्धम् । तथा च वृद्धवसिष्ठः,—

“सूतके मृतके चैव न दोषोराहु-दर्शने ।

तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते” —इति ॥

इयं च शुद्धिः सर्व-स्मार्त्त-कर्म-विषया, अविशेषोक्तेः । एतदेवाभि-

प्रेत्य व्याघ्रपदआह,—

“स्मार्त्तकर्म-परित्यागोराहोरन्यत्र सूतके ।

श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात्” —इति ॥

यस्तु ग्रहण-निमित्तमाशौचं, तत्तानेन निवर्त्यम् । तदुक्तं ब्रह्माण्ड-

पुराणे,—

* तथा इत्यादिः,—‘इति’ —इत्यन्तोऽप्ययोगात्ति मु० पुस्तके ।

† आमआहुं प्रकुर्वीत हेमआहुमथापि वा,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

“आशौचं जायते नृणां ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

राज-सर्पे तयोः स्नात्वा स्नानादौ कल्पते नरः”—इति ॥

वट्पिण्डस्मृतेऽपि,—

“सर्वेषामेव वर्णानां स्नतकं राजदर्शने ।

स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत श्रुतमग्नं विवर्जयेत्”—इति ॥

ग्रहणस्याद्यस्तयोः स्नानं विहितं स्मृत्यन्तरे,—

“ग्रस्यमाने भवेत्स्नानं ग्रस्ते होमोविधीयते ।

मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं विधीयते”—इति ॥

होमदानवद्देवार्चनमपि स्नान-इत्य-मध्ये कार्यम् । तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते,—

“स्नानं स्यादुपरागादौ मध्ये होमः सरार्चनम्”—इति ॥

तत्काले स्नापादिकं न कुर्यात् । तदुक्तं शिवरहस्ये,—

“सूर्येन्दु-ग्रहणं यावत् तावत्कुर्यात्स्नापादिकम् ।

न स्वपेक्ष च भुञ्जीत स्नात्वा भुञ्जीत मुक्तयोः”—इति ॥

मोक्षानन्तरभावि यत्स्नानं तस्य शुद्ध्यर्थतया तत्सर्पेण विधेयम् ।

तदाह वृद्धवसिष्ठः,—

“सर्वेषामेव वर्णानां स्नतकं राजदर्शने ।

सर्पेण भवेत् स्नानं स्नतकान्नञ्च वर्जयेत्”—इति ॥

ग्रहणकाले ततः पूर्वं वा यावत् पक्षं तत्स्नतकान्नं, तत् पश्चादपि न भुञ्जीत । आदिमध्यावसानेषु यद्यदिहितं, तस्य फलातिशयउक्तान्नञ्च-पुराणे,—

“उपमर्दे लक्षगुणं ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

पुण्यं कोटिगुणं मध्ये मुक्तिकाले त्वनन्तकम्”—इति ॥

अत्र ग्रहणे यद्दानं तत्सपात्रे कर्त्तव्यम् । तदुक्तं महाभारते,—

“अयमे विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

पात्रभूताय विप्राय भूमिन्दद्यात्सदक्षिणाम्”—इति ॥

पात्रलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः,—

“न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्त्तितम्^(१)”—इति ॥

पात्रे मुख्यानुकल्पावाह बौधायनः*,—

“ओत्रियोऽओत्रियोवाऽपि पात्रं वाऽपात्रमेववा ।

विप्रब्रुवोऽपिवा^(२) विप्रोग्रहणे दानमर्हति”—इति ॥

अत्र भूमिवद्गवादीन्यपि देयानि । तदुक्तं महाभारते,—

“भूमिर्गावः सुवर्णं वा धान्यं वा यद्यदौषितम् ।

तत्सर्वं ग्रहणे देयमात्मनः श्रेयदृच्छता”—इति ॥

.प्रतियहीद-भेदेन फल-तारतम्यं दक्षेणोक्तम्,—

“सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।

ओत्रिये शतसाहस्रं पात्रे त्वानक्त्यमश्रुते”—इति ॥

* कात्यायनः,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

(१) वृत्तं, “गुरुपूजा दृष्ट्या सत्यं शौचमिन्द्रियनियमः । प्रवर्त्तनं हिता-
नाञ्च तत्सर्वं वृत्तमुच्यते”—इत्युक्तलक्षणम् ।

(२) विप्रब्रुवोब्राह्मणब्रुवः । स च ब्राह्मणमात्मानं ब्रवीति न तु ब्राह्मण-
वृत्तः । तदुक्तम् । “धर्मकर्मविहीनश्च ब्राह्मैर्लिङ्गैर्विर्वर्जितः । ब्रवीति
ब्राह्मणस्वाहं स ज्ञेयो ब्राह्मणब्रुवः”—इति । “गर्भाधानादिसंस्कारै-
र्युक्तश्च नियतव्रतः । नाध्यापयति नाधीते स ज्ञेयोब्राह्मणब्रुवः”—
इत्युक्तलक्षणो वा ।

अङ्गि सूर्यग्रहणं रात्रौ चन्द्रग्रहणमिति हि प्रसिद्धिः सार्वजनीना,
तादृशे ग्रहणे यदकथं तदुक्तम् । यत्तु काल-विपर्ययेन प्राप्यमाणं
व्योतिःशास्त्रमात्र-प्रसिद्धं ग्रहणं, तत्र स्नानादिकं न कर्तव्यम् । तदुक्तं
निगमे,—

“सूर्य-ग्रहोयदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत तद्यादानञ्च न कश्चित्”—इति ॥

यस्तास्तमये जाबालिराह,—

“संकान्तौ पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः ।

चन्द्रसूर्योपरागे च यावद्दर्शन-गोचरः”—इति ॥

यस्तास्तमनपर्यन्तं दर्शन-गोचरत्वात्तावान् पुण्यकालोभवति ।

ग्रहणे भोजन-व्यवस्थामाह मनुः,—

“चन्द्र-सूर्य-ग्रहे नाद्यादद्यात्स्नात्वा विमुक्तयोः ।

अमुक्तयोरस्तगयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनि”—इति ॥

ग्रहे ग्रहणकाले । स्पर्शमारभ्य मोक्षपर्यन्तोग्रहणकालः । तस्मिन्काले न
भुञ्जीत, किं तु गङ्गा चन्द्रसूर्ययोर्मुक्तयोः मतोः पश्चात्स्नात्वा भुञ्जीत ।
यदा तु यस्तास्तमयस्तदा परेद्युर्विमुक्तौ तौ दृष्ट्वा भुञ्जीत । न केवलं
ग्रहणकाले भोजनाभावः, किं तु ग्रहणात्प्रागपि । तदाह व्यासः,—

“नाद्यात्सूर्य-ग्रहात्पूर्वमङ्गि भायं शशि-ग्रहात् ।

ग्रहकाले च नाश्रीयात्स्नात्वाऽश्रीयादिमुक्तयोः ॥

मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्मनु निशा ।

अमुक्तयोरस्तगयोरद्याद् दृष्ट्वा परेऽहनि”—इति ॥

पूर्वकाल-भोजन-निषेधे विशेषमाह वृद्धवसिष्ठः,—

“ग्रहणन्तु भवेदिन्दोः प्रथमादधि यामतः ।

भुञ्जीतावर्त्तनात्पूर्वं पश्चिमे प्रथमादधः ।

रवेस्त्वावर्त्तनादूर्ध्वं अर्वागेव निशीथतः ॥

चतुर्थे प्रहरे चेत्स्याच्चतुर्थप्रहारदधः”—इति ॥

रात्रौ प्रथमयामादूर्ध्वं चन्द्र-ग्रहणञ्चेत्, आवर्त्तनान्मध्याह्नात्पूर्वं भुञ्जीत; रात्रि-पश्चिमयामे च रात्रि-प्रथम-यामादर्वाग्भुञ्जीत । अङ्ग-सृतीयप्रहरे चेद्रविग्रहस्तदा पूर्वदिनस्यार्द्धरात्रात्प्राग्भुञ्जीत । अङ्ग-चतुर्थप्रहरे रवि-ग्रहणञ्चेद्रात्रेचतुर्थप्रहरादधोभुञ्जीतेत्यर्थः । निशीथो-मध्यरात्रः । शशि-ग्रहणे याम-त्रयेण व्यवधानमपेक्षितम्, सूर्य-ग्रहणे-याम-चतुष्टयेनेति तात्पर्यार्थः । तथा च वृद्धगौतमः,—

“सूर्य-ग्रहे तु नाञ्जीयात्पूर्वं याम-चतुष्टयम् ।

चन्द्र-ग्रहे तु यामांस्तौन्बालवृद्धातुरैर्विना”—इति ॥

बालवृद्धातुर-विषये मत्स्यः,—

“सायाह्ने ग्रहणं चेत्स्यादपराह्णे न भोजनम् ।

अपराह्णे न मध्याह्ने मध्याह्ने न तु सङ्गवे ।

भुञ्जीत सङ्गवे चेत्स्यान्न पूर्वं भुजिमाचरेत्”—इति ॥

समर्थस्य तु भोजने प्रायश्चित्तसुक्रं कात्यायनेन,—

“चन्द्र-सूर्यग्रहे भुक्त्वा प्रजापत्येन शुद्ध्यति ।

तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा चिरात्रेणैव शुद्ध्यति”—इति ॥

शशि-ग्रहे याम-त्रयस्थापवादमाह वृद्धवसिष्ठः,—

“यस्तोदये विधाः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत्”—इति ॥

यस्तास्तमये विशेषमाह भृगुः,—

“यस्मावेवास्मान्गन्तु रवीन्दू प्राप्तोद्यदि ।

परेद्युस्तदये स्नात्वा शुद्धोऽभवदरेक्षरः*”—इति ॥

वृद्धगार्ग्योऽपि,—

“सन्ध्याकाले यदा राज्ञ्यसते शशि-भास्करो ।

तदहर्नैव भुञ्जीत राजावपि कदाचन”—इति ॥

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

“अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्र-सूर्य-ग्रहोद्यदा ।

मुक्तिं वृष्ट्वा तु भोक्तव्यं ज्ञानं कृत्वा ततः परम्”—इति ॥

ननु, मेघाद्यन्तर्द्वानि चाक्षुषं दर्शनं न सम्भवतीति चेत् । न, दर्शन-
शब्देन शास्त्रीय-ज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । तदाह वृद्धगौतमः,—

“चन्द्र-सूर्य-ग्रहे नाद्यात्तस्मिन्नहर्नि पूर्वतः ।

राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनम्”—इति ॥

एवं तर्हि, परेद्युस्तदयात्प्रागपि शास्त्र-विज्ञान-सम्भवात्, तदैव भोजनं
प्रसज्येत । तत्र । “परेद्युस्तदयेऽभवदरेत्” “अहोरात्रं न भोक्तव्यम्”—
इति वचन-द्वयेन तदप्रसङ्गः । यस्तु स्कन्दपुराणे,—

“यदा चन्द्र-ग्रहस्तात, निशीयात्परतोभवेत् ।

भोक्तव्यं तात, पूर्वाह्ने नापराह्णे कथञ्चन”—इति ॥

यच्च,—

“पूर्वं निशीयाद्ग्रहणं यदा चन्द्रस्य वै भवेत् ।

तदा दिवा न कर्त्तव्यं भोजनं शिखिवाहन”—इति ॥

तदिदं याम-त्रयाभिप्रायम् । “चन्द्र-ग्रहे तु यामांस्त्रीम्”—इति

* तयोः परेद्युस्तदये स्नात्वाऽभवदरेक्षरः,—इति वि० पुस्तके पाठः ।

विशेषस्य वृद्धगौतमेनाभिधानात् । पाप-कथ-कामोद्यम-दिनमुपवसेत् ।
तदाह दक्षः,—

“अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

अहोरात्रोपितः स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते”—इति ॥

पुत्री तु नोपवसेत् । तदाह नारदः,—

“संक्रान्त्यामुपवासश्च कृष्णैकादशि-वासरे ।

चन्द्र-सूर्य-ग्रहे चैव न कुर्यात्पुत्रवाम् गृही”—इति ॥

तस्य प्रतिषिद्धे उपवासे भोजनकालः स्मृत्यन्तरे दर्शितः,—

“सायान्ते सङ्गवेऽश्रीयाच्छारदे सङ्गवादधः ।

मध्याह्ने परतोऽश्रीयान्नोपवासेरवेर्ग्रहे”—इति ॥

शारदोऽपराह्णः, “यदाऽपराह्णोऽथ शारदः”—इति श्रुतेः,* ।

यस्तास्तमये तु पुत्रिणोऽप्युपवास एव । “अहोरात्रं न भोक्तव्यम्”—इति
भोजन-प्रतिषेधात्†” ॥

॥०॥ इति श्रीमाधवीये काव्यनिर्णये ग्रहण-निर्णयः ॥०॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

* ‘तस्य’—इत्यादिः ‘श्रुतेः’—इत्यन्तोऽस्योनास्ति वि० पुस्तके ।

† अत्र, “विष्णुशातातपौ,—

नाद्याश्चन्द्रग्रहात् पूर्वमङ्गि सायं रवियहात् ।

ग्रहकाले च नाश्रीयात् स्नात्वाऽश्रीयात् मुक्तयोः ॥

मुक्ते शशिनं भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ।

दृष्ट्वा स्नात्वा परेद्युस्तु यस्तास्तमितयोस्तयोः ।

मत्स्यपुराणे,—

चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यादद्यात् स्नात्वा तु मुक्तयोः ।

यस्तयोरस्तं गतयोर्वृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनि” ।

इत्यधिकः पाठः वि० पुस्तके ।

16055

ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL LIBRARY

Author

Title *Kāla Nurnaya*

Call No. . . . .

Date of Issue

Issued to

Date of Ret

Library of the
ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
Call No. 294.5/M178 KC.
Accession No. 16055